

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**BÜVEYHÎ HÂKİMİYETİNE GİDEN SÜREÇTE BAĞDAT'TA SİYÂSÎ,
İKTİSÂDÎ VE İÇTİMÂÎ HAYAT (279-334/892-945)**

DOKTORA TEZİ

Adan Jarso GOLOLE

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK

MART – 2021

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**BÜVEYHÎ HÂKİMİYETİNE GİDEN SÜREÇTE BAĞDAT'TA SİYÂSÎ,
İKTİSÂDÎ VE İÇTİMÂÎ HAYAT (279-334/892-945)**

DOKTORA TEZİ

Adan Jarso GOLOLE

Enstitü Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

**“Bu tez sınavı 25/03/2021 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri
bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK	Başarılı
Prof.Dr. Nahide BOZKURT	Başarılı
Prof.Dr. Gülgün UYAR	Başarılı
Doç.Dr. Saim YILMAZ	Başarılı
Dr. Öğretim Üyesi Esra ATMACA	Başarılı

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
Öğrencinin		
Adı Soyadı	:	Adan Jarso GOLOLE
Öğrenci Numarası	:	1660D09006
Enstitü Anabilim Dalı	:	İslam Tarihi ve Sanatları
Enstitü Bilim Dalı	:	
Programı	:	☐ YÜKSEK LİSANS ☒ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyâsî, İktisâdî ve İçtimâî Hayat (900-945)
Benzerlik Oranı	:	%2
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulanan Esaslar çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.		
24/02/2021 Adan Jarso GOLOLE		
☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.		
Bilgilerinize arz ederim.		
...../...../20..... İmza		
Uygundur		
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK Tarih: 24.02.2021 İmza:		
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı	

ÖNSÖZ

Abbâsî Devleti Sâmerâ Dönemini tamamladığında oldukça yorgun ve yıpranmış bir vaziyetteydi. Devlet merkezinin yeniden Bağdat'a taşınması (279/892) bir toparlanma ümidi oluşturdu, Mu'tazîd'in attığı adımlarla birçok konuda olumlu gelişmeler yaşandı. Ancak bu toparlanma uzun sürmedi. Abbâsîler Büveyhîler'in devlet merkezini ele geçirmesine kadar (334/945) tarihinin en sıkıntılı dönemlerinden biriyle yüzleşti. Abbâsî Devleti merkezî otoritesini kaybetti. Siyâsî, iktisâdî ve içtimâî olarak tam bir kargaşa dönemi yaşadı.

Ele alınan konu Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu bu süreçle ilgili bilgi ve bulguların ortaya çıkarılmasını ve analiz edilmesini hedeflemektedir. Çalışma konumuzun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar vaktini, bilgisini ve manevî desteğini benden esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Levent Öztürk'e şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca Türkiye'de bulunduğum süre içinde misafir bir öğrenci olarak karşılaştığım birçok güçlüğü aşmamda gösterdiği anlayış ve danışmanlıktan öte yakın ilgi ve alakasından dolayı kalbî şükranlarımı sunarım. Çalışmamızın her aşamasını takip ederek yıllardan beri değerli katkılar sunan saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Saim Yılmaz ve Prof. Dr. Haşim Şahin'in desteklerini de burada zikretmeliyim.

Türkiye'ye ilk geldiğimde Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans çalışmamı sürdürürken yakın ilgi ve desteğini benden esirgemeyen, doktora tez savunma jürimde bulunmasıyla ayrıca büyük bir mutluluk duyduğum muhterem hocam Prof. Dr. Nahide Bozkurt'a, nazik ve kıymetli katkılarından dolayı müteşekkir olduğumu ifade etmek istiyorum. Prof. Dr. Gülgün Uyar'ın oldukça titiz ve ufuk açıcı katkı ve yönlendirmeleri ilim hayatımın en kıymetli hatıraları arasında yer alacaktır. Jürimde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Esra Atmaca'ya da tavsiyelerinden dolayı teşekkür ederim.

Bu çalışmanın hazırlanması sırasında özellikle ilk taslak halini okuyarak bir hayli önemli katkılarda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Hançabay'ı zikretmeden geçemeyeceğim. Yıllarca birlikte çalıştığım doktora arkadaşlarımın değerli vakitlerini ayırarak hem metin düzeltmelerinde hem de konunun kurgusunda sundukları destek benim için çok büyük bir şanstı. Bu desteği bana "sunan Ravyer el-Cabbari, Samet

Şenel, Halil İbrahim Yılmaz, Firdevs Yıldız, Büşra Yıldırım, Gülay Özkan, Esra Otman ve isimlerini zikredemediğim diğer pek çok arkadaşına şükranlarımı iletiyorum.

Türkiye’de hem Yüksek Lisans hem de Doktora eğitimimi yapmama imkân sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’nın maddî ve manevî katkıları olmadan bu çalışmayı tamamlayabilmem mümkün olamazdı. Bu bursu bana sağladıkları için minnettar olduğumu belirtirim.

Son olarak gösterdiği sabır, anlayış ve sonsuz desteğiyle Kenya’da olmasına rağmen her zaman yanımda hissettiğim eşim Zeituna, yetişmemde daima yanımda yer alan annem, babam ve ailemin diğer tüm fertlerine kalbî şükranlarımı sunuyorum. İlim yolculuğunda gurbetin zorluğuna dayanmayı ve bilgiyi elde etmenin kutsallığını bana öğreten herkese minnettarım.

Adan Jarso GOLOLE

Sakarya 2021

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ŞEKİL LİSTESİ	iv
GRAFİK LİSTESİ.....	v
TABLO LİSTESİ.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii

GİRİŞ.....	1

BÖLÜM 1: BAĞDAT'IN YENİDEN DEVLET MERKEZİ OLUŞUNDAN BÜVEYHÎLERİN HÂKİMİYETİNE KADAR SİYÂSÎ HAYAT

1.1. Devlet Yönetiminin Halifelerin Otoritesine Bağlı Olduğu Dönem (279-295/892-908).....	32
1.1.1. Devlet Merkezinin Yeniden Bağdat'a Taşınması	33
1.1.2. Vezirlerin Devlet Hizmetine Girmesi.....	38
1.1.3. Askerlerle İlişkilerin Düzelmesi.....	43
1.1.4. Merkezî Yönetimin Güçlenmesi	49
1.1.5. Bölge Liderleriyle Anlaşma Sağlanması	61
1.2. Devlet Yönetiminin Bürokratların Etkisi Altında Olduğu Dönem (295-324/908-935).....	65
1.2.1. Benü'l-Furât Ailesi.....	77
1.2.2. Benü'l-Cerrâh Ailesi	92
1.2.3. Benû Hâkân Ailesi.....	111
1.3. Devlet Yönetiminin Güçlü Bölge Liderlerinin veya Askerî Liderlerin Baskısı Altında Olduğu Dönem (324-334/935-945)	121
1.3.1. Halife Râzî ve Sonun Başlangıcı.....	121
1.3.2. Emîrû'l-ümerâlar Dönemi	125
1.3.3. Büveyhîlerin Bağdat'a Hâkim Olması	133

BÖLÜM 2: HALİFE MU'TAZİD DÖNEMİNDEN BÜVEYHÎLERİN BAĞDAT'A GELİŞİNE KADAR İKTİSÂDÎ HAYAT (279-334/892-945).....

2.1. Toparlanma Dönemi ve Bunu Sağlayan Faktörler	139

2.1.1. Halife Mu‘tazîd Döneminde Ekonomiye Düzeltmek İçin Atılan Adımlar ..	143
2.1.2. Halife Müktefi Döneminde Ekonomiye Ayakta Tutmak İçin Atılan Adımlar.....	158
2.2. Gerileme Dönemi ve Buna Neden Olan Sebepler	174
2.2.1. Merkezî Devletteki İç Çekişmeler.....	177
2.2.2. Irak ve Bahreyn Karmaşaları.....	187
2.2.3. Fâtımîlerin Ortaya Çıkışı.....	191
2.2.4. Askerlerin Siyasete Karışması.....	193
2.2.5. Tarım Gelirlerinin Düşmesi.....	199
2.2.6. Devlet Arazilerinin İşletme Karşılığında Verilmesi.....	203
2.2.7. Askerî İktâların Artması	212
2.2.8. Yöneticilerin Devlet Malını Kendi Hesaplarına Geçirmesi	218
2.2.9. Vergi Çeşitlerinin ve Oranlarının Artırılması.....	221
2.2.10. Yiyecek Fiyatlarının Yükselmesi	223

BÖLÜM 3: HİLAFET MERKEZİNİN BAĞDAT'A TAŞINMASINDAN BÜVEYHÎLER'İN HÂKİMİYET KURMASINA KADAR YAŞANAN İÇTİMÂÎ GELİŞMELER	226
3.1. Sosyal Hayatta Üst Sınıf.....	241
3.2. Sosyal Hayatta Orta Sınıf	265
3.3. Sosyal Hayatta Alt Sınıf	272
SONUÇ	282
KAYNAKÇA.....	288
EKLER	301
ÖZGEÇMİŞ	305

KISALTMALAR

a.mlf.	: aynı müellif
b.	: İbn
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım yeri yok
çev.	: çeviren
<i>DİA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
nşr.	: neşreden
öl.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
v.dğr.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1: Mu‘tazıd Döneminde Dîvânlar	57

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Sevâd Bölgesinin Harâcı.....	201

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Mu‘tazıd’ın Askerlere ve Memurlara Belirlediği Görev ve Maaşları.....	51
Tablo 2: Mu‘tazıd’ın Seferleri	55
Tablo 3: Sevâd Bölgesinin Harâcı	200

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☐	Doktora	☒	
Tezin Başlığı: Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyâsî, İktisâdî ve İçtimâî Hayat (279-334/892-945)				
Tezin Yazarı: Adan Jarso Golole		Danışman: Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK		
Kabul Tarihi: 25.03.2021		Sayfa Sayısı: viii (ön kısım) + 305 (tez)		
Anabilim Dalı: İslâm Tarihi ve Sanatları				
Abbâsî Devleti (132-656/750-1258) onuncu yüzyılın ilk yarısında tarihinin en önemli dönüm noktalarından birisini yaşadı. Kurulduğu yıllarda sahip olduğu geniş sınırlar ile halifelerin sahip olduğu mutlak güç ve kudret, tıpkı Sâmerî döneminde olduğu gibi yeniden sarsılmaya başladı. Bir yandan merkezde ayaklanmaların başlaması, diğer yandan Abbâsî hâkimiyetindeki bazı bölgelerde isyanların ve bağımsızlık taleplerinin artması, devlet otoritesinin zedelenmesine ve hızlı bir çözülme yaşanmasına neden oldu. Halife Mu'tazîd ve oğlu Muktefî döneminde alınan tedbirlerle bu sıkıntılar geçici bir süre giderildi. Ancak oğlu Halife Muktedir döneminden itibaren hızlı bir gerileme içine girildi. Halife Mu'tazîd'in başkenti Bağdat'a taşınmasından Büveyhîler'in Bağdat'ı ellerine geçirmesine kadar uzanan bu süreçte (279-334/892-945) Abbâsî Devleti, oldukça çetrefilli siyâsî, iktisâdî ve içtimâî olaylar yaşadı. Bu çalışmada Büveyhîler'in Abbâsî Devleti'nin merkezini ele geçirmelerine imkân tanıyan süreç ele alınmıştır. Yapılan analizler sonucunda Abbâsî yöneticilerinin uyguladığı bazı politikaların hem devleti hem de halkı, çözümü olmayan bir kargaşaya sürüklediği tespit edilmiştir. Özellikle Halife Mu'tazîd'in bölge liderlerine bağımsızlık hakkı tanınması başlangıçta malî ve idarî hususlarda Abbâsî Devleti'nin yararına görünse de, sürdürülebilir bir politika olmamıştır. Devlet arazilerinin sadece bürokratlara, yöneticilere, komutanlara ve zenginlere iktâ olarak verilmesi, ancak vergilerin devlete ödenmemesi ekonomik hayatı altüst etmiştir. Büveyhîlerin, siyâsî istikrarı bozulmuş, ekonomisi altüst olmuş, sosyal bağları çözülmüş bir Bağdat'ı ellerine geçirmeleri hiç de zor olmamıştır.				
Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Büveyhîler, Siyâsî Hayat, İktisâdî Hayat, İçtimâî Hayat.				

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☐	Ph.D.	☒
Title of Thesis: Political, Economic, and Social Life in Baghdad in the Process Leading to the Rule of Buwayhids (279-334/892-945)			
Author of Thesis: Adan Jarso Golole		Supervisor: Proffesor Levent ÖZTÜRK	
Accepted Date: 25.03.2021		Number of Pages: viii (pre text) + 305 (m.b.)	
Department: Islamic History and Arts			
The first half of the 10th Century marked a significant turning points in the history of the Abbasid Empire (132-656/750-1258). The robust power of its absolute Caliphs and extensive borders was wobbled again just as in Samarra years. The Abbasids were at the onset of uprisings due to socio-economic problems in its capital, Baghdad. As they are agonizing the increase of riots and demands for independence in its peripheries, the state authorities were seriously damaged, and a rapid dissolution prevailed. Though these problems were temporarily resolved with the measures taken by Mu'tazid and his son Muktefi, a stretch of a rapid decline of authority followed with Muktedir. Consequently, the period from Mu'tazid moving the capital to Baghdad to the Buwayhids taking over Baghdad (279-334 / 892-945) saw the Abbasid experiencing complicated political, economic, and social upheavals. This study aims to probe the factors that led to Buwayhids seizing the Abbasid's central authority, Baghdad. The analysis made, determined that some policies implemented by the Abbasid rulers have dragged both the state and its people into an unresolved turmoil. The unsustainable policy of Mu'tazid granting the regional leaders the right of independence, though initially appearing beneficial in running State financial and administrative matters, drastically failed. The case of giving state lands to bureaucrats, administrators, commanders, and rich people as allowances, also jeopardized the economy. These developments floundered Abbasid Empire, leading to Buwayhids overrunning Baghdad whose Social-political and economic stability was disrupted.			
Keywords: Abbasids, Buwayhids, Political Life, Economic Life, Social Life.			

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bu çalışma Abbâsî Devleti'nin (132-656/750-1258) Büveyhîlerin (320-454/932-1062) hâkimiyeti altına girmeden önceki siyâsî, iktisâdî ve içtimâî hayatını ele almaktadır (279-334/892-946). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak tamamlanan yüksek lisans çalışmamda Ebû Nasr el-Fârâbî'nin (öl. 339/950), *el-Medînetü'l-Fâdıla* adlı eserinde varlık ve siyaset felsefesine dair görüşlerini temellendirirken aynı zamanda yaşadığı dönemin buhranlarını ve bu buhranlardan çıkmak için yönetimle ilgili çözüm arayışlarını da ifade ettiği tespit edilmişti. Fârâbî'nin siyaset felsefesini oluşturmak için İslâm'dan önceki düşünürlerin eserlerine sıkça müracaat ettiği bilinen bir husustur. İlk Müslüman siyaset filozofu unvanını taşıyan Fârâbî'nin Eflatun, Aristo ve Yeni Eflatunculuktan etkilenerek eklektik bir görüş sergilediği konusunda İslâm felsefesi araştırmacıları hem fikirdir (Kaya, 1995, 145-162).

Kutsal bir kitaba inanan bir toplumun üyesi olarak Fârâbî'nin, yönetim sorunlarının düzeltilmesi için pagan düşünürlerin siyâsî çözümlerine müracaat etmesi veya onların çözümlerinden üretilmiş bir siyaset önerisini ortaya koymaya çalışması düşündürücüdür. Ancak asıl merak uyandıran husus, Fârâbî'nin yaşadığı dönemde cereyan eden tarihî sorunların, daha açıkçası onu bu görüşleri ileri sürmeye iten sebeplerin neler olduğudur.

Yapılan araştırmalar sonucunda Fârâbî'yi siyâsî ve ahlâkî eserler yazmaya, farklı bakış ve düşünceler geliştirmeye iten toplumsal sorunların, oldukça önemli bir örgüye ve çok güçlü bir arka plana sahip olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Fârâbî'nin yöneticilerle ilgili çok önemli tavsiyelerde bulunması, yaşadığı dönemde mühim bazı sorunlar olduğunu ve kaleme aldığı eserle yaşanan olaylar arasında bir ilişki olduğunu göstermiştir.

Düşünürün yöneticilere sunduğu tavsiyeleri içeren eserlerinin arka planını oluşturan veya onu bu eserleri yazmaya iten siyâsî, iktisâdî ve içtimâî yapıyı bir bütün halinde inceleme fikri işte bu noktada ortaya çıktı. Yapılan incelemelerde, Abbâsîler'in devlet merkezini Sâmerâ'ndan Bağdat'a taşımalarından Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim

olmalarına kadar geçen sürecin (279-334/892-945) Abbâsîler'in hâkimiyetlerini kaybetmelerine neden olan problemleri daha net bir biçimde görmek için uygun bir zaman aralığı olacağı kanaati oluştu.

Abbâsî Devleti'nde merkezî otoritenin zayıflamaya başladığı miladî dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile onuncu yüzyılın ilk yarısını kapsayan bu zaman dilimi, pek çok siyâsî probleme sahne olmuştur. Daha öncesinde Sâmerâ'da ortaya çıkan halife-asker çatışmasından dolayı merkezî devlet zayıflamış bu zafiyetin ardından bölgesel yöneticilerin özerk bölgeler ilan etmeye başlaması Abbâsî Devleti'ni daha da güçsüz kılmıştır. Öte yandan merkezî devletin kontrolünde olan bölgelerde de birtakım isyan hareketlerinin baş göstermesi devletin durumunu daha da kötüleştirmiştir. Olumsuz siyâsî gelişmeler yanında toplumsal ve ekonomik sorunlar da gün gittikçe tırmanmıştır. Bölgesel yöneticilerin merkezî devletten ayrılarak, müstakil yönetimler kurma gayretleri dışında, mezhebî ve ideolojik yapılanmalarda da pek çok ayrışma yaşanmıştır. Ardı arkası kesilmeyen bu sosyo-politik sorunlar devleti adetâ bir sarmal şeklinde ciddî bir ekonomik kriz ile yüz yüze bırakmıştır.

Abbâsî Devleti'nin içine düştüğü bu olumsuz durumu önlemek isteyen Halife Mu'temid (256-279/870-892) kardeşi Muvaffak'ı askerî komutan olarak seçip önceki dönemlerin halife-asker çatışmasını ortadan kaldırmaya ve istikrarı yeniden tesis etmeye çalıştı. Hem Mu'temid'in hem de Muvaffak'ın kısa aralıklarla vefat etmesinden sonra görev Halife Mu'tazid'a (279-289/892-902) geçti. Halife Mu'tazid'ın askerî yönü ağır basan bir halife olması halifelik kurumu ile askerî yapı arasındaki muhtemel çekişmeleri de ortadan kaldırdı. Merkezî devleti felç eden ve yönetim işlevlerini yerine getirmesine engel olan askerler ile yönetim arasındaki problemler bir nebze de olsa durulmuş gibiydi. Fakat Mu'tazid'ın ve oğlu Müktefi'nin kendi dönemlerinde gösterdikleri çabalara rağmen Abbâsî Devleti sürüklendiği buhrandan kurtulamamıştı. Muktedir'in başa geçmesiyle birlikte sorun daha da büyüdü, siyâsî, ekonomik ve sosyal kaos oluştu. Bürokratlar arasındaki çekişmelerin alevlenmesi, harem mensuplarının siyâsî etkilerinin artması, Hanbelî ve Karmatî hareketlerinin şiddetlenmesi siyaseti altüst etmiş, bunun yanında iktâ politikası da devlet gelirlerinin ciddî oranda azalmasına neden olmuştu.

Devam eden bu kargaşa Halife Râzî-Billâh'ın (322-329/934-940) devletin başına geçmesi ile yeni bir boyut kazandı. Halife merkezî devleti yönetmekte yetersiz kalınca

yönetimi emîrû'l-ümerâlık kurumu tesis ederek askerlere kendi elleriyle sundu. Ancak bu da çözüm olmadı. Büveyhîler 334 (945) yılında Abbâsîler'in merkezi olan Bağdat'a hâkim oluncaya kadar yaklaşık on bir yıl boyunca bu süreç ve bu sürecin getirdiği korku ve karmaşa ortamı sürüp gitti. Büveyhîlerin devlet yönetimini ele geçirmesi Abbâsî Devleti'nin yeni bir siyâsî evreye geçmesine neden oldu. Büveyhîlerin Şîa kökeni Sünnî halifelik kurumunun Şîî bir yönetim altında varlığını sürdürmesi sonucunu doğurdu.

İşte ele alınan bu konu Bağdat'ın Büveyhî hâkimiyetine giriş sürecini ve sebeplerini ortaya koymakta ve bunlar üzerinde analizlerde bulunmaktadır. İncelenen dönemle ilgili kurumlar tarihi ve siyâsî tarih merkezli başlıklar taşıyan birçok çalışma bulunmakla birlikte Büveyhî hâkimiyetine giden süreç analitik bir yaklaşımla ele alınmamıştır. Dönemle ilgili çalışmalar ya vezirler, kadılar, sosyal hayat gibi belli grup ve olgularla ya da birkaç halife dönemiyle sınırlı kalmıştır. Çalışmamızın özgün değeri elli beş yıllık bir dönemin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî açıdan sebep sonuç ilişkisine dayalı olarak kurgulanmasına dayanmaktadır.

Çalışmanın giriş kısmında konuyla ilgili genel bilgilerin yanısıra Abbâsî Devleti'nin kısa bir tarihçesine değinilmiştir. Bu bilgilerin verilmesiyle okuyucunun tarihsel süreçte devam eden bazı olayları ve sorunları daha iyi anlayabilmeleri hedeflenmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Abbâsî Devleti'nin yaklaşık yarım asırlık döneminde yaşanan siyâsî gelişmeleri aydınlatmaktadır. Birinci bölüm üç kısma ayrılmıştır. Birinci kısım, devletin yönetim gücünün halifelerin elinde olduğu dönemlerde, halifelerin istikrarı korumak için uyguladıkları siyâsî adımları içermektedir. Bu dönemde Abbâsî halifelerinin çevre bölgeleri kontrol altına almaktan ziyade merkezî yönetime odaklandıkları görülmektedir. İkinci kısımda halifelerin yönetim üzerindeki nüfuzlarının azalması ve bürokratların artan etkisi ele alınmaktadır. Bürokrat ailelerin önde gelenlerinden üçüne ait siyâsî faaliyetler, aralarındaki rekabet ve yönetimde oldukları dönemlerde devleti sürükledikleri badireler anlatılmaktadır. Üçüncü kısımda ise idarî zorluklarla karşılaştıklarında halifelerin, Abbâsî topraklarını bölgesel yönetimlere nasıl teslim etmek zorunda kaldıkları incelenmektedir. Buna ilave olarak bölgesel yönetimlerin zamanla güçlenerek merkezî devleti kontrolleri altına almak için yürüttükleri mücadeleler zikredilmektedir. Bu çatışmaların, Büveyhîler'in

merkezî devleti ele geçirmelerine hangi koşullarda zemin oluşturduğu adım adım ortaya konulmaktadır.

İkinci bölümde Abbâsî Devleti'nin bu süre zarfındaki ekonomik durumu ele alınmaktadır. Bu dönemde devletin başına gelen yedi halifeden ilk ikisi olan Mu'tazîd ve Müktefî dönemleri diğer halifelere nisbeten ekonominin daha iyi olması nedeniyle toparlanma dönemi olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde her iki halife tarafından yeniden düzenlenen ekonomik yönergeler ve bunların doğurduğu sonuçlar açıklanmaktadır. Halifelerin takip ettiği ekonomik düzenin ve ortaya koydukları kararlılığın kendi dönemlerinde ekonomiyi nasıl canlandığı örnekleriyle vurgulanmaktadır. Bununla birlikte toparlanma dönemi olarak adlandırılacak devirlerde bile devletlerin ekonomik durumlarının iyi olmasına karşın, bazı ekonomik kararların nasıl olup da ekonominin bozulmasına yol açtığı görülmektedir. Toparlanma dönemini izleyen gerileme döneminde devlet ekonomisinin bozulmasına sebep olan durumlar hakkında kısa bir anlatım sunulmaktadır. Bundan sonra devlet ekonomisinin gerilemesine neden olan uygulamalar tek tek sıralanmaktadır. Bu sorunlar zikredilirken vuku bulan örneklerle de temas edilmek suretiyle konunun daha iyi anlaşılmasına gayret edilmektedir.

Üçüncü bölümde devletin içtimâî hayatı ele alınmaktadır. Bu dönemde toplumun sınıflara ayrıldığına dair bir bulgu yoksa da, konunun daha iyi anlaşılması için Abbâsî halkı kategorize edilerek konu irdelenmiştir. Bölüme Abbâsî Devleti'ndeki sosyal bütünleşme süreçlerine işaret edilerek başlanmıştır. Daha sonra çeşitli sınıfların sosyal hayatları hakkında genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Halk, üst sınıf, orta sınıf ve alt sınıf şeklinde üçe ayrılmıştır. Halkın ortak değerlerini temsil eden bazı sosyal kurum ve kuruluşların yıpranmasının halkın içtimâî hayatını nasıl etkilediğine değinilmiştir. Üçüncü bölümden sonra sonuç ve kaynakça zikredilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Çalışma onuncu yüzyılın ilk yarısındaki Abbâsî Devlet yönetimini, halkın yaşam biçimini, halkın devlete bakışını ve bu iki yapı arasındaki bağı aydınlatmak için önemli bir adımdır. Abbâsîler ile ilgili çalışmaların büyük bir kısmı ağırlıklı olarak devletin altın çağı olarak görülen ilk yüzyılla ilgili konulardan oluşmaktadır. Abbâsî Devleti'nin

siyâsî buhrana sürüklendiği ikinci yüzyılı irdeleyen bu çalışma, ele alınan dönemle ilgili merak edilen hususlara katkı sunması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Yaklaşık elli yıla denk gelen bu süreçle ilgili Abbâsî Devleti'nin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî yaşamını tam anlamıyla tasvir eden yeterli bir telifin bulunmaması çalışmaya kıymet kazandırmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı Sünnî kökenden gelen Abbâsî hilafetinin, Şîî Büveyhî hanedanının hâkimiyetine giriş sürecini ele almaktır. Ele alınan dönemde hangi siyâsî, iktisâdî ve içtimâî sorunların bulunduğu ve bu sorunların kökenlerinin neler olduğu, ortaya konulması arzu edilen hedefler arasında yer almaktadır. Buna ilave olarak politik kavgaların, fikir ayrılıklarının ve ekonomik sorunların toplumsal çöküşü nasıl hızlandırdığını ve merkezî yapıyı hâkimiyet kaybına nasıl sürüklediğini ortaya koymaktır. Son olarak ele alınan dönemde yaşayan Abbâsî halkının hayat tarzını incelemek isteyen araştırmacılara, Orta Çağ'a ilgi gösteren öğrencilere ve İslâm tarihine merak duyan kişilere bilgi sunma vazifesini yerine getirme arzusudur.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma usulüne dayalı tahlilci, yorumlayıcı ve tenkitçi yöntemler benimsenmiştir. Araştırmada ele alınan dönemin üç farklı açıdan incelenmesi çoklu disiplinli yaklaşımın takib edilmesini gerektirmektedir. Buna bağlı olarak tarihsel metot, sosyolojik metot, ekonomik metot ve siyasal metot izlenmiştir. Elde edilen veriler tenkit ve tahlile tâbi tutulduktan sonra sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Dönemi anlatan rivayetlerin farklı mezhep ve düşünceler tarafından aktarılmış olması, tahlilî ve tenkidî tarih usulünü gerekli kılmıştır. Çalışmada öngörülen amaca ulaşmak için objektiflik önem arz etmiştir. Her ne kadar eserleri yorumlamada önyargı her zaman söz konusu olsa da, metinlerin sunduğu ince detayları kaybetmemeye riayet edilmiştir. Dolayısıyla rivayetlerin olayları sunuş biçimi üzerinde derinlemesine durulmuştur. Aktarılan rivayetler ile olaylar arasında, anlatan kişi ve olay ilişkisi kurgulanmıştır.

Çalışmanın bir devletin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî durumunu içermesi konunun genişçe ele alınmasına neden olmuştur. Özellikle çalışma konusunun kapsamına giren zamanın

yaklaşık yarım asır olması da bunda etkilidir. Çalışmanın kapsamı gereği siyâsî, iktisâdî ve içtimâî hayatın çalışılması, üçünün de farklı metotlarla incelenmesi ve yeni kavramlara başvurulması sürekli yeni metot ve kavramlara müracaatı gerekli kılmıştır. Ayrıca İslâm tarihi ana kaynaklarının neredeyse hepsinin siyâsî konulara ağırlık veren eserler olması, iktisâdî ve içtimâî hayatla ilgili bölümler yazılırken verilerin bulunmasında bir hayli zorlayıcı olmuştur.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmada ele alınan dönem İslâm tarihinin en değerli kaynaklarını kaleme alan Taberî, Sûlî, Makdisî, Miskeveyh, Arîb b. Sa'd gibi müelliflerin yaşadığı döneme rastlamaktadır. Çalışmanın ana kaynakları olaylara şahit olan, bütün yaşantılarını dönemin halkıyla beraber geçirmiş ve naklettikleri rivayetleri ya kendileri görmüş ya da olaya şahit olan kişilerden doğrudan alan tarihçilerin eserlerinden oluşmaktadır. Ayrıca çağdaş tarihçilerin rivayetleri, sonra gelenlerin rivayetlerine kıyasla daha detaylı olup konuyu anlamlandıran ek bilgiler taşıması bakımından da ön plana çıkmaktadır. Onlar ya olaylara yakından şahit oldukları ya da yakından şahit olan kişilerden rivayetlerini aldıkları için genellikle geniş bir aktarımda bulunmaktadırlar. Bu özellikler ister istemez bu eserlere öncelik verilmesine sebep olmaktadır. Daha sonra gelen tarihçilerin eserleri ya çoğu kez birincil kaynakların bilgilerini tekrar etmekte ya da o bilgilerin özetini vermektedir. Dolayısıyla kaynak olarak esas aldıkları ana kaynaklara göre eğer farklılık varsa onlar da kullanılmaktadır. Bundan dolayı çağdaş olmayan tarihçilerin yâhut daha sonraki tarihçilerin eserleri çalışmamızın ikincil kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bu eserlerde bulunan yorumlar ve ilave bilgiler birçok kez tenkit süzgecinden geçirilerek alınmıştır. Zira ele aldığımız dönemden uzaklaştıkça tarihçilerin eserlerinde zaafiyet arttığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda yakın dönemde yaşamış olan yazarların ve günümüzdeki araştırmacıların eserleri ve yorumları da olabildiğince dikkate alınmıştır.

Çalışma esnasında birçok eserden istifade edilmiştir. Ya'kûbî'nin (öl. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-büldân* adlı eseri çalışmaya önemli katkılar sunmuştur. Bağdatlı Ya'kûbî şehrin yapısı, ticaret hacmi, insanları, âlimleri ve hakîmleri başta olmak üzere farklı sınıflardan insanlar hakkında detaylı bilgiler verir. Eser çalışılan dönemin öncesindeki Bağdat ile sonrasındaki Bağdat'ı mukayese imkânı sağlamaktadır. Müellifin, yaşadığı Bağdat'ı anlatması, Bağdat'taki halkı, kültürü, eğitimi, ticareti,

zenginliği aktarması kuşkusuz ele aldığımız dönemle karşılaştırmaya önemli katkılar sunmuştur. Onun *Târîh* adlı eseri 259 (872-873) yılı hâdiseleri ile bittiği için ele alınan dönemle ilgili bilgi içermez.

İncelemede kullanılan önemli kaynaklardan biri de Bağdat coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in (öl. 300/912-913) *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseridir. Eser Bağdat ve çevresiyle ilgili paylaştığı hem coğrafi hem de iktisâdî hayata dair bilgilerle çok önemli katkılar sağlamıştır.

Konuya katkı bakımından en çok yararlanan eser, Taberî'nin (öl. 310/922) *Târîhu't-Taberî* veya *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* adlı eseridir. *Târîhu't-Taberî* kullanılan ana kaynakların en önemlilerinden biri olarak çalışmada yerini almaktadır. Bu eser 302 (915) yılına kadar yaşanan olaylarla ilgili bilgi sunmakta ve bu süre çalışmanın ilk yirmi yılına denk gelmektedir. Taberî'nin yaşadığı zaman aralığının incelenen konunun başlangıç evrelerine denk gelmesi bize İslâm tarihinin en yetkili kaleminden doğrudan bilgi edinme fırsatı sağlamaktadır.

Târîhu't-Taberî, başkent Bağdat ve saray merkezli bir tarih anlatımına sahip olmasından dolayı siyâsî gelişmelere dair bir hayli bilgi ihtiva etmektedir. Eserde Halife Mu'tazîd (279-289/892-902) döneminde merkezî otorite ve bölge liderleri arasındaki iyi ilişkiler hakkında bilgi verilmesine ilave olarak Müktefî (289-295/902-908) ve Muktedir (295-320/908-932) dönemlerinde çıkan isyanlar hakkında da bilgiler yer almaktadır. Müellif Mu'tazîd ve bölge liderleri arasındaki iyi ilişkileri göstermek için Mu'tazîd'a verilen hediyelerden söz etmektedir. Örneğin, Mısır lideri Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un (öl. 282/869) kendi kızını Mu'tazîd'la evlendirirken hizmetçilerle beraber ona büyük bir hediye gönderdiğini zikreder (Taberî, 1967, 10/30). Saffârî lideri Amr b. Leys'in (öl. 289/902), halifeye hediye olarak dört milyon dirhem nakit, onlarca at ve türlü türlü hayvan, bunun yanında da birçok değerli taş gönderdiğini söyler (Taberî, 1967, 10/71).

Taberî, *Târîh*'inde siyâsî gelişmelerle ilgili bilgilere bolca yer vermesinin yanında sosyal ve ekonomik hâdiselerle ilgili bazı bilgiler paylaşmaktan da geri kalmaz. Sözgelimi Halife Mu'tazîd'ın harâc görevlilerine mektup göndererek harâcın Nisan ayının başında Nevrûz Bayramı'yla başlamasını istediğini, bu nedenle o seneki nevrûzun, "Mu'tazîd Nevrûzu" olarak adlandırıldığını kaydeder (Taberî, 1967, 10/39). Mu'tazîd'ın Emevî ailesine Cuma namazında beddua edilmesi için yazdığı mektubu ve

toplumun önde gelenlerinin halifeyi bu fikrinden vaz geçirmek için teşebbüslerini uzunca anlatır (Taberî, 1967, 10/54-63).

Bilindiği üzere bahsi geçen bu eser kronoloji dikkate alınarak kaleme alınan bir eserdir. Kitabın bu özelliği olayların sıralamasını takip etmemiz açısından katkı sağlayıcı bir özelliktir. Çalışma sırasında *Târîhu't-Taberî* adlı eserin Arapça aslından istifade edilmekle birlikte İngilizce tercümesinden de birçok defa faydalanılmıştır. Eseri İngilizceye tercüme eden mütercimlerin (Franz Rosenthal, İhsan Abbâs, C.E Bosworth v.dğr.) olayların seyrini anlaşılır kılmak ve kopuk kopuk zikredilen bilgilerin bütünlüğünü sağlamak amacıyla yaptıkları katkılar, çalışma açısından oldukça önem arz etmiştir.

Eserin çalışma açısından bir diğer önemi ise siyâsî tarih bakımından zengin bir muhtevaya sahip olmasıdır. Müellif ekonomik ve sosyal hayat ile ilgili kısımda bazen doğrudan bilgi vermeyi tercih etmiş, bazen de dolaylı olarak bilgileri satır aralarında zikretmiştir. Kitapta müellifin takip ettiği usule aykırı sayılabilecek bazı durumlar da söz konusudur. Bunlardan birisi müellifin son yedi yıla ait olayları derinlemesine anlatmadan hızlı bir şekilde sunmasıdır. Örnek verecek olursak müellif, Muktedir'e yapılan darbe hakkında bilgi verirken olayı detaylı bir şekilde sunmamış, yalnızca genel ifadeler kullanarak konuyu yüzeysel aktarmıştır (Taberî, 1967, 10/140-142; Taberî, 1989, 38/189-192). Muhtemelen yazar siyâsî kargaşa ve ortaya çıkan hassas durumun etkisi altında kalarak eserinde detay vermek istememiş olmalıdır. Keza Muktedir döneminden sonra alevlenen Hanbelî hareketinin faaliyetlerini de görmezden gelmektedir. Halbûki kendisi bu hareketin en büyük mağdurlarından biridir. Onların yüzünden cenaze işlemlerinin bile rahat bir şekilde gerçekleştirilemediği mâlûmdur (Tenûhî, 1995, 2/233).

Çalışmaya katkı sunan başka bir eser de Cehşiyârî'nin (öl. 331/942) *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* adlı eseridir. Müellif, araştırmada konu edinilen dönemde hayatta olmasına rağmen Me'mûn'a kadar vezirler ve kâtipler hakkında bilgi sunduğu için, çalışılan döneme eserinde yer vermemiştir. Fakat yine de vezirler ve kâtipler hakkında çok kıymetli bilgiler sunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle vezirlerin daha bağımsız çalışması bakımından zikrettiği Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî ile Halife Hârûnürreşîd arasındaki ilişki bunun en güzel örnekleri arasında yer alır.

Hârûnürreşîd'in vezirine tanıdığı bu hakkı Mu'tazîd'in vezirlerine tanıdığı haklarla kıyaslamak bu eser sayesinde mümkün olmuştur.

Konuyu incelerken önemli katkılar sağlayan kaynaklar arasında Sûlî'nin (öl. 335/946) *Kitâbü'l-evrâk* adlı eseri de yer aldı. Ancak günümüze tam olarak ulaşmayan söz konusu eserin bugün elimizde sadece *Ahbârü'l-Muktedir-Billâh* ve *Ahbârü'r-Râzî-Billâh* kısımları bulunmaktadır.

Sûlî'nin incelediğimiz dönemde yaşaması ve halifelerin sarayında nedimlik yapması, özellikle Muktedir'in çocuklarından Râzî (öl. 329/940) ve Hârûn'un hocalığını üstlenmesi, buna ilave olarak devlet bürokrasisinde halifelere danışmanlık yapması onu çok önemli bir müşahit konumuna yükseltir. Özellikle şehzadelik döneminde veya halifelik öncesinde kendilerine hocalık yaptığı Muktedir-Billâh ve Râzî-Billâh'ın yanında daima bulunmuş olan Sûlî, onlarla ilgili çok özel bilgiler paylaşır. Verdiği bilgiler Abbâsî toplumunun ele alınan dönemine ait siyâsî, iktisâdî ve içtimâî açıdan ortaya çıkan birçok karanlık noktayı aydınlatır.

Bilindiği üzere Muktedir ve Râzî dönemi Abbâsî ekonomisinin, siyasetinin ve sosyal yapısının ciddî sarsıntılar geçirdiği bir dönemdir. Sûlî yöneticilerin yanlış ekonomik kararlarının süreci nasıl etkilediğini, siyâsî ve sosyal açıdan pek çok soruna nasıl yol açtığını anlamamızı sağlayan önemli bilgiler sunar. Yine Sûlî'nin verdiği bilgiler Mu'tazîd (öl. 289/902) ve Müktefî (öl. 295/908) döneminde devletin zengin kaynaklara sahip olduğunu ancak Muktedir (öl. 320/932) tarafından bunların yanlış kullanıldığını ve Büveyhî hâkimiyetine giden sürecin böyle başladığını ifade eder (Sûlî, 1933, 69). Muktedir-Billâh'ın devlet hazinesini yakınlarına teslim etmesi, halk fakirleşirken Abbâsî sarayında şaşalı bir dönemin yaşanması, büyük servetlerin harcandığı ve yüksek meblağlı düğünlerin gerçekleşmesi bunun önemli sebeplerinden birkaçıdır (Sûlî, 1999, 209). Benzer bir şekilde beytûlmâle ait gelirlerin -özellikle geçmiş halifelerin büyük bir ihtimamla muhafaza ettiği hediyelerin- Muktedir döneminde Mısır'da kuyumculara satılırken görülmesi aktardığı önemli bilgiler arasında yer alır (Sûlî, 1999, 274).

Devlet hazinesinin yanlış yönetilmesinin hangi sonuçlara yol açtığını gösteren müellif, devletin kısa bir süre içinde iflas ettiğini ve halka büyük bir yük getiren vergilerle açığın kapatılmaya çalışıldığını ortaya koyan bilgiler de paylaşır. Sûlî'nin ilerleyen yıllarda fiyatların aşırı derecede yükselmesiyle ilgili verdiği bilgiler sürecin nasıl geliştiğini

gösterir (Sûlî, 1999, 148-149). Bozulan düzenden haz etmeyen insanların Bağdat'ta protesto ve isyan hareketlerini başlattığını, hilafet merkezine karşı duyulan öfkenin tabana kadar yayıldığını ve insanların halifenin kapısına kadar gelip kargaşa çıkardığını ifade eden müellif, yanlış yönetilen ekonominin Abbâsî Devleti'ne ne kadar pahalıya mâl olduğunu, toplumun siyâsî-içtimâî problemlerin ve anarşinin içine nasıl sürüklendiğine dair berrak bir portre olarak çizer (Sûlî, 1999, 160-161).

Sûlî, benzer bir şekilde Râzî-Billâh dönemindeki bazı yanlış uygulamaların Abbâsî Devleti'ndeki ekonomik, sosyal ve siyâsî problemlere dönüşüm sürecini de ortaya koyar (Sûlî, 1999, 87). Karmatîler hakkında bilgi verirken onları, bozguncu ve toplumu ayarştıran, insanlar arasında batıl inanca teşvik eden ayrıca hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen kimselerin Mekke ve Medine'ye gitmesini engelleyen ve gittiği her şehirde katliam yapan kişiler olarak tanıtır (Sûlî, 1999, 250, 260-261). Bu gruba karşı devletin izlediği politikayı tasvir eden müellif, Abbâsîler'in başta onları para vererek kontrol altına almaya çalıştığını, bu yöntem maliyet bakımından devlete ağır gelince başka bir isyancı komutana yüksek miktarda para ödeyerek bu kişinin Karmatîler'le savaşmasını ve onları engellemesini istediğini zikreder (Sûlî, 1999, 266). Fakat bu komutana para gönderilmediği günlerde Karmatîler'in tekrar devlete saldırdığını, bundan dolayı halife Râzî-Billâh'ın *“Keşke Müktefî gibi devletin beytûlmâlinde hazinem olsaydı, şu Karmatîler'i dünyadan silerdim.”* şeklinde serzenişte bulunduğunu paylaşır. Halifenin bu sözleri dönemin ekonomik gücü hakkında bir portre sunar. Sosyal karmaşadan dolayı da insanlarda devlete bağlılığın kalmadığını, kimin parası varsa güçlü addedildiğini ve savaş becerisine sahip askerlerin zengin adamların yanında toplandığını ifade eder. Taberî gibi Sûlî de kronolojiyi benimser, bu da gelişmeleri takip etme noktasında kolaylık sağlar.

Dönemin tarihçilerinden Mes'ûdî'nin (öl. 345/956) *Mürûcû'z-zeheb* isimli eseri de araştırmaya önemli katkılar sağladı. Mes'ûdî diğer tarihçilerden farklı olarak olayları sene be sene anlatmak yerine halifeler başlığı altında sunar. Mes'ûdî Abbâsîlerin çöküş sürecinde devlet idaresinde bulunan bazı halifeler hakkında oldukça detaylı mâlûmat aktarır. Özellikle ilk iki halife yani Mu'tazîd ve Müktefî hakkında önemli bilgiler paylaşır. Mes'ûdî istifiade ettiğimiz diğer müelliflerden farklı olarak sarayda cereyan eden olayların devletin siyâsî, ekonomik ve sosyal hayatını nasıl etkilediğini anlatmak

yerine halifelerin kişisel davranışlarının ve özelliklerinin, Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmelerini hızlandıran etkenlerini sunar.

Mu'tazîd-Billâh'ı merhametsiz, kan akıtıcı, gaddar, muhaliflerine işkence ederek öldürmekten zevk alan biri olarak tarif etmesi bunun en bariz örneklerinden sayılabilir (Mes'ûdî, 2005, 4/186). Zikri geçen bu özelliklere ilave olarak o, Mu'tazîd'in bazı yanlış siyâsî uygulamalarının toplumun sosyal yapısını bozduğunu söylemekten de geri durmaz. Halifenin yeni saray ve binalar yapmayı çok seven biri olduğunu ve bu binalara büyük bir servet harcadığını söyler. Mu'tazîd'in Süreyyâ Sarayı'nın yapımına dört bin dinar harcadığını, sarayın genişliğinin ise üç fersah olduğunu ifade eder. Bu sarayın yapımı için birçok kişinin kendi evinden ve topraklarından çıkarıldığını yazar (Mes'ûdî, 2005, 4/185). Mu'tazîd başa gelmeden önce Abbâsî Devleti'nin malî durumuna bakılacak olursa, halifenin böyle yüksek meblağlara ulaşan binalar yaptırmasının, devlete ne denli büyük bir yük getirdiğini anlamak zor değildir.

Öte yandan Mu'tazîd'in usta savaşçı olduğunu da söyleyen Mes'ûdî, halifenin usta siyasetçi olduğunu gösteren bazı bilgiler de aktarır. Abbâsî Devleti'nin isyan eden bölge liderlerine karşı iyi bir politika yürüttüğünü, bu bölgelerden vergi toplama başarısı gösterebildiği gibi onlardan kıymeti yüksek hediyeler elde ettiğini de kaydeder. Onun bu özelliği sayesinde devletin siyâsî istikrar kazandığını, ekonomik refahın yükseldiğini ve pazarlardaki yüksek yiyecek fiyatlarının düştüğünü ifade eder (Mes'ûdî, 2005, 4/194-213).

Mes'ûdî'nin Müktefî hakkında söylediği şeyleri paylaşmak gerekirse onun cimri bir lider olduğunu bundan dolayı devletin kasasından ne kendi kullanımı için ne de devlet için gereksiz harcama yapmadığını ifade eder (Mes'ûdî, 2005, 4/223). Dolayısıyla Müktefî'nin ölümünde beytûlmâlin dolu olduğunu söyler. Bu anlatım aslında Sûlî'nin Râzî-Billâh'ın sözlerini aktardığı tasvirle aynıdır. Râzî, Müktefî döneminde devletin beytûlmâlinde büyük bir servet bulunduğunu ancak kendisinin bu imkâna sahip olmadığını söylemektedir.

Müellif, Muktedir döneminde cereyan eden olayları anlatırken farklı bir üslup sergiler. Halifenin kişisel davranışlarından ve sarayda olup bitenden bahsetmek yerine devletin uzak bölgelerindeki muhaliflerden ve onların isyanlarından söz eder. Bu bilgilerden bahsederken bir anda yaklaşık on üç yıllık bir sürenin bilgisini atlayarak konuyu kapatır.

Muktedir-Billâh döneminin 307 (920) yılından sonraki hâdiselerine kitabında yer vermez. Onun bu dönemde Bağdat'ta cereyan eden siyâsî, ekonomik ve sosyal hayat hakkında bilgi sunmak istemediği görülür. 304 (916) yılından itibaren Bağdat dışında bulunması bunun sebebi olabilir. Bununla birlikte daha sonraki döneme ait bazı bilgilerin sunması yeniden değerlendirme yapmayı gerektirmektedir. Ancak Bağdat'ta yaşanan kargaşanın ve anarşi ortamının buna zemin hazırlamış olabileceği de akla gelmektedir. Bu yüzden Mes'ûdî'nin neden bu dönemi yazmadığının sebebini söylememize imkân tanıyan net bir bilgi bulunmamaktadır.

Mes'ûdî'nin Halife Kâhir-Billâh (öl. 339/950) ve ondan sonraki dönemde cereyan eden olayları anlatmak yerine yan bilgilere yöneldiği açıkça fark edilir. Kâhir-Billâh dönemi (320-322/932-934) olaylarıyla ilgili olarak sadece bir âlimin Kâhir-Billâh ile tanışmasına ve aralarındaki soru-cevap şeklinde geçen bir görüşmesine yer verir. Râzî-Billâh ve Müttakî-Billâh için de yeteri kadar bilgi vermediği görülür (Mes'ûdî, 2005, 4/248-257).

Çalışmada istifade edilen bir diğer eser ise Makdisî'nin (öl. 355/966) *Kitâbü'l-bed'i ve't-târîh* adlı eseridir. Bu eserde dönemimizle ilgili bilgilere çok az yer verildiği görülür. Her ne kadar ele aldığımız dönemle ilgili yeterli bilgi bulunmasa da zikredilen bazı detaylar konumuz açısından aydınlatıcı özelliğe sahiptir. Makdisî, bu dönemde olumsuz yönde cereyan eden siyâsî, ekonomik ve sosyal olayların arkasında Karmatî grupların faaliyetlerinin yer aldığını ve bunların Mu'tazîd döneminde teşekkül ettiğini belirtir (Makdisî, 1916, 11/129-130). Fakat onun paylaştığı bu bilgi geri kalan tarihçiler ile çelişmektedir. Genel olarak tarihçiler Karmatî hareketinin Mu'tazîd döneminden önce ortaya çıktığı bilgisini vermektedirler.

Makdisî, Muktedir dönemi ile ilgili konuları sadece birkaç cümle ile özetleyip geçmesine rağmen satır aralarında çok önemli bilgiler de verir. Muktedir dönemini, "hilafetin bozulduğu" dönem şeklinde niteler (Makdisî, 1916, 11/130). Zikredilen bu bilgiler konumuzun ana teması olan Bağdat'ın siyâsî, ekonomik ve sosyal yaşamını anlamak için en önemli nitelemelerden birisidir. Öte yandan Mu'tazîd dönemi ile ilgili çarpıcı tarihsel bilgiler paylaştığı da görülür. Örneğin Mu'tazîd-Billâh dönemi birçok tarihçi tarafından on yıl olarak yazılırken, onun kitabında altı yıl olarak gösterilir.

Çalışmanın diğer bir önemli kaynağı Arîb b. Sa‘d’ın (öl. 369/979) *Sılatü Târîhi’t-Taberî* isimli eseridir. Adından da anlaşıldığı üzere bu eser, Taberî’nin zeyillerindendir. Kitap, Taberî’nin diğer zeyli olan Hemedânî’nin (öl. 521/1127) eserinden (*Tekmiletü Târîhi’t-Taberî*) farklı olarak 291-320 (903-932) yılları arasındaki tarihî bilgileri sunmaktadır. *Sılatü Târîhi’t-Taberî* diğer kitaplara kıyasla daha kısa bir zaman dilimini anlatmasına rağmen çok önemli ve faydalı bilgiler içermektedir. Özellikle müellifin ele aldığımız dönemde yaşamış olması, olayları anlama ve yorumlama konusunda yakından müşahade eden birinden duyma fırsatı verir. Yazar ilk başta birkaç ilave dışında Taberî’nin izinden gitmiş olduğu izlenimi uyandırır da Taberî’nin vefatından sonraki yıllar için (302-320/915-932) kendi derlediği bilgileri sunar.

Arîb b. Sa‘d’ın aktarmış olduğu bilgilerin bir özelliği de saraydaki bazı hâdiseleri daha detaylı bir şekilde anlatmasıdır. Bunlar çalışmada ele alınan problemleri anlamak için değerli katkılar sunar. Arîb b. Sa‘d, Abbâsî sarayında farklı güçlerin olduğunu anlamamızı sağlayan sunumlarından birinde 299 (912) yılında İbnü’l-Furât’ın vezirlik görevinden alındığını ve Mu‘tazid’in annesi, yani halifenin babaannesi tarafından teklif edilen bir kişinin vezir seçildiğini kaydeder (Arîb, ts., 40). Göreve getirilen Vezir Muhammed el-Hâkânî (öl. 312/924) ise zengin olmasına rağmen yöneticilik vasfını haiz olmayan birisidir.

Arîb b. Sa‘d, Vezir Muhammed el-Hâkânî’nin Muktedir’in babaannesine yüz bin dinar verdiğini anlatır. Babaannesinin de özel bir görevli tutup vezire her gün bir sürü talep ilettiğini ve birtakım kararlar aldığını ifade eder (Arîb, ts., 40). Vezirin adeta bir kukla gibi dışarıdan yönetilmesi aslında devlete zarar vermektedir ve halifenin de etkili bir şekilde çalışmasını engellemektedir. Müellifin daha sonraki yıllara ait paylaştığı bilgilerden de anlaşıldığı üzere bu durumdan faydalanılarak birçok yolsuzluğun ve topluma sıkıntı veren davranışın ortaya çıktığı görülür. Müellif, Vezir Muhammed el-Hâkânî’nin, zengin ailelerden birisi olan Mâzerâî ailesinin malına el koyup buradan büyük bir servet kazandığını söyler. Vezir Hâkânî’nin bu mallardan sadece elli bin dinarını beytül mâle koyduğunu geri kalanını ise kendisi ve arkadaşlarıyla beraber harcadığını ifade eder (Arîb, ts., 41). Arîb b. Sa‘d’ın anlattığı bilgilerden anlaşıldığı üzere saraydaki yanlış siyâsî uygulamalar hem devletin ekonomisini hem de idarî sistemini bozmuştu.

Abbâsî Devleti'nin bu dönemdeki siyâsî otoritesi saraydaki birçok kişi tarafından temsil ediliyordu. Müellif verdiği bu bilgilerin yanında, Vezir Ali b. Îsâ ve Kahramâne Ümmü Musa arasındaki çekişmelere de yer vermektedir. Arîb b. Sa'd'ın söylediğine göre Vezir Ali b. Îsâ, Kahramâne Ümmü Musa'nın erkek kardeşi Ahmed b. Abbâs'ın devlet mallarını sorumsuz bir şekilde harcadığını fark etmiş ve onu uyarmıştır. Bundan rahatsızlık duyan Kahramâne Ümmü Musa da Vezir Ali b. Îsâ'yı hedef almış, türlü suçlamalar sonucunda Vezir Ali b. Îsâ'nın görevden alınmasını sağlamıştır (Arîb, ts., 56-59).

Ona göre Vezir Ali b. Îsâ, Abbâsî Devleti'nin içine düştüğü bu buhrana rağmen dürüst kalabilmiş nadir devlet adamları arasında yer alır. Fakat vezir olmasına karşın saraydaki etkin kişilerin oyunlarından kendisini kurtaramamıştır. Bunların hepsi halifenin hangi etkiler altında kaldığını gösterdiği gibi merkezî otoritenin nasıl zayıfladığını da anlatması açısından çalışmaya önemli katkılar sunmuştur. Benzer bir şekilde Arîb b. Sa'd merkezî otoritenin zayıflamasının sonuçlarından biri olarak saray bürokratları arasındaki çekişmeler devam ederken 302 (915) yılında Bağdad-Mekke hac yolunun eşkiyalar tarafından kesildiği bilgisini de vermektedir (Arîb, ts., 53).

Tenûhî'nin (öl. 384/994) *Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere* adlı eseri de çalışmada önem atfedilen eserlerden birisi oldu. Eser kronolojik bir akış ile tertip edilmemişse de diğer tarih kitaplarında bulunmayan birçok tamamlayıcı bilgiye yer vermektedir. Örneğin, kadılık kurumunun Muktedir zamanında, özellikle Vezir İbnü'l-Furât döneminde öldürücü bir darbe aldığını ifade etmesi bunun örneklerinden birisidir. Vezir İbnü'l-Furât'ın, bilgi sahibi olmayan bazı insanları kasten kadılık görevine getirmesini ve aynı zamanda devletin en kıymetli kadılarından Kadı Ebû Ömer gibi pek çok kadıyı, hapse atmak ve mallarını gasp etmekle tehdit altında tutmasını, vezirin kadılık kurumuna karşı açtığı savaşın delili olarak sunar. Ayrıca kadılık kurumunun zayıflamasının, devletin siyâsî kurumlarının zayıflaması anlamına geldiğini ifade eder (Tenûhî, 1995, 1/231-233). Müellif bozulan kurumları anlattığı gibi çürüyen sosyo-kültürel yapıya da temas etmektedir. Özellikle yolsuzluklar, soygunlar, harâmî çetelerin faaliyetleri hakkında önemli bilgiler paylaşmaktadır. Bu kesitleri paylaşan Tenûhî, bazı vezirlerin siyâsî duruşlarını ve söylemlerini de aktarır. Bunlar dönemin siyâsî sorunlarını anlamamıza imkân tanıyan hususlardır.

İstifade edilen bir diğer eser Miskeveyh'in (öl. 421/1030) *Tecâribü'l-ümem* adlı eseridir. Bu eser Muktedir dönemi ve ondan sonraki tarihsel süreci anlamak için çok büyük bir önemi haizdir. Miskeveyh, Büveyhîlerin Fars bölgesinin yönetimini ellerinde tuttuğu zamandan itibaren onların sarayında görev yapan birisidir. Dolayısıyla Büveyhîlerin Bağdat'a gelmeden önceki tarihini en iyi anlatan müellifler arasında yer alır. Müşahede ettiği bilgileri yazmadan önce kendisinden önceki tarihçilerin eserlerinden de bilgi almıştır. Ayrıca onun *Târîhu't-Taberî*'den faydalandığı da görülür. Bununla beraber Muktedir dönemindeki olayları anlatırken hem tabip hem de tarihçi kimliğine sahip Sinân b. Sâbit'ten (öl. 331/943) bilgi aldığını açıkça kitabında belirtir.

Miskeveyh'in Bağdat'a gelmeden önce bölge liderlerinin sarayında çalışması ve o saraylarda geçen olayları da kitabında paylaşması, bölgedeki olayların merkezî devleti nasıl etkilediğini, bu iki yapı arasındaki farklılığın ekonomiyi ve sosyal hayatı nasıl değiştirdiğini anlama konusunda önemli ipuçları sunar. Konuyu ilgilendiren en önemli paylaşımı, Muktedir dönemine ait sarayındaki yolsuzluklar hakkındaki aktarımlarıdır.

Miskeveyh, Vezir Hâkânî döneminde yaşanan yolsuzlukları anlatırken, saraydaki farklı bürokrat gruplarının da sahip oldukları makamları kullanarak servet kazandıklarını anlatmaktadır. Onun anlatımından yola çıkarak bu dönemde kimin parası varsa onun vali olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Sarayda çalışanların, özellikle de vezirin oğlunun bu yolla para elde edebilmek için valileri çeşitli bölgelere tayin edip bir hafta gibi kısa bir süre içinde onları görevden aldığını daha sonra oralara yeni kişileri görevlendirdiğini ifade eder. Bu vahim uygulama nedeniyle bazen bir yerde kısa sürede yedi ayrı kişinin görevlendirildiği olurdu. Bir ilin valisi, bir hafta içerisinde altı-yedi kez getirilmişti (Miskeveyh, 1921, 4/25-26).

Vezirin oğlu para kazanmak için pek çok kişiyi işe alıp çıkartırken bu dönemde güçlü kişilerden birisi olan bir başka saray görevlisi Kahramâne Ümmü Musa da insanları kendi inisiyatifiyle görevlendirirdi. Bu görevlendirmeyi bazen doğrudan bazen de halifenin izniyle yapardı (Miskeveyh, 1921, 4/45-46). Bu uygulamalar halkın malını çaldığı gibi paranın devlet hazinesine girmesini de engelliyordu. Çünkü sarayda kendilerine güçlü hâmi bulan valiler, bundan faydalanarak devletin vergisini sorumsuzca kendi kasalarına atıyorlardı. Bu dönemde Vâsıt valisi olarak dört yıl görev yapan Kahramâne Ümmü Musa'nın kardeşi Ahmed b. Abbâs, Miskeveyh'e göre her yıl

iki yüz kırk bin dinar geliri kasasına aktarmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda devletin gelir kaynaklarının daralması sebebiyle maaşlarını alamayan askerler ve şurta mensupları protestoya başlamış; neticede halife beytül-mâldan beş yüz bin dinar çıkarıp onlara verilmesini söylemişti (Miskeveyh, 1921, 4/27).

Benzer bir şekilde Miskeveyh, yanlış bir siyâsî kararın, ekonomiyi ve sosyal hayatı nasıl etkilediğini Muktedir'in veziri Ali b. Îsâ ve Muhasebeci Hâmid arasında görev paylaşımısıyla ilgili verdiği bilgilerde dile getirir. Halife, Ali b. Îsâ'nın sadece saray işleriyle ilgilenmesini, kiralık tarım arazileri ile ilgili görevleri ise liyakati oldukça tartışmalı olan Muhasebeci Hâmid'e bırakmasını istedi. Fakat kısa bir süre sonra Bağdat'a gelen yiyecekler azalmaya fiyatlar da hızlı bir şekilde artmaya başladı. Gelişmelerden mağdur olan halk sokağa çıkıp halifenin kapısına kadar gelip durumu protesto etti. Saray görevlileri durumu kontrol altına almak amacıyla topluluğa müdahale etti, fakat olaylar büyüyerek saray görevlileriyle halk arasında çatışmaya dönüştü. Olaylarda birçok kişi hayatını kaybetti, yakalananların birçoğunun eli kesildi (Miskeveyh, 1921, 4/76-83). Miskeveyh'in bu ve buna benzer birçok olayı ayrıntısıyla anlatması, özellikle Muktedir dönemini anlatan yazarlar arasında onu ön plana çıkarmaktadır.

Çalışmada olaylara şahit olan tarihçiler yanında farklı kaynaklardan bilgi aktaran muahhar eserler de kullanıldı. İkincil kaynaklar grubunu oluşturan eserler arasında ele alınan dönemde görev yapmış olan vezirlerin devlete katkılarını görebilmek için Hilâl es-Sâbî'nin (öl. 448/1056) *el-Vüzerâ: ev tuhfetü'l-ümerâ fî târîhi'l-vüzerâ* adlı eseri ön plana çıktı. Bu eser, dönemin ekonomik sorunlarını anlamak için önemli bilgiler sunmaktadır. Müellif, özellikle Mu'tazîd yönetiminde Benü'l-Furât ailesinin haptiden çıkarılması ve devletin malî işlerine görevlendirilmesi hakkında bilgi verirken devletin ekonomik sıkıntılar nedeniyle idare edilmesinin artık oldukça zor olduğu bilgisini paylaşır (Sâbî, 1904, 13-15). Onun Mu'tazîd döneminde devletin günlük malî ihtiyaçlarına ait verdiği bilgiler ekonomik durumu tavsir etmesi bakımından kıymet arzer (Sâbî, 1904,15-27).

Ayrıca o, Benü'l-Furât, Benü'l-Cerrâh ve Hâkânî ailesi gibi bürokrat aileler hakkında bilgiler paylaşır. Bu ailelerin siyâsî faaliyetlerini ortaya koyar ve onların devlet malını kendi emelleri adına nasıl çarçur ettiklerini gösterir. Buna ilave olarak müellifin, bu

ailelerden bazı kişilerin vezirlik görevine getirildikleri dönemlerde cereyan eden bazı hâdiselerden bahsetmesi konunun zenginleşmesi bakımından önem taşır. Benzer bir şekilde o, eserinde muhaliflerden alınan paralara ve ardından öldürülmelerine yer verirken dönemin hem siyâsî hem de ekonomik sorunlarının iç içe geçtiğini gösterir (Sâbî, 1904, 245-248).

Hemedânî'nin (öl. 521/1127), *Tekmiletü Târîhi't-Taberî* eseri, Taberî'nin zeyli olup kullanılan ikincil kaynaklar arasında yer alır. Muhtemelen müellif, Taberî'nin kitabının son yedi yılındaki eksikliği fark etmiş olmalı ki kitabını 295 (908) senesinden başlatır. Hemedânî, daha geç dönemde yaşamış olmasına rağmen Taberî'nin mütemmimi olması çalışmasının kaynaklar arasında yer almasını gerekli kıldı. Eser *Târîhu't-Taberî*'de olduğu gibi kronolojik akışa göre kaleme alınmıştır. Fakat bu eser, araştırmanın ilk dönemleri hakkında çok detaylı bilgi vermeyip daha çok Taberî'den sonraki kısımlar hakkında önemli mâlûmat sunmaktadır. Bununla beraber yazarın, bazen iki yâhut üç yılın bilgilerini bir yılın bilgisiyymiş gibi gösterdiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin 318-320 (930-932) olaylarını sadece hicrî 318 yılının bilgisi olarak göstermektedir.

Hemedânî kendisinden önce yaşamış olan âlimlerden faydalanarak bazı detaylar vermektedir. Bu dönemde cereyan eden olayların siyâsî, ekonomik ve sosyal hayatı nasıl etkilediğini gösteren yazar, bürokratlar arasında geçen çatışmaları ve çekişmeleri aydınlattığı gibi bölgesel liderler arasındaki rekabetin toplumdaki yıpratıcı sonuçlarını açıkça ortaya koyan bilgiler vermektedir.

Hemedânî, Büveyhîlerin Fars bölgesini ele geçirmelerinden itibaren hâkimiyetlerinin genişleyerek Bağdat'a kadar nasıl uzandığını anlatırken Abbâsî Devleti'nin bu dönemde yönetim zafiyetine bağlı olarak iç çekişmeler ve yolsuzluklar diyarı olduğunu da gösterir. Rakamlarla ekonomiyle ilgili bilgiler sunan müellif devletin bir yandan zengin vatandaşların mallarını gasp ettiğini diğer yandan ise halifenin hazineye biriken malları hesapsızca harcadığını aktarır. Halife Muktedir'in askerlerin maaşlarına zam talep ettiği ve halkın yiyecek fiyatlarının yükselmesinden şikayet ettiği bir zamanda çocukları için tertip ettiği sünnet merasiminin hazırlık evresinde beş bin dinar veya yüz bin dirhem, tören bitiminde de altı yüz bin dinar harcamasına özel bir vurgu yapar (Hemedânî, ts., 206).

Hemedânî ayrıca, sosyal hâdiselere dair ilginç bilgiler paylaşmaktadır. Mesela pazarda yiyecek fiyatları yükselince halkın, Bağdat'ta Rumların evlerine saldırıp onları suçlayarak evlerini yaktıklarını ifade eder (Hemedânî, ts., 216). Bu da devlet erkânının yanlış yönetimi sonucunda Abbâsî toplumunda meydana gelen toplumsal karışıklıklara verilebilecek bir örnektir. Benzer bir şekilde Müttakî döneminde Emîrülümerâ Tüzün ve Komutan Kür Tegin arasındaki gerginlik devam ederken devletin merkezi olan Bağdat'ta can güvenliğinin kalmadığını, şehirde yaşayan insanların gece gündüz soyguncuların yağmalarına ve saldırılarına maruz kaldığını ifade eder. Bu dönemde şehirde yaşamak çok zor olduğu için yiyecek fiyatlarının yükseldiğini, bir ekmeğin yüz altmış dinara satıldığını söyler. İnsanların kıtlıktan dolayı köpek etlerini bile yemeye başladığını ifade eder. Yiyecek ürünlerinin fiyatlarının artmasıyla ortaya çıkan yoksulluk ve ölümler hakkında bilgiler paylaşır (Hemedânî, ts., 325, 332, 343).

İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *el-Muntazam* adlı kitabı da çalışma sırasında istifade edilen muahhar eserlerdendir. İbnü'l-Cevzî, kitabını kronolojik sırayla yazmakta ve ele alınan dönemin bilgilerini düzenli bir şekilde anlatmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin hem siyâsî tarihe önem vermesi hem de sosyal tarih için önemli ipuçları aktarmasından dolayı *el-Muntazam* adlı eseri, çalışmanın önemli kaynaklarından birisi oldu. O, Muktedir-Billâh'ın Hristiyan ve Yahûdîlere karşı uyguladığı bazı kararları anlatırken önceki müelliflerden farklı olarak halifenin bu insanların sadece farklı bir şekilde giyinmelerini istemediğini, aynı zamanda onlara yardım edilmemesini ve onların başkalarıyla ilişkilerinin kesilmesini de emrettiğini söyler. Halifenin bu hareketinin, bölgede yaşayan Hristiyanları ve Yahûdîleri kendi evlerine hapsedtiğini, onları eski eşyaları kullanmaya mahkûm ettiğini belirtir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/82). Önceki yazarlarda görülmeyen bu detayların Haçlı Seferleri'nin tesirinde yazılmış olma ihtimali oldukça yüksek görünmektedir.

Ekonomik bilgileri sayısal verilerle aktaran müellif, Müttakî-Billâh döneminde yaşanan olumsuz olaylardan, özellikle de bölge liderleri arasındaki savaşlardan dolayı Bağdat'ta halkın ekonomik durumunun ciddî bir şekilde bozulduğunu, yemek fiyatlarının çok hızlı bir şekilde yükseldiğini, ekmek gibi temel bir gıda malzemesinin bile yüz otuz dinara hatta bundan daha fahiş bir fiyata satıldığını ifade eder. Bu dönemde birçok insanın açlıktan hayatını kaybettiğini, bir kabre iki kişinin gömüldüğünü hatta bazı durumlarda

iki kişinin arasına bir de çocuk cesedi eklendiğini, vefat eden insanların çok olmasından dolayı bazı insanların kefensiz gömüldüğünü aktarır (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/6). Müellif daha sonraki yıllarda ekonomik sorunlardan dolayı insanların fakirlikten, açlıktan, hastalıktan, ölümlerden dolayı gülmeyi unuttuğunu söyler. İlerleyen yıllarda tüccarların Bağdat'tan Dımaşk'a ve Mısır'a göç etiklerinden de söz eder (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/19, 27).

Yukarıda zikri geçen müellifler yanında İbnü'l-Esîr (öl. 630/1233), İbnü'l-İbrî (öl. 685/1286), İbn Tiktaka (öl. 709/1309), İbn Kesîr (öl. 774/1373), İbn Haldûn (öl. 808/1406), Kalkaşendî (öl. 821/1418) ve diğerklerinin eserleri de çalışmada kullanıldı. Benzer bir şekilde İbn Tağrıberdî'nin (öl. 874/1469) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* adlı eseri Tolunoğulları ve Abbâsî Devleti arasındaki ilişkileri anlamaya çalışırken istifade edilen eserlerden oldu. Eser özellikle Mısır'ı yöneten birçok lider hakkında bilgi sunmaktadır. Tolunoğulları ve onların Abbâsî Devleti'yle yaptıkları anlaşmalara yer veren bir eserdir. Ayrıca müellif eserinde merkezî devlet ile bölgesel emirlikler arasındaki çekişmelere de temas etmiştir. Buna ilave olarak Mısır ve Şam bölgeleri dışında Bağdat'ta devam eden siyâsî gelişmeleri de paylaşmaktadır.

Abbâsî Devleti ve çeşitli dönemleri birçok araştırmacı tarafından farklı yönleriyle kaleme alınmıştır. Bu yüzyılın başında yapılan çalışmalar arasında konuya katkı sağlayan eserler arasında Adam Mez'in *The Renaissance of Islam* adlı eseri yer almaktadır. Eser Abbâsî Devleti'nin 4. (10.) yüzyıldaki tarihî süreci, siyâsî, ekonomik, sosyal, ideolojik yönleriyle bir bütün olarak ele almaktadır. Eser Almanca olarak kaleme alınmış, daha sonra İngilizceye tercüme edilmiştir. Türkçe çevirisi de (Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı, trc. Salih Şaban) bulunmaktadır. Mez, Abbâsî Devleti'nin 4. (10.) yüzyıldaki olayları en iyi şekilde yansıtan usta yazarlardandır. Yirmi dokuz konu altında dönemi anlatan yazar farklı konular hakkında genel bir bilgi edinme fırsatı vermektedir. Lassner'in *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*, Le Strange'nin *Baghdad During the Abbasid Caliphate: From Contemporary Arabic and Persian Sources* eserleri Bağdat'ın birçok bölgesini ve semtini öğrenmek için önemli katkılar sağlamaktadır. Kennedy'nin *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* adlı çalışması dönemin Abbâsî siyasetini özellikle onuncu yüzyıl siyasetini analiz

etmektedir. Abramski & Irene'nin *From Damascus to Baghdad the Abbasid Administrative System as a Product of the Umayyad Heritage* (41/661-320/932), Baker'in *Rebellion and the Rise of the Fatimid; Fatimid Foundation Narratives and Abbasids Counter Narratives*, Berkel Maakei'nin *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of Muqtadir* (295-320/908-932), Bosworth'un *Historic Cities of the Islamic World*, Hitti'nin *Capital Cities of Arab Islam*, Bozkurt'un *Abbâsiler (750-1258)* ve Mutezile'nin *Altın Çağı*, Bowen'in *The Life and Times of Ali b. İsa: The Good Vizier*, el-Samarraie'nin *Agriculture in Iraq During the 3rd/9th Century*, Patricia Crone'nin *Slaves on Horses, The Evolution of the Islamic Polity* ve Waines'in *Caliph and Amir: A Study of the Socio-Economic Background of Medieval Political Power* gibi eserleri de konuya renk kattı.

Öztürk'ün *İslam Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi, İslâm Dünyasında Hastaneler*, aynı müellifin *Abbasi Toplumunda Kibar İnsanlar Arasında Kabul Gören Sofra Görgü Kuralları, Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)* ve diğer çalışmaları konunun hazırlanmasında sosyal hayatın şekillendirilmesi bakımından rehberlik yapması yanında dönemin sosyal hayatı hakkında da bir çok veriye ulaşılmasına imkân tanıdı. Saim Yılmaz'ın *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsiler* eseri de çalışmamıza bilhasa ilk iki halife ile ilgili siyâsî olayları anlama konusunda çok kıymetli katkılar sundu. Bu eser dışında müellifin diğer çalışmaları arasında yer alan Halife *Müktefî Döneminde (289-295/902-908) Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hâkimiyeti Altına Alınması*, *Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî Saffârî İlişkileri* gibi makaleleri çalışmaya değer katan eserler arasında yerini aldı. Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* adlı çalışması ise hem bürokratlar hakkında hem de siyâsî gelişmeler hakkında kıymetli bir yol çizdi. Arslan'ın *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* Halife Muktedir döneminin sosyo-kültürel ve siyâsî gelişmelerini takip hususunda kullanıldı. Bu çalışmalar konumuzun anlaşılması ve yorumlanması konusunda bize çok büyük bir katkı sağladı.

Bununla birlikte çalışılan dönem ve ele alınan problem kapsamında zikri geçen araştırmacıların ele alınan konuya eserlerinde ilgi göstermedikleri söylenebilir. Mevcut çalışmalar arasında yer alan İhsan Arslan'ın *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, Halil İbrahim Hançabay'ın *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, Saim Yılmaz'ın *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsiler*, Ernest William Randa'nın (Jr.)

The Tulunids Dynasty in Egypt: Loyalty and State Formation during the Dissolution of the Abbasid Caliphate isimli çalışmaları dönemin siyasî gelişmelerini ele almaktadır. Bu çalışmalar isimlerinden de anlaşılacağı üzere ya bir konuyu ya da birkaç halifenin dönemini ele alan sınırları belirlenmiş incelemelerdir. Bu çalışmalarda yazarlar siyasî gelişmeleri anlatmakla iktifa etmişlerdir. Bu çalışmanın onların yaklaşımdan farkı ise ilgili döneme ait siyasî sorunların tespiti ve devleti çöküşe götüren nedenleri aydınlatma çabasıdır.

Ele alınan döneme dair ekonomik gelişmeler hakkında yapılan bilimsel çalışmalar bakımından konumuza en yakın araştırmalar arasında Al-Faraque'nin *Some Aspects of Economic History of Iraq During the Early 4th/10th Century (295-335/908-945): The Role of Trade in the Economy*, Abdülazîz ed-Dûrî'nin *Târîhu'l-Îrâk el-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî*, Fahad Matar el-Matiri'nin *The Economic History of the Abbasid State in the Second Abbasid Period (247-334)* adlı çalışmaları bulunmaktadır. Faraque'nin tezi çalışmamızdan farklı olarak dördüncü yüzyıl ticaret faaliyetleri ve onların devlet ekonomisine katkısı üzerinedir. Yazar tarımsal gelirlerin düştüğü bu dönemde ticaretin devlet ekonomisi üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma dönemin ekonomik tarihine bütüncül bakma özelliğine sahip bulunmamaktadır. Dûrî'nin çalışması da Faraque'nin çalışması gibi dördüncü yüzyıl ekonomik yapı üzerine durmaktadır. Kapsadığı konular bakımından Faraque'nin çalışmasından daha geniş çerçevedeki ekonomik faaliyetleri ele aldığı görülmektedir. Dûrî'nin çalışması ele alınan konunun son otuz dört yılı ile ilgili konuları ele almasına rağmen probleme yaklaşımı bakımından farklılık arz eder. Yazar dönemin ekonomik durumunu anlatırken bu dönemde faaliyet gösteren ekonomik kurumları ve kuruluşların yapılarını merkeze alan teknik bilgiler üzerinde durmaktadır. Benzer bir şekilde Fahad'ın bu konuya yaklaşımı da Dûrî'nin anlatımına benzemektedir. Onlar konuyu ekonomik kurumların teknik yapısını ortaya koyma üslubunu tercih etmişlerdir. İncelemeye esas alınan konu ise onlardan farklı olarak Abbâsî Devleti'nin ekonomik durumunu bozan süreçleri ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Muhammad Manazir Ahsan'ın *Social Life Under the Abbasids (170-289/786-902)* ve Abdülhamit Dünder'ın *4./10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal yapı, Gündelik hayat)* dönemin sosyal hayatı üzerinde duran eserlerden bazılarıdır. Fakat bu çalışmaların toplumsal bütünleşmeden veya bu bütünleşmenin sosyolojik olarak

bozulmasından ziyade gündelik hayatla ilgili konular üzerine yoğunlaştıkları tespit edilmiştir. Bu bakımdan çalışmanın önceki araştırmalardan farklı bir problem üzerinde durduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Konuya başlamadan önce Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu ve devlet merkezinin Bağdat'tan Sâmerre'ya ardından tekrar Bağdat'a taşınmasına kadar geçen tarihsel süreci ele almak yerinde olacaktır.

Bağdat'ın Kuruluşu

Abbâsî Devleti (132-656/750-1258), Emevî Devleti'ni (61-132/661-750) yıkarak iktidara geldi. Ancak hiçbir zaman Emevî Devleti'nin sınırlarına ulaşamadı. En geniş coğrafyaya sahip olduğunda bile bu sınırlar, İfrîkiyâ'dan (Tunus) Sind'e kadar uzanan bölgeleri geçmedi (Bennison, 2014, 26). Abbâsîlerin başa geçme sürecinde birçok savaş, çatışma yaşandı. Özellikle Emevî ailesine yönelik bazı katliamlar gerçekleşti. Bu katliamlar bir yandan Emevî Devleti'nin iktidarda bulunduğu sürede Ali evladına ve Hâşimî ailesine karşı yürüttüğü politikanın bir eseri, diğer yandan da geçmişe dayanan Abdüşems-Hâşimî çekişmesinin devamı idi (Kennedy, 2016, 51-52). Abbâsîler, Hz. Peygamber'e soyca bağlı olduklarını ve İslâm toplumunu en iyi şekilde yöneteceklerini iddia ettiler (Taberî, 1967, 7/426; Bozkurt, 2016, 41-43). Onlar Emevî hanedanını İslâm dışı olarak niteledi ve devleti İslâmî prensiplere göre yöneteceklerini ileri sürerek iktidara geldiler (Wellhausen, 1927, 562; Bozkurt, 1999, 114-118; Kennedy, 2015, 108).

Bilindiği üzere Abbâsîlerin iktidara gelmesinde Araplar dışında, mevâlî ve diğer tüm halklar katkı sağladı. Bunun bir yansıması olarak Abbâsîler bu grupları memnun etmeye çalıştı. Her ne kadar hepsini memnun edemediyse de bu kitleleri bir arada tutmayı başardı (Lewis, 1993, 84). İlk Abbâsî Halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/750-754), Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukla yaşadığı Kûfe yakınlarındaki Hâşimiye kentini merkez olarak kullandı. İkinci Abbâsî halifesi Mansûr (136-158/754-775) ise Hz. Ali taraftarlarının etkisi ve tehdidi altında kalmamak için Irak'ta Dicle ve Fırat nehirleri arasında Bağdat'ı kurdu. Bağdat böylece Abbâsî Devleti'nin merkezi oldu (Dûrî, 1991, 426; Çelik & Yıldırım, 2010, 151-152).

Sâmerî'nin Kuruluşuna Kadar Bağdat

Abbâsî Halifesi Mansûr'un 145 (762) yılında inşa ettirdiği Bağdat, barış ve selam (Medînetü's-Selâm) adıyla bilindi (Taberî, 1967, 7/618; İbnü'l-Fakîh, 1996, 278; Yâkût el-Hamevî, 1977, 1/456). Kent, eski Fars veya Sâsânî kentleri örnek alınarak daire şeklinde bir şehir olarak inşa edildi ve kısa zaman içinde yeni kurulan Abbâsî Devleti'nin gücünü temsil etti. Nitekim Ya'kûbî de (öl. 292/905'den sonra) şehri dünyanın merkezi, hatta ortası şeklinde niteleyerek bu gücü çok net bir şekilde ifade etti (Ya'kûbî, 1861, 4-5). Bağdat tüm gücüyle ve güzellikleriyle İslâm dünyasının merkezi haline geldi. Çevresindeki tüm kaynakları, ilim adamlarını ve kültürleri kendisinde topladı. Bağdat'ta gelişen bilgi buradan tüm İslâm coğrafyasına yayıldı. Abbâsî Devleti, Emevî Devleti'nin aksine bu gücü, merkezî idareyi ön plana almak ve merkezî yapıyı güçlendirmekle başardı (Bennison, 2014, 27-28).

Bağdat'a bedevî veya şehirli olsun farklı dünyalardan gelen bu insanlar birlikte yaşadı ve ticarî açıdan büyük bir kazanç sağladı. Devletin merkezinde çalışan yüksek maaşlı bürokratlar, askerler, zenginler ve halifelerin aileleri Bağdat'ta bulundu. Bu kişilerin sınırsız harcamaları ticaret döngüsünün yoğun bir şekilde faal olmasını sağladı. Bu gelişmelerin sonucunda Bağdat sürekli genişleyerek benzeri görülmeyen bir şehir haline geldi (Ya'kûbî, 1861, 4-5).

Dicle ve Fırat arasında bulunması nedeniyle gerek Abbâsî sınırlarında gerekse sınırdışındaki bölgelerde üretilen her şey Bağdat'a akıp geliyordu. Hindistan, Sind, Mâverâünnehir, Deylem ve Habeşistan'dan gelen ürünler en az kendi ülkelerindeki kadar Bağdat'ta da bulunuyordu. Kara yoluyla Çin'e kadar uzanan ticarî hatlar sayesinde çok çeşitli coğrafyalardan ürünler geliyordu. Lassner'in de ifade ettiği gibi Bağdat, Dicle kenarında adeta bir iç liman kadar hareketli bir dünya ticaret merkezine dönüşmüştü (Lassner, 1970, 17).

Abbâsî sarayı, ticarî başarılarının yanında âlimleri, sanatçıları, şairleri ve pek çok uzmanı himâyesi altına aldı. İslâm dünyasında kültürel anlamda model olurken tüm dünyada entelektüel gelişmelere örneklik teşkil etti. Bağdat, entelektüel bakımdan ezeli rakibi Constantinapolis'i (İstanbul'u) geçti (Hitti, 1973, 89). Benzer gelişmeleri anlatan Ya'kûbî de yaşadığı şehir Bağdat'ın bu yönünü ayrıntılarıyla tavsif eder. O, Bağdat halkını, şehrin içinde akan tatlı, temiz sular gibi görüşleri açık ve düzgün, iyi eğitimiyle

ilmî anlayışı ve entelektüel seviyesi yüksek, sanat ve sinâî becerileriyle ayrıcalıklı bir topluluk olarak gösterir. Âlimlerini iyi yetiştirmiş, çok bilgili ve kültürlü insanlar olarak niteler. Dil becerisi bakımından Bağdat'taki dil uzmanlarından daha yüksek kimsenin olmadığını, yine şarkıcılarından daha hünerli, doktorlarından daha maharetli, mantıkçılarından daha güçlü, kadılarından daha fakih, hatiplerinden daha akıcı, şairlerinden daha iyi kalemşör bulunmadığını ifade eder (Ya'kûbî, 1861, 4-5). İbnü'l-Fakîh de Abbâsîlerin kurduğu bu yeni başkentte yaşayan insanların, çok güzel bir şekilde yetiştirildiğini söyler. O, Bağdat'ın entelektüel gücünü anlatmak amacıyla şunu dile getirir: *“Eğer dünya batsa ve geriye sadece Bağdat kalsa onun dünyayı tek başına ayağa kaldıracak bilgi, kültür ve ilme sahip olduğunu düşünürüm.”* (İbnü'l-Fakîh, 1996, 313).

Halifeler, Bağdat'taki halkın kültür ve ilmî birikiminin artması için maddî ve manevî destek sundu, kütüphane ve tercüme merkezleri kurdu. Bu gelişmeler halkın bilincinin artmasını sağladı. Devlette yeni bir Müslüman elit tabaka oluştu. Böylece daha önce İslâm Devleti'nde Yunanca, Süryânîce ve Ermenîce konuşan Hristiyan, Zerdüşî ve Yahûdî memurların sayıları gün geçtikçe azalmaya başlayıp yerini Müslüman elit tabakaya bıraktı (Bennison, 2014, 28).

Bu gelişmelere bağlı olarak refah seviyesi yükselmeye başladı. Bu durum devleti yönetmenin kolaylaşmasına sebep olduğu gibi vergi ve gelir uzmanlarının doğru bir şekilde işlerini yürütmesine neden oldu. Bu da halkın ve devletin zenginleşmesine olanak tanıdı. Halkın eğitim seviyesinin artmasıyla beraber ihtiyaçları ve hırsları da arttı. Bunların kontrol altına alınmasında karşılaşılan zorluklara rağmen Abbâsî Devleti Bağdat'taki toplumu bir arada tutmayı başardı. Adil ve eşitlikçi bir şekilde yönetti. Abbâsî ailesinden olmayan yetenekli kişilere de önemli katkılar sağlayacakları düşünüldükçe sarayda görev verildi. Budist kökenli Bermekî ailesine mensup pek çok kişi devletin oluşum ve gelişiminde önemli bir rol oynadı.

İkinci Abbâsî halifesi Mansûr devletin asıl kurucusu ve mimarı idi. Halife Hârûnürreşîd (170-193/786-809) ve Me'mûn (198-218/813-833) devirleri ise Abbâsî Devleti'nin zirveye ulaştığı dönemdi. Abbâsîler bilgi bakımından ve entelektüel açıdan yükselişlerine rağmen Emevîler döneminde sorun haline dönüşen verâset usulünü aynen sürdürdüler. Halife Hârûnürreşîd'in, oğulları Emîn ve Me'mûn için yaptığı halifelik

tayini ve hazırladığı halifelik ortamı devlette tartışma başlattı. Bu tayin, çözüm yerine onları karşı karşıya getirdi (Taberî, 1967, 8/276-277). Devlet güçlü ve başarıyla bir duruma düştü. Halife Hârûnürreşîd'in oğulları Emîn (193-198/809-813) ve Me'mûn'un (198-218/813-833) taht kavgası devleti ikiye böldü (Taberî, 1967, 8/374-375). Me'mûn savaşı kazanıp devlet yönetimini eline aldı ama açılan yara bir daha kapanmadı. Abbâsî Devleti'nde birçok kurum, devletin gücünü kendi lehine kullanmak için rekabete girdi. Askerler, âlimler ve devletteki yüksek bürokratların çekişmeleri Bağdat'ı yönetilemez bir hale getirdi. Vezir Fadl b. Sehl (öl. 202/818) durumu kontrol edememekle kalmadı sorumsuz bir şekilde halkın ezilmesini seyretti. Askeriye'nin Harbiyye grubu maaşlarının zamanında ödenmemesini bahane ederek halkın mallarını gasp etmeye başladı (Taberî, 1967, 8/551-566). Bağdat'ın dışındaki bölgelerde de siyâsî eylemler ve ihtilaflar oluştu. Emîn ile yapılan mücadelede Me'mûn'un önemli başarılar gösteren askerî komutanı Tâhir b. Hüseyin'in (öl. 207/821), Me'mûn'un hilafeti sırasında getirildiği Horasan valiliği görevini yürütürken başına buyruk davranması, kendi adına para bastırması ve Cuma hutbelerinde halifenin ismini zikretmeyi bırakmasıyla bağımsız hareket eden ilk yöneticilerden biri oldu (Taberî, 1967, 8/594).

Bağdat'taki bürokratlar arasında çekişmeler halifenin sarayına kadar uzandı. Kadılar ve âlimler arasındaki düşünce ayrımı da giderek büyümeye başladı. Özellikle Mu'tezile düşüncesinin kazandığı güç önemli sorunlara zemin teşkil etti. Kadıların gücü yükselerek vezirlerle siyasî konularda rekabet edecek konuma geldi. Başkadı İbn Ebû Duâd (öl. 239/854)¹ ve Yahyâ b. Eksem (öl. 242/857)² vezirlerden daha yüksek bir mertebe kazandı. Halife Me'mûn'un vefatına yakın halifelğe kardeşi Mu'tasım'ı vasiyet ederken başkadıya her şeyi danışabileceğini vurgulaması, hatta Me'mûn'un kendi vefatından sonra mevcut veziri değiştirmemesi şeklinde tavsiyede bulunması bu gücü gösteriyordu (Taberî, 1967, 8/649).

¹ Ahmed b. Ebû Duâd (öl. 240/854) Mu'tezile taraftarı olarak bilinen Me'mûn'a yakın başkadıdır. Mihne hadiselerinin baş mimarı olarak bilinir. Mütevekil döneminde görevden alınıp hapis cezasına çarptırıldı, hapiste iken hayatını kaybetti (Taberî, 1989, 34/131).

² Me'mûn döneminde Mu'tezile'nin devlet kademelerindeki hâkimiyetine kadar kadılık yapan, İbn Hanbel'e yakınlığıyla bilinen Sünnî başkadıdır. Mu'tezile düşüncesi yaygınken ehl-i sünnet görüşünü savunan kadılardan biridir. Me'mûn 201 (817) yılında Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan ettiğinde ahidnâmeyle şahitlik edenlerdendir. 210'da (825) Bağdat'ın kâdılıkudâtı seçildi. Bu dönemde en etkili kişilerden biri olarak vezirler de ona danışmadan hiç bir iş yapmaya kalkmazdı. Me'mûn'un 216 (831) yılında Bizans'a karşı yürüttüğü savaşta kumandanlık yaptı. Mu'tasım döneminde kâdılıkudât görevinden alındı, onun yerine İbn Ebû Duâd görevlendirildi. Mütevekil döneminde tekrar itibar kazandı ve kâdılıkudât görevine geri döndü. Fakat çok kısa bir süre içinde görevinden alınarak Mekke'ye sürgün edildi (Taberî, 1989, 34/131).

Me'mûn ile Mûtevekkil dönemleri arasındaki kadılar dinî konular dışında siyasete de karışmışlardı. Bu durum devlet yönetiminde zaaf olduğunun bir belirtisiydi. Ayrıca devletin hiyerarşik yapısının dejenerasyona uğradığını ve içyapısının bozulduğunu gösteriyordu. Mihne süreci Kur'ân'ın yaratılan bir şey mi yoksa Allah'ın sözü mü olduğunun tartışıldığı bir olay olarak gösterilir. Fakat bazı araştırmacılara göre hâdisenin özünde siyâsî bir arka plan bulunmaktadır. Buna göre günyüzüne çıkan bu çekişme merkezî devletteki güç savaşının bir tezahürü idi. Çünkü bu olaylar, sonuçta halifeye itaat şart mı, değil mi, sorularının tartışıldığı bir zemin de oluşturmuştu. Mihne olayı siyâsî bir kimliği olan halifenin din adamlarını kullanarak Mu'tezile düşüncesini topluma dayatması olarak da görülebilir. Çalışılan dönemde vezirlerin ve bürokratların tayininde bu düşüncelerin önemszenmesi ilgi çekicidir (Bennison, 2014, 35-36; Bozkurt, 2002, 104-119).

Sâmerrâ'nın Kuruluşu

Me'mûn'dan sonra hilafete geçen kardeşi Mu'tasım-Billâh (218-228/833-842), iç sorunlarla boğuşan bir devlet devraldı. Bir yandan Ebnâ,³ Tâhirîler⁴ ve memlûkler⁵ arasında tahammülsüzlükler arttı diğer yandan da toplumun bu askerlere karşı rahatsızlığı daha da yükseldi. Mu'tasım Bağdat'taki rekabeti azaltmak amacıyla devletin yönetim merkezini huzursuzlukların yaşandığı Medînetü's-Selâm'dan taşıyarak Sâmerrâ'ya⁶ yerleşti (220/835).⁷ Fakat onun bu müdahalesi beklenen neticeyi vermedi. Onun güçlü bir ordu kurmak amacıyla yanına aldığı Türk askerler kısa zamanda çok güçlendi (Taberî, 1967, 9/17-18). Halife Mu'tasım bu hareketle devlette askerlerin söz

³ Ebnâ, Ebnâü'd-devle olarak da bilinen Horasan kökenli askerlerden oluşan gönüllü askerlerdir. Bu askerler Horasan bölgesinden getirilerek Bağdat'a yerleştirilmiştir. Bunlar Horasanlı olarak bilinse de hepsi Fars veya Horasan kökenli değildir. Bazısı Arap kökenli Horasan'da yaşayan kimselerdir. Bunların bazıları Abbâsî Devleti'nin oluşmasında askerlik yapmış ve bazıları Me'mûn'un Bağdat'a gelişinde yanında koruma olarak bulunmuş askerlerdir (John P. Turner, *The Abnâ' al-Dawla: The Definition and Legitimation of Identity in Response to the Fourth Fitna*, 2.)

⁴ Me'mûn ile Emîn arasındaki savaşta Me'mûn tarafının baş komutanı ve Bağdat'ı Emîn'den alan komutana bağlı askerler.

⁵ Memlûk, mâlik olmaktan türetilen bu isimdir. Halife Me'mûn ve Mu'tasım'ın Orta Asya bölgesinden getirdiği Türk askerlerine verilen bir isimdir. Aslında esir alınan köleler arasından seçilip eğitildikten sonra halifenin muhafız birliğine alınan, belli bir süre sonra kendi grubunu kurarak bir sınıf oluşturan ücretli Türk askerleridir (Kızıltoprak, 2004, 29/87-88).

⁶ Sâmerrâ Sâsânî Kralları döneminde de meşhur olan Bağdat'ın kuzeyinde ve Dicle'nin sol kıyısında bulunan bir şehirdir. Ermenice ve Süryânice'de Sâmarrâ adıyla bilinmektedir. Mu'tasım döneminde Abbâsî Devleti'nin başkenti oldu ve 221-279 (836-879) yılları arasında yedi Abbâsî halifesine ev sahipliği yaptı. Arapça'da "sürremen reâ" (göreni sevindiren) adıyla bilinmektedir (Le Strange, *Bagdat During the Abbasid Caliphate*, 2017, 13; Demirci, Mustafa, 2009, 70).

⁷ Sâmerrâ 221-279 (836-892) yılları arasında Abbâsî Devleti'nin merkezi idi.

sahibi olduğu bir dönemin kapısını açmış oldu. Çünkü bu askerler bir süre sonra etkin olan komutanlarına halifeden daha çok itaat göstermeye başladı. Afşin (öl. 226/841), Vasîf (öl. 253/867) ve Boğa (öl. 254/868) gibi komutanlar askerin gücüne dayanarak halifeleri etki altına almaya başladı. Komutanlar artık kendi isteklerini yerine getirmeyen halifeleri görevden alıp yerine yenisini göreve getirecek güce ulaşmıştı.

Halife Mütevekkil (232-247/847-861) halkın merkezî devlete karşı güvenini sağlamak amacıyla bu askerlerin gücünü kırmak ve vezirlerin yetkilerini artırmak için çaba gösterdi. Mihne soruşturmasını durdurdu. Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde etkili olan Mu'tezile düşüncesine sahip kadılardan Muhammed b. Ahmed b. Ebû Duâd'ın yerine daha ılımlı tutumlarıyla bilinen Kadı Yahyâ b. Eksem'e başkadılık görevini verdi (Taberî, 1967, 9/188-189). Türk askerlerin devlet üzerinde etkilerini azaltmak için İtâh (öl. 235/850) gibi etkili komutanları da öldürttü (Taberî, 1967, 9/168-169; Bozkurt, 2016, 87). Bu gidişattan memnun olmayan askerler halifeyi ve vezirini öldürdü. Onun yerine halifenin gözünden düşmüş babasından hakarete, vezirden de dayağa maruz kalmış olan oğlu Muntasır'ı (247-248/861-862) göreve getirdiler (Taberî, 1967, 9/234). Mütevekkil'in ölümünden sonra Mu'tezile düşüncesine sahip kadılar yeniden göreve getirildi, ehl-i sünnet çizgisi üzere olan kadılar görevden alındı. Halife Me'mûn'un politikasına dönüldü. Askerler devlet yönetiminde etkili güç olmaktan ziyade tek başına devleti yöneten güç haline dönüştü. İstedikleri kişileri halifelik makamına getirip istemedikleri halifeleri veya vezirleri de öldürerek yerine başkasını getirmeye başladı.

Hilafet merkezini Sâmerî'ya taşımak Abbâsîler için bir çözüm olmak yerine halifeleri kocaman altın bir kafese sokmak anlamına geldi. Halifelerin sözü ve gücü yok oldu. Halifeler sadece Türk komutanların emrini yerine getiren bir kukla haline döndü. Halife ve toplum arasında mesafe devasa saray duvarlarının bina edilmesiyle arttı (Kennedy, 2016, 62-64). Bir şair bu dönemi şöyle betimler:

“Boğa ve Vasîf arasında kafeste bir halife,

Papağan gibi söyler, ne söylendiyse.”

Sâmerî'da askerler siyaseti ele alınca devlete kılıcın gücü hâkim oldu. Yönetmek adaletle değil kılıçla oldu. Bu durumda halkın her şeye boyun eğmesi gerekiyordu.

Toplum hak veya batıl fark etmeksizin, komutanların ağzından çıkan her kelimenin güzel ve doğru olduğuna inanmak zorundaydı. Aksini düşünen veya söyleyen olursa boynu kılıçla vurulmaktaydı (Şâkir, 2000, 10-11).

Sâmerrâ'daki durum askerlerin birbirine düşmesiyle daha da kötüleşti. Bâgır'ın (öl. 251/865) liderliği altındaki grupla Vasîf ve Boğâ'ya bağlı grup karşı karşıya geldi. Hâlbuki bu iki taraf halife Mütevekkil'in öldürülmesinde ortak hareket etmişlerdi. Fakat Halife Müstaîn (248-252/862-866) döneminde halifenin iki tarafı birbirine düşürmesiyle araları açıldı. Bâgır'ın, Boğâ'nın banyosunda öldürülmesi iki tarafın savaşını alevlendirdi. Bâgır'ın askerleri ve onları destekleyen halk, halifenin sarayını bastı. Türk askerleri ikiye bölündü. Toplum da Bâgır'ı destekleyerek Vasîf ve Boğâ'nın askerlerine karşı saldırılarını artırdı. Sokaklara dökülen halk onlara karşı protestolar ve küçük çaplı saldırılar düzenledi. Bundan kaçan Boğâ ve Vasîf, Halife Müstaîn'i de yanlarına alarak Bağdat'a gitti. Sâmerrâ'da kalan grup da Halife Mütevekkil'in göz bebeği olan oğlu Mu'tez'i halife ilan ederek tahta oturttu (Taberî, 1967, 9/278-282). Böylece Abbâsî Devleti'nde birisi Bağdat'ta diğeri Sâmerrâ'da olmak üzere iki halife görev yürüttü. Daha sonra bu iki halifenin ve onların yanında yer alan askerlerin birbiriyle savaşması kaosu artırdı. Bir zamanlar Bağdat Halife Emîn ve Me'mûn arasındaki savaşta abluka altında kalmış ve savaş esnasında harabeye dönmüştü. Bu sefer yaklaşık bir yıla yakın bir süre Mu'tez'in ordusu tarafından abluka altına alındı. İki tarafın birbiriyle savaşması Bağdat'ta, yeniden büyük bir yıkıma neden oldu. Bu kuşatma Mu'tez'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle sona erdi. Müstaîn yakalanarak hapsedildi ve daha sonra öldürüldü (Waines, 1977, 282-306). Mu'tez'in başa gelmesiyle ehl-i hadîs âlimlerinden Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevâribî başkadı seçilirken Mu'tezilî düşüncedeki kadılar görevden uzaklaştırıldı (Taberî, 1967, 9/371).

Devlet merkezindeki bu huzursuzluklar, iki halifenin birbiriyle savaşmasına neden olduğu gibi askerleri de ikiye böldü. Halk da bu gelişen olaylar altında ezilmiş oldu. Olaylar, devletin daha önce benimsediği merkezî yönetim politikasına da darbe vurdu. Merkezî otorite zayıflayınca devletin kurumları işlevsiz hale geldi. Vezirler, kadılar, bürokratlar ve hatta halifeler söz salâhiyetlerini kaybetti, komutanlar devlete hâkim oldu. Merkeze bağlı bölgelerin halifeliğe karşı beslediği güvensizlik artarak büyüdü ve başkaldırıları başladı. Uzak bölgelerdeki valiler, merkezî devletten ayrılarak özerklik

ilan etti. Tâhirîler Horasan'da, Tâlibîler Rey'de ve Ali evladı Basra'da baş gösterdi. Bu ayaklanmaların getirdiği kargaşa nedeniyle bölgelerden gelen vergiler kesildi. Bağdat'a ve Sâmerrâ'ya giden ticaret ağı da zayıfladı. Merkezî yapı parasızlıktan dolayı askerlerin maaşlarını ödeyemeyecek duruma düştü. Askerlerin maaşlarını zamanında ödeyemeyen Halife Mu'tez ve Mühtedî maaşlarını isteyen askerler tarafından öldürüldü. Bu iki halife döneminde de ehl-i hadise mensup Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârîb'in kadılığı devam etti (*Kitâbü'l-Uyûn*, 1972, 9).

Halife Mu'temid'in başa gelmesiyle bu kargaşa düzelmeye başladı. Devletin gerçek lideri ve halifenin gizli ortağı olan Mu'temid'in kardeşi Muvaffak Abbâsî Devleti'nin kaybettiği gücü yeniden canlandırdı. Abbâsî Devleti paralı askerlerin (mamlûkler) yönetimi ele almasıyla birlikte kendi siyâsî hedefinden uzaklaşmıştı. Mansûr, Me'mûn ve Mu'tasım gibi kararlı, askerleri kendi kontrolü altına alabilecek liderlerden yoksun kalmıştı. Bu boşluğu fırsat bilip yönetimi ele alan Vasîf ve Boğâ gibi askerler devleti yönetme konusunda başarısız oldu. Onlar çoğu zaman halkın genel iyiliği yerine kendileri için devleti soymaya çalışmışlardı. Çünkü bu mamlûk askerler, her ne kadar güçlü ve seçkin askerler olsalar da sonuçta bu kişiler parayla tutulmuş askerlerdi. Her zaman onların kişisel menfaati devletin iyiliğinin önüne geçmekteydi. Zira bunlar askerlerdi ve ancak sağlam bir lider tarafından kontrol altında tutulup hedefe yönlendirildiği zaman birliklerini sağlayabilirlerdi. Başiboş bırakıldığında ise hemen dağılarak devlette sorun haline dönüşebiliyorlardı (Crone, 1980, 84).

Muvaffak'ın adımları ile merkezî yapıda kaos azaldı, sakinlik ve dinginlik ortamı oluştu. Fakat uzak ve yakın bölgelerde devlete karşı isyan sesleri devam ediyordu. Taberistan'da Ya'kûb b. Leys'in liderliğindeki Saffârîler zayıf Abbâsî yönetimine karşı bölgede hâkimiyet kurmayı tercih etti. Horasan'da Tâhirîler'in yönetimi kökleşti. Mısır, Kleopatra'dan sonra ilk defa İbn Tolun ile tekrar bağımsız hareket etmeye başladı (Kennedy, 2016, 64). Kûfe'de Ali b. Zeyd liderliğinde Tâlibîler ayaklandı. Bağdat-Hemedân yolu üzerinde Sevâd bölgesinde bulunan Hânîkîn'de (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/340) Hâricîler ortaya çıktı. Râşid el-Karmatî'nin liderliğindeki Karmatîler de Bahreyn'de baş gösterdi. Basra'da Ali b. Muhammed çalıştıkları tuz yatağında zulme uğrayan, doğu Afrika'dan gelen siyahî köleleri yanına alarak Zenc isyanı denilen sosyal bir isyan başlattı (Nöldeke, 1892, 146-175; Golole, 2020, 269-275). Devletin

kontrolünde sadece Irak'ın orta kısmı, Şam'ın bazı bölgeleri ve batı Fars bölgesi kaldı. Ebû Ahmed el-Muvaffak'ın önderliğinde bu isyanları bastırmak için planlar yapıldı. Zenc isyanı ile başlayarak neredeyse bütün isyancılara karşı savaş yürütüldü. Bu isyanların bastırılmasında etkin rol oynayan Muvaffak, Zenc İsyanı'nı bastırmak üzere Bağdat'tan Basra'ya doğru yola çıktığında tarihçi Taberî Bağdat'ta bulunuyordu.

Ebû Ahmed el-Muvaffak, yönettiği Türk komutanlarla ve oğlu Ebü'l-Abbâs'ın (Mu'tazid) yardımıyla bu isyanlarda kaybedilen bölgeleri tekrar Abbâsî Devleti'ne kazandı. Irak, Şam ve Fâris'in bazı kısımları tekrar devletin yönetimi altına girdi. Abbâsî Devleti yeniden canlandı ve saygınlık kazandı. Bu isyanlara karşı tedbir almak isteyen devlet, birçok uygulama getirdi. Cuma namazında camilerde ve şehirlerde, sokaklarda vaaz veren hocalara, falcılara ve müneccimlere kısıtlama getirildi. Benzer bir şekilde felsefe ve dinî tartışma içeren kitapların da kitapçılarda satılması yasaklandı (Taberî, 1989, 37/177).

BÖLÜM 1: BAĞDAT'IN YENİDEN DEVLET MERKEZİ OLUŞUNDAN BÜVEYHÎLERİN HÂKİMİYETİNE KADAR SİYÂSÎ HAYAT

Bu bölümde Abbâsî Devleti'nin merkezinin Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a taşınmasından Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesine kadar cereyan eden siyâsî olaylar ele alınacaktır. Sâmerâ döneminde yaşanan siyâsî olaylar, Türk komutanların halifeler üzerindeki baskısı, kendi aralarındaki çekişmeler, buna ilave olarak ortaya çıkan ekonomik sorunlar Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesini zayıflatmış, halkın halifelere olan güveni azalmıştı. Buna bağlı olarak bazı bölge liderleri bu durumdan yararlanarak isyan başlatmıştı. Bölge liderleri Bağdat'a göndermeleri gereken vergiyi ya geciktiriyor ya da hiç göndermiyordu. Abbâsî Devleti'nin görevlendirdiği bazı valiler bu durumdan istifade etmek için merkezî yönetimden ayrılarak bölgelerinde hâkimiyet kurmak için bozgunculuk yapmaya başlamıştı. Tüm bu gelişmeler devletin temelini sarsmış ve ekonomisini bozmuştu. Bu dönemde görev yapan halifeler gelişen bu yeni siyâsî durum karşısında farklı adımlar atmış, bazen başarılı bazen de başarısız olmuşlardı.

Bu dönem analiz edilirken hem siyâsî olaylar hem de yöneticilerin bu siyâsî problemler karşısında attıkları adımlar ele alınacaktır. Bağdat'ta cereyan eden siyâsî gelişmeler, bölgesel liderlerden Ali b. Büveyh'in Bağdat'a girmesine kadar incelenecektir. Halifelerin siyâsî uygulamaları ele alınırken attıkları adımların hangi sorunları veya çözümleri yarattığı sebep-sonuç ilişkisi bağlamında anlaşılmaya çalışılacaktır. Konuyu üç kısma ayırarak incelemek yerinde olacaktır. Birincisi otorite sahibi halifeler dönemidir (279-295/892-908). Abbâsî tarihinde kısa bir toparlanma süreci olarak değerlendirilen bu döneme ait siyâsî irade hakkında bilgi sunulacaktır. İkincisi, otorite sahibi bürokratlar dönemidir (295-324/908-935). Halifenin otoritesinin zayıflaması sebebiyle bürokratların devlet yönetimini ele geçirdiği bu dönem incelenirken bürokratlar arasındaki çekişmenin devlet otoritesini nasıl zayıflattığı ortaya koyulacaktır. Üçüncüsü ise devletin güçlü bölge liderlerine yâhut askerî liderlere teslim edildiği dönemdir (324-334/935-945). Bu kısımda Muvaffak'ın (öl. 278/891) çabaları sonucunda oluşan merkezden yönetilen başkomutanlık hiyerarşisine bağlı askerî sistemin çözüldüğü, güçlü bölge komutanları etrafında Abbâsîlere muhalif kitlelerin oluştuğu dönem ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Buna ilave olarak bölgesel askerî

birliklerin her birinin merkezî yapıyı ele geçirmek için gerçekleştirdikleri girişimler de değerlendirilecektir.

1.1. Devlet Yönetiminin Halifelerin Otoritesine Bağlı Olduğu Dönem (279-295/892-908)

Abbâsî Devleti'nin Sâmerâ'dan tekrar Bağdat'a taşınmasından itibaren Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesine kadar sekiz halife görev yaptı (Ya'kûbî, 1861, 29). Bu başlık altında ilk iki halifenin sergilediği siyâsî yönetim ele alınacaktır. Her iki halifenin izlediği politika birbirine benzer ve birbirinin devamı şeklindedir. İki halife de güçlü bir kişiliğe ve halifeye sadık tek bir askerî güce sahipti. Buna ilave olarak her iki halife de devletin sorunlarını çözmek için ya anlaşma ya da diplomasi yolunu tercih etti. Bu halifeler ara sıra savaşa girmişlerse de iktâ⁸ bedellerini doğru düzgün veren bölge liderleriyle çok fazla uğraşmadı. Devletin malî sorunlarını kontrol altına almak için gösterdikleri çaba, onların siyâsî kararlarında da devam etti.

Abbâsî Devleti'nin merkezini Bağdat'a taşıyan Mu'tazîd (279-289/892-902)⁹ ve oğlu Müktefî (289-295/902-908), oluşturdukları siyâsî düzen ile Bağdat'ı tekrar canlandırmışlardı. Mu'tazîd halife seçilmeden önce Mu'temid'in askerî emîri olan babası Muvaffak'ın gözetimi altında yetişmişti. O, Mu'temid döneminde devletin benimsediği siyâsî ilke¹⁰ gereği, birçok savaşa ve isyancılara karşı askerî harekâta katılmıştı. Katıldığı savaşlarda kahramanlık göstermiş ve gerektiği yerlerde liderlik görevlerinde kararlı yönetim anlayışını kanıtlamıştı. Oğlu Müktefî de babasının halife olduğu dönemde Hâricîlere karşı mücadeleye katıldığı gibi Rey, Rakka ve Cibâl bölgelerini yönetmiş, kendisini geliştirmişti. Böylece bu iki lider tahta geçtiklerinde fark yaratan bir yönetim anlayışı sergilemişlerdi. Onların siyâsî ilkeleri Abbâsî Devleti'ne barış, istikrar ve zenginlik getirmişti. Buna bağlı olarak Bağdat çarşılarında yiyecek

⁸ İktâ, devlete ait olan bir tarlanın veya arazinin işletme hakkının bir kişiye verilmesidir. III. (IX.) yüzyıl uygulaması, devlet memuru veya askerlere bazı toprakların veya bölgelerin haracının toplama hakkının verilmesidir (Demirci, 2000, 43-47; Bosworth, 1969, 113-164).

⁹ Makdisî'ye göre Mu'tazîd dönemi 279'dan (892) başlayarak altı yıl altı ay sürmüştür. Mu'tazîd'in vefat tarihini vermeyen Makdisî, Halife Mu'tazîd döneminin 286'da (899) bittiğinden bahsetmektedir. Fakat Taberî ve Mes'ûdî'ye göre Mu'tazîd'in vefatı 289'da (902) görülmektedir. Bu durumu aydınlatmak için Makdisî'nin *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târîh'ine* baktığımızda olaylar ve tarihlendirme konusunda yanlışlıklar olduğunu farkettik. Bu nedenle Taberî ve Mes'ûdî'nin verdiği tarihlerin daha gerçekçi olduğunu düşünmekteyiz (Taberî, 1989, 38/2; Mes'ûdî, 2005, 4/184; Makdisî, 1916, 6/125).

¹⁰ Mu'temid döneminde uygulanan siyâsî ilke genellikle devlet karşıtı olan gruplara karşı savaşımdır. Bazen onlarla antlaşma sağlansa da çoğu zaman bu gruplarla savaşmak ön plana çıkmaktadır.

fiyatları ucuzlamış, imâr faaliyetleri gelişmiş ve demografik yapı çeşitlenmişti. Nihayetinde bu düzenlemeler şehrin gelişimini hızlandırmıştı. Yaklaşık altmış yıldır kan kaybeden ve büyük bir yıkıma uğrayan Mansûr'un kurduğu Bağdat, bu dönemde tekrar canlanmıştı (Mes'ûdî, 2005, 184). Bu iki halife, özellikle Mu'tazî, otoriteyi kaybetmiş ve merkezî gücü zayıflamış olan Abbâsî Devleti'ni tekrar güçlendirmek için birçok siyâsî düzenleme yapmıştı. Onun bilhassa bürokrasi ve devlet yönetiminde uyguladığı politika Abbâsî Devleti'ni ayağa kaldırmıştı. Yılmaz, onun bu süreçte gösterdiği yönetim ustalığına vurgu yaparak onu ikinci Seffâh olarak nitelemektedir (Yılmaz, 2004, 79-103). Halife Müktefî de babasının izlediği bu siyâsî gelişmeleri kendi döneminde sürdürmüştür.

Genel olarak, bu toparlanma sürecinde halifelerin ve onların idaresindeki bürokratların uyguladığı siyâsî ilkeler ve attıkları adımlar hem Bağdat'a hem de Abbâsî Devleti'ne nefes aldırılmıştı. Onların tatbik ettiği uygulamalar aşağıda ele alınacaktır.

1.1.1. Devlet Merkezinin Yeniden Bağdat'a Taşınması

Abbâsî Devleti'nin merkezini, Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşıması devletin yeniden toparlamasında önemli rol oynadı.¹¹ Bir devletin yönetim merkezini değiştirmek demek aslında yeni bir devlet merkezi inşa etmek demektir. Yeniden bir merkez inşa etmenin beraberinde getireceği malî yüke bakılacak olursa bu, devlet için çok büyük bir külfetti. Nitekim 290 (903) yılında Müktefî devletin merkezini Bağdat'tan tekrar Sâmerrâ'ya nakletmek istediğinde Vezir Kâsım b. Ubeydullah, taşınma maliyeti hakkında bilgi verince halife kararından vazgeçmişti (Taberî, 1967, 11/98; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/14). Çünkü birkaç yıl önce ekonomik bunalımdan çıkan devleti tekrar malî sıkıntıya sokmak istememişti. Fakat devlet merkezini değiştirme adımı eğer mevcut başkentten kaynaklanan bir istikrarsızlıktan kaynaklanıyor ise yönetim merkezini değiştirmek önem arz eden bir husustur. Çünkü istikrarsız bir şehirde devletin merkezini ısrarla tutmanın getirdiği zarar, o merkezin taşınmasından daha büyüktür.

¹¹ Genellikle İslam tarihinde başkent değiştiğinde devlette bir canlanma olduğu izlenmektedir. Hz. Peygamber'den itibaren geleneksel hale dönüşen bu uygulama her değişim isteyen lider için geçerli değilse de bazı liderlerin yönetim işlerini kolaylaştırdığı gözlemlenmektedir. Başkentte kabul görmeyen veya huzursuzluk yaşayan pek çok liderin, devletin başkentini değiştirip devletin yönetim merkezini yeni bir şehirde kurduğu görülmektedir. Örneğin; Hz. Peygamber Medine'de, Emevî halifesi Muâviye Dimaşk'ta, Abbâsî halifesi Mansûr Bağdat'ta başkentlerini oluşturmuş ve bir değişim sağlamışlardır.

Bilindiği üzere 221 (836) yılında hem Bağdat'ta cereyan eden dinî ve siyâsî kargaşa nedeniyle, hem de Türk askerleri ile Bağdat'ta yaşayan halk arasında artan gerginlik sebebiyle Halife Mu'tasım devletin yönetim merkezini değiştirmek istedi (Bowen, 1927, 3). Halife Bağdat'a barış getirme, kendisine de sakin bir yer bulma çabasıyla yönetim merkezini Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşıdı.¹² Yaklaşık altmış yıl Abbâsî Devleti'nin merkezî yönetimi Sâmerrâ'da kaldı. Fakat siyâsî bunalımlar ve merkezdeki iç çekişmeler devletin yakasını bırakmadı. Yönetimdeki güç mücadelesi devleti felç etti. Mu'tasım ve ondan sonra gelen yedi halife Sâmerrâ'da adeta askerlerin ablukası altında kaldı. Halifeler devlet merkezini Sâmerrâ'dan başka bir yere nakletmek için çok uğraştı. Örneğin, Mütevekkil 244 (858) yılında Dımaşk'a gitti ve devlet merkezini Sâmerrâ'dan oraya nakletmeye çalıştı. Keza bu amaç çerçevesinde Dımaşk şehrinin yenilenmesini ve yeni binaların inşa edilmesini istedi. Fakat Mütevekkil'in bu kararına karşı askerler ayaklandı. Halifenin Dımaşk'da kaldığı üç ay içerisinde Sâmerrâ'daki Türk askerleri sürekli huzursuzluk çıkardı.¹³ Maaşlarına zam talebi bahanesiyle askerlerin bozgunculuk yaratması halife Mütevekkil'in kararından vazgeçip Sâmerrâ'ya apar topar geri dönmesine neden oldu (Taberî, 1989, 34/151-152; Mes'ûdî, 2005, 4/94). Yeni başkenti kurma hayalinden vazgeçmeyen Halife Mütevekkil, halife olmadan önceki adını taşıyan Ca'feriyye adıyla bir başka yerleşim yeri inşa etti. Fakat yaklaşık iki milyon dinar değerinde olan yeni yer, yapım sırasında oluşan mimarî hatalar yüzünden gelişmeden çöktü. Halkın suya rahatlıkla erişiminin olmaması şehrin hızlı bir şekilde çökme nedenleri arasında yerini aldı (Shaban, 1976, 76). Müstaîn de 251 (865) yılında Sâmerrâ'da Türk askerler arasında çıkan çatışmalar nedeniyle Sâmerrâ'dan kaçtı. Boğâ ve Vasîf'in tavsiyelerine kulak veren halife Bağdat'a taşındı. Bağdat o sıralarda Tâhirîler'in lideri Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'in yönetimi altındaydı. Sâmerrâ'daki askerlerin Mu'tez'i halife seçip Bağdat'a karşı savaş açması Türk askerleri (Mevâlî) ile Horasan askerlerini (Ebnâ) tekrar karşı karşıya getirdi. Halife Müstaîn'in yakalanıp öldürülmesiyle devlet merkezinin Bağdat'a nakledilmesi teşebbüsü sona erdi (Taberî, 1989, 35/132).

¹² Daha önce zikredildiği üzere Türkler ve Ebnâ arasında geçen mücadelenin yanında, Ebnâ askerlerinin Abbâs b. Me'mûn'un Mu'tasım'a yaptığı darbede Mu'tasım'a karşı yer alması, halifenin devletin merkezini Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşımasına sebep olmuştur (Taberî, 1989, 33/XV, mütercim önsözü).

¹³ Halifenin geri dönmesinin sebepleri arasında havanın bozuk olması da zikredilir. Dımaşk'daki soğuk havalara dayanamayan halifenin daha sonra Sâmerrâ'ya tekrar geri döndüğü ifade edilmektedir (Taberî, 1989, 34/151; İbnü'l-Cevzî, 1995, 11/322).

Halife Mu'temid'in yardımcısı ve genel askerî emîri olan kardeşi Muvaffak Zenc İsyanı (255-279/870-892) ile uğraşırken kendi askerî merkezini Bağdat'ta kurdu. Muvaffak halife olmadığı halde dönemin en güçlü yöneticisi hatta halifeden daha güçlü biri haline geldi. Böyle bir emîrin Bağdat'ı merkez olarak seçmesi aslında Bağdat'ın yeniden yönetim merkezi olma imkânını artırdı (Bowen, 1927, 19). Halife Mu'tazîd başa geldiğinde Abbâsî Devleti'nin merkezini resmî olarak tekrar Bağdat yaptı.¹⁴ Devlet merkezini değiştirmek kolay iş değildi ve başkenti değiştirmek isteyen halifelerin çoğu büyük engellerle karşılaşmışlardı. Fakat Halife Mu'tazîd daha önce zikredilen halifelerin aksine askerî kişiliğiyle ve kararlı duruşuyla bunu başardı. Birçok savaşta komutanlık yapmış olması nedeniyle askerlerin de desteğini aldı. Bu nedenle Mu'tazîd devlet merkezini Bağdat'a naklederken hiçbir engelle karşılaşmadı. Halife Mu'tazîd'in babası (Muvaffak) ve Halife Mu'temid'in birbirine yakın sürede vefat etmesiyle sadece hilafeti değil, aynı zamanda babasının kurduğu ve onun yönetimi altında bulunan güçlü Türk askerî birliğinin de desteğini miras olarak aldı (Taberî, 1967, 11/22-30). Dolayısıyla diğer halifelerin aksine Halife Mu'tazîd'in hem devlet başkanı olması hem de askerlerin genel komutanı olması, onun devletin başkentini değiştirme kararını ve bunu gerçekleştirme sürecini kolaylaştırdı.

Hatırlanacağı üzere Halife Mu'tasım daha önce askerlerin desteğinden güç alarak başkenti Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşımıştı. Halife Mu'tazîd da aynı şekilde askerlerden güç alarak devletin yönetim merkezini Bağdat'a çevirdi. Halife Mu'tazîd Bağdat'ın doğusunda bulunan Hasenî Sarayı'na¹⁵ yerleşti. Daha sonra bu sarayı genişleterek yanına da Süreyyâ Sarayı'nı yaptırdı. İki saray arasında tüneller kazarak birbirine bağlayan Mu'tazîd, devletin idaresini bu saraydan yönetti (Bosworth, 2007, 34). Halife Mu'tazîd, Firdevs Sarayı'nı da yaptırdı ve Tâc Sarayı'nın temelini attı (Le Strange, 2017, 250). Mu'tazîd'in vefatından sonra devletin başına gelen Halife Müktefi de

¹⁴ Resmî olarak dememizin nedeni, Halife Mu'temid'in bazı zamanlar Bağdat'taki Hasenî Sarayı'nda konaklamasıdır.

¹⁵ Hasenî Sarayı, Bağdat'ın doğu cephesinde Ca'fer b. Bermekî tarafından Hârûnürreşîd döneminde yapılmıştır. Bu nedenle Ca'ferî Sarayı olarak adlandırılmıştır. Ca'fer öldükten sonra Halife Me'mûn'un konağı olmuştur. Daha sonra Halife Me'mûn, burayı Hasan b. Sehl'e hediye olarak vermiştir. Hasan b. Sehl, Me'mûn ve Emîn arasındaki savaşta askerî emir olarak görev almıştır. Saray ona atfedilerek Kasrû'l-Hasenî (Hasenî Sarayı) şeklinde değiştirilmiştir. Hasan, saraya bazı binalar ekleyerek büyümüştür. Hasan'ın vefatından sonra saray Me'mûn'un eşi ve Hasan'ın kızı Bûran'a miras olarak kalmıştır. Halife Mu'temid Bağdat'a gelince Bûran'ı çıkartarak, bazı günler kendisi orada konaklamıştır. Özellikle, vefatından önceki altı gün tamamen bu sarayda kalmış ve burada vefat etmiştir. Burası Mu'temid'in vefatından sonra halife Mu'tazîd'in saray merkezi olmuştur (Tenûhî, 1995, 8/20-21; Lassner, 1970, 266; Bowen, 1927, 21).

Hasenî Sarayı'ndan devleti yönetmeye devam etti. Dârü'l-hilâfe inşasını devam ettiren Halife Müktefî, Tâc Sarayı'nı ve Kasr Câmîi'ni bu komplekse ilave etti. Halife Muktedir'in de kendi döneminde bu sarayın iç mimarisine birçok şey ekleyerek güzelleştirdiği bilinir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/334-335).

Hasenî Sarayı, bu canlanma döneminde büyüyerek halifelerin evi anlamına gelen (Dârü'l-hilâfe) ismi ile varlığını devam ettirdi. Günümüze kadar gelmemiş olsa bile uzun yıllar devletin merkezi olarak anıldı. Hasenî Sarayı'nın 305 (917) yılında Muktedir dönemindeki durumunu anlatan yazarlara göre sarayın iç mimarisi için sekiz yüz otuz bin perde kullanıldı, on iki bin altın işlemeli halı serildi, yüze yakın terbiye edilmiş vahşi hayvan beslendi. Sarayda Dârü's-Şecere gibi görkemli salonlar vardı, bu salonun içinde bir havuz yer alıyor, havuzun içinde on sekiz dalı olan altın bir ağaç bulunuyordu. Bu dalların yapraklarına altın ve gümüş süsler, yaprakların arasına da değişik seslerle öten kuşlar yerleştirilmişti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/175-177). Hayvanat bahçesine sahip olan bu saray yaklaşık yirmi üç köşke sahipti (Bosworth, 2007, 34-35). Sarayın dışında bu dönemde Bağdat da, olduğundan daha da büyüyerek genişlemişti. Mu'tazîd merkezi Bağdat'a naklettiğinde şehrin uzunluğu 7.25 kilometre ve genişliği de 61.5 kilometre idi, fakat bu canlandırma sürecinde şehrin uzunluğu 81.5 kilometreye ve genişliği de 71.25 kilometreye çıkmıştı.

Halife Mu'tazîd'ın Abbâsî Devleti'nin başkentini ve yönetim merkezini Halife Mansûr'un başkenti Bağdat'a yeniden geri getirmesi devlette bir canlanmaya neden oldu. Bağdat'ın coğrafî konumu da Abbâsî Devleti'ndeki bu canlanmayı besledi. Ya'kûbî'nin de söylediği gibi Bağdat Irak'ın, Irak da Abbâsî Devleti'nin tam ortasında bulunmaktaydı (Ya'kûbî, 1861, 3). Bu nedenle devletin yönetim merkezi olması için çok uygun bir şehirdi. Zira İbn Havkal'ın da söylediği gibi Irak'ı yöneten kişi Basra, Kûfe, Ahvâz, Fars, Kirmân, Hindistan, Sistân, Taberîstan, Cürcân ve devletin geri kalan bölgelerini yönetmiş olurdu (İbnü'l-Fakîh, 1996, 199). Irak'ın Abbâsî Devleti'nin, Bağdat'ın da Irak'ın ortasında bulunması şehrin stratejik önemini gösteriyordu. Âlimlerin Irak ve özellikle Bağdat hakkında bu aktarımları Mu'tazîd'ın devlet merkezini değiştirmesinin anlamını pekiştirmektedir. Bunun yanında Bağdat'ın kültürlü ve çalışkan toplumu, devletin ticarete verdiği destek ve merkezde yapılan saray,

Bağdat'ı canlandıran unsurlar arasında yer almaktaydı. Bu değişim devletin kalkınması için istenen manevi gücü sağlamaktaydı.

Hatırlanacağı üzere Mansûr, yaptığı araştırmalar sonucunda Dicle ve Fırat'ın birleştiği stratejik noktada şehri inşa etmiş (Le Strange, 2017, 14) iki nehir arasında da kanallar kazdırmıştı. Bu nedenle şehir içinde hem ticaret hem de ulaşım kolaylaşmıştı. Horasan'a giden yolun üstünde olması ve ticaret yollarının kesiştiği bölgede olması Bağdat'ı asırlar boyunca devletin merkezi kılmıştı (Bosworth, 2007, 30-31). Sâmerrâ ise kuruluşu esnasında bölge yapısının iyice araştırılmaması nedeniyle Bağdat'a muhtaç bir şehir halinde kalmıştı. Nitekim Sâmerrâ'nın Bağdat'a ne kadar muhtaç olduğu gerçeği Müstâîn ve Mu'tez mücadelesinde açığa çıkmıştı. Bağdat valisi olan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Sâmerrâ'da hilafeti ilan eden Mu'tez'e karşı Bağdat'tan Sâmerrâ'ya yiyeceklerin gitmesini engellediğinde Sâmerrâ büyük bir sıkıntı çekmişti (Taberî, 1989, 35/39-40). Zikredilen bu bilgiler belki de Muvaffak'ın neden daha önce Bağdat'tan taşınan askerî merkezi tekrar Bağdat'a getirdiği sorusunun cevabını sunmaktadır. Mu'taz'ın da, başkenti Sâmerrâ'dan Bağdat'a nakletmek suretiyle çözmek istediği sorunlardan birinin muhtemel cevabı bu idi.

Tarihçiler tarafından ifade edildiğine göre Mu'tasım'ın (218-227/833-842), merkezi Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşınmasının en önemli sebeplerinden birisi, yaşanan sosyal problemlerden kaynaklanmaktaydı. Fakat Mu'taz döneminde (279-289/892-902) Abbâsî Devleti varlığını tehdit eden büyük bir siyâsî problem ile uğraşmaktaydı. Abbâsî Devleti ilk kez iç politikasının kötüleşmesiyle çözüme hatta yıkılma noktasına gelmişti. Halife Mu'taz da bu siyâsî sorunu ortadan kaldırmak ve merkezî devletin meşruiyetini korumak için devlet merkezini tekrar Bağdat'a taşıdı. Devleti yeniden yapılandırmak isteyen halife Mu'taz'ın Sâmerrâ yerine Bağdat'ı seçmesi ve Abbâsî Devleti'ni buradan yönetmesi toplum nazarında da kabul görmüştü. Zira toplum hiçbir direnme göstermeden başkentin değiştirilmesini kabul etmişti. Çünkü Abbâsî Devleti'nin asıl kurucusu olarak görülen Mansûr'un başkentine dönmek, devletin tekrar kendine gelmesi anlamına gelmekteydi (Kennedy, 2016, 57).

Devleti güçlü kılan nedenlerden biri de güçlü finans ve ekonomi kaynağına sahip olmasıydı. Bağdat, üzerinde bulunduğu ticaret güzergâhları sayesinde halifenin istediği finansal desteği sağlayacak bir şehir durumunda idi. Rusâfe ve Kerh gibi büyük ticaret

bölgelerine sahip olması da şehrin ticarî dönüşümünü hızlandırmaktaydı. Keza bunlar ekonomiyi de canlandırabilme gücüne sahip pazarlardı. Halife Mu‘tazıd göreve geldiğinde yaşanan siyâsî problemlerden dolayı hazinede hiç para bulunmadığı göz önünde bulundurulacak olursa, halifenin başkenti değiştirmesinin sadece meşruiyet için değil aynı zamanda ekonomiyi hızlandırmak için olduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü Bağdat, sahip olduğu ticarî güç nedeniyle, bir nevi halifenin devletin ekonomisini hızlı bir şekilde canlandırmasını sağlayacak olan şehirdi.

Halife Müktefi’nin de bir seferinde devletin merkezini tekrar Sâmerâ’ya nakletmeyi düşündüğü söylenir. Ancak daha sonra Bağdat’ta kalmayı tercih etmiştir. Halifeyi bu fikrinden Kâsım b. Ubeydullah’ın vazgeçirdiği rivayet edilir (Taberî, 1989, 38/120; İbnü’l-Cevzî, 1995, 13/14). Halife vezirine taşınma maliyetini sorunca vezir ona olduğundan daha büyük bilanço sunmuştu. Vezirin sunduğu taşınma maliyeti Halife Müktefi’nin kararını değiştirmesi için ne kadar etkili oldu bilinmez ancak halife sonuçta bu karardan vazgeçmişti. Halife bu kararı ile babasının devlet merkezi olan Bağdat’ta kalmayı tercih etmişti. Böylece babasının tuttuğu yol üzerinde gitmeye karar vermişti (Kalkaşendî, ts., 1/269). Ayrıca halife Müktefi başkentte yaşayan insanların hayatlarını kolaylaştıran birçok imar faaliyetinde bulunmuştu. Aynı zamanda Hasenî Sarayı’nın inşasını devam ettirmişti (İbnü’l-Cevzî, 1995, 13/6).

Mu‘tazıd’ın devlet merkezini Bağdat’a nakletmesiyle birlikte Abbâsî Devleti tekrar eski siyâsî ve ekonomik gücünü elde etti. Böylece Sâmerâ döneminde devletin siyâsî gücünü bozan durumlardan uzaklaşmış, devletin yeniden hızlı bir şekilde toparlanması için uygun bir merkez kurulmuştu. Bu durum halifenin siyâsî becerisini göstermesi yanında Abbâsî Devleti’nin yeniden güçlenmesi anlamına da gelmekteydi.

1.1.2. Vezirlerin Devlet Hizmetine Girmesi

Vezirlik Abbâsî Devleti’nde ortaya çıkan önemli devlet kurumlarından birisiydi. Abbâsî Devleti’nden önce yetkileri tam oluşmuş bir vezirlik kurumu bulunmuyordu. Dolayısıyla vezir unvanı Abbâsîlerin gelişi ile ortaya çıkan bir unvandı (Hançabay, 2017, 38-48; Ayaz, 2012, 117-149). Abbâsî Devleti’nin ilk iki halifesi döneminde vezirlik görevini taşıyan birçok kişinin öldürülmesi kurumun başlangıçta zor zamanlardan geçtiğini göstermektedir (Ayaz, 2013, 80). Fakat Halife Mehdî

döneminden itibaren vezirlik kurumu güçlenerek yoluna devam etti. Halife Hârûnürreşîd dönemi vezirliğin en çok güç kazandığı dönemdi. Özellikle Abbâsî veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî, kurumun en güçlü dönemlerinde görev yapan (170-187/786-802) birisi olarak bilinmektedir (Reis, 1969 446-449; Ayaz, 2013, 80). Cehşiyârî, Halife Hârûnürreşîd başa geldiğinde vezir Yahyâ'yı seçerek bütün yönetim işlerini, devlette kimin göreve tayin edilmesi, kimin görevden azledilmesi gerektiğini ona bıraktığını, dolayısıyla tüm gücü vezire verdiğini savunur. Vezir Yahyâ verilen bu yetki gereği, birçok vali, kâtip ve âlimin tayinini gerçekleştirmişti. Ayrıca o bu gücü sayesinde birçok faaliyeti hayata geçirdi. Örneğin, Mısır'dan Mekkelilere ve Medinelilere şeker kamışının getirtilmesi, âlimlere, râvilere ve din adamlarına maddî destek verilmesi bunlar arasında yer aldı (Cehşiyârî, 1938, 134-135). Sâmerâ döneminde ordu, devlet yönetiminde söz sahibi olunca, vezirlik kurumu yetkilerini kaybetti ve yönetimdeki önemi de azalmaya başladı (Ayaz, 2013, 80-81). Vezirlik kurumu askerî komutanların ve başkadılık kurumunun gerisinde kaldı. Fakat bu durum çok uzun sürmeden III. (IX.) yüzyılın sonuna doğru vezirlik kurumu tekrar güç kazanmaya başladı (Ayaz, 2012, 117-149). Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde vezirlik kurumu tekrar önem kazandı. Bazı araştırmacılar, vezirin güçlü olup olmasını kendisinin veya halifenin kişiliğine bağlarlar. Bunun yanında vezirin halifenin kendisini yönetmesine fırsat verip vermemesinin de önemli olduğunu düşünenler bulunmaktadır (İmad, 1985, 40). Ele alınan dönemde Mu'tazîd ve Müktefî'nin, güçlü kişiliğe sahip olmalarına rağmen bilinçli bir şekilde vezirlerine uygun çalışma ortamı yarattıkları görülür. Onlar vezirlerini devlette uzun yıllar görev yapan Süleyman b. Vehb¹⁶ ailesinden seçmiş ve Ubeydullah ve Kâsım b. Ubeydullah'a görev vermişlerdi (İbnü't-Tıktakâ, ts., 254-257). Bu vezirler, görevlerini büyük ustalıkla yürüttüler. Onlar, mesleklerini sevdikleri için güzel fikirlerini pratiğe geçirmekten geri kalmadılar.

¹⁶ Süleyman b. Vehb b. Saîd b. Amr b. Hüseyin b. Kays b. Kıtâl'in ailesi Hristiyan kökenli olup uzun yıllar boyunca bürokraside çalışan bir ailedir. Onların dedeleri Kıtâl, Yezîd b. Ebî Süfyân'ın kâtibi, Hz. Ömer b. Hattâb'ın, Muâviye'nin ve Yezîd b. Muâviye'nin Suriye idarecisiydi. Kıtâl'in çocuklarından Kays, Mervân b. Hakem, Abdülmelik ve Hişâm b. Abdülmelik dönemlerinde üst düzey bürokratlardandı. Kays'in çocuklarından Hüseyin, II. Mervân döneminde görevde bulunmuş, Abbâsî Devleti başa gelince onların hizmetinde de çalışmıştır. Ondan sonraki gelen aile fertlerinden Amr, Saîd, Vehb ve Süleyman, Abbâsî Devleti'nde bürokrasi merdivenlerini çıkmaya devam etmişlerdir. Vehb, uzun yıllardır Abbâsî Devleti'nde vezirlik kurumunu yöneten aileden Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin kâtibi olarak görev yapmıştır. Keza Halife Me'mûn'un veziri olan Fadl b. Sehl'in kâtipliğini de yapmıştır. Süleyman b. Vehb Mu'temid döneminin meşhur emiri Muvaffak'ın veziri olarak çalışmış, onun oğlu Ubeydullah ve torunu Kâsım, Halife Mu'tazîd'in vezirleri olarak görev yapmışlardır (Ebû'l-Hasan, İshak, 1931, 1931, 25-28; Abramski, 1982, 264).

Örneğin, Ubeydullah b. Süleyman vezirlik görevindeyken, halifenin evinde olan memurlara ve bazı askerlere Salı ve Cuma günleri izin verdi. Bu iki günde yaptığı tasarrufla elde ettiği parayı cephede savaşan askerlerin bütçesine aktardı (Sâbî, 1904, 27). Onlar gösterdikleri başarı ile halifenin gönlünü ve saygısını kazandılar. Bu nedenle bu iki halife döneminde vezirlerin gücü tam yetkili bir vezir olarak gerçekleşmişti. Onların güç kazanması sarayda ve devlet yönetiminde işlerin düzgün gitmesi anlamına gelmekteydi.

Hamdi Alaslan, vezirin yapması gereken görevler hakkında bilgi verirken bir vezirin, devletin idarî organlarını korumak, savaş işlerine bakıp yönetmek, ülkenin maliyesini tanzim etmek ve bütçe oluşturmak gibi işleri üstlenmesi gerektiğini anlatır. Ayrıca vergi koyup toplamanın ve işlemeyen emirleri yürürlükten çıkarmanın da vezirlerin yetkileri arasında olduğunu ifade eder (Alaslan, 1995, 80). Mu‘tazîd ve Müktefî dönemlerinde vezirlik için zikredilen bu görevler ve yetkiler onlara verilmişti. Özellikle vezirlik kurumunun tam yetki kazanması için bu halifeler çok fazla çaba göstermişti.

Bu iki halifenin, vezirlik kurumunun tam yetki kazanması için gösterdikleri çabayı ve sergiledikleri politikayı diğer halifelerden ayıran şeylerden biri kuruma gereken güveni sağlamalarıydı. Bu güveni veren eylemlerden biri halifenin vezirlik kurumuna tayin gücünü yeniden vermesiydi. Örneğin, Mu‘tazîd’ın ilk veziri Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Süleyman devleti iflastan kurtarmak için Benü’l-Furât ailesini Dîvânü’l-harâc’a tayin etmişti. Ubeydullah göreve geldiğinde, devlet ekonomik darlığın içindeydi. O, kasası boş, ekonomik gücü olmayan Abbâsî Devleti’ne vezir olarak görevlendirilmişti. İsyancıların yarattığı karışıklıklardan dolayı devletin gelir akışı azalmıştı. Üstelik devletin kasası olarak adlandırılan Sevâd bölgesinden kendisinden önceki vezir Ebü’s-Sakr İsmail b. Bülbül’ün iki yıllık haracı bir yılda toplamayı sebebiyle mali açıdan ümit de yoktu. Bir günlük bütçesi yedi bin dinar (Sâbî, 1904, 15) olan devleti, bu ekonomik problemlerden kurtarma işi görevi devralan Vezir Ebü’l-Kâsım Ubeydullah b. Süleyman’a bırakmıştı. Vezir de bir yandan kendisine yardım edecek kişileri bulmak diğer yandan da bir yönetim sistemi oluşturmak için çalışmalara başladı. Devleti bu dar ekonomik durumdan çıkartmak isteyen Ubeydullah b. Süleyman arkadaşlarına danıştıktan sonra devletin gelirlerini toplamak için uzman kişileri göreve getirme kararı aldı (Sâbî, 1904, 10). Vezir Ubeydullah bu arayışın sonucunda daha önce Mu‘temid’in

hilafetinde, Vezir Ebü's-Sakr'ın Dîvânü'l-harâc görevlilerinden olan Benü'l-Furât kardeşleri göreve getirmeyi uygun buldu. Benü'l-Furât özellikle Ebû Hasan Ali b. Muhammed b. Furât uzun yıllar boyunca devletin gelir yönetiminde çalışmıştı. Üstelik dönemin yetiştirdiği, hesap işlerini en iyi bilen muhasebecilerden biri olma vasfını taşıyordu. Bu vasıflar vezirin onu seçmesine neden olmuştu. Vezir Ubeydullah hapiste bulunan bu uzman kardeşlerin bilgilerini yoklamak için onları yanına çağırdı. İlk önce onların ekonomi ve hesap bilgisini sorguladı. Daha sonra onların vergi toplama ve devletin gelirlerini denetlemeyle ilgili bilgilerini yokladı. Hilâl es-Sâbî'ye göre hapiste çürümüş olan bu kardeşlere hesap işleri sorulunca küllerinden tekrar doğup yüzleri parlamıştı. Ayrıca onlar Vezir Ubeydullah'ın sorduğu bütün sorulara tek tek cevap vererek, devletin gelirleri hakkında bilgi verdiler. Ekonominin hızlı toparlanması için onların çok önemli vasıflara sahip olduğunu anlayan vezir, bu iki kardeşe beraat verilmesi ve devletin ekonomik idaresinde yer verilmesi için harekete geçti. Vezir Ubeydullah, Halife Mu'tazîd'a onlar hakkında bilgi verip, onların hapisten çıkarılması için talepte bulundu. Halife vezirin kararına ve yönetim becerisine güvenerek, onların Dîvânü'l-harâc'da görevlendirilmesini kabul etti (Sâbî, 1904, 9). Bu örnek Halife Mu'tazîd'ın devlet yönetme usulünde ne kadar anlayışlı biri olduğunu gösterir. Keza halifenin görev verdiği kişilere inanma cesaretini taşıdığını da ifade eder. Dolayısıyla devletin bu sürede neden hızlı bir şekilde toparlandığı hakkında da bir fikir verir.

Taberî, Halife Mu'tazîd Benü'l-Furât ailesinin devlete olan hizmetini sonlandırıp Benü'l-Cerrâh ailesini görevlendirdiğinde Vezir Ubeydullah'la beraber olduğunu ifade eder (Taberî, 1989, 38/80). Bu örnek ise vezirin sadece tayin gücü değil aynı zamanda azil gücüne de sahip olduğunu gösterir. Ayrıca dönemin yetiştirdiği en önemli kâtipler ve hesap işlerini bilen kişiler olarak, bu iki ailenin yani Benü'l-Furât ve Benü'l-Cerrâh ailesinin arka arkaya Dîvânü'l-harâc'da göreve getirilmesi halifenin devlet ekonomisine çok önem verdiğinin bir belirtisidir.

Mu'tazîd ve Müktefî döneminde vezirlere askerî hareketleri yönetme yetkisi ve askerî işlerde söz sahibi olma gücü verilmişti. Mu'tazîd birçok kez veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı savaş işlerini yönetmesi için askerî emiri Bedr (öl. 289/902) ile beraber cepheye gönderdi. 282 (895) yılında onu, Bedr ile beraber Rey bölgesine göndererek Bekir b. Abdülazîz b. Ebî Dülef'e karşı savaşları yönetmesini istedi. Vezir Ubeydullah'a

bu görevden dönüşte halife tarafından hil'at (şeref elbisesi) giydirildi (Taberî, 1989, 38/23-25). 283 (896) yılında da İbn Ebî Dülef ile savaşmak için İsfahân'a gönderildi (Taberî, 1989, 38/31). Müktefî döneminde de vezir Kâsım b. Ubeydullah, askerleri Karmatîlerle savaşa gönderirken, askerlerin genel komutan Muhammed b. Süleyman'a saygı göstermesini emretmişti. Vezirin askerlere, komutanlarına saygı göstermesini emretmesi mevkiinin yükseldiğinin bir göstergesi, aynı zamanda halifelerin vezirlere bahşettiği saygının bir meyvesiydi.

Hilâl es-Sâbî, Halife Mu'tazîd Hasenî Sarayı'nda askerleri denetlediği zaman vezir Ubeydullah b. Süleyman'ın da onun yanında yer aldığını ifade eder. Muvaffak'ın mevlâsı ve Mu'tazîd'in yakın hizmetçilerden biri olan Râşid 280'de (893) ve Bedr¹⁷ 289'da (902) görevde iken Vezir Ubeydullah halife ile beraber askerlerin maharet ve silah kullanma becerilerini kontrol etmiş, ona göre maaşlarını tayin etmişti. Vezire askerlerin becerilerini kontrol etme yetkisi verilmesi onların konumunu yükseltmiş vezirlerin askerler üzerinde söz sahibi olmalarını sağlamıştı. Böylece vezirler askerî komutandan daha üst mertebede yer aldı (Sâbî, 1904, 13).

Bir diğer önemli husus ise vezirin Çarşamba ve Cuma günleri Mezâlimül-âmmeh mahkemesinde görev yapmasıydı (Sâbî, 1904, 27). Vezir bu mahkemeyi yöneterek hem toplumla yüz yüze gelip sıkıntıları dinleme fırsatı elde ediyor hem de toplumun sorunlarını çözme imkânı yakalıyordu. Üstelik bu durum vezire toplum önünde saygı ve itibar kazandırıyor. Mu'tazîd'in vezirlere bu kadar yetki vermesi, vezirlik kurumunun kaybettiği güven ve yönetim gücünü tekrar geri verme çabasından kaynaklanıyordu.

Dönemin en yapıcı adımlarından birisi de halifelerin vezirleri sıkça değiştirmekten kaçınmasıydı. Muktedir döneminde vezirlerin sıkça değiştirildiği göz önünde bulundurulursa halifelerin bu değişikliklerden kaçınmasının sebebi onların kurumun istikrarını koruma çabası içinde olmalarıdır. Hem Mu'tazîd hem Müktefî, sürekli vezir değiştirmekten kaçınan halifelerdi. Sürekli vezir değiştirmek yerine onu düzenli bir şekilde denetlemeyi tercih etmişlerdi. Tenûhî, Mu'tazîd'in, veziri Kâsım b. Ubeydullah'ın neler yaptığını öğrenmek için casus tuttuğunu anlatır. Böylece o,

¹⁷ Bedr b. Hayr, Mu'tazîd'in en yakın ve en güvendiği hizmetçisi ve askerî emiridir. Mu'tazîd, Muvaffak ve babası Mütevekkil'in yanında çalışmıştır. Aslında Mütevekkil'in kölelerindendir. Kâsım b. Ubeydullah'ın hazırladığı komplo sonucunda öldürülmüştür. Vezir Kâsım, onu Mu'tazîd'in oğulları dışında başka kimselere hilafeti vermek istemekle itham etmiştir (Mes'ûdî, 2005, 4/221; İbn Tagriberdî, 1992, 3/144).

vezirinin geceleyin kadın elbisesi giyerek şarkıcı kadınlarla içki içip dans ettiğini öğrenmişti. Halife Müktefî de topluma zulmeden bir valiyi mescidin kapısına bağlayarak tazir cezası uygulamıştı (Tenûhî, 1995, 2/24, 3/274-283).

Halifelik ve vezirlik kurumu bu iki halife döneminde birbirleriyle fikir paylaşımında bulunarak devletin selâmeti için çalıştı. Vezir görevi gereği yönetim hakkındaki yapıcı düşüncelerini halifeyle paylaştı. Ubeydullah b. Süleyman, Mu‘tazîd Emevî ailesine lanet okunmasını istediğinde halifeye Kadı Yûsuf b. Ya‘kûb’u göndererek onu düşüncelerinden vazgeçirmek istedi. Bu isteğinin sebebi, lanet okuma uygulamasının, devleti bir tehlike ile karşı karşıya getireceği düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Kadı Yûsuf b. Ya‘kûb bu tehlikeleri halife ile paylaşarak onu Emevîler’e karşı mescitte lanet okuma düşüncesinden vazgeçirmişti (Taberî, 1989, 38/63-64). Benzer bir şekilde Kâsım b. Ubeydullah da Müktefî devlet merkezini tekrar Sâmerrâ’ya taşımak isteyince bu adımın devlete getireceği malî yükü gözler önüne sererek kararından vazgeçirmişti (Taberî, 1989, 38/120-121).

Halifenin vezirlere güç ve yetki vermesi idarî yapıyı sağlamlaştırmıştı. Çünkü güçlü vezirlik demek güçlü ve etkili kâtiplik demektir. Güçlü ve etkili kâtiplik de hesap işlerinin düzgün ve sağlam bir şekilde çalışması anlamına geliyordu. Bu nedenle Abbâsî Devleti bu dönemde hazine bakımından Hârûnürreşîd dönemini bile geçti. Devletin kasası gün geçtikçe doldu. Halife Mu‘tazîd ve Müktefî’nin bu hamleleri sonucunda artık vezirlik kurumu halifeden sonra en güçlü mevki idi.

1.1.3. Askerlerle İlişkilerin Düzelmesi

Askerlerin, Abbâsî Devleti’nin kuruluşundaki ve siyâsî oluşumundaki yeri ve önemi çok büyüktü. Askerler devletin güçlenmesinde önemli bir unsur oluşturdukları gibi devletin zayıflaması ve yönetim sisteminin tıkanmasında da müessir bir konumdaydı. Halife Mu‘tazîd ve oğlu Müktefî askerlerin birlik içinde merkezî devlete bağlı olduğu dönemlerde Abbâsî Devleti’nin halifelik görevini üstlenmişlerdi. Onlar askerlerin desteğini alarak devletin istikrarını sağladılar. Aslında onlar Muvaffak’ın komutanlık ettiği askerleri miras almışlardı. Muvaffak, Halife Mu‘tez döneminden beri askeriyede yüksek mertebede çalışmıştı. Mu‘temid döneminde 257 (870) yılında askerlerin genel komutanlığını yapmıştı (Taberî, 1989, 36/119). Muvaffak, halife Mu‘temid’in küçük

kardeşi olmasına rağmen onunla farklı karektere ve özelliklere sahipti. Halife Mu‘temid, yemek ve şehvet düşkünlüğü ile bilinirken o komutanlık ve devlet adamlığı ile ön plana çıkmaktaydı (Bowen, 1927, 9). Türk askerlerin en önemli liderlerinden Musa b. Boğâ (öl. 264/877), Kaygalı ve İshak b. Kündâcîk gibi komutanlar ile yakınlık kurmuştu.¹⁸

Mu‘temid döneminde askerlerin genel emîri olarak çalışırken, oğlu Ebü'l-Abbâs (Mu‘tazîd) ile beraber birçok savaşa katılmıştı. Örneğin bu ikisi, Saffârîler'e (254-287/867-900), Ahmed b. Tolun'un bağımsızlık ilanına ve Zenc İsyanı'na (255-270/869-883) karşı birlikte savaşmışlardı. Yine o dönemdeki bölge liderlerine karşı devletin kaybettiği toprakları geri almak için mücadele vermişlerdi. Abbâsî Devleti'nin elinde sadece Irak'ın iç bölgesi, Şam'ın bir kısmı ve Batı Fars bölgesi kalmıştı. Muvaffak yanında tuttuğu Türk askerleri sayesinde bu bölgeleri tekrar devlete kazandırmıştı. Oğlu Ebü'l-Abbâs (Mu‘tazîd) ise bu savaşlarda önderlik etmiş, kendi askerî kitlesini de oluşturmuştu. Mu‘tazîd'in askerlerinden bazı kişiler daha sonraki yıllarda devletin siyâsî yapılanmasında çok önemli rol oynadılar. Mûnis el-Muzaffer, Nasr ve Nâzûk gibi askerler Mu‘tazîd'in himayesi altında yetişmişlerdi. Zenc isyanlarına karşı yapılan savaşlarda, babasıyla beraber yaptığı bu görevde, gösterdiği askerî zekâ ve cesareti nedeniyle hem babasının yanında yer almış hem de kendi askerlerinin sadâkatini kazanmıştı. Daha sonra Mu‘tazîd'in komutanlığı altında bulunan Irak ordusu, Tolunoğulları'yla savaşmak için Şam'a yöneldi. Bütün Şam topraklarına hâkim olan Ebü'l-Abbâs, Tolunoğulları'nın hükümdarı Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun (öl. 282/896) ile Ramle ve Dimaşk arasındaki Tavâhîn bölgesinde savaştı. Savaşta ilk önce galip gelen Mu‘tazîd daha sonra Humâreveyh'in yaptığı ikinci hamlede askerlerini kaybederek bölgeden çekilmek zorunda kaldı (271/885). Mu‘tazîd birçok askerini kaybettiği bu savaştan sonra Tarsus'a geçti (Taberî, 1967, 10/8; Aktan, 2006, 383). 272 (886) yılında Mu‘tazîd Tarsus halkı ile yaşadığı anlaşmazlık sonucunda Bağdat'a giderek oraya yerleşti (Taberî, 1967, 10/9).

Şam'dan çekildikten sonra babasıyla yaşadığı anlaşmazlık sonucunda hapse atılan (275/889) Mu‘tazîd'in, bu olaydan sonra yıldızı parlamaya başladı. Çünkü bu durumdan rahatsız olduklarını gösteren bir kısım Mu‘tazîd'a bağlı komutanlar Bağdat'ta

¹⁸ Bowen'e göre bu dönemde Türk askerler arasında en güçlü komutan Musa b. Boğâ'dır. Boğâ geri kalan kişileri yanında toplamıştır. Muvaffak onunla anlaştığında geri kalan askerî birliğin hepsini yanında toplamış oldu.

bozgunculuk çıkarmışlardı (Aktan, 2006, 383). Askerlerin Muvaffak'ın karşısında bu tutumu sergilemesi, aslında oğlu Ebü'l-Abbâs'ın (Mu'tazîd) askerler üzerindeki etkisinin gittikçe arttığının göstergesi idi. Babasının 278 (891) yılında ölmesiyle askerlerin genel komutanı olmuştu. Babasının vefatının ardından 279 (892) yılında Halife Mu'temîd'in vefat etmesiyle Ebü'l-Abbâs Mu'tazîd halife seçilmişti (Taberî, 1989, 38/1). Babasının ve Musa b. Boğâ'nın kurduğu güçlü Türk askerlerini miras alan halife, kendi dönemi boyunca bu askerlerle yakın temas kurmuştu. Askerler de onun devleti güçlendirmesinde ve yönetmesinde hiçbir engel çıkarmadan sadâkatlerini korumuşlardı. Onun güçlü ve istikrarlı yönetimini kabul ettikleri gibi sonuna kadar desteklemişlerdi. Halifenin savaştığı cephelerde yanında durarak onun koruyucusu olmuşlardı.

Halife Mu'tazîd ve Müktefî göreve geldikleri zaman halifelik dönemlerinde büyük oranda askerî işler ile ilgilendikleri apaçıktır. Sürekli farklı bölgelere savaşa giden bu halifeler yönetim kadrolarını da askerlere emanet etmişlerdi. Örneğin, göreve gelir gelmez Halife Mu'tazîd askerî komutanlardan kendi mevlâsı Bedr'i 289 (902) askerlerin ve polislerin genel emîri seçti. Halife yaptığı bu hızlı müdahaleyle askerlerin yönetimini sağlam ve güvenilir kişiye teslim etmişti. Halife Mu'tazîd'in o dönemde yapılması zor olan bu işi yapmış olması siyasette usta olduğunun belirtisi idi (Taberî, 1989, 38/1; Mes'ûdî, 2005, 4/185). Ayrıca devletin istikrarı için hangi adımların atılması gerektiğini bilen bir lider olduğunun bir işareti idi. Zira daha önce devleti felç eden Sâmerî'deki siyâsî problemler düşünülünce, askerlerin güvenilir kişilere emanet edilmediği takdirde devlette sıkıntı çıkaracağı kesindi.

Halife Mu'tazîd'in askerlere yakın olduğu kadar onların davranışlarını yönetme konusunda da hassas olduğu görülür. Örneğin, orduyla çıktığı bir seyahatinde askerlerden birkaç kişi bir çiftçinin tarlasına girerek çiftçinin karpuzunu almışlardı. Çiftçinin şikâyeti üzerine, halife Mu'tazîd karpuzu alan askerleri kısa bir süre hapsedtikten sonra öldürülmelerine karar vermişti. Bu kararı kendisine sorulunca halife bugün karpuzu alan yarın bundan daha büyük suçu da işler diyerek cevaplamıştı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/307-308). Bir karpuz için üç askerlin ölümüne hükmetmek çok abartılı ve ağır bir ceza olabilir. Fakat sonuca bakılacak olursa halifenin bu davranışı ile askerler arasında disiplini sağlamayı ve otoritesini güçlü tutmayı istediği açıktır. Ayrıca onun

toplumda da saygı kazandığı görülmektedir. Dönemin âlimlerinden Fârâbî'nin de söylediği gibi devlet önderi doğası gereği adaleti korumalı, zorbalıktan, zulümden ve zalimlerden uzak durmalıdır (Golole, 2016, 109). Halife de bu refleks ile siyâsî ilkesini ve kararlılığını belirtmişti. Sonuçta Abbâsî devletinin o günkü yapısında askerlere gücünü göstermeyen ve toplumu korumayan halifenin meşruiyet kazanması çok zordu.

Halifenin kendi askerleri dışında ona iltica eden muhalif askerleri kucaklaması da askerlerin ona karşı güvenini artırmıştı. Örneğin, Râfi' b. Herseme, Rey bölgesinin temsilcisi Ali b. Kurâh'ın başında olduğu bin askerle beraber halifenin Rey bölgesinin lideri olan Ebû Muhammed Ali b. Mu'tazî'dan (Müktefî) uzlaşma ve barış isteyince onları Bağdat'a göndererek anlaşma sağladı (Taberî, 1989, 38/15). Mu'tazî'da, Hamdân b. Hamdûn ile savaşmak için Mardin'e gittiğinde de Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn ve onunla beraber birkaç asker halifeye sığındı (Taberî, 1989, 38/21-22). 283 (896) yılında Tolunoğulları'nın askerî birliği arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda yaklaşık altmış kişi Bağdat'a gelmiş ve halifenin himayesine sığınmışlardı.¹⁹ Arasında Muhammed b. İshak b. Kündâcîk, Hâkân el-Muflihî, Muhammed b. Kümüşcûr, Tuğc'un kardeşi Bedr b. Cüff ve İbn Hasenc gibi isimlerin bulunduğu bir grup asker, merkezî devlete sığınarak canlarını ve mallarını halifeye teslim etmek istediler. İlk önce halifenin özel askerî birlik komutanı Muhammed b. Süleyman 304 (916) yılında onları askerî birliğe aldı, daha sonra onlara maaş ve malzeme vererek resmî göreve atadı. Halife her birine hediye olarak birer savaş atı verdiği gibi hil'at de (şeref elbisesi) giydirdi (Taberî, 1989, 38/30-31; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/375; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/108). Muhammed b. Ahmed b. İsmâ'nın başında olduğu Âmid toplumunun ve askerlerinin ilticaları da kabul edildi. Muhammed ve bazı komutanlara hil'at giydirildi (Taberî, 1989, 38/75-76). Benzer bir şekilde Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın hâdimi Vasîf'e karşı yaptığı savaşta da onu esir alınca ondan ganimet olarak alınan malların kendisine iade edilmesini emretti (Taberî, 1989, 38/90-91). Bu davranışlarla Mu'tazî askerlerin ona karşı güvenini pekiştirmişti. Özellikle ona iltica eden askerlerin yönettiği ve yürüttüğü görevlere bakacak olursak halifenin bu stratejisi ona çok yaradı. Onların gelişi ile halifeye sadâkati yüksek seviyede olan askerî kitle oluştu. Meselâ Hâricîler'e gönderilen Hüseyin b. Hamdân, Vasîf'e karşı savaşta cepheye gönderilen Hasan b. Ali Kurâh, Hâkân el-Müflihî, İbn

¹⁹ Abbâsî Devleti'ne katılan bu askerlerin sayısının üç yüz kişi olduğunu da söylenir (Kindî, ts., 147; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/104).

Kündâcîk (Muhammed b. İshak b. Kündâcîk) ve İbn Kümüşcûr gibi sonradan halifenin askerî birliğine katılan bu komutanlar daha sonra halifenin askerî faaliyetlerinde büyük rol oynadı.

Mu'tazîd'ın yeni gelen askerlere ve komutanlara askerî birliğinde yer vermesi devletin askerî gücünü artırdığı gibi askerler arasında devlete tehlike oluşturacak oluşumları da engelleyecekti. Askerler kendi hiyerarşik yapılarında yer aldıkları için devlete karşı harekete geçecek askerî bir güç oluşmamıştı. Sâmerî döneminde devlete bağlı olması gereken askerler kendi hiyerarşik sistemlerine bağlı olarak halife yerine askerî emîrlere sadâkat gösteriyorlardı. Bu durum devlete çok pahalıya mâl olmuştu. Çünkü askerî hiyerarşinin oluşması askerî gücün bir komutanın elinde olmasına neden olmakta ve halifenin yetkisini tehdit etmekte idi. Bu bağlamda Mu'tazîd attığı adımlarla merkezî devlet sisteminde halifeliğin üstünlüğünü korumaya çalıştı. Böylece askerler de halifenin yetkisi altında hizmet verdi. Askerlerin kontrol edilmesi ve devlette tehlike oluşturacak davranışlardan uzak tutulması halifeliğin devletteki üstünlüğünü sağladı. Askerlerin güç kazanıp halifelik kurumunu tehdit eden bir unsur olmasını engelledi. Müktefî döneminde Bedr'in öldürülmesi (bk. Taberî, 1989, 38/109) ve Muhammed b. Süleymanın hapsedilmesi (bk. Taberî, 1989, 38/154) de muhtemelen askerî sadâkati ve bağlılığı halifenin bizzat elinde tutmak istemesinin bir ifadesiydi.

Hilâl es-Sâbî, Mu'tazîd'ın, askerlerini bizzat kendisinin denetlediğini ifade eder. Halife, askerleri Hasenî Sarayı'na çağırarak teker teker onların silah kullanma becerilerini kontrol ederdi. Hedefi vurup vuramayanları, silahı doğru kullanıp kullanamayanları ve biniş hayvanlarını kullanmayı bilenleri ve bilmeyenleri ayıklardı. Aynı zamanda askerlerin kişisel özelliklerini kontrol ederek yanlış kişilere para vermekten kaçınırdı. Bunları yaptıktan sonra bu askerlerin farklı görevlere gönderilmesini sağladı (Sâbî, 1904, 11-15). Halifenin askerleri kendisinin denetlemesi halifenin otoritesini göstermekte, askerlerin ona sadâkatlı olması gerektiğini belirtmekte idi. Çünkü askerlerin başka güce sadâkat göstermesi, devlette iki gücün çatışmasına sebep olmaktaydı. Bu nedenle bu iki halife devletin istikrarı için askerleri yakından yönetme başarısını göstererek büyük bir güç elde etti.

Devletin askerî düzeni kontrol altına almak için Mu'tazîd ve Müktefî'nin kullandığı en yaygın askerî politikasından biri de savaşlarda farklı komutanlara görev vermesi idi.

Böylece sadece tek bir komutanın devletin bütün askerî faaliyetine liderlik etme imkânını ortadan kaldırmış oldu. Halifeler bu düzeni hayata geçirmekle orduda yetkileri eşit birçok komutan yaratmışlardı. Örneğin Halife Mu‘tazîd askerî emîri Bedr’i, Vezir Ubeydullah ile birlikte Bağdat’ın dışında askerî işleri yönetmek için Rey ve Cibâl bölgelerine göndermişti. O, Hüseyin b. Hamdân’ı Hâricîlere karşı mücadelede görevlendirdi (Taberî, 1989, 38/25, 29). Mûnis el-Hâdim’i, Kûfe ve Aynü’t-Temr’de bulunan Arap kabilelerine karşı kullandı (Taberî, 1989, 38/79). Hâkezâ oğlu Ali b. Mu‘tazîd ve Hasan b. Ali’ye Kurah’da Vasîf’e karşı mücadelede görev verdi (Taberî, 1989, 38/89). Benzer bir şekilde Müktefî döneminde de komutanlar farklı farklı savaşlarda istihdam edildiler. Özellikle askerî baş komutan Muhammed b. Süleyman hapse atıldıktan sonra bu durum açık bir şekilde ortaya çıktı. Taberî, 293 (905) yılında Karmatîlere karşı birtakım askerî komutanların kendi askerî birliği başında bu mücadeleye gönderildiğini söyler. Bu komutanları yönetecek baş komutanın belirtilmediğinin de bilgisini paylaşır (Taberî, 1989, 38/164). Halifenin farklı komutanlara görev vermesi bir komutanın yanında askerin toplanmasını engelledi. Böylece devlette eş değer seviyede birçok komutanın olmasını sağladı. Bu komutanların hepsi vezire, o da halifeye bağlı olacaktı. Mısır’da bulunan isyancı Muhammed b. Ali el-Halencî²⁰ 293 (905) yılında askerî komutan Fâtik tarafından yakalanıp Bişr el-Afşîn’in eşliğinde Bağdat’a getirildiğinde halife, veziri Abbâs b. Hasan el-Cercerâî’yi (öl. 296/908) hil‘at ile ödüllendirmişti (Taberî, 1989, 38/169-170). Mu‘tazîd ve Müktefî’nin güttüğü bu strateji halifenin hem hilafete baş yönetici olmasını hem de askerlerin başkomutanı olmasını sağlamıştı. Halifelerin uyguladığı bu yöntem askerlerin bir askerî birlik oluşturması ve oradan güç alarak halifeliği tehdit etmesini engellemişti. Çünkü bir komutana bağlı olarak savaşan bu askerler çoğu zaman komutan yerine halifeye duydukları sadâkatten dolayı savaşıyorlardı. Ayrıca halifenin farklı bölgelerde askerlerle beraber cephelerde savaşması onun askerleri yakından gözlemesine imkân tanıdığı gibi askerlerin ona bağlılık duymasını da sağlamıştı.

Halife Müktefî de babasının hilafet döneminde birçok askerî ve idarî görev üstlenmişti. Hilafete seçildikten kısa bir süre sonra babasının yakın arkadaşı ve askerî emîri Bedr’i öldürse de (Taberî, 1989, 38/104-105) benzer bir askerî politikayı takip etti. Bedr’in

²⁰ Taberî ona İbnü’l-Halencî derse de Mısırlı tarihçiler onu Muhammed b. Ali el-Halencî ismi ile naklederler. Halencî yakalanıp Bağdat’a gönderildikten sonra onun hakkında hiçbir bilgiye rastlanmaz.

öldürülmesinden sonra Muhammed b. Süleyman'ı askerî emîr seçen Müktefî, babası gibi askerlerin bir başkomutanın emrinde toplanması yerine birçok komutana görev vererek onların bir araya gelmesini engellemiş oldu. Örneğin, Şam'daki Karmatîler'e ve Mısır'daki Tolunoğulları'na karşı kazanılan galibiyetten sonra askerlerin büyük bir kısmı Muhammed b. Süleyman'ın etrafında toplanınca, Halife Müktefî kendi askerî emiri olan Muhammed b. Süleyman'ı yakalatıp hapsedilmesini emretti (Taberî, 1989, 38/154). Böylece Muhammed b. Süleyman'ın yanında toplanan askerler tehlike yaratmadan dağıtılmış oldu.

Halife Mu'tazîd ve Müktefî döneminde Abbâsî Devleti'nde uzun zamandır benzeri görülmeyen bir askerî düzen söz konusuydu. Devlet, merkezî yapıya bağlı askerlere sahipti. Bu nedenle iç karışıklıklardan uzak istikrarlı bir dönem söz konusuydu. Halifenin otoritesi olmadığı takdirde askerlerin yaratacağı tehlike çok büyüktü (Hassan, 2007, 1-13).

1.1.4. Merkezî Yönetimin Güçlenmesi

Bir devletin merkezî yönetiminin güçlendirilmesi o ülkenin istikrara kavuşması anlamına gelir. Keza halkın devlete karşı duyduğu güvenin yükselmesi demektir. Halifeler bu dönemde toplumun devlete karşı güvenini kazanmak ve merkezî yönetimi güçlendirmek için birçok adım attı. Zira Sâmerîâ döneminde yaşanan siyâsî problemlerden dolayı halkın halifeliğe karşı güveni sarsılmıştı. Halifelerin yönetme gücü de epeyce azalmıştı. Halife Mu'temîd kardeşi Muvaffak'ın kontrolünde bir halife idi. Ondan önce gelen Sâmerîâ dönemindeki birçok halife de onun gibi güçsüz halifelerdi. Keza Müktefî'den sonra gelen Muktedir ve ondan sonra gelen halifeler de kendi yetkilerini kullanma gücü bulamamışlardı. Fakat Halife Mu'tazîd ve Müktefî bunların aksine kendi siyâsî iradelerini ve güçlerini serbest bir şekilde kullanma başarısı gösterdi. Bu dönemde yönetim işleri tamamen halifenin eliyle yürütüldü. Özellikle Mu'tazîd'ın izlediği denetim politikası, askerlerle ve bürokratlarla kurduğu ilişki halifenin yönetim işlerine hâkim olduğunu göstermekte idi. Bu halifeler toplum hayatında etki yaratan hamleler yapmış, devletin ve Bağdat'ın problemlerinin çözümü olmuşlardı. Merkezde ve uzak bölgelerde muhalifler sesini kesmiş, devlete barış getirmişlerdi. Rey, Âmid, Mardin, Musul ve Mısır gibi bölgeleri yeniden devletin kontrolü altına almışlardı (Taberî, 1989, 38/64, 76-77, 151).

Halife Mu‘tazîd, ekonomik problemler yüzünden çökmekte olan bir devletin başına geçti. Babası Muvaffak merkezî devletin yâhut devlet yönetiminin kilit adamı olsa da hastalığı nedeniyle yönetim işleri ile ilgilenmesi mümkün olmamıştı. Halife Mu‘temîd ise yemek ve bedenî zevkler dışında yönetim ile arası olmayan ilgisiz bir halife idi. Bunlardan dolayı merkezî devletin yönetilmesi bir tek vezirin eline kalmıştı. Ancak vezirin kötü yönetimi nedeniyle beytûlmâl boşalmıştı. Halife Mu‘tazîd kendi atadığı vezirin desteğini alarak hızlı bir şekilde devletin merkezî yönetimine maddî akış sağlaması için yeni bir sistem oluşturdu ve yeni kişileri göreve getirdi. Halifenin ve vezirinin müdahalesi devleti maddî çöküşten kurtarmıştı (Sâbî, 1904, 9-10). Halifenin kısa bir süre içinde maddî kaynak bulması sadece devleti rahatlatmadı aynı zamanda halkı da ferahlattı.

Her iki halife de merkezî devleti güçlendirmek için idarî hiyerarşinin başında durdu ve hilafeti, bürokrasiyi ve askerî yapıyı bizzat kendisi yönetmeye çalıştı. Onlar ellerindeki siyâsî güce ve kontrollerindeki askerlere dayanarak merkezî devletin otoritesini pekiştirdiler. Onlar dirayetli ve kontrollü yönetimleri sayesinde kendi dönemlerinde saray içi çekişme yaşamadılar. Sâbî’nin de paylaştığı gibi Mu‘tazîd askerlerin seçimi, denetlenmesi ve hangi komutanlar altında çalışacaklarına bizzat kendisi karar veriyordu. Vezirin ve askerî emirin görev alanını da belirliyordu. Kâtiplerin, muhâsiplerin ve bütün bürokratların maaşını, kaç gün sonra maaş alacaklarını bizzat kendisi takip ediyordu (Sâbî, 1904, 15). Aşağıda yer alan tabloda Mu‘tazîd’ın görevlendirdiği askerler, bazı memurlar ve onlara ait maaş çizelgesi fikir verecektir. Tabloda halifenin askerlere, polislere ve memurlara verdiği maaşlar ile çalışma süreleri belirtilmektedir. Tablonun çok uzamaması için bütün birimleri kapsayacak şekilde bilgi verilmemiştir (Detaylar için bk. Sâbî, 1904, 11-17).

Tablo 1: Mu‘tazıd’ın Askerlere ve Memurlara Belirlediği Görev ve Maaş Tablosu

İş/Görev	Kesimler	Çalışma Yerleri	Aylık Takvim Mu‘tazıd’dan önce	Aylık Takvim Mu‘tazıd zamanı	Aylık/Maaş
	Berberîlerden ve siyahî olmayanlardan oluşan gruplar	Kapılarda	-	1 ay	1000 dinar
Reccâle	Berberîlerden oluşan gruplar	Saray ve şehir kapılarında	-	-	700 Dinar
	Siyahîlerden oluşan gruplar	Saray veya özel kapıların dış sahasında	-	Günlük	300 dinar
Gılmân	Gılmân-ı hâssa (Nâsırîn)	Askerî çadırlarda	50 gün	60 gün	1000 Dinar
	Mu‘tazıd’ın Memlûkleri	Saray içinde ve odalarda (Hucerîler)	50 gün	90 gün	
Cünûd (destekçi askerler)	At süren ve hedefi vurabilen	Özel askerler (hâs askerler) sarayda	-	90 gün	
	Orta yetenekli olanlar	Bedr’in yanında (askerî hizmet)	-	120 gün	
	Hiçbir yeteneği olmayanlar	Âmillerin yanında	-	Yılda 2 kez çağırılır 90 gün	1500 dinar
Fursân	Özel kuvvetler	Sarayın içinde		70 gün	42,000 dinar
	Resmî özel kuvvetler	Bedr’in yanında cephelerde		120 gün	60,000 dinar
Memurlar	Kâtipler, muhâsibler v.s 17 sınıf memur	Sarayda		30 gün	3300 dinar
Mürtazika	Maaşlı askerler			120 gün	6000 dinar

Halife Mu‘tazıd’ın bütün devlet görevlilerinin maaşlarını ve çalışma günlerini belirlemesi sahip olduğu gücün göstergesiydi. Halifeler bu dönemde görevlerini hakkıyla üstlenerek toplumun ve yönetim kadrosunun önderi olmuşlardı. Bu durum devletin bütün kesimlerinde saygı kazanmalarını sağlamıştı. Güçlü kişiliği ve askerî tercrübeleri ile bilinen bu halifeler devlet yönetiminde ustalıklarını göstermişlerdi. Saray işlerini yönetmek, askeri idare etmek ve topluma önderlik yapmak konusunda hiçbir zaaf göstermemişlerdi. Yaptıkları işlerle ve sergiledikleri kararlı duruşla halkın saygısını kazanmışlardı. Özellikle Mu‘tazıd gösterdiği yönetim başarısından dolayı bazen ilk Abbâsî halifesi Ebû’l-Abbâs es-Seffâh’a bazen de Bağdat’ın mimarı olan Mansûr’a benzetilirdi.

Bu olumlu takdirler yanında Halife Mu‘tazıd’ın yönetim şeklini eleştiren araştırmacılar da bulunmaktadır. Shaban halifenin güçlü bir merkezî devlet kurmak yerine bizzat kendisinin güç kazanmak için uğraştığını savunur (Shaban, 1976, 2/116-117). Ona göre

Mu‘tazîd’in asıl amacı devletin tüm gücünü kendi elinde toplamaktı. Bunun için babasının askerî iktâlara karşı verdiği mücadeleyi bırakıp ilerde devlet için tehlike yaratacak iktâ politikasını tercih etmişti. Bunu siyâsî körlük olarak gören yazar, Abbâsî Devleti’nin sonraki yıllarda yaşadığı siyâsî problemlerin kaynağının Mu‘tazîd olduğunu söylemektedir (Shaban, 1976, 2/117). Shaban’ın da söylediği gibi iktâ politikası devlet için kötü bir tecrübeydi. Fakat halife Mu‘tazîd’in karşı karşıya kaldığı devletin ekonomik durumu bunu gerektiriyordu. Ayrıca halife ortaya koyduğu bu siyâsî karar ile savaşmadan Kınnesrîn ve Suğûr bölgeleri gibi birçok toprağı geri almayı başarmıştı (Yılmaz, 2006, 196).

Mu‘tazîd ve Müktefî sahip oldukları kişisel özellikler ve kazandıkları başarılar sayesinde halifeliğin itibar ve saygınlık kazanması için çok önemli adımlar attılar. Özellikle toplumu etkileyecek, halifenin gücünü ve devleti yürütme konusunda daima işin başında olduğunu gösteren adımlar attılar. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Halifelerin Başarılarını Toplumla Paylaşmaları

Halifeler bu dönemde kazandıkları savaşları toplumla paylaştı. Mu‘tazîd Benû Şeybân’a karşı yaptığı savaşı kazanınca, bu zaferin Bağdat’ta bütün camilerde ilan edilmesini emretti. Savaşta Benû Şeybân’dan birçok kişinin öldürüldüğünü, kadınlarının ve çocuklarının esir alındığını ilan ettirdi. Askerlerinin taşıyamayacak kadar ganimetlere sahip olduğunu belirtti (Taberî, 1989, 38/07). 281’de (894) Musul’a gidip Hamdân b. Hamdûn ile savaştığında Kürt ve Arap kabilelerine mensup askerlerin kendi askerlerinden kaçtıkları hakkındaki bilgileri Bağdat ile paylaştı. 283 (896) yılında Hâricîlerin liderlerinden Râfi‘ b. Herseme öldürüldüğünde halife bu haberi Cuma namazında minberden ilan ettirdi ve 284’de (897) kesik başı Bağdat’a ulaşınca, onun kellesini Bağdat’ın hem doğu hem de Batı cephesinde sergiletti (Taberî, 1989, 38/40-41). 286 (899) yılında ise Âmid’de Muhammed b. Ahmed b. Îsâ’ya karşı kazandığı zaferin Cuma namazında minberden ilan edilmesini emretmişti (Taberî, 1989, 38/76). Halife Müktefî de Yahyâ b. Zikreveyh’in öldürülmesini ve Karmatîlere karşı kazanılan zaferi toplumla paylaşmıştı (Taberî, 1989, 38/141). Yöneticilerin devlet başarısını halk ile paylaşması toplumun yönetime olan güvenini artırıyordu. Bu durum uzun yıllardır halifelerin düşük performansını gören Bağdat halkı için oldukça anlamlıydı.

Halifelerin Bayram Namazlarını Kıldirmaları

Halifeler bu dönemde sadece sarayda siyaset yapmıyorlardı. Cuma ve bayram günleri toplumun arasına karışarak imamet görevini de yerine getiriyorlardı. Onların bu şekilde halkın arasına karışması halifeliğin toplumda imajını yüceltti. Mu'tazîd adeta güç gösterisi yaparcasına korumalarıyla, askerleriyle Kurban Bayramı namazı kılınan sahaya kadar yürümüş, bayram hutbesi okunduktan sonra bayram namazını kıldırması (Taberî, 1989, 38/4). Keza halife Cuma günleri sarayın kapısını halka açarak Cuma namazının orada kılınmasını sağladı. Mes'ûdî diğer müelliflerden farklı olarak halife Mu'tazîd'ın kıldırması bayram namazının Ramazan Bayramı namazı olduğunu ifade eder (Mes'ûdî, 2005, 4/186). Fakat Franz Rosenthal Taberî'nin verdiği bilginin daha doğru olduğunu belirtir. Halife namazın ilk rekatında altı, ikincisinde bir tekbir getirmişti. Halifenin hutbede sesinin çok az gelmesi sebebiyle sesi her taraftan duyulmadı (Taberî, 1989, 38/4; Mes'ûdî, 2005, 4/186). Halife Mu'tazîd'ın bu namazı kıldırmasının en önemli nedenlerinden biri merkezî devleti meşrulaştırma siyaseti idi. Benzer şekilde Halife Müktefî de 279 (892) yılında Kurban Bayramı namazını kıldırması. Bu namaza giderken halife, devletin tüm yönetim kadrosunun namazgâha yürüyerek gitmesini emretmişti (İbn Tagrîberdî, 1992, 3/144).

Halifelerin Savaştan Dönerken Şehre Girmeden Önce Bağdat'ın Dış Kapısında Konaklamaları

Halifelerin adeta bir seremoniye dönüştürdüğü uygulamalardan biri de savaşlardan dönerken saraya girmeden önce doğu Bağdat'ın kuzeyinde bulunan Şemmâsiye kapısında askerî kamp kurmalarıydı. Halifeler bu kamptan kendi saraylarına giderken askerleriyle beraber Bağdat'tan Horasan'a giden yolun etrafında bulunan çarşılarından geçerek Hasenî Sarayı'na giderdi. Halifeler bu yürüyüşle güç gösterisi yapar ve toplumda güven ve kabulün yaygınlaşması için adım atarlardı. 283 (896) yılında Mu'tazîd Hâricîlerin lideri Hârûn'u yakaladığında Bağdat'a gelirken önce Şemmâsiye kapısında konakladı, askerlerini şehre girmek için hazırladı. Daha sonra Hâricî Hârûn'un yakalamasında çok büyük çaba sarf eden komutan Hüseyin b. Hamdân'a hil'at giydirerek Şemmâsiye kapısından Hasenî Sarayı'na kadar tüm askerleriyle yürüdü (Taberî, 1989, 38/29). Tenûhî de halifenin Vasîf el-Hadîm ile savaşmak için Antakya'ya çıktığında Antakya'nın şehir merkezine girmeden önce askerleriyle beraber şehrin

etrafında tur attığı bilgisini paylaşır. Antakya halkı evlerinden çıkararak hem halifenin hem de askerlerin gelişini büyük bir heyecan ve mutlulukla seyretmişlerdi (Tenûhî, 1995, 2/129). Halife Müktefî de 291'de (903) Karmatî Hüseyin b. Zikreveyh'i yakalayıp Bağdat'a gelirken Şemmâsiye kapısından girmişti (Taberî, 1989, 38/143).

Halifelerin Devleti Koruma Sorumluluğunu Üstlenmeleri

Halifeler güçlü askerî birliklere sahip olmalarına rağmen devleti koruma görevini kendileri üstlenmişlerdi. Onlar devleti güçlü tutmak ve düşmanlarını korkutmak için zamanlarının büyük bir kısmını askerî faaliyetlerle geçirirlerdi. Tenûhî Mu'tazîd'ın devlet güvenliğine gösterdiği hassasiyet hakkında bir gece oturup yakın ahablarıyla eğlenirken gelen bir yazı üzerine eğlenmeyi kesip veziri Ubeydullah b. Süleyman'ı hemen sarayına çağırttığını anlatır. Buna göre vezir, halifenin huzuruna çıkınca Kazvîn'e Deylemli bir düşmanın gizlice girdiği hakkında istihbarat aldığı bilgisini paylaşır. Vezir Ubeydullah b. Süleyman köşküne dönüp mektup yazacağı bilgisini verince halife, vezire hemen kendi gözünün önünde savaş ve harac âmillerine mektup yazarak savaş için hazırlıkları başlatmasını emreder. Kazvîn'in güvenliği için de şehrin korunmasının artırılmasını ister. Keza şehre giren her kişinin yolculuk kimliğinin kontrol edilmesini, kimliği olmayan hiçbir kimseye şehre girme izninin verilmemesini emreder. Üstelik halife emrin hemen gece yarısında Kazvîn'e iletilmesini emreder. Emirlerin hepsi yerine getirilince halife rahatlayarak tekrar eğlence meclisine döner. Halife Mu'tazîd'a vezirinin tek başına yapabileceği bu işle neden uğraştığı sorulunca, Deylemler'in oluşturdukları tehlikeyi önemsediğini ve devlet için korktuğunu söyler. Halife, Sugûr bölgesinde bulunan Kazvîn'e giren düşmanın hemen Âmid'e ondan sonra da kolayca Bağdat'a ulaşacağını ifade eder (Tenûhî, 1995, 1/319-321).

Halifelerin merkezî devleti güçlendirmek için gösterdikleri çaba halk ve âlimler tarafından olumlu karşılanmıştı. İbnü't-Tıktakâ, Mu'tazîd göreve geldiğinde devletin perişan bir halde olduğunu, Sugûr bölgelerinin ihmal edildiğini, lâkin Mu'tazîd göreve başlar başlamaz devletin içinde bulunduğu durumu iyileştirdiğini ifade eder. O, devleti zenginleştirmiş ve Sugûr bölgelerinin durumunu da düzeltmişti (İbnü't-Tıktakâ, ts., 256). Halife Mu'tazîd'ın devleti korumak için yaptığı seferler aşağıda tabloda gösterilmektedir.

Tablo 2: Mu‘tazıd’ın Seferleri

Gidiş tarihi	Gidilen yer	Savaştığı taraf	Bağdat sorumlusu	Dönüş tarihi	Beklediği süre
1 Safer 280	Cezîre	Benû Şeybân (bedevî kabileleri)	Sâlih el-Emîn	Rebîulâhir 280	3 ay
2 Receb 281	Cibâl	Hâricîler		Ramazan 281	3 ay
24 Zilkâde 281	Musul sonra Haseniyye	Hamdân b. Hamdûn (Hâricîler), sonra Şeddâd		Rebîulâhir 282	4 ay
	Cibâl	Ömer b. Dülef			
17 Muharrem 283	Musul	Hâricî Hârûn		Rebîulevvel 283	3 ay
19 Zilhicce 285	Âmid sonra Rakka		Sâlih el- Emîn	Ramazan 286	9 ay
11 Şevvâl 287	Kenîsetü’s-Sevâd (Massîsa)	Vasîf (İbn Ebû’s-Sâc’ın hâdimi)		Safer 288	4 ay

Tabloda görüldüğü üzere halife Mu‘tazıd başa geldiğinden itibaren muhalif gruplarla mücadele etmiş ve hayatının sonuna kadar da bu mücadeleyi sürdürmüştür. Halifenin bu savaşlarda yoğunluklu olarak Hâricîler ve bedevî kabilelerle mücadele ettiği açıktır.

Halifelerin Dîvânları²¹ Yeniden Düzenlemeleri

Hz. Ömer’in fey gelirlerinin dağıtılması için kurduğu dîvân teşkilatı tüm İslâm devletlerinde uygulandı ve geliştirildi (Tenûhî, 2010, 44-45; Mâverîdî, 1996, 282). Emevîler’de gelişmeye devam eden dîvân kurumu, özellikle Abbâsî Devleti’nde mükemmel bir şekil aldı. Dîvân kurumu askerî ve malî işlerle beraber çeşitli devlet hizmetleriyle de ilgilenen bir kurum haline geldi (Dûrî, 2013, 9/378). Dîvânlar devletin yönetim işlerini kolaylaştıran bir unsur oldu. Fakat III. (IX.) yüzyılda Abbâsî Devleti’nin yaşadığı karışıklıklardan dolayı dîvân kurumunun işleyişi bozuldu. Sistem devletin işleyişini hızlandıran değil yavaşlatan bir kurum haline dönüştü. Çünkü Abbâsî Devleti’nin ilk dönemlerinde bu dîvânlar çeşitli kısımlarıyla Bağdat’ta temsil edilirken eyaletlerde de bu kurumların büroları bulunuyordu. Dîvân bürolarının hem Bağdat’ta hem de eyaletlerde olması ve farklı kişiler tarafından yönetilmesi, devletin işlerini yavaşlattığı gibi denetlemeyi de zorlaştırıyordu. Halife Mu‘tazıd başa geldiğinde devlet, malî kaynakların büyük bir kısmı Zenc İsyanı’nı (255-270/869-883) bastırmak için

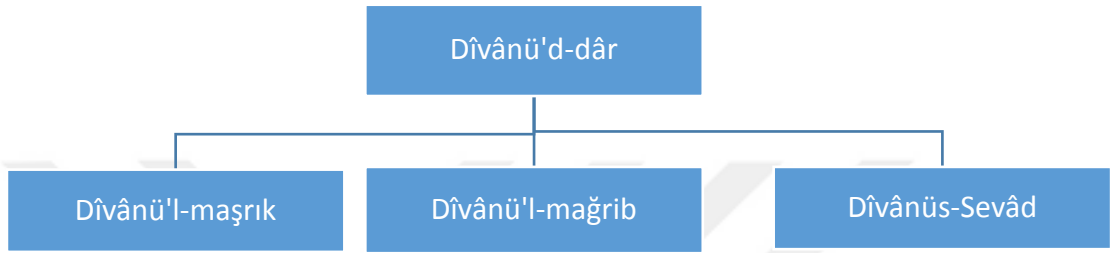
²¹ Dîvân ilk olarak askerlerin sicil kayıtları olarak kullanılmıştır. Sonra her hangi bir sicile dîvân denilmiş ve son olarak resmî bir büro için de kullanılmıştır. İslâm devletlerinde ise resmî devlet işlerinin görüldüğü karar verildiği meclise denilir yâhut buna benzeyen daireler için söylenir (Abdülazîz ed-Dûrî, 1994, 377-382; Lewis, v.dğr., 1991, 323-337). Beşinci yüzyıl âlimlerinden Ebû Ya‘lâ dîvânın devletin hakkı olan malların, işlerin ve bu işlerin sorumlusu olan asker ve âmillerin kaydedildiği sicil olarak tarif etmektedir (Ebû Ya‘lâ, 2000, 236-237).

kullanıldığı için maddî problemler içindeydi. Devletin kasasında birkaç dirhem dışında para yoktu (Hassan, 2007, 79-131). Abbâsî Devleti'nin tarihinde neredeyse ilk kez beytûlmâlî boştu (Shaban, 1976, 2/115). Dolayısıyla halifenin ilk gündemi devletin maddî problemlerini çözüme kavuşturmak oldu. Eyaletlerde bulunan dîvânlar dışında merkezde bulunan dîvânları yönetim merkezi olan Hasenî Sarayı'na (Dârü'l-hilâfeye) topladı ve o dîvânların hepsinin sarayda birlikte koordinasyon içinde çalışmasını ve bir makamdan yönetilmesini sağladı (Tenûhî, 2010, 44-45; Berkel v.dğr., 2013, 89). Halife dîvânları devletin merkezi olan sarayına getirdikten sonra başına en güvendiği kâtibi ve hesap uzmanı Ebû'l-Hasan Ahmed b. Muhammad el-Furât'ı getirdi. Devletin Dîvânü'l-harâcî merkezî bir yerden yönetmesi, gelir ve gider tespit işlerini kolaylaştırdı. Bu düzenin sonucunda devletin günlük harcamaları tespit edildi ve devlet gelirlerinin paylaştırılmasında ortaya çıkabilecek hatalar giderildi (Sâbî, 1904, 15). Shaban, halifenin dîvânları sarayda toplamasını Mu'tazîd'ın bütün devlet gücünü elinde toplamasının bir gayreti olarak nitelendirir. Bu eleştirinin yersiz olduğu, devletin o günkü şartlarının bunu gerektirdiği söylenebilir.

Adam Mez de Bağdat'ta eyalet dîvânlarının olduğunu her birinin ayrı bir eyaletle ilgili işleri takip ettiğini söyler. Her dîvânın malî işlerle (zimâm) ilgilenen bölümleri olduğunu belirtir. Mu'tazîd'ın bu dîvânların hepsini birleştirip sarayda merkezî bir dîvân kurduğunu söyler (Mez, 1937, 76). Böylece farklı yerlerde çalışan eyalet dîvânları bu düzenleme gereği bir çatı altında çalıştı. Halifenin kurduğu bu merkezî dîvânın adı Dîvânü'd-dâr idi. Yani sarayın adı, dîvâna verilmişti. Daha sonra Halife Mu'tazîd, oğlu Müktefî'yi Vezir Ubeydullah ile beraber Cibâl bölgesine gönderdi, bir kâtibin yanında olmasını isteyen vezir, Muhammad b. Dâvûd'u yanına aldı ve böylece bir dîvân oluşturdu. Bağdat'ın doğusunda bulunan bölgeler için Dîvânü'l-maşrik (doğu dîvânı) oluşturuldu. Halife Mu'tazîd da Âmid'e çıkarken vezir nâibi Kâsım b. Ubeydullah ile yola çıktı, Kâsım'ın kâtibi olarak Ali b. Îsâ gönderildi. Halifenin bir kâtib ile batıya çıkması bir dîvânın daha oluşmasını sağladı. Bağdat'ın batısında bulunan bölgeler için Dîvânü'l-mağrib (batı dîvânı) oluşturuldu (Tenûhî, 2010, 44-45; a.mlf., 1995, 148-149). Böylece daha önce bir olan dîvân, üçe çıktı.

Halife Müktefî döneminde Dîvânü'd-dârın üçüncü alt bürosu yapılandı. Bağdat'ın doğusunda bulunan bölgeler için Dîvânü'l-maşrik (doğu dîvânı), Bağdat'ın batısında

bulunan bölgeleri için Dîvânü'l-mağrib (batı dîvânı) ve ortada kalan Cezîre bölgeleri için Dîvânü's-Sevâd (Sevâd dîvânı) oluşturuldu (bk. Şekil-1). Dîvân kurumu Abbâsî Devleti'nin sonraki yıllarında da varlığını sürdürdü (Dûrî, 2013, 9/378). Dîvânlar Halife Mehdî'den itibaren bir kişiye bağlı olarak yönetilirken bu dönemde kurumsal bir yapı altında yönetilmeye başlandı.

Şekil 1: Mu'tazid Döneminde Dîvânlar

Halifelerin Liyâkat Sahibi Kişileri Görevlendirmesi

Mu'tazid başta olmak üzere bu dönemde halifeler devletin önemli mevkilerinde görevlendirme yaparken işe layık ve uygun olan kişileri getirmeye çalıştı. Örneğin, erken dönemlerden itibaren devlet yönetiminde yer alan ailelerden, Benû Vehb ailesinden Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb ve Kâsım b. Ubeydullah'ın vezir seçilmesi bunun göstergesiydi. Benû Vehb b. Saîd b. Amr b. Hüseyin b. Kays b. el-Hârisî Vâsıt'tan gelen Hristiyan kökenli bir kâtib ailesi idi. Emevî Devleti'nde görev yaptıkları gibi Abbâsî Devleti'nde de Hârûnürreşîd, Me'mûn, Mühtedî ve Mu'temid'in halifeliklerinde hizmet vermişlerdi (Abramski, 1982, 286). İbnü't-Tıktakâ, Vehb ailesinin toplumun önde gelen ailelerinden birisi olduğunu ifade eder. Onlar uzun yıllar dîvânlarda çalışmışlar ve kâtiplikte maharet kazanmışlardı (İbnü't-Tıktakâ, ts., 247-249). Keza dîvânlarda görevlendirilen Benü'l-Furât ve Benü'l-Cerrâh ailesinin fertleri de özenle seçilmiş hesap uzmanları idi. Çünkü Halife Mu'tazid dîvân büroları ve özellikle Dîvânü'l-harâcî canlandırmak istediğinde teknik bilgilere sahip olan kişileri göreve getirmişti. İlk önce Benü'l-Furât ailesine görev veren Mu'tazid daha sonra Benü'l-Cerrâh ailesini devlete kazandırmıştı. Bu iki aile dîvân kurumunun özellikle

Dîvânü'l-harâcın düzgün çalışması için çok çabalamışlardı. Onların sayesinde daha önce kasası boşalan devlet, Mu'tazîd döneminde hazine doluluğu bakımından Hârûnürreşîd dönemini bile geçmişti.

Halifelerin Toplumla İyi İlişkiler Kurması

Dönemin siyâsî uygulamalarından biri de merkezî devletin özellikle halifelik kurumunun toplumla iyi ilişkiler kurma ve onlarla yakınlaşma çabası içinde olmasıydı. Yukarıda zikredilen çiftçinin karpuzunu zorla gasp eden askerlerin öldürülmesi bunun en bâriz örneklerinden birisidir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/307). Halife bu davranışıyla iki amacı gerçekleştirmişti. Hem askerî otoritesini ortaya koymuş hem de topluma devletin onların hakkını koruyacağı garantisini vermişti. 280 (893) yılında Mu'tazîd Bağdat'taki Mansûr Câmîi'nin namaza gelen cemaate yetmediğini fark edince câmiin genişletilmesini emretti. Halifenin câmiyi genişletmesi câmide namaz kılan toplumu sevindirmiş halife onların sorunlarını çözmek için kararlı olduğunu göstermişti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/334). Tenûhî, halifenin sarayını genişletirken istimlâk ettiği tarlaların ücretlerini ödediğine vurgu yapar. Bu anlatıda Tenûhî tarla sahibinin cesaretine vurgu yapsa da halifenin halkın zararlarını ödeme iradesini de dile getirir (Tenûhî, 1995, 8/20-22).

Hilâl es-Sâbî, Bağdat'ın Birketü Zelzel²² bölgesinden pamuk pazarına gelip de zulme uğrayan yaşlı ve fakir bir adamın feryadına halifenin bizzat müdahale ederek zulmü önlediğini ifade eder. Çarşıdaki fahiş fiyatı ve ürünün kilosu ile oynandığını fark eden yaşlı bir adam “*Pazar yerinde insanların ticarî meseleleri ile ilgilenen biri yok mu?*” diye bağırmıştı. Çarşıda cereyan eden bu usulsüzlükten haberdar olan halife, yaşlı adamın saraya getirilmesini istedi. Askerî emîr Bedr, onu halifenin huzuruna çıkarınca halife, tahtından kalktı ve kılıcını eline aldı. Bu durum karşısında yaşlı adam korkudan bayıldı. Daha sonra halife insanların ticarî problemlerini çözecek kişinin kendisi olduğunu belirterek adamın derdini bizzat dinledi. Muhasiblerin çarşıdaki ölçü ve tartı aletleriyle ilgili görevlerini yerine getirmediğini anlayan halife görevlileri çağırarak onları uyardı. Aletlerin ayarlarını kontrol ederek yeniden belirledi, görevlilerin kendisinin belirlediği şekle uymalarını ve kontrolü sağlamalarını emretti. Ayrıca

²² Birketa Zelzel Bağdat'ta Kerh, Serâ, Bâbü'l-Muhavvel ve Sûk Ebü'l-Verc arasında bulunan bölgesindedir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 402).

muhasiblerin görevleri başında durup belirlenen ölçülerin ihlalinı önlemesini söyledi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/316).

283 (896) yılında Halife Mu'tazîd miras konusunda toplumu rahatsız eden bir kararı değiştirerek çözüm getirmişti. Halife kendisinden önce var olan ve kendi döneminde de ilk dört yıl uygulanan akraba mirası konusunu çözüme kavuşturmuştu. Eski karara göre miras paylaşımında resmî miras sahipleri paylarını aldıktan sonra geri kalan mallar devlete intikal ediyordu. Bu nedenle Dîvânü'l-mevârid²³ kurulmuştu. Halife Mu'tazîd bu kararı kaldırmış, Dîvânü'l-mevârid bürosunu kapatmış, fazla olan miras mallarının uzak ailelere paylaştırılmasını emretmişti. Üstelik aldığı bu kararın tüm devlet yetkililerine gönderilmesini ve câmilerde ilan edilmesini tavsiye etmişti. Bu karar Mu'tazîd ve ondan sonra gelen halife Müktefî döneminde uygulanmıştı (Taberî, 1989, 38/29; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/359-360). Halifenin kaldırdığı bu uygulama toplumu sevindirdi ve onların halifeye karşı duyduğu sevgi ve saygıyı artırdı.

Halife Mu'tazîd toplum üzerinde yük olan vergileri hafifletmek için de çaba sarf etti. 282 (895) yılında bir genelge göndererek yılbaşında alınan harac vergisinin süresini uzattı. Bütün bölgelere yazan halife devlet memurlarına Nevruz'da (Nisan ayında) alınan vergiyi 11 Haziran'da almalarını emretti. Nisan ayının çiftçilerin hasat döneminden önce olması toplumun vergileri ödemesinde zorluk yaratıyordu. Toplumun yükünü hafifletmek isteyen Mu'tazîd bu kararı alarak bütün câmilerde ilan edilmesini belirtti. Bu değişiklikten hareketle 11 Haziran, Mu'tazîd'ın yıl başı olarak tarihe geçti (Taberî, 1989, 38/19). İbnü'l-Cevzî, Halife Mütevekkil'in de böyle bir değişikliğe gitmek istediğini, fakat bu uygulamayı yerine getiremeden öldürüldüğünü ifade eder (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/343). Ondan sonra halife Mu'tazîd bu değişikliği yerine getirerek tarihe geçmiştir.

Halife Müktefî de benzer bir şekilde toplumla barışmak ve onlarla iyi ilişki kurmak için bir sürü uygulamayı hayata geçirdi. Halife devletin yönetimini ele alır almaz insanlara işkence yapmak için sarayda kurulan kulenin yıkılmasını ve imha edilmesini emretti. Bu kulenin yapılması için toplumdan alınan toprakların da sahiplerine iade edilmesini emretti (Mes'ûdî, 2005, 4/219). Halifenin bu davranışı toplumu sevindirmişti. İbnü'l-

²³ Dîvânü'l-mevârid mirasta fazla olan malların dağıtılmasına karar veren kurumdu (Taberî, 1989, 38/29).

İmrânî, Halife Müktefî'nin Mu'tazîd döneminden farklı olarak mezâlim mahkemesinde bizzat oturup toplumun devlete karşı olan şikayetlerini dinlediğini ifade eder (İbnü'l-İmrânî, 1999, 150). Mu'tazîd döneminde halife, mezâlim mahkemesinde oturmazdı. Vezirler mezâlimü'l-âmmede, askerî emîr Bedr mezâlimü'l-hâssada çalışırdı (Sâbî, 1904, 27).

Halifelerin toplum ve saray arasındaki ilişkiye bu kadar önem vermesinin sebebi Abbâsî Devleti'nin üçüncü yüzyılın ortalarında toplumdaki uzaklaşmış olan yapısını düzeltip yeniden yakın ilişki kurma çabasıydı. Sonuçta halifeler güçlerini toplumun desteğinden de alıyorlardı.

Halifelerin Kâtiplere Çalışma Özgürlüğü Tanınması

Kâtiplik mesleği İslâm'dan önce de bilinen bir meslekti. Hz. Ömer'in dîvân teşkilatını oluşturmasıyla İslâm toplumlarında yaygınlaşmaya başladı. Kâtipler çeşitli yazı işleriyle yönetimde yer aldı. Emevî halifesi Muâviye'nin Dîvânü'r-resâil'i oluşturmasıyla kâtiplik görevi kurumsallaştı. Ayrıca Endülüs Emevîleri'nde kâtiplerin rütbesi oldukça yükselmiş özellikle beytûlmâldeki kâtibin rütbesi vezirlerden daha üstün hale gelmişti. Abbâsîler döneminde kâtiplik görevi daha da önem kazanarak vezirler onlar olmadan tek başına devleti yürütemez olmuştu (Küçükaşçı, 2002, 49-52). Çünkü kâtipler yazı işleri dışında devletin gelir hesapları, harâcın denetlenmesi ve toplanması gibi işleri de yapmaktaydı (Sourdel, 1997, 759). Fakat Abbâsî Devleti'nin Sâmerrâ'da yaşadığı karışıklıklardan dolayı kâtipler de saygınlıklarını kaybetmişlerdi. Kâtipler Abbâsî Devleti'nin ilk zamanlarında zimmî olmalarıyla eleştiriliyordu. Sâmerrâ döneminde de çoğu Mu'tezilî olmakla itham edildi. Kâtiplerin devletteki rütbeleri gerilemiş ulemâ ve askerî sınıfın gerisinde kalmıştı (Abramski, 1982, 280). Neyse ki onların birlik ruhu her siyâsî badirenin üstesinden hızlı bir şekilde gelmesini biliyordu. Mu'tazîd devletin başına geldiğinde kâtiplerle çalışma iyiye gitti. Bu dönemde kâtiplere özgür çalışma alanları tanındı. Halife etkili bir merkezî yönetim sisteminin kurulması için kâtiplere ihtiyacı olacağını anlamış olmalı ki onların çalışma şartlarını rahatlatmıştı. Yukarıda sunulan Tablo: 1'de görüldüğü üzere halife devlet memurlarının maaşlarını ve çalışma günlerini değiştirirken onların aylığını otuz gün ile sabit tutmuştu. Keza onlara Salı ve Cuma günleri olmak üzere haftanın iki günü izin vermişti (Sâbî, 1904, 28). Kâtipler Halife Mehdî döneminden itibaren haftada bir gün izin kullanıyorlardı. Mu'tasım

döneminde ise bu hakları kaldırılmıştı. Halife Mu‘tazıd onlara tekrar izin haklarını iade etti ve izinlerini haftada iki güne çıkarttı. Halifenin dîvânların düzenlerini yeniden yapılandırmasıyla (bk. Şekil-1) kâtipler daha etkili bir konum elde ettiler. Dîvânü’ddârın başkanı Ebü’l-Hasan b. Furât, devletin günlük harcamalarının yedi bin dinar olduğunu tespit ettikten sonra bu tutarı devlete iktâ karşılığında peşin ödeyeceğini kabul eden Ahmed b. Muhammed et-Tâî’yi bulmuş, böylece halifeyi malî problemlerden kurtarmıştı (Sâbî, 1904, 14).

Halifenin kâtiplere duyduğu güven Hilâl es-Sâbî tarafından da kaydedilmiştir. Ona göre Halife Mu‘tazıd, Vezir Ubeydullah’ın gıyabında vezirin yardımcısı Kâsım’ın devlet kâtibi Ebü’l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Furât’a göstermeden hiçbir malî belgeye imza atmamasını söylemişti (Sâbî, 1904, 208). Böylece halife kâtibini nâib vezirin üstünde tutmuş oluyordu. Halife Mu‘tazıd’ın kâtiplere hazırladığı imkânlar kâtipleri tekrar güçlendirmişti. Benü’l-Furât ve Benü’l-Cerrâh aileleri bu dönemde ön plana çıkan bürokrat ailelerdendi. Halifenin kâtiplere bu kadar hak vermesi devletin kısa zaman zarfında toparlanmasını sağlamıştı. Halife Müktefî bu durumu korudu. Vezir Kâsım b. Ubeydullah vefat edince kâtiplerden Abbâs b. Hasan’ı 296 (909) yılında vezir seçti. Kâtipler Müktefî döneminde daha da güçlenerek daha sonra halifeyi belirleyecek bir konum elde ettiler.

1.1.5. Bölge Liderleriyle Anlaşma Sağlanması

Abbâsî Devleti’nde Sâmerîâ döneminin sonuna doğru merkezî yönetimde siyâsî problemler azalırken bölge halklarında ayrılma sesleri duyulmaya başladı. Devlette güçlü yöneticilerin yer alması, Türk askerleriyle halifeler arasındaki çatışmaların sona ermesi sakin bir ortam yaratmıştı. Fakat çevre bölgelerde ortaya çıkan sorunlar sessizliği bozacak nitelikteydi. Özellikle Mu‘temid (256-279/870-892) döneminde merkezî devlete karşı tepkiler yükseldi, bölgesel yöneticilerin isyanları baş gösterdi (Randa, 1990, 13-16). Sâmerîâ’da barışı sağlayan devlet, çevre bölgelerde onlara karşı yürütülen ayrılma teşebbüslerine maruz kalmıştı. Çevre bölgelerde yönetici olarak bulunan askerî komutanlar merkeze karşı isyan sesleri çıkarıyordu (Mahmud Şâkir, 2000, 2/65-67). İdareciler bölge halklarıyla anlaşarak merkeze gönderilen vergileri kesmeye başlamışlardı. Bazı bölgeler sosyal adaletsizliğin, yani kendilerine yüklenen ağır vergilerin getirdiği sorunlardan dolayı merkezî devlete karşı isyan başlatmışlardı. Sevâd

bölgesinde Siyahîler (255-270/869-883), Horasan'da Saffârîler (254-287/867-900), Kûfe'de Tâlibîler, Cezîre'de Hâricîler ve Mısır-Şam bölgesinde Tolunoğulları (868-905) bu isyancılar arasında yerlerini almıştı. Bunlar ya vergi göndermeyi reddediyor ya da gönderilmesi gerekenden cüz'î bir miktarı hilafet merkezine gönderiyordu. Bölgelerden toplanan harâcla giderlerini karşılayan Abbâsî Devleti için bu durum oldukça yıkıcıydı. Bu durumdan rahatsız olan dönemin askerî emîri Muvaffak'ın bu muhalif gruplara karşı sergilediği en belirgin politika askerî mücadele oldu. Özellikle Sevâd'daki Zenc İsyanı'na karşı gösterdiği kararlılık ve mücadele bu isyanın bastırılması ile sonuçlandı.

Muvaffak'ın Mu'temid döneminde uyguladığı askerî mücadeleye karşın muhaliflere karşı, siyâsî uzlaşmanın ön plana çıktığı bir politika uygulandı. Halife Mu'tazîd babasının aksine bölgelerde iktâ anlaşmasını isteyen bazı yöneticilere yâhut komutanlara savaş yerine antlaşma yolunu teklif etti. Halifenin bu duruşu malî bakımdan zor günler yaşayan devleti daha fazla yıpratmak istemediğini ve kazanılması kesin olmayan savaşın içine girmek istemediğini gösteriyordu (Hassan, 2007, 1-13). Halife Mu'tazîd başa gelir gelmez babasıyla uzun yıllardır savaştan Saffârî lideri Amr b. Leys, 289 (902) yılında hediyelerle bir elçi göndererek Horasan valisi olarak tanınmasını istedi.²⁴ Halife Mu'tazîd merkezî devlet ile Saffârîler arasındaki düşmanlığı bir yana bırakıp bu teklifi kabul etti. Rızasını gösteren hil'at ve sancağı devletin önde gelen bürokratlarından Îsâ en-Nûşerî ile Leys'e gönderdi (Taberî, 1989, 38/2). Yılmaz, Mu'tazîd'in daha önce uygulanan politikadan vazgeçip anlaşma ve diplomasiyi tercih etmesini Abbâsî Devleti'nin siyâsî ve askerî ilişkiler bakımından bir dönüm noktası olarak nitelendirmektedir. Çünkü daha önce muhaliflerle savaştan devlet artık anlaşma yolunu seçmiştir (Yılmaz, 2004, 84-85). Halife Mu'tazîd bu anlaşma ile Saffârîler tarafından gelen tehlikeyi de durdurmuş oldu. Ayrıca devlete karşı isyan başlatan Râfi' b. Herseme'nin takip edilmesi ve hareketinin bertaraf edilmesi işini de Saffârîler'e bırakmış oldu. Amr b. Leys, Râfi'î 283 (896) yılında öldürmüş ve işi başarı ile yerine getirdiğini bildiren mektubu halifeye göndermişti (Taberî, 1989, 38/40). Çok uzun zaman geçmeden Saffârîler'in lideri Leys ile Sâ mânîler'in (818-1005) lideri İsmail b. Ahmed (287-295/900-907) arasında çıkan savaş sonucunda bölgenin hâkimiyeti

²⁴ Amr b. Leys, Saffârîler'in 879-902 yılları arasındaki lideridir. Mu'tazîd ona Horasan, Fars, Kirmân, İsfahân, Sistân ve Sind'in idaresini verdi. 287'de (900) Sâ mânî lideri İsmail b. Ahmed tarafından yakalanıp Bağdat'a gönderildi. 289'da (902) hapiste iken vefat etti.

Sâmânîlere geçti (Taberî, 1989, 38/96). Saffârîler'in lideri Amr b. Leys, Halife Müktefî'nin devletin başına geçirdiği Vezir Kâsım b. Ubeydullah tarafından öldürüldü (Taberî, 1989, 38/104).

Halife Mu'tazîd, Saffârîler Horasan bölgesinin hâkimiyetini Sâmânîler'e kaptırdığında onların otoritesini de tanıdı. Sâmânî lideri İsmail b. Ahmed'e tac ve altın kılıç gönderdi. Ayrıca halife, İsmail'e üç veya on milyon dirhem arasında para göndererek, İsmail'in Sicistân'daki Tâhirîler'le savaşmasını istedi (Taberî, 1989, 38/96). Sâmânîler'in Horasan'a geçmekte aceleci olmaması Halife Mu'tazîd'ın bölgeye kendi harac âmillerini göndermesine neden oldu (Taberî, 1989, 38/86). Halife Müktefî daha önce yapılan antlaşmayı bozmadan devam ettirdi. 290 (903) yılında İsmail b. Ahmed'in Rey üzerindeki hâkimiyetini de kabul etti, ona hil'at ve hediyeler gönderdi (Taberî, 1989, 38/118). Müktefî, İsmail'in vefatından sonra Ahmed b. İsmail'in babasının yerine geçmesini onayladı (Taberî, 1989, 38/183). Böylece Abbâsî Devleti Horasan bölgesinin yönetimini dolaylı olarak elinde bulundurabilmişti. Benzer bir şekilde 279 (892) yılında Mısır'da hâkimiyet kurmuş olan Tolunoğulları'nın lideri Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un barış antlaşmasını da kabul etmişti. Humâreveyh'in İbnü'l-Cessâs²⁵ ile gönderdiği hediyeleri almayı kabul eden halife, ona hil'at ve sancak gönderdi. Üstelik Halife Mu'tazîd Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un kızı ile evlenip Mısır lideriyle akrabalık ilişkisi kurmak istedi (Taberî, 1989, 38/3-4). Kindî, anlaşma şartlarına göre halifenin Humâreveyh ve ailesine Fırat'tan Berkâ'ya kadar uzanan toprakları verdiğini belirtir. Tolunoğulları da antlaşma gereği öncesinde yönettikleri her yıl için iki yüz bin dinar, anlaşmadan sonraki yıllar için ise üç yüz bin dinar ödeyeceklerdi (Kindî, ts., 145). Araştırmacılardan Philip Hitti de Halife Mu'tazîd'ın üç yüz bin dinar yıllık vergi karşılığında Tolunoğulları'nın lideri Humâreveyh ile otuz yıl sürecek olan bir antlaşma yaptığını ifade eder (Hitti, 1959, 161). Bu yıllık ödemeler Hârûn b. Humâreveyh döneminde yeniden düzenlenerek dört yüz elli bin dinara yükseltildi. Hârûn bu yükselen ödemelerle beraber Kınnesrîn'in hâkimiyetini merkezî devlete bırakmak zorunda kaldı (Taberî, 1989, 38/76; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/133). Tolunoğulları hükümetinin yönettiği

²⁵ İbnü'l-Cessâs Hüseyin b. Abdullah b. Mansûr el-Cevherî, dönemin en zengin kişilerinden biridir ve Humâreveyh'in içki arkadaşıdır. Mes'ûdî onun zenginliğinin Katrû'n-Nedâ'nın bıraktığı mücevherlerden geldiğini söyler. Saray ile bağlantısı olduğu için tarihçiler bilgi kaynağı olarak çok kullanmışlardır (Taberî, 1989, 38/2; Kindî, ts., 145; Tenûhî, 2/314-315).

bölge 292 (904) yılında tekrar merkezî devletin yönetimi altına girdi (Taberî, 1989, 38/151-152; Gordon, 2015, 230).

Bağdat'ta da halifelerin Tâlibîleri tolere ederek onlarla güzel ilişki kurmaya çalıştıkları söylenebilir. Özellikle 282'de (895) Bedr'in Taberistan'dan Tâlibîlere gönderilen mallara el koyması ve halife Mu'tazîd'a bu bilgiyi sunmasıyla Halife Mu'tazîd gördüğü bir rüyayı anlatarak hatanın düzeltilmesini istedi. Rüyaya göre Ali b. Ebû Tâlib'e kendi döneminde ve çocuklarının döneminde Tâlibîlere hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini taahhüt etmişti. Bu nedenle onlara paralarının iade edilmesini ve onlar için toplanan veya verilen malların açık bir şekilde yapılmasını emretmişti (Taberî, 1989, 38/24-25). Mes'ûdî benzer bir hikayeyi Halife Mu'tazîd'ın Bağdat hapishanesinde Ali b. Ebû Talib'i görmesi şeklinde anlatır (Mes'ûdî, 2005, 4/214). Halife Mu'tazîd'ın onlardan gelecek olan muhalefeti susturmak için Tâlibîlere dokunmadığı açıktır. Çünkü Bağdat ve çevresindeki bölgelerde yaşayan Tâlibîler Abbâsî Devleti'nin iç politikasının bozulmasında her zaman en büyük etkenlerden birisiydi. İbnü'l-İmrânî, Müktefî'nin de onlara karşı çok temkinli davrandığını belirtmektedir (İbnü'l-İmrânî, 1999, 150).

Aslında Tâlibîler ve Abbâsî halifeleri arasında meşruiyet problemi her zaman gündemdeydi. Bununla birlikte bu iki halife kendi dönemlerinde çok iyi bir şekilde bu durumu yönetmişlerdi. Halife Mu'tazîd Emevîlere mescitte lanet okutmak istediğinde Kadî Yûsuf b. Ya'kûb bu adımın Tâlibîlerin davasını güçlendireceğini söyleyerek halifeyi bundan vazgeçirmeye çalıştı. Bundan sonra Mu'tazîd bu adımından vazgeçti (Taberî, 1989, 38/64). Bu bilgi iki halifenin neden Tâlibîlerle iyi ilişki oluşturmak için çabaladıklarını açık kılmaktadır. Bu dönemde Tâlibîlerin Abbâsî Devleti'ne vereceği zarar Emevîler'den daha büyük olurdu. Halifelerin istikrara önem vermesi devlete fazlasıyla yaradı. Abbâsî Devleti bu dönemde Sâmerâ kargaşalarının aksine sakin bir dönem geçirdi. Askerler de ilk kez merkezî devlete bağlı kalarak birlik içinde bulundu. Devlet yönetimine gelince bu dönemde her seviyedeki kurum kendi konumunda görevini sürdürdü. Yönetim, hiyerarşik yapıya saygı gösterdi ve böylece devlette işler aksamadan devam etti. Bu durum devletin hızlı bir şekilde zenginleşmesini sağladı.

Sonuç olarak halifeler, özellikle Mu'tazîd, getirilen bu düzenlemelerle dört kişilik yakın yönetim kadrosu oluşturdu. Bu kadroda askerlerin ve polislerin lideri Bedr, vezirler, Dîvânü'd-dârın başkanı ve kendisi bulunuyordu. Halife, devletin bütün yönetim

sistemine hâkim olmuş, askerden pazara, vezirden köy temsilcisine kadar uzanan güçlü bir yönetim kurmuştu. Böylece Abbâsî Devleti ilk zamanlar gördüğü başarının baharını bu dönemde tekrar yaşamıştı. Hazinesi hemen hemen boşalmış olan devlet, kısa bir süre içinde zenginleşmişti. Mu‘tazîd vefat ettiğinde devletin kasasında 9 milyon dinar bırakmış, Halife Müktefî de üzerine 6 milyon dinar eklemişti. Halife Muktedir başa geldiğinde beytûlmâlde 15 milyon dinar bulunuyordu.

Halife Mu‘tazîd ve Müktefî’nin yürüttüğü askerî politika, halifeye sadık bir askerî kurumun oluşmasını sağladı. Ancak bu sefer halifelerin özenle seçtiği ve himâye ettiği bürokratlar güçlenerek devletin yeni sorunu haline geldi. Bürokratlar arasındaki yarış ve çekişme devleti âdeta dinamitleyen bir sürece dönüştü. Nihayetinde malî sorunları çözmesi beklenen kurum, bir devlet meselesi haline geldi.

1.2. Devlet Yönetiminin Bürokratların Etkisi Altında Olduğu Dönem (295-324/908-935)

Bu bölümde Halife Muktedir döneminde Abbâsî Devleti’nde siyasetin akışına yön veren ve siyâsî oluşumunu belirleyen bürokratların devletteki rolü, siyaset üzerindeki etkileri ve buna ilave olarak aralarında yaşanan çekişmelerin devleti nasıl yıprattığı incelenecektir. Ayrıca bürokratlar dışında bu dönemde Abbâsî siyasetinin bozulmasında payı olan harem mensupları, askerler ve saray görevlileri hakkında da bilgi verilecektir. Özellikle bu bürokratlar arasındaki güç mücadelesi, halifenin ilgisini kendi taraflarına çekmek için yaptıkları hileler, devlete verdikleri zararlar konusunda bilgiler ve örnekler sunulacaktır. Bu bölümde Muktedir (295-320/908-932) ve kardeşi Kâhîr döneminde (320-322/932-934) devlette etkili olan bürokratlar ele alınacaktır.

Abbâsî Devleti kısa süren istikrarlı bir dönem yaşadıktan sonra bambaşka bir yola girdi. İstikrar sürecinde halifelerin onlara duyduğu güven sayesinde devlette etkileri artan bürokratlar, devleti zor bir yola sürükledi. Bu bürokratlar yetkilerini kullanarak on üç yaşındaki bir çocuğu, yani Muktedir’i devletin başına getirecek güce kavuşmuşlardı. Abbâsî Devleti’nden ayrılan yarı bağımsız Tolunoğulları’nın çocuk yaştaki liderinin çevresine verdiği zarardan ders çıkarmamış görünüyorlardı. Belki de onlardan örnek alarak sürekli baskıları altında tutacakları bir devlet başkanını seçmek istiyorlardı.

Abbâsî Devleti Mu‘tazîd ve Müktefî döneminde, kısa bir süre de olsa istikrara kavuşmuştu. Halifeler Sâmerâ’deki karışıklıkların aksine bu defa yönetimleri altındaki kişilerle düzenli bir şekilde çalışmış, hiyerarşik yapı yerini bulmuştu. Halife devletin başında, vezir onun emrinde, askerler ve geri kalan bürokrat sınıf ise vezirin yönetimi altındaydı. Ancak Halife Müktefî vefat ettikten (öl. 295/908)²⁶ sonra durum hızla değişmeye başladı. Vezir Abbâs b. Hasan el-Cercerâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd b. Cerrâh, Ebû Hasan Muhammed b. Abdûn, Ebû Hasan b. Furât ve Ebû Hasan Ali b. İsâ gibi önde gelen bürokratlara sonraki halifeyi belirlemek için danıştı. Abbâs, onların görüşlerini aldı, fakat onların belirttiği görüşler her birinin kişisel menfaatlerinden dolayı farklılık göstermekteydi. Halife seçiminde karşı karşıya kaldığı bürokratlar arasındaki farklı görüşler vezirin kafasını epeyce karıştırmıştı. Çünkü önündeki seçeneklere göre ya küçük yaşta olan halifenin çocuklarını veya kardeşlerini seçecek ya da nesep bakımından halifeye uzak kişilerden halife seçmek zorunda kalacaktı. Bu açmaz sonucunda Vezir Abbâs, henüz ergenliğe bile geçmemiş on üç yaşındaki Müktefî’nin kardeşi Ca‘fer b. Mu‘tazîd’ı (Muktedir) halife olarak gösterdi yâhut halife gösterilmesini sağladı (Sûlî, 1999, 1/33-38; Arîb, ts. 26-27).²⁷ Fakat Ca‘fer b. Mu‘tazîd, halife seçildikten sonra durum eskisi gibi devam etmedi. Halifenin güçlü biri olmaması, bürokratların bu durumdan istifade etmeye kalkmaları birbirine düşmelerine neden oldu.

Vezir Abbâs’ın on üç yaşında olan yetkisiz bir halifeyi göreve seçmesi, Abbâsî Devleti için daha önce görülmüş bir durum değildi. Çünkü Abbâsî Devleti’nin siyaset kültüründe başarılı olan birçok halife mutlakiyetçi halife idi. Bu nedenle Abbâsîler’de devlet yönetimi çoğu kez güçlü halifenin etrafında oluşmuştu. Bu mutlakiyetçi liderlerin oluşturduğu yönetim sistemi, o dönem için uygun ve örnek teşkil eden bir yönetimdi.

²⁶ Müktefî’nin vefat tarihi konusunda Makdisî’nin farklı tarihlere işaret ettiğini görülür. Ona göre halife Müktefî beş yıl yedi ay devleti yönettikten sonra 294 (907) yılında vefat etmiştir. Hâlbuki, Taberî, Arîb b. Saîd, Mes‘ûdî halifenin 295 (908) yılının sonlarına doğru vefat ettiğini göstermektedir. Keza Makdisî Halife Mu‘tazîd döneminin sadece altı yıl altı ay olduğunu söyleyerek Mu‘tazîd’ın 286 yılında vefat ettiği bilgisini vermektedir. Fakat Makdisî’nin bu tarihlerde paylaştığı bilgilerin eksik olduğunu, onun verdiği iki halifenin toplam yönetim süresinden de anlaşılabilir. Çünkü onun paylaştığı halife Mu‘tazîd’ın hilafete gelme tarihi 279 ve Müktefî’nin vefat tarihi 294 arasında toplam 15 yıllık süresi varken onun onların yönetim süresi olarak paylaştığı süre 12 yıl 1 aydır. Buradan anlaşılan şu ki Makdisî’nin verdiği bilgiler eksiktir (Makdisî, 1916, 125-126).

²⁷ Arîb ve Sûlî’nin eserlerinde halife Müktefî’nin hilafetin kendi aileden uzaklaşacağını düşünerek 13 yaşında kardeşi halife seçtiğini söyler. Fakat halife Müktefî’nin hastalığının son dönemlerinde bilinç kaybetmesi, hatta parmağından çıkarılan hilafet yüzüğü bile fark etmemesi, onun halife seçimde son sözü sahibi olma olasılığını zayıflatmaktadır.

Dönemin siyaset filozofu sayılan Fârâbî halifeyi “Mutlak yönetici, yönetim konusunda hiçbir desteğe ihtiyaç duymayan, yönetim kararlarını ilim ve marifet sahibi birisi olarak alan kişidir.” diye tarif eder (Fârâbî, 1997, 79).

Fârâbî’nin döneminin filozofu olarak gösterilmesi ve bu dönemde yaşayan biri olması hasebiyle, yazdıklarında çözülmesi gereken bir arka plan olduğunu düşünmek yerinde olur. Muhtemelen o, dönemin siyâsî durumunu ve devletin idarî tarihini göz önünde bulundurarak çözüm mahiyetinde bir şeyler yazmış olmalıdır. Fârâbî siyaset için yazdığı eserlerde İslâm kaynakları dışına çıkıp Müslüman toplumlardan önce yaşamış olan halkların kaynak eserlerinden de bilgiler sunmaktadır. Belki de o, toplumun bu dönemde içine düştüğü siyaset döngüsünden çıkışın yabancı kaynaklarda ve o toplumların tecrübesinde olduğunu fark etmiştir. Bu nedenle mezkûr dönemde lider olacak birinin mutlakiyetçi olması gerektiğinin altını çizirken örnek olarak Yunan idarecilerinin tecrübelerinden istifade etmiştir (Golole, 2016, 93-94).

Vehb ailesinden İshak b. İbrahim b. Süleyman da halifenin, beden içinde ruh neyse devlet içinde onun mertebesinin de o olması gerektiğini söyler (Ebü’l-Hüseyin, 1931, 327). Keza Mâverdî de halifenin güç ve yetkiye sahip kişi olması gerektiğini ifade eder. Ona göre güç ve yetkisi olmayan bir liderin devlette adalet sağlaması imkansızdır (Mâverdî, 1996, 10). Dolayısıyla halifenin güçlü ve otorite sahibi biri olması önemli bir husustur. Çünkü güçsüz yetki durgunluk yaratırken yetkisiz güç de tiranlık yaratmaktadır (May, 1978, 3).

Ayrıca Abbâsî Devleti’nin yönetim düzeni bakımından sivil idarecilerin yâhut bürokratların yeri belliydi. Onlar her zaman halifenin yönetim gücüne katkı sağlayan bir kurum olarak hizmet verirdi. Kâtipler hakkında bilgi verirken onların bazen zayıf bazen güçlü oldukları dönemlerin varlığına işaret edilmişti. Fakat son iki halife yani Mu‘tazîd ve Müktefî döneminde bürokratlar güç kazanarak siyaseti belirleyen ana unsur haline gelmişti. Bu yüzden onların verdiği olumlu hizmetlere rağmen dönemin siyaset uzmanı Fârâbî devlette herkesin kendi görevini yapması gerektiğini savunur. Ona göre eğer bürokrat yapması gereken kâtiplik işini yaparsa kendi mesleğinde mükemmelliğe ulaşır. Mükemmel kâtibin yâhut memurun yaptığı işler de mükemmel olur. Böylece devletin işleri de hatasız olur. Fakat eğer bürokrat veya halifelik yetkisi verilmemiş birisi yapması gereken işler yerine halifeyi yönlendirmeye kalkarsa veya halifeyi

yönlendirecek bir güç kazanırsa karmaşa durumu ortaya çıkar (Fârâbî, 1997, 81). Bu noktada Abbâsî Devleti'nde olanlar tam da Fârâbî'nin söylemeye çalıştığı şeylerdi.

Hem kâtiplik görevini hem de vezirlik görevini üstenen Ubeydullah b. Süleyman bir savaş sırasında halife ile beraberken kaçıp saklanmıştı. Onun saklandığını fark eden insanlar kendisini eleştirip korkak olduğunu söyleyince, onlara karşı kendini savunarak savaştan kaçmakla bir kâtip olarak doğru yaptığını söylemişti. Çünkü ona göre bir bürokratin görevi halife ile beraberken güç gösterisi değil yaptığı kâtiplik hizmetiyle halifenin işini kolaylaştırmasıydı. O, güç göstermek halifenin hakkıdır, diyerek kendisini savunmuştu. Keza hep anlatılan Halife Mu'tazîd'ın tek başına aslan öldürmesi de (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/314-315) muhtemelen halifeyi güçlü ve cesur göstermenin bir çabasıydı. Hâlbuki halife Mu'tazîd'ın buna ihtiyacı yoktu. Attığı adımlar onun ne kadar kararlı ve güçlü bir lider olduğunu göstermesi bakımından zaten yeterliydi. Ancak tek başına aslan öldürmesi hikayesinin eklenmesi bir hissi veya bir gücü ifade ediyordu. Bu dönemde halife, halk için sadece bir siyasî lider değil cesaret, adalet, güç ve güvenin göstergesiydi.

Halife Mu'tazîd ve Müktefî güçlü siyâsî kişilikleri sayesinde askerleri ve devleti kontrol altında tutmayı başarmışlardı. Askerler, onların döneminde tekrar halifenin ve vezirin emri altında çalışmaya başladı. Özellikle Müktefî'nin son dönemlerinde askerler, tamamen yönetim hiyerarşisine bağlı bir kurum haline geldi. Keza bürokratlar da bu dönemde uzun yıllardır kaybettiği özgür ve güvenli çalışma ortamını elde etmişlerdi. Mu'tazîd ve Müktefî bürokratlara çalışma özgürlüğü verirken dengeyi sağlamayı bildiler. Bazen onlara özgür çalışma alanı sağladılar bazen de onların serbest çalışma alanını kısıtladılar. Fakat Müktefî'nin vefatına doğru durum değişmeye başladı. Bürokratlar kendi işleriyle uğraşmak yerine, zamanlarının çoğunu ve güçlerini birbirleriyle didişmeye harcadı. Devletin etkili bir şekilde çalışması için en önemli unsur olan kâtiplik kurumu devletin en sorunlu kurumu haline gelmeye başlamıştı. Çalışmalarda aksaklıklar ve kurumda yolsuzluklar ortaya çıkmaya başlaması bir yana vezirin devlete vermesi gereken hizmet ve destek de azaldı. Vezir Abbâs, kendilerine halife seçimi konusunda danıştığında bürokratlar, devlet için en layık kimin olacağını düşünmek yerine, herbiri kendi kişisel menfaatini ön plana aldı. Onlardan halifelik görevinin küçük bir çocuğa verilmesi gerektiğini söyleyenler bile oldu. Çünkü böyle

olunca vezir işini yarım yamalak yaparsa halife fark edemeyecek ve vezir çok daha rahat olacaktı. Anlaşılan bürokratlar bu düşünce ile komşuları ve özerklik kazanan Tolunoğulları'nın başına gelenlerden ders almamış görünüyordular. Çünkü Humâreveyh'in vefatından sonra Tolunoğulları'nın askerî komutanları güç kaybetmemek için küçücük bir çocuğu devletin başına getirerek devletin çöküşüne yol açmışlardı. İbn Tagrıberdî'nin de söyledi gibi göreve getirilen Ceyş b. Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun tecrübesiz ve halifelik yapmaya yaşı uygun olmayan bir çocuktı (İbn Tagrıberdî, 1992, 3/104). Bölgesel bir devleti çöküşe sürükleyen hususun, yüz elli yıllık güçlü bir devleti ilgilendirmeyeceği düşünülmüş olmalıdır. Fakat bu dönemin yönetim kültürü analiz edildiğinde bir devletin devam etmesi için güçlü ve otorite sahibi birisinin başta olması gerektiği kolayca anlaşılır. Dolayısıyla Tolunoğulları Devleti'nde Ceyş göreve gelir gelmez hemen askerlerin gözünden düşmüştü. Bu örnek özellikle Abbâsî Devlet'inde Muktedir dönemi için de geçerli olacaktı.

Muktedir'e (295-320/908-932) devlet hiyerarşisinin başı olarak halifelik gücü verildi ama küçük yaşta olması nedeniyle devlet yönetimini kontrol altına alma yetkisi yoktu. Halife Muktedir, Mu'tazîd ve Müktefî'nin oluşturduğu mutlakiyetçi yönetim şeklini devam ettiremedi. Yani devletin gücünü eline alıp yeri gelince bürokratlara ve askerlere iyi bir çalışma ortamı yaratmayı ve bazen de onları kontrol altına almak için sopasını göstermeyi becerememişti. Bu nedenle devlette yönetim işleri tepetaklak gitmeye başladı. Halife Muktedir, devleti bizzat yönetmek yerine saraydaki birçok kişinin ya direkt olarak ya da dolaylı olarak onun yerine devleti yönetmesine razı olmuştu. Halifenin sorumluluğunu kendi görevi olarak tanıyan annesi Şagab ve dayısı Nasr bir tarafta, sarayda görev yapan hanımlar diğer tarafta ve devletteki otorite boşluğunu hisseden bürokratlar öbür tarafta devleti yönetmeye çalışmışlardı. Ayrıca birlik ruhu olmasa da askerlerin yönetimdeki baskısı da önem arz ediyordu. Muktedir'in yarattığı bu siyâsî boşluk, sarayda söz sahibi olmaya çalışan birçok insanın ortaya çıkmasına neden oluyordu.

Devletin bütün idarî işlerini sırtlayan bürokratlar da ortaya çıkan bu siyâsî boşluktan yararlanmak isteyince durum daha çetrefilli bir hale döndü. Bürokratların her birinin bu durumdan en çok yararlanan kişi olma isteği onların birbirine düşmesine neden oldu. Onlar daha önce aralarında var olan görüş ayrılıklarını düşmanlığa çevirmişlerdi.

Böylece halifenin yanında çalışma fırsatı bulan bir kişi diğerlerini ya zayıflatmaya ya da yok etmeye çalışıyordu.

Bürokratlar Arasında Ortaya Çıkan Çekişmeler

Halife Mu‘tazîd ve Müktefi’nin getirdiği uygulamalardan biri dîvânların düzeltilmesiydi. Bu düzenleme devletin gelir akışını sağlamasına karşın dîvânlar arasında özellikle, dîvân başkanları arasında yarışmayı alevlendirmişti. Bununla beraber dönemin en büyük gelir kaynağı toprak vergisi ve iktâlardı. Bu da durumu daha vahim hale dönüştürüyordu. Çünkü Dîvânü’l-harâc’ın başında olan kişi, halifeye çok yakın bir yer edinirdi. Halifeyle yakınlık kurmak menfeatlari elde etmek için istenilen bir şeydi. Dolayısıyla o dönemde herkes bu göreve getirilme çabası içindeydi. Fakat Mu‘tazîd döneminde Dîvânü’l-dâr’ın oluşması bu çekişmeyi daha da zorlaştırdı. Çünkü Dîvânü’l-dâr’ın oluşmasıyla tüm dîvânların bir ailenin yönetiminde olmasının yolu açılmıştı. Benü’l-Furât ailesinden Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Furât’ın devletin yeni oluşturduğu merkezî dîvânın yâhut Dîvânü’l-dâr’ın başkanı seçilmesi, Benü’l-Furât’ın dîvân işlerinin yönetimini tamamen ellerine geçirmesini sağladı. Çünkü Ebü’l-Abbâs bütün dîvân işlerini kendi âmilleriyle ve kâtipleriyle yapmaya başladı. Kardeşi Ebü’l-Hasan Ali b. Furât da onun yardımcısı olarak Dîvânü’l-dâr’da çalıştı (Sâbî, 1904, 148-149). Bu durum bütün bürokratların bir ailenin emri altında çalışması sonucunu doğurdu. Nitekim, halife Mu‘tazîd’in aynı süre zarfında oğlu Müktefi’yi Cibâl’e göndermesi ve kendisinin de Âmid’e gitmesi yeni bir gelişmenin ortaya çıkmasını sağladı. Halife bir büroda birleşen ve bir yönetici tarafında yönetilen Dîvânü’l-dâr’a iki alt birimin yapılmasını emretti. Oğlu Müktefi için yönetimi altında olan doğu bölgelerinde bir dîvân oluşturdu (Dîvânü’l-maşrik) ve kendi hâkimiyetinde bulunan batı bölgeleri için de bir dîvân kuruldu (Dîvânü’l-mağrib) (Taberî, 1967,10/73).

Dîvânü’l-maşrik’in başına Muhammed b. Dâvûd, Dîvânü’l-mağrib’in başına da kardeşi Ali b. Îsâ getirildi. Böylece daha önce bir aile tarafından yönetilen Dîvânü’l-dâr’ın yanısıra iki alt kısım dîvân oluşturuldu ve ikinci bir ailenin bu alt kısım dîvânlarda başkanlık yapması sağlandı. Bu gelişme dîvânları yönetme konusunda ikinci ailenin veya rakip ailenin sahaya girmesine yol açtı. Bu seçimden sonra bu iki ailenin karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle mücadelesi kaçınılmazdı (Sâbî, 1904, 151). Onlar bu değişimden sonra birbirini hedef aldı. Sâbî’ye göre Dîvânü’l-dârın başkanı Ebü’l-Abbâs

dîvânü'l-maşrık'ın başkanı Muhammed b. Dâvûd'u sürekli kontrol etmek için dîvânın alt kadro kâtiplerinden Ahmed b. Muhammed b. Hamdûn'u göreve getirerek dîvânın iş akışını bozmasını, dîvân sorumlusu İbn Dâvûd'u küçük düşmesini sağlayacak işler yapmasını istedi (Sâbî, 1904, 149-150). Anlaşılan Benü'l-Furât ailesi dîvânlarda yerlerini korumak için komplo kurmaya hazırды. Fakat onların komplo kurmak için tuttuğu adam İbnü'l-Furât'ın isteğinin aksine gidip Muhammed b. Dâvûd'a, Ebü'l-Abbâs'ın teklifini anlatmış ve bundan sonra tedbirli olması gerektiğini söylemişti. Bu komplonun ortaya çıkmasıyla iki aile arasındaki nefret ve düşmanlık fitili ateşlenmişti. Benü'l-Cerrâh ailesi sürdürdükleri ekonomi politikasıyla öne çıkmaya çalışırken Benü'l-Furât ailesi daha önce yaptıkları yolsuzlukların ortaya çıkarılmaması için çaba sarfediyordu. Ayrıca bu iki aile arasındaki kavgayı büyüten bir durum ortaya çıktı. Benü'l-Cerrâh ailesi doğu ve batı dîvânlarında çalıştıktan sonra o bölgeden gelen devlet gelirleri arttı ve Benü'l-Furât ailesinin yaptıkları işler özellikle devletin üst düzey liderleri tarafında sorgulanmaya başladı. Vezir Kâsım, Vâsıt gelirlerini mercek altına alarak onların geçmişini araştırmaya koyuldu.

Vezir Kâsım b. Ubeydullah'ın yolsuzluğu ortaya çıkarmasıyla Benü'l-Furât'a soruşturma başlattı. Fakat Hüseyin b. Zikreveyh fitnesinin ortaya çıkması, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Furât'ın vefatı ve ardından Vezir Kâsım'ın vefat etmesi soruşturmanın yarıda kalmasına sebep oldu (Sâbî, 1904, 152). Böylece Benü'l-Furât'ın vezirlik şansı ertelenmiş oldu. Çünkü halife Müktefî, Veziri Kâsım hasta ve ölüm döşeginde iken vezir için istişare ettiğinde Benü'l-Furât yerine görevi Benü'l-Cerrâh ailesine vermesini tavsiye etmişti. Fakat Ali b. İsâ'nın vezirlik görevini ısrarla reddetmesi sonucunda halife Müktefî Abbâs b. Hasan'ı vezir seçti.

Ebü'l-Abbâs vefat ettikten sonra Ebû Hasan Ali b. Furât, vezire yakınlığı ile bilinen Muhammed b. Abdûn (Dîvânü'z-zimâm sorumlusu) ve Dîvânü'l-maşrık başkanı Muhammed b. Dâvûd'un baskısı altında kaldı. Bu iki lider sürekli Benü'l-Furât'ın yaptığı yolsuzlukları ön plana çıkardı ve bu durumu vezirin önüne getirdi. Bu baskı sonucunda Vezir Abbâs, Benü'l-Furât ailesine elli bin dinar ceza kesmek zorunda kaldı. Böylece Benü'l-Furât üzerindeki tepki azaldı. Ailesinin cezasını ödeyen Ebû Hasan Ali b. Furât işini korudu ve görevine devam etti. Ayrıca Muhammed b. Abdûn'un başında olan askerî dîvândaki bir başka usulsüzlüğün ortaya çıkması arası bozuk olan

bürokratları tekrar karşı karşıya getirdi. Bu gerginlik Muhammed b. Abdûn ile İbnü'l-Furât arasında çekişmeye döndü. Çekişmenin nedeni şuydu: Bir keresinde Vezir Abbâs döneminde, devlet harcamaları kontrol edilirken Muhammed b. Abdûn'un başında olduğu Dîvânü'l-ceyş'te, yüz altmış bin dinar olması gereken bütçe yerine daha fazla para talep edildiği fark edildi. O sırada Dîvânü'l-harâc'ın başında bulunan İbnü'l-Furât, Vezir Abbâs'ın huzurunda Muhammed b. Abdûn'un yolsuzluk yaptığını î mâ eden bazı sözler söyledi. Yani sorumlu olduğu Dîvânü'l-harâc'ı kastederek *"Biz devletin malını topluyoruz ve muhafaza ediyoruz, siz devletin malını hesapsızca dağıtıyorsunuz."* diye İbn Abdûn'a yüklendi. Muhammed b. Abdûn da İbnü'l-Furât'a cevap vererek *"Devletin malı sizin döneminizde dağıtıldı, onu dağıtan biz değiliz."* diye cevap verdi (Sâbî, 1904, 257). Bu cevapla aslında Benü'l-Furât'a dîvânlara tek başına hâkim oldukları dönemi hatırlatmaktaydı. Bu çekişme sebebiyle bürokratların birbirine güveni sarsıldı ve aralarındaki çekişme sertleşti. Aslında bürokratlar arasındaki bu sorgulama kültürü güçlü bir yönetim altında olsaydı kuşkusuz devletin iyiliği için kullanılabilirdi. Nitekim Mu'tazîd ve Müktefî döneminde devlet bu bakımdan iyi yönetilmişti. Ancak işler artık eskisi gibi değildi.

Böylece bürokratlar arasındaki kavga gün geçtikçe büyüyerek devam etti. Onların kavgası Muktedir döneminde devlet yönetimini felç etti. Muktedir döneminde vezirlerin bu bürokrat ailelerden veya onların taraftarlarından seçilmesi kavgayı besledi. Özellikle Benü'l-Furât ve Benü'l-Cerrâh arasındaki çekişme, devletin yönetim siyasetini belirlemekteydi. Bu iki aileye mensup olmayan vezir, yönetime gelse de bir şekilde bir müddet sonra onların destekleyicilerinden birisi olup çıkardı.

Siyâsî Kriz ve Bürokratların Ciddiyetsiz Yaklaşımları

Abbâsî halifesi Müktefî'nin beklenmedik ânî rahatsızlığıyla devlet siyâsî krize girdi. Sarayda yetişkin halife adayı bulunmadığı gibi uygun aday belirtmesi gereken bürokratlarda da birlik yoktu. Dönemin veziri Abbâs b. Hasan'ın önündeki muhtemel halife tablosunda halifenin hâlâ çocuk yaşta olan veliahtları ve benzer bir şekilde ergenliğe bile ulaşmamış halifenin bir kardeşi bulunmaktaydı. Sarayda uygun bir adayın olmadığını anlayan vezir alternatif aday bulmak için bürokratlardan destek almaya ve onlarla konuyu mütalaa etmeye karar verdi. Abbâs bu siyâsî probleme bir çözüm arama çabasıyla bürokratlarla görüştü. Fakat bürokratlar birlik içinde çözüm getirmek yerine

kendi aralarındaki anlaşmazlığı bu probleme yansıttı. Dîvânü'd-dârin sorumlusu Muhammed b. Dâvûd halifenin yetişkin biri olması için Abdullah b. Mu'tez'i aday gösterdi. Ali b. Furât Dîvânü'l-maşrık'ın sorumlusu olacak vezirin çalışmasına müdahalede bulunmayan, devlette kimin neye sahip olduğunu bilmeyen, devleti tek başına yönetemeyen birinin halife seçilmesi gerektiğini ileri sürerek on üç yaşındaki Ca'fer b. Mu'taz'ın halife seçilmesini önerdi. Bunun aksine Dîvânü'l-mağrib'in sorumlusu Ali b. Îsâ görüş beyan etmemeyi tercih etti (Miskeveyh, 1921, 2-3). Bu kararsızlık vezir Abbâs'ı çıkmaza sürükledi. Bürokratların kafası ne kadar karışık ise Vezir Abbâs'ın kafası da o derece karışıktı. Bir halife adayı gösterme konusunda kararsız kalmıştı. Abbâs, Müktefi'nin sağlık durumunun kötüye gitmesi ve yeni halife arayışının sürdüğü bu süreçte halkın beklentilerinde muhtemel bir aday olarak görülen İbnü'l-Mu'tez'in başa gelmesi yanlısı değildi, bilakis onun başa geçmesinden korkmaktaydı (Arîb b. Sa'd, ts., 26).

Vezirin korkularının yanısıra halife Müktefi'nin durumu da giderek kötüleşmekte ve bilincini dahi yitirmekteydi. Sonunda halifelik simgesi olan yüzük parmağından çıkarıldı (Arîb b. Sa'd, ts., 26). Bu arada büyük bir askerî birliğin saray içinde olması da ayrı bir problemdi. Onların gücü ve yaratacağı tehlike ortada idi. Bunlarla beraber asıl problem ve en vahim olan şey bu siyâsî sorun karşısında sergilenen tutumdur. Devlet bu siyâsî sorun içinde boğuşurken vezir ve bürokratların önerdiği teklifler devletin çıkarı yerine bir grup bürokratin çıkarı veya vezirin kendi kişisel çıkarına dönüşmüştü. Bürokratlar kendi menfaatlerini düşündükleri için uygun halife seçilmesi konusunda anlaşılmadılar, hatta bazıları sonraki dönemde zarar görebileceğini düşünerek korku ve güven vermeyen siyâsî ortam nedeniyle çekingenlik gösterdi. Devletin veziri Abbâs b. Hasan'ın bizzat kendisi bile korkuya kapılmıştı. Devlet içindeki güvensizlik ve bürokratlar arasındaki samimiyetsizlik oldukça üst seviyelerde idi.

Vezir Abbâs, alternatif halife arayışları sırasında Muhammed b. Mu'temid'e devletin başına geldiğinde kendisini sorgulamaması sözünü almak zorunda kaldı. Bu garanti karşısında vezir Abbâs da Muhammed'e halifelik teklif etti. Muhammed b. Mu'temid bu teklifi olumlu buldu. Fakat Müktefi'nin vefat etmesi kesinleşinceye kadar yemin etmeyeceğini vurgulayınca anlaşma sonuçsuz kaldı. Bu arada Muhammed b. Mu'temid'in ani ölümü bu seçeneği ortadan kaldırdı (Arîb b. Sa'd, ts., 26-27).

Miskeveyh'e göre vezir Abbâs, Mûtevekkil'in oğlu Ebû'l-Hüseyin'e teklif götürdü, o da vefat edince Ca'fer b. Mu'tazid'ı halife gösterdi (Miskeveyh, 1921, 4). Vezir Abbâs'ın halifenin vefatından önce bir adaydan biat istemesi Mâverdî'ye göre uygun değildi. Çünkü halife biati, mevcut halifenin vefatından sonra yapılırdı (Mâverdî, 1996, 20). Dolayısıyla Abbâs'ın devlete uygun olan halifenin seçilmesi yerine kendi çıkarlarını ön planda tuttuğu açıktı. Vezirin verdiği bu acele karar halkı memnun etmedi. Otorite boşluğundan faydalanan bazı bürokratlar da görevi hafife aldı ve toplum tekrar gerilmeye başladı.

Halife Muktedir (295-320/908-932) göreve gelir gelmez para, ödül ve görev dağıtmaya başladı. Askerlere biat parası verdi. Benû Hâşim'e on beş bin dinar ve erzak dağıttı. Bürokratlar, askerler, kadılar ve yakın müşavirlere hediye verilmesini engelleyen yasayı kaldırıp onlara tahsis edilen hediyelerin verilmesini emretti. Mu'tazid döneminde tasarruf amacıyla azaltılan saray harcamaları tekrar arttı (Arîb b. Sa'd, ts., 29). Halife tecrübesi ve yaşıyla kazanamadığı otoriteyi insanları ödüllendirerek kazanmaya çalışıyordu. Fakat bu adım ona yaramadı, halk onun yönetme kapasitesinin eksik olduğunu açıkça görüyordu. Bürokratlar ve askerî güçler de onu görevden almak için plan yapmaya başladı. Halifenin görevden alınmasını açık veya gizli destekleyen kişiler şunlardı: Vezir Abbâs b. Hasan, bürokratlardan Muhammed b. Cerrâh, Muhammed b. Abdûn, Ali b. Îsâ,²⁸ kadılardan Ebû Mesnâ Ahmed b. Ya'kûb, Kadı Ebû Ömer ve Muhammed b. Halef, askerî liderlerden Hüseyin b. Hamdân, Bedr el-A'cemî, Vasîf b. Suvârtekin, Muhammed b. Saîd el-Ezrakî ve şurta teşkilatının başkanı İbn Amâreveyh. Bunlar halifeyi görevden aldığı anda onun yerine Abdullah b. Mu'tez'e görev verileceği hususunda anlaştı ve bu karar, İbnü'l-Mu'tez'e iletildi. Onun teklife olumlu baktığı anlaşıldı. Mevcut halifeyi öldürüp yerine İbnü'l-Mu'tez'i seçmeyi isteyen bürokratlar ve askerler, emellerine ulaşmak için Hüseyin b. Hamdân başkanlığındaki askerleri görevlendirdi (Taberî, 1989, 38/189). Halifenin görevden alınıp yerine İbnü'l-Mu'tez'in tayin edilmesi konusunda Vezir Abbâs da ihtilalcilere katıldı. Fakat sonrasında Halife

²⁸ Ali b. Îsâ ilk önce darbeye karşıyken İbnü'l-Mu'tez'in baskısı üzerine darbeyi desteklemek zorunda kalmıştı.

Muktedir ile çalışmanın kendisine siyâsî bir güç²⁹ vereceğini anlayınca bu kararından vazgeçip, Muktedir'i destekledi (Arîb b. Sa'd, ts., 30).

Muktedir'i öldürmesi için görevlendirilen Hüseyin b. Hamdân'ın görevini yapmak yerine kişisel hesapların³⁰ içine girmesi durumu altüst etti. Çünkü Hüseyin b. Hamdân, halife Muktedir'i öldürmek yerine daha önce kişisel mevzular sebebiyle araları açılan Vezir Abbâs ve yanında bulunan Fâtik'i öldürdü. Bu olay saray yakınında gerçekleştiği için Halife Muktedir'in tehlikeden kaçmasını sağladı (Arîb b. Sa'd, ts., 31). Sûlî, saray müşaviri Sâfî el-Hürremî'nin darbecilerin planlarını halktan duyup halifeyi güvenli bir yere götürdüğünü söyler (Sûlî, 1999, 1/55). Hemedânî ise halifenin Süleyman b. Vehb'in köşkünde saklandığını belirtir (Hemedânî, ts., 192). Muktedir'in öldürülmesi için görevlendirilen kişinin acele davranmayıp intikam hırsına düşmesi, halifenin bunu fırsat bilip güvenli bir yerde saklanması sarayda bulunan elit askerlerin tehlikeyi fark etmelerini sağladı. Böylece onlar Muktedir'i güvenli bir yerde tutmayı başardılar. İbn Kesîr'e göre Hüseyin b. Hamdân'ın saraya geldiği sırada Muktedir sarayda oynamaktaydı, tehlikeyi fark edince saray içinde kendini güvenli bir yere kapatmıştı (İbn Kesîr, 1997, 749). Halifeyi öldüremeyen Hüseyin'in işi yarıda kaldı. Böylece darbeciler istedikleri sonucu alamadan İbnü'l-Mu'tez'i halife ilan ettiler. Bu durum halifelerin yanında yer alan askerleri karşı karşıya getirdi. Saraydaki elit askerler bu defa saldırıya geçtiler ve yeni halife seçilen İbnü'l-Mu'tez'e darbe yaptılar. İbnü'l-Mu'tez'in yanında bulunan askerlerin kaçmasıyla savunmasız kalan İbnü'l-Mu'tez bir iki kişiyle beraber Sâmerî'ya doğru kaçmaya çalıştı. Fakat kendisi gibi onu destekleyen taraftarların çoğu yakalandı ve bu girişim kontrol altına alındı (Miskeveyh, 1921, 6-7).

²⁹ Vezir Abbâs, Muktedir'e göre verdikten sonra bu yetkiyi tek başına kaldıramayan halife onunla güç paylaşmaya başladı. Halifenin yapması gereken bir işi vezire bıraktı. Üstelik halifenin veziri üzerindeki kontrol ve gözetimi olmayınca, vezir Abbâs da görevi hafife almaya başladı. Vezir halka hizmet vermek yerine kibirli, hiçbir şey umursamayan bir kişi olmaya başladı. Daha önce çok saygılı ve efendi biri olan vezir, aniden değişmeye başladı ne halka ne de saray mensuplarına saygısı kalmadı. Ayrıca saraydaki askerlerden birisi usule aykırı bir iş yaparsa engelleyemez oldu. Sürekli gittiği mezalim mahkemesine gitmeyi bıraktı, toplumun dertlerini dinlemez oldu. Vezirdeki bu değişiklikler halk ve yöneticiler tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Herkes ondan rahatsız olmaya başladı (Arîb b. Sa'd, ts., 30).

³⁰ Arîb b. Sa'd'ın paylaştığı bilgiye göre vezir Abbâs bir kere Hüseyin b. Hamdân ile içki içerken, Hüseyin'in aşırı sarhoş olmasını sağladı. Kendini kaybeden Hüseyin'in parmağından yüzüğü çıkardı. Bu yüzüğü kanıt olarak kullanarak Hüseyin'in cariyesine bazı teklifler sundu. Bu durum Hüseyin'i çok rahatsız etti ve ikisi arasında düşmanlık başladı (Arîb b. Sa'd, ts., 31).

Darbenin sarayda konuşlanan askerler tarafından püskürtülmesi, Mu‘tazîd ve Müktefî’nin siyâsî adımlarının Muktedir döneminde de işe yaradığını gösterdi. Öncelikle askerlerin bir merkezden yönetilmemesi askerî komutanların kendi kararlarını tek başına almasını sağladı. Sarayda bulunan askerler kendi kararlarıyla halifeyi öldürmek isteyen tehlikeli gruplara karşı halifeyi sonuna kadar savundu. Eğer askerler merkezî otorite tarafından emir alıyor olsaydı kendileri harekete geçmezlerdi, askerî başkomutan ne emrediyorsa onu yaparlardı. Askerlerin bir baş komutandan emir almaması askerlerin sadece halifeye sadık olmasını sağlamaktaydı. İkinci bir uygulama da elit askerlerin sarayda konuşlandırılmasıydı. Çünkü Mu‘tazîd’ın elit askerleri sarayda bulundurması tehlikeli olsa da, halifeyi dışarıdan gelen tehdide karşı savunmayı kolaylaştırmaktaydı. Bu elit askerler sayesinde dışardan gelen darbeciler Hasenî Sarayı’na giremediler.

Bu darbe girişimi esnasında Mu‘tazîd ve Müktefî dönemlerinde toplum ve saray arasındaki irtibatın güçlendiğini gösteren bazı gelişmeler olduğu da ortaya çıktı. Çünkü halk halifenin yanında yer alarak darbe yapmaya kalkan askerleri linç etmeye çalıştı. Darbecilerden şurta teşkilatının başkanı Muhammed b. Amraveyh halk tarafından yakalanarak linç edildi (Miskeveyh, 1921, 7). Benzer bir şekilde darbede adı geçen bürokratlardan Ali b. İsâ ve Muhammed b. Cerrâh da halk tarafından saklandıkları yerlerden çıkarılıp Mûnis’e teslim edildi (Hemedânî, ts., 193). Anlaşılan halk küçük yaşta da olsa artık halifenin otoritesini kabul ediyor ve meşruiyetinin sorgulanmasına karşı tavır sergiliyordu.

Darbenin önlenmesi uzun zamandır bürokratlar arasında bekleyen hesaplaşmaları da canlandırdı. Bürokratlar kendi aralarındaki çekişmelere bağlı olarak farklı siyâsî tarafların içinde yer aldı. İbnü’l-Mu‘tez’in biatında yanında bulunan Muhammed b. Dâvûd, Ali b. İsâ ve Muhammed b. Abdûn kendilerini, ağabeyi Ebü’l-Abbâs’ın vefatıyla güç kaybı yaşayan İbnü’l-Furât’ın karşısında buldu. Çünkü Halife Muktedir, Vezir Abbâs’ın darbede öldürülmesinden sonra Ali b. Furât’ı devletin yeni veziri olarak seçmişti. Bu durum onların aralarında olan gerginlikleri derinleştirdi. Vezir İbnü’l-Furât ona verilen bu fırsatı ilk önce rakiblerini ezmek için kullandı. Darbecilerin yanında olan eski rakip bürokratların kimisini öldürdü kimisini de devlet merkezinden uzaklaştırdı.

Böylece yönetim işlerinde rekabetle karşılaşmadan devletin malî işlerini ve halifeyi istediği şekilde yönlendirme fırsatı buldu.

Bundan sonraki dönem için yeni bir oluşum ortaya çıkmaya başladı. Mu‘tazîd’in ve Müktefi’nin askerî kişiliklerine dayanarak sıkı bir şekilde kontrol altında tuttuğu askerler tekrar sahneye çıktı. Halifenin zaafını anlayan birtakım saray mensupları da halifenin annesinin yönlendirmesiyle devlette söz sahibi olmak istedi. Bürokratlar arasında düşmanlık artarken yeni bir hesaplaşma resmen başlamış oldu. Halife, Vezir Abbâs’ı öldüren askerleri affetmesine karşın İbnü’l-Furât rakiplerini affetmedi onları teker teker yok etti. Bürokratlar arasındaki ayrım çizgisi daha da derinleşti. Halife Muktedir’in siyâsî kararları da bu rekabeti dindirmek yerine daha fazla alevlendirdi. Çünkü halife kim toplumdan fazla para toplayabiliyor ise ona vezirlik görevi veriyordu. Bürokratlar arasında nefret, hased ve komplolar blokları birbirinden uzaklaştırırken devlette daha etkili olabilmek için birbirini hedef almaya başladıkları bir sahne ortaya çıkmıştı. Büyüyen bu nefret bürokratların devlet işlerini aksatmasına yol açtı. Halife Muktedir başa geldiğinde on beş milyon dinardan fazla bütçesi olan devlet on yıl içinde fakirleşmiş, halkın cebi de boşalmaya başlamıştı.

Bu noktada bürokratlar arasındaki görüş ayrılıklarını, siyâsî düşmanlıkları ve bu durumun devleti nasıl etkilediğini göstermek amacıyla önde gelen üç aileyi, Benü’l-Furât, Benü’l-Cerrâh ve Benû Hâkân ailelerini örnek olarak vermek yerinde olacaktır. Bu üç aileyi seçmemizin nedeni Muktedir döneminde oluşan iki farklı siyâsî eğilimin onların tesirinde ortaya çıkmasıdır. Bu iki siyâsî eğilime yakın olan insanların sürekli çatışması devletin zayıflamasına ve merkezî gücün yok olmasına sebep olmuştur. Çünkü bu bürokratlar devlet için sürdürülebilir bir yönetim planı ortaya koymak yerine kendi mevkilerini nasıl koruyacaklarını düşünmüşlerdir. Kendi makamlarını korumak için birbirine karşı düşmanlık, kin, nefret ve güvensizlik beslemişlerdir.

1.2.1. Benü’l-Furât Ailesi

Benü’l-Furât ailesi kâtiplik mesleği ile bilinen bir aile idi. Sâbî’ye göre bu aileden devlet kademesinde ilk defa görev alan kişi Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Musa b. Furât’tır. Halife Mu‘temid’in Veziri İsmail b. Bülbül’ün kâtipleri arasında yer alıyordu. Mu‘tazîd döneminde çok etkili olan bu aile, Dîvânü’l-dâr’ın oluşmasında

hatta devleti ekonomik sıkıntıdan çıkarmada kilit rol oynamışlardı. Hem devletin günlük harcamalarını belirlemek hem de ortaya çıkan maliyetin tazminatını verecek zengin adamları bulmak konusunda devlete katkı sundular (Sâbî, 1904, 14-27). Fakat onların ailecek yönettiği Dîvânü'd-dâr'ın başkanı Ebü'l-Abbâs'ın vefatı ve dîvânda tespit edilen yolsuzluklar bu ailenin itibarını zedeledi. Neyse ki Ali b. Furât'ın vezir seçilmesiyle aile tekrar yükselişe geçti.

Benü'l-Furât'ın Yükselişi ve Siyasete Olan Etkisi

İbnü'l-Mu'tez'in Halife Muktedir'e yaptığı darbe, devlet için ve özellikle bürokratlar için yıpratıcı olmuş ise de Benü'l-Furât ailesi ve taraftarlarına çok yaramıştı. Darbeden sonra zayıf durumda olan ve devlete elli bin dinar ödeyerek ailesi hakkında yürütülen yolsuzluk davasını kapatan Ali b. Furât vezir tayin edildi. Vezir İbnü'l-Furât verilen bu görevi rakiplerini elemek için kullandığı gibi, halife ailesinin güvenini kazanmak için de harcadı. Vezir göreve gelir gelmez darbede yer alan bazı bürokratların peşine düştü. Bürokraside önde gelen isimlerden Muhammed b. Abdûn, Muhammed b. Dâvûd gibi kişilerin öldürülmesini sağladığı gibi Ali b. Îsâ gibilerin de Bağdat'tan uzaklaştırılmasını temin etti.

Vezirlik görevini sağlamlaştıran İbnü'l-Furât kardeşi Ca'fer b. Muhammed b. Furât'a Dîvânü'l-maşrık'ı (doğu dîvânını) ve Dîvânü'l-mağrib'i (batı dîvânını) vermişti. 297 yılında Ca'fer vefat edince İbnü'l-Furât oğlu Muhassin'e batı dîvânını ve diğer oğlu Fadl'a da doğu dîvânını verdi. Böylece Benü'l-Furât ailesi Mu'tazîd ve Müktefî döneminden sonra dîvânlara hâkim oldu. Dîvânlara kendi adamlarını yerleştirmeleri Benü'l-Furât ailesi için çok büyük bir kazançtı. Kâtiplerini dîvânlara yerleştirmeleri kendilerini zengin ettiği gibi onların altında çalışan kâtipleri de çeşitli yollarla zengin etti. İbn Mukle'nin paylaştığı bilgiye göre İbnü'l-Furât, Dîvânü's-Sevâd'ın başında olduğu dönemlerde bir kâtip olarak aylık on dinar alıyordu. Sonra aldığı rakam otuz dinara yükseldi. İbnü'l-Furât vezir olunca aylık geliri beş yüz dinardı (Sâbî, 1904, 135). Benzer bir şekilde İbnü'l-Furât'ın kâtiplerinden Abdullah b. Cübeyr vezirlikten önce yirmi beş dinar alırken İbnü'l-Furât'ın vezirlik döneminde aylık geliri yüz dinara çıkarılmıştı. Fakat açık olan şu ki bu kâtipler onlara verilen bu artış ile zenginleşmemişlerdi. Onlar vezire yakın oldukları için beytûlmâlden vezirin özel hesabına para aktarırken kendileri için de hesaplarına aktardıkları paralarla ihya

olmuşlardı. Sâbî, Vezir İbnü'l-Furât'ın kâtiplerinden İbn Cübeyr ve İstafan b. Ya'kûb'un beytûlmâlden bir milyon dinarı İbnü'l-Furât'ın hesabına aktarırken kendi hesaplarına da yüz bin dinar aktardıklarını kaydeder. Ayrıca bu iki kâtibin bir milyon dinara yakın mal varlığı olduğunu söyler (Sâbî, 1904, 157-158). İstafan gibi aylık on dinar maaş³¹ ile göreve başlayan bir kâtibin bu kadar mala sahip olması devletteki yolsuzluğun boyutlarını çok net bir şekilde gösterir. Buna ilave olarak bazı kâtipler de pazardaki bir ürünü asıl fiyatının altına diğer kâtiplere verip onların da aynı ürünü pazarda geçerli olan fiyata satmalarına imkân tanıyorlardı. İbn Mukle'nin aktardığı bilgilere göre vezir İbnü'l-Furât kendisine Sevâd ürünlerinden otuz bin kilo ürün almasını ve her bir kür (ölçü birimi)³² için devletten iki dinar eksik göstermesini ve daha sonra bu ürünleri tüccarlara normal fiyat ile satmasını, ürünlerden elde edeceği altmış bin dinar kârı ise kendi ihtiyaçlarını gidermesi için kullanmasını söylemişti (Sâbî, 1904, 237). İbnü'l-Furât, böylece kendi kâtiplerinin zenginleşmesini sağlamış ve devlette kendi sözü ile Allah'tan korkmayan sadece ona itaat eden dîvân elemanlarından bir grup oluşturmuştu.

Vezir İbnü'l-Furât vezirlik işi netleştğinde ve dîvânlarına kendi adamlarını yerleştirdiğinde dönemin en güçlü siyâsî kitlesi olan saray görevlilerini hedef aldı. Bilindiği gibi sarayda çalışanların bir olup direnmeleri darbenin püskürtülmesinde büyük rol oynamıştı. Saray muhafızlarının başında bulunan Mûnis el-Hâdim, saray muhasibi Mûnis el-Hâzin, saray hareminin başındaki Sâfî el-Hürremî, halifenin dayısı Garîbü'l-Hâl, halifenin annesi Şagab, Şagab'ın ablası Hatîf ve Mu'tazîd'in annesi Destanbûyah darbede el ele verip büyük bir iş çıkarmışlardı. Daha sonra zikri geçen bu kişiler devletin siyasetine yön verdi. Aslında Muktedir onların elindeydi, onlar kıskançlıkla halifenin başkalarıyla temas kurmasını engellemek için sarayda onu çember içine aldı. Bu grup, Muktedir döneminde vezirlerin tayin ve azillerinde etkin bir rol oynadı. Bürokratlar arasındaki çekişmeler bu dönemde siyasetin kaderini ne kadar belirlemişse onların sarayın kapalı kapıları arkasında verdikleri kararlar da devletin kaderini o kadar belirlemişti.

³¹ İstafan b. Ya'kûb, Mûnis el-Hâdim'in yanında çalışırken aylık maaşının on dinar olduğunu belirtir (Sâbî, 1904, 157-158).

³² En çok kuru gıdaların ölçümü için kullanılan eski bir ölçek. Daha fazla bilgi için bk. Kallek, 2002, 559-561. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kur>

Vezir İbnü'l-Furât daha fazla güç elde etmek ve halifeyi kendi kontrolü altına alabilmek için sarayda söz sahibi olan grubu hedef olarak seçti. Grupta hedef aldığı ilk kişi Sûsen (veya Sevsen) el-Hâcib oldu. Sûsen el-Hâcib, Vezir İbnü'l-Furât'tan önceki dönemde özellikle vezir Abbâs döneminde sarayın en güçlü yöneticilerden biri olup vezir ile yan yana çalışmaktaydı. İbnü'l-Mu'tez darbesinde Vezir Abbâs öldürülünce saray muhafızlarının başında durup halifeyi savunması için elit askerleri yönetmişti.³³ Darbenin engellenmesinde kilit kişiler olan Sâfî el-Hürremî, Mûnis el-Hâdim ve Mûnis el-Hâzin ile beraber saray muhafızlarına zam vaad ederek halifenin sarayını savunmuştu (Arîb b. Sa'd, ts., 32). Böylece sarayı Hüseyin b. Hamdân'ın askerlerinden korumuş ve halifenin hayatını kurtarmıştı. Fakat Vezir İbnü'l-Furât göreve geldiğinde daha önceki vezir gibi Sûsen ile görevi paylaşıp beraber sarayı yönetmeyi içine sindirememişti. Bu nedenle onu oradan çıkarmak için Muktedir'i kullanmıştı. Halifenin güvenini kazanan vezir İbnü'l-Furât, Sûsen'in daha önce halifeye darbe yapan İbnü'l-Mu'tez ile beraber olduğuna halifeyi inandırmıştı. Ayrıca Sûsen'in Vezir İbnü'l-Furâtı öldürüp yerine hapiste olan Muhammed b. Abdûn'u vezir yapmayı planladığını söyledi. Vezirden sonra da halifeyi öldürtme girişiminde bulunacağını ifade etti. Bu gelişme sonucunda Halife Muktedir, Sûsen'i çağırıp Bağdat'tan uzaklaşmasını istedi. Fakat Sûsen bunu reddedince önce hapse atıldı, daha sonra öldürüldü (Miskeveyh, 1921, 13-14; Arîb b. Sa'd, ts., 33). Böylece İbnü'l-Furât muhalif grupları susturduktan sonra planının bir parçasını başarmıştı.

Muhalifleri ortadan kaldıran Vezir İbnü'l-Furât gözünü saraydaki güç yarışına çevirmişti. Daha önce kâtiplik kurumunu ve vezirlik kurumunu elinde tutan İbnü'l-Furât sarayın yönetimini de eline geçirirse gücüne güç katacaktı. Bu gelişmelere rağmen Taberî'nin Sûsen'in öldürülmesi konusunda hiçbir bilgi paylaşmaması dikkat çekicidir. Ayrıca İbnü'l-Mu'tez darbesinin bastırılması konusunda Mûnis el-Hâdim ve Mûnis el-Hâzin görev yaptıkları bilindiği halde bu darbeyi Mûnis denilen bir muhafızın bastırdığını söylemekle yetinir (Taberî, 1989, 38/190). Taberî'nin sadece Mûnis diyerek yetinmesi darbenin bastırılmasında en çok katkısı sağlayanın Mûnis el-Hâdim

³³ İbnü'l-Mu'tez darbesinin bastırılması konusunda Arîb b. Sa'd ayrıntılarıyla bu mücadeleyi yöneten askerleri zikrederken Taberî'nin çekingen davrandığı görülmektedir. Mücadele iki Mûnis arasında olduğu halde Taberî Mûnis denilen bir gulamın bu mücadeleyi yönettiğini söylemektedir. Fakat Arîb'e göre mücadeleyi yöneten Sûsen el-Hâcib'tir (Taberî, 1989, 38/190; Arîb b. Sa'd, ts., 32-33). Miskeveyh ise bu konu hakkında bilgi paylaşırken iki Mûnis'in yanında Garîb al-Hal'ın ismini zikretmektedir. Sûsen'in ismi zikredilmemiştir (Miskeveyh, 1921, 6).

olduğunun herkes tarafından bilinmesi sebebiyle ayrıntılara yer vermek istemediği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu dönemde müelliflerin güncel olayların baskısından dolayı ayrıntılardan kaçındığını söylemek de mümkün görünmektedir.

İbnü'l-Furât sarayın yönetimini zayıflattıktan sonra yargı mensupları hakkında yanlış kanaat oluşturmak ve onları halkın gözünde küçük göstermek için adımlar attı. İlk önce dönemin en saygın kadılarından biri olan Ebû Ömer'i darbeye katıldığı iddiasıyla yakalattı. Böylece başkadı olan babası Yûsuf b. Ya'kûb'un kendi oğlu için gelip ona yalvarmasını sağladı. Başkadının bu durumundan faydalanan vezir hem kadı hem de oğlunu ev hapsine mahkum etti ve kadının sahip olduğu bütün mal varlığına el koydu. Bundan sonra ise kadıyı sadece halifeden bir şey istediğinde onu ikna etmek için kullandı. Örneğin kıdemli kâtiplerden Abdülvehhâb b. Ahmed b. Maşallah'a devlet görevi verilmesinde Kadı Ebû Ömer'in halifeyi ikna etmesi etkili oldu (Sâbî, 1904, 236). Kuşkusuz bunu talep eden İbnü'l-Furât'tı. Böylece Kadı Ebû Ömer, Vezir İbnü'l-Furât'ın adımlarını kolaylaştıran yâhut hatalarını temizleyen bir rol üstlendi.

Bu durum devletin en yetkin kurumlarından biri olan kadılığın değerinin kaybolmasına sebep oldu. İbnü'l-Furât'ın kadılık kurumunu değersizleştiren adımları dönemin kayıtlarında yer alır. Tenûhî'ye göre Abbâsî Devleti'nin en büyük hatası Vezir İbnü'l-Furât'ın kadılığı değersizleştirmesine göz yummasıydı (Tenûhî, 2010, 231). Çünkü kadılık kurumunun zayıflamasıyla merkezî devletin gücü ve güveni de yok olmuştu. Ayrıca bu dönemde kadıların siyâsî kimlik taşıyan vezir tarafından atanması kurumun çökmesine ve dibe vurmasına sebep olmuştu. Çünkü siyâsî gayelerle seçilen bazı kadıların göreve uygun olmayan kişiler olduğu ortaya çıkmıştı. Örneğin Vezir İbnü'l-Furât, Bağdat'ta bir tüccar olan Ebû Emevî b. Ahvâs'ı³⁴ hiçbir fıkıh bilgisi ve ehliyeti olmadığı halde kadı tayin etmişti. Böyle bir kişinin devletin önemli şehirlerinden Basra, Vâsıt ve Ahvâz'a görevlendirilmesi kadılık kurumunu itibarsızlaştırmıştı (Tenûhî, 2010, 231-237). Kadılık kurumunun değer kaybetmesi Vezir İbnü'l-Furât'ın kendisini güçlendirme politikasının bir parçasıydı. Halifeyi tümüyle kontrolü altına almak için engel olabilecek her kurum veya kişi onun hedefindeydi.

³⁴ Ebû Emevî b. Ahvâs Muktedir'e yapılan birinci darbesinde İbnü'l-Furâtın onun evinde sakladığı kişidir. İbnü'l-Furât evinden çıkıp vezir seçmiştir. Vezir İbnü'l-Furât ona teşekkür amaçlı devlet kadısı seçmiş ve Basra'ya atanmıştır (Tenûhî, 2010, 231-237).

İbnü'l-Furât'ın kendi konumunu güçlendirme adımlarından biri de askerlerin en yetkili komutanı Mûnis el-Hâdim'i Bağdat'tan uzaklaştırmasıydı. Sûsen el-Hâcib'in öldürülmesinden sonra İbnü'l-Furât, Mûnis el-Hâdim'in askerî gücü ile saray üzerindeki etkisini hissetmişti. Bu durumdan memnun olmayan Vezir İbnü'l-Furât, Sâfî el-Hürremî ile anlaşarak halifenin Mûnis el-Hâdim'i Bağdat'tan uzaklaştırmasını sağladı. İkisi birbirini destekleyerek Mûnis el-Hâdim'in Suğûr bölgesine gönderilmesini istediler. Halife Muktedir de onların yönlendirmesi neticesinde Mûnis el-Hâdim'in Suğûr bölgesine gidip Bizanslılarla savaşmasını emretti (Arîb b. Sa'd, ts., 34). Mûnis el-Hâdim'in Bağdat'tan uzaklaştırılması Vezir İbnü'l-Furât'ı sarayda tek söz sahibi kişi konumuna getirdi. Abbâsî Devleti'nde gücün her zaman halifenin elinde olduğu bilinir, fakat bu gücü elinde tutabilmesi için halife askerlere ihtiyaç duyar. Ancak gücün tamamen askerlere geçmemesi için de askerlerin adımlarını dikkatli bir şekilde kontrol altında tutar. İbnü'l-Furât açısından güçlü bir askerî komutanın sarayda bulunması hem kendisi hem de amacı için bir tehdit teşkil ediyordu. Vezir İbnü'l-Furât'ın dönemin en güçlü askerî komutanı Mûnis el-Hâdim'i Bağdat'tan uzaklaştırması da hissettiği bu tehditten kaynaklanmıştı. Mûnis el-Hâdim'in Suğûr'a gitmesi ise vezir İbnü'l-Furât'ın halife Muktedir üzerindeki etkisini derinleştirmişti.

Halife Muktedir devlet işlerinin hepsini Vezir İbnü'l-Furât'a bıraktı. Daha önce halifeler bütün gücü kendi ellerinde toplayıp bürokratlara ve askerlere sınırlı ve belli bir güç tanırken o, tüm yetkilerini vezire devretti. Miskeveyh Halife Muktedir, İbnü'l-Furât'a devleti yönetme görevini bırakınca, onun âdeta bir halife gibi devleti yönettiğini söyler. Halife Muktedir ise bütün zamanını eğlenceye ayırmış, hatta erkeklerle sohbeti kesmiş sadece kadınlarla eğlenmeye başlamıştı. Artık kadınlar ve köleler, onun döneminde efendi olduklarını söylemeye başlamışlardı (Miskeveyh, 1921, 15). Ayrıca Vezir İbnü'l-Furât'ın geri kalan devlet güçlerini ya elinde toplaması ya da Bağdat'tan uzaklaştırması kaçınılmaz olarak onu Bağdat'ın en yetkili kişisi yaptı. Bundan dolayı halifenin annesi İbnü'l-Furât'ı evine çağırıp halifeye kendi evladı gibi bakmasını istedi. Onun halife olmasını siz istemiştiniz, şimdi ona iyi bakın, diye İbnü'l-Furât'a öğüt verdi. Halifenin annesinden aldığı tavsiye doğrultusunda Vezir İbnü'l-Furât, Muktedir'in yerine askerlere ve bütün devlet kurumlarına halife makamından emirler yağdırırdı. İş bitiminde halifeyi odasına kadar götürürdü. Odasına ulaştığında elini ve başını öperdi. Kendi çocuğu gibi okşardı (Sâbî, 1904, 132-133). Böylece Vezir İbnü'l-Furât daha önce

Vezir Abbâs’a tavsiye ettiği durumu kendi yaşamış oldu. Yani Müktefi’nin hastalığında İbnü’l-Furât, Müktefi’den sonra kimi halife öneriyorsun diye sorulunca Vezir Abbâs’a çocuk yaşta olan Ca’fer’i seçmesini önermiş ve Abbâs eğer Ca’fer’i seçerseniz resmî kayıtlarda Ca’fer halife olur fakat gerçekte halife siz olursunuz diye tavsiyede bulunmuştu (Sâbî, 1904, 132-133). Vezir Abbâs darbede öldürölünce sıra İbnü’l-Furât’a geldi ve o fırsatı kendisi için çok iyi kullandı. Vezir İbnü’l-Furât devletin bütün güçlerini elinde topladı, devletin hazinesi ve devletin tüm mal varlığı onun yönetimindeydi. İbnü’l-Furât devleti istediği şekilde yönetmekteydi. Halife Muktedir ise uzun yıllardır dîvân işlerinde tecrübe kazanan Vezir İbnü’l-Furât’ın elinde adeta bir oyuncağa döndü. İbnü’l-Furât ona “benim mevlâm, benim imamım ve nimetlerimin rabbi” diye çağırıp oynamaktaydı (Sâbî, 1904, 133). Aynı zamanda on beş milyon dinar yâhut bazı rivayetlere göre on altı milyon dinar hazinesi olan devletin malını elinde çeviriyordu. Dolayısıyla İbnü’l-Furât sadece güce değil, inanılmaz bir servete de sahip oldu. Arîb b. Sa’d’a göre, Halife Muktedir göreve geldiğinde hazineye on beş milyon nakit para bulunuyordu. Hilâl es-Sâbî’ye göre, Halife Mu’tazîd devletin kasasında dokuz milyon dinar bıraktı ve ondan sonra gelen Müktefi de bu miktara yedi milyon dinar ekleyerek hazineyi on altı milyona yükseltti (Arîb b. Sa’d, ts., 28; Sâbî, 1904, 157).

İbnü’l-Furât’ın Malî Kazançları ve Harcamaları

İbnü’l-Furât’a vezirlik görevi verilmesi ona şöhret getirdiği gibi zenginleşmesine de sebep olmuştu. Halife Muktedir Vezir İbnü’l-Furât’ı göreve seçtiğinde ona beş bin dinar civarında bir maaş tahsis etti. Fakat uzun bir zaman geçmeden halifenin maaşı iki yüz bin, ondan sonra da sekiz yüz bin dinara çıktı (Sâbî, 1904, 157). Ayrıca çocuklarına da aylık bin beş yüz dinar maaş verdi. Bu miktar Halife Mu’tazîd’ın Vezir Ubeydullah’a verdiği bin beş yüz dinar ile kıyas edilecek olursa oldukça yüksek bir maaştı. Vezir Ubeydullah verilen miktarın daha sonraki dönemde yıllık iki yüz bine yükseldiğini söyler. Fakat iki vezirin görevin başlarında aldıkları miktar ile daha sonra aldıklarına bakılırsa İbnü’l-Furât’ın maaşındaki yükselişin çok hızlı olduğu görülür. Çünkü Vezir Ubeydullah son yıllarda yılda iki yüz bin dinar maaş alsa da ilk iki yılda çocukların maaşlarıyla beraber sadece beş yüz bin dinar aldığı anlaşılmaktadır. İbnü’l-Furât’ın maaşındaki yükselişi göreve gelir gelmez başlamış iki yıl içinde maaşı sekiz yüz bin

dinara ulaşmıştı (Sâbî, 1904, 157). Buna ilave olarak İbnü'l-Furât devlet malını kendi özel kasasına aktardı. İbn Mukle'nin paylaştığı bir bilgiye göre İbnü'l-Furât, İbnü'l-Mu'tez olayından hemen sonra askerlerin biat parası adı altında devletin beytûlmâlden yedi yüz bin dinar evine gönderilmesini emretti (Tenûhî, 2010, 75-76). Bir defada yedi yüz bin dinar çalan birinin bir yılda ne kadar çalabileceğini düşünmek zaten mümkün görünmez. Fakat İbnü'l-Furât sadece bununla yetinebilecek biri de değildi. Çünkü Fâtıma el-Kahramâne'ye göre İbnü'l-Furât, halife beytûlmâlden bir para veya altının getirilmesini istediğinde her defasında kendisi için de aynı miktar para veya altını evine gönderirdi. Örneğin, bir defasında halife Muktedir kırk altın külçenin beytûlmâlden alınıp ona getirilmesini istediğinde İbnü'l-Furât kendisi için de aynı ağırlıkta altın külçesinin çıkarılmasını istedi. Ondan sonra da halife bir milyon dinar nakit istediğinde kendisi de bir milyon dinar çıkardı (Sâbî, 1904, 158). Vezir İbnü'l-Furât ona verilen yüksek maaşla beraber zikredilen bu yöntemlerle de çok büyük bir para kazandı. Böylece kısa bir süre içinde büyük bir servete sahip oldu. Onun ilk vezirlik görevi sadece üç yıl sürdüğü halde elindeki nakit parasının, evinde bulunan eşyalarının ve arsalarının değeri yaklaşık on milyon dinara ulaşıyordu. İbnü'l-Furât kadar mala sahip olan vezir, hilafet tarihinde hiç görülmemişti (Arîb b. Sa'd, ts., 40).

Vezir İbnü'l-Furât kendisini ve arkadaşlarını zenginleştirme yanında devlet mallarını harcama konusunda da uygunsuz davranışlara sahipti. Vezirin günlük harcamaları tasarrufla hiç alakasının olmadığını gösteriyordu. Devletin malını askerlere ve görevlilere kendi evinde verdiği ziyafetlerle hiç umursamadan tüketti. Sâbî'ye göre İbnü'l-Furât'ın köşkünde iki büyük mutfak vardı. Bir mutfağında kesilen hayvanların sayısı bilinmezdi, ikinci mutfağında ise kesilen hayvanların sayısını veren tarihçiler bulunuyordu. Her gün doksan koyun, iki yüz kuzu, iki yüz tavuk kesilen bu mutfakta gün boyu ekmekçiler fırının başında ekmek yapar, tatlı servisi de gün boyu devam ederdi (Sâbî, 1904, 216). Vezir İbnü'l-Furât'ın evinde tüketilen et ve buz parçaları tarihte daha önce hiçbir kişinin evinde tüketilmedi (Miskeveyh, 1921, 133). Bu davetler de İbnü'l-Furât'a güç üstüne güç katma imkânı sundu.

Vezir İbnü'l-Furât sonunda halifenin yanbaşıda devleti tek başına yönetme seviyesine ulaştı, fakat kendisini ve arkadaşlarını zenginleştirme bir yana sarayın kontrolsüz harcamaları devletin kasasını boşalttı. Müktefi'nin ölümünde yaklaşık on beş milyon

dinara sahip olan devletin kasası üç yıl içinde tam takırdı. Vezir İbnü'l-Furât halifenin özel hesabından paranın beytûlmâle aktarılmasını talep etti. Böylece Vezir İbnü'l-Furât'ın bu hızlı yükselişi inişe mahkum oldu.

Benü'l-Furât'ın Siyâsete Etkileri ve Düşüşleri

Vezir İbnü'l-Furât el-Âkûlî'nin saraydan para talebi onun apar topar yakalanmasına neden oldu. Halife Mu'tazîd'in çabası ve Müktefî'nin koruyucu adımlarıyla oluşan ekonomik güç, İbnü'l-Furât'ın ilk üç yılı içinde eridi ve hazine boşaldı. Vezir İbnü'l-Furât ve onun adamlarından kâtip Musa b. Halef ve Ubeydullah b. Cübeyr gibiler yakalandı. Bu üçünün ve yakınlarının evleri halifenin emri ile yağmalandı. Askerler evde bulunan herkesi sorguya götürdü (Sûlî, 1999, 145-146; Arîb b. Sa'd, ts., 39-40). Olay şehre yayıldı ve Bağdat'ta halk ayaklandı. Uzun zamandır çarşıdaki yüksek fiyatlardan bunalmış olan halk da bu olaylara dâhil oldu ve birçok ticarî yer talan edildi. Anlaşılan Vezir İbnü'l-Furât dönemi sadece devletin kasasını boşaltmakla kalmamış, Bağdat'ta yaşayan halkın da cebini boşaltmış ve sosyal gerilime neden olmuştu. Üç gün süren bu olaylar ancak Mûnis el-Hâzin'in askerî müdahalesiyle sakinleştirilebildi (Sûlî, 1999, 148; Miskeveyh, 1921, 1/22).

Vezir ve yakınlarının soruşturulması için Ebü'l-Hüseyin İbn Ebü'l-Bağl görevlendirildi. Kahramâne Ümmü Musa³⁵ dâhil vezir ve yakınlarının yaptıkları yolsuzluklar araştırılarak toplam yedi milyon dinara denk mal geri alındı (Sûlî, 1999, 145-146). Hilâl es-Sâbî'ye göre vezirin bir milyon dinar nakitine ve altı yüz bin dinar değerinde ev eşyasına, özel dokunmuş halılarına ve değerli taşlarına el konulmuştu (Sâbî, 1904, 34-35). Fakat Sâbî'nin zikrettiği bu rakam o dönemde yaşamış olan diğer tarihçilerin söylediğinden daha düşüktür. Çünkü Sûlî, İbnü'l-Furât'ın sahip olduğu malların, arazilerin, ev eşyalarının ve değerli taşların 10 milyon dinarı geçtiğini söyler (Sûlî, 1999, 146). Bir araştırmacıya göre, İbnü'l-Furât'tan alınan para 7 milyon dinar ve onun kâtipleri ve arkadaşlarından alınan ise 4 milyon 4 yüz bin dinardır (Ashtor, 1976, 142). Vezir İbnü'l-Furât bu kaybindan sonra bir daha hiç kendine gelememi. Büyük ihtimalle

³⁵ Ümmü Musa 298 (910-911) yılında Kahramâne Fâtıma vefat ettikten sonra halifenin annesinin yardımcısı olarak seçilmişti. Benû Hâşim ailesinden olan Ümmü Musa, İbnü'l-Furât'a yakınlığı ile bilinmekteydi. Onu kimin bu göreve tayin ettiği açık değilse de İbnü'l-Furât aracılığıyla gelmiş olması muhtemeldir.

askerlerin onun ailesini sorguya götürmeleri onu çok yaralamıştı. Bu onu şiddetli bir kin duygusuna sürükledi.

Vezir İbnü'l-Furât, bir zamanlar Vezir Abbâs'a tavsiye ettiği şeyleri bizatihi kendisi yerine getirmemiş olmalı ki devlet zor bir sürecin içine sürüklenmişti. Vezir Abbâs, Muktedir'in başa geçirilmesi sırasında kendisine danıştığında onu küçük yaşta bir halifeyi yönetmenin daha kolay olacağına inandırmıştı. Vezir Abbâs, İbnü'l-Furât'a toplumu nasıl ikna edeceğini sorunca halkın, başında bulunan halifeye karşı çıkmayacağını, sadece halife tahta oturur oturmaz halka para dağıtmasını, Mu'tazid'in çocuklarının hakkını korumasını, biatların önünü açmasını, böylece her şeyin yolunda gideceğini söylemişti. Bunları yaparsa toplumun kendi rızasıyla bağlılığını sürdüreceğini belirtmişti (Sâbî, 1904, 132). Fakat durum İbnü'l-Furât'ın zannettiği gibi kolay olmadı. Çünkü ekonomi attığı adımlar sebebiyle çökmüş ve para da eriyip gitmişti. Daha önce var olan sıkıntılar, yani yetkisiz halifeler ve aşırı lükse meyilli ve şatafatlı saray harcamaları yeniden şaha kalkmış ve devlet ekonomik sıkıntı içine düşmüştü.

Devletin yeni güç odağı olan saray çevresinin, yani halifenin annesi, babaannesi ve görevlendirdikleri kişilerin, bu sorunu çözme yöntemi devleti yeni bir siyâsî probleme sürükledi. Onlar sadece İbn Ebü'l-Bağl'ın soruşturması ile yetinmediler. Vezir İbnü'l-Furât ve yakınlarının daha fazla sorgulanması için işkenceye ve şiddete meyilli İbn Tavâbih'a bu vazifeyi verdiler. Sonuçta İbn Tavâbih, İbnü'l-Furât ve yakınlarından İbn Ebü'l-Bağl'ın onlardan alabildiği paradan fazla hiçbir şey alamadı. Fakat onları akıl almaz işkenceye tâbi tuttu. İbnü'l-Furât'a yapılan işkence saraydakileri bile şaşkına çevirmişti. Ne yediği dayağın haddi hududu ne de çiğnenen onurunun sınırı vardı. Bazen Ümmü Musa'nın önünde çırılçıplak zincir ve prangalarla güneşte bırakılırdı (Miskeveyh, 1921, 1/24-25). İbnü'l-Furât sonuçta her türlü eziyete tâbi tutuldu. Bu yöntem devlete yeni bir uygulamayı, işkence politikasını hediye etti. Bundan sonra kim yakalanırsa işkenceye tâbi tutulmaya başlandı. Ayrıca bu uygulama daha önce aralarında çekişme olan bürokratlar için de tam bir felaket oldu. Onlar sırasıyla birbirlerine işkence yapmaya kimin eline güç geçtiyse öbürünü hapse atırıp işkence ile mallarına el koymaya başladı. Bu uygulamanın yankıları halka da yansıdı, halkın devlete güveni gittikçe azaldı. Saray ve halk arasındaki mesafe tekrar açılmaya başladı.

İbnü'l-Furât ve yakınları beş yıl sonra hapisten çıkarıldı, mallarının bir kısmı iade edildi veya kendi mallarını geri alması için devlet gelirlerinden kendine bir pay alma izni verildi ve tekrar devlete vezir tayin edildi. Bu ikinci görevinde İbnü'l-Furât, halife ve annesine her gün bin beş yüz dinar vereceğini ve devletin bütün ihtiyaçlarını karşılayacağını kabul etmişti (Miskeveyh, 1921, 47). Böylece hapisten çıktığında kendi günlük ihtiyaçlarını zar zor denk getiren bir devletin başına geçti. Tabî ki devlet kasası doluyken devleti yönetemeyen bir kişinin bu dönemde başarılı olması çok zordu. Özellikle kendisi daha önce gözden düşmesine sebep olan politikalardan geri adım atmaz ve sarayı da aşırı harcamalardan vazgeçiremezken bu hiç de mümkün görünmüyordu. Halife, İbnü'l-Furât'ın ilk vezirliği sırasında yakalandığında herkesten sakladığı beş yüz bin dinara sahip olduğunu öğrenince aralarındaki ilişki yeniden bozuldu (Miskeveyh, 1921, 56). Devletin yaşadığı siyâsî huzursuzluklar nedeniyle bölgedeki liderlerin devlete vermesi gereken vergiyi azaltması vezirin durumunu daha da zorlaştırdı. Devleti sorunsuz yöneteceğini taahhüt edip hapisten çıkan İbnü'l-Furât saray muhafızlarının maaşlarını bile ödeyemez hale geldi. Parasızlık sebebiyle çaresiz kalan Vezir İbnü'l-Furât tekrar halifeden iki yüz bin dinar istedi. Böylece onun ikinci vezirliği de devletin malî sorunlarını gideremedi sona erdirildi (Miskeveyh, 1921, 61). Bu rivayetten farklı olarak Sâbî'ye göre Halife Muktedir, kendi ihtiyacını gidermek için Vezir İbnü'l-Furât'tan para istemiş, ancak parayı bulamayınca onu görevden almıştı (Sâbî, 1904, 39).

Ayrıca Halife Muktedir uzman bürokratların devletin malî sorununu çözeceğinden umut kesmiş olmalı ki bu defa uzmanlara devleti emanet etmek yerine devlet yönetimini iş adamlarına vermeyi tercih etti. Halife, İbnü'l-Furât devletin malî sorunlarını çözemeyince Vâsıt'ta toprak zengini olan Hâmid b. Abbâs'ı görevlendirdi ve onun yardımcısı olarak da tecrübeli kâtip ve eski vezir Ali b. İlsâ'yı tayin etti. Bu adım halifenin yeni bir siyâsî yaklaşım arayışında olduğunu göstermekteydi. Vezir İbnü'l-Furât bu ikinci vezirliğinde devleti rahatlatmak hiçbir siyâsî hamle yapmamış aksine saraya dönüp yandaşlarını koruma politikasına devam etmişti. Onun döneminde halk vergiler altında ezildi, saraydan uzaklaştı. Ekonomik sorun çözülemeyince devlet kaynak arama çabasına girdi ve bazı tüccarların mallarına el konuldu. Halkın mal ve güveni hiçe sayıldı. İbnü'l-Furât ve ailesi ikinci vezirliği sonunda yine hapse atıldı.

Kendisinden, yakınlarından ve yandaşlarından yaklaşık bir milyon dinar paraya el konuldu (Miskeveyh, 1921, 68-72).

Bu para alınırken kuşkusuz ağır bir işkenceye tâbi tutuldular. İşkenceyi kaldıramayan Musa b. Halef gibi kâtipler kendi hayatlarıyla bedel ödediler. Yukarıda zikredildiği üzere görevden alınan devlet memurlarının özellikle vezirlerin ve akrabalarının yakalanması ve ellerindeki paranın devlete iade edilmesi âdeta devlet politikası olmuştu. Bunun neticesinde görevden alınan memurların mallarını saklamak ve onların devlet sicilleri ile dîvânlarda kayıtlı bilgilerle oynanması da normal hale dönmüştü. Bu durum halkın ve memurların devlete güvenini yok ettiği gibi Abbâsî Devleti'nin oluşumunun temel değerlerinden olan dîvân teşkilatındaki işleyişin de önemini kaybettirmişti.

311 (924) yılında İbnü'l-Furât üçüncü ve son kez vezir tayin edildi. Bunun nedeni ise Vezir İbnü'l-Furât'ın siyâsî ve ekonomik canlılık getireceğine duyulan ümit değil sarayda patlak veren huzursuzluk ve devlet yönetiminde Ali ile Hâmid arasındaki çatışmanın bir sonucuydu. Aynı yıl sarayda bulunan küçük bir not ortalığı birbirine kattı. Notta yer alan ifadeler halifeyi çok rahatsız etti. Notta şu ifadeler yer alıyordu: *“Bu seni selamlamak, seni selamlamak için. Ey Halife! Ey sarayın horozu!”* (Miskeveyh, 1921, 96).

Halife Muktedir bu notun onu devirmek isteyen gruplar tarafından yazıldığını düşünerek bir grup saray memurunu hedef aldı. Bunlar arasında Nasr el-Hâcib, Dîvânü'r-resâil'in sorumlusu Şefî' el-Lü'lûî, Muhasebeci İbnü'l-Havvâr, Ümmü Musa ve kardeşi buluyordu. Halifenin düşüncesine göre bunlar onu indirip Mütevekkil'in çocuklarını halife yapmak istiyorlardı (Miskeveyh, 1921, 96). Özellikle Ümmü Musa'nın, kardeşinin çocuklarını Mütevekkil'in akrabalarıyla evlendirmesini de buna işaret saydı. Fakat onun bu temelsiz korkusu halifenin daha önce çok güvendiği saray müşavirlerinden uzaklaşıp eski vezir İbnü'l-Furât'a yakınlaşmasını sağladı. Buna ilave olarak halifenin devletin başına oturttuğu Vezir Hâmid b. Abbâs ve dîvân sorumlusu Ali b. İsâ bir arada çalışmadı. Aralarındaki çekişme halifeyi bezdirdi (Miskeveyh, 1921, 94-95). Ayrıca halifenin en güvendiği saray hizmetçilerinden Muflihî'nin baskısıyla halife tekrar İbnü'l-Furât'ı vezir seçti (Miskeveyh, 1921, 96).

Vezir İbnü'l-Furât'ın bu üçüncü defa başa getirilişi toplum nezdinde yıkım ve tahribat olarak nitelendirildi (Sûlî, 1999, 231). Çünkü İbnü'l-Furât'ın uyguladığı siyâsî adımlar

onun daha önce ilk vezirlik döneminde takip etmeye çalıştığı siyâsî eylemlere benzemektedir. Kendisi halifeyi tekrar kontrol altına almak için sarayda bulunan birçok yöneticiyi baskı altına aldı. Vezir göreve gelir gelmez oğlu Muhassin'i herkes üzerinde baskı kurmak üzere görevlendirdi, kendisi de saray görevlileri de dâhil bürokratlara karşı savaş açtı (Sûlî, 1999, 232). Oğlu Muhassin'in öncülüğünde daha önce var olan işkence ve korku siyasetinin dozu yükseldi. Vezir İbnü'l-Furât eski vezir Hâmid b. Abbâs'ı oğlu Muhassin'in ellerine bıraktı. O, bir milyon üç yüz bin dinarını onun elinden aldıktan sonra Hâmid'i vahşi bir şekilde öldürttü. Hâmid'e yapılan bu zulüm toplumu epey rahatsız etti, halk yaklaşık üç gün onun kabrinde namaz kılarak Vezir İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'i lanetledi (Sûlî, 1999, 233).

Hâmid'den sonra onun yönetim ortağı olan Ali b. İsâ'dan da üç yüz bin dinar alındı. Üstelik ondan daha fazla para çıkartmak için bir hayli yaşlanmış olan eski vezir Ali b. İsâ'yı dahi işkenceye tâbi tuttular. Devletin aşırı vergi yükü ile uğraşan toplum, yapılan bu işkenceleri de görünce, bu defa canlarını ve mallarını koruma derdine düştü. Halife Muktedir'in bu korku ve işkence politikasına karşı tavrı, olanlara dur demek yerine Muhassin'in maaşını iki bin dinar artırarak yaptıklarını teşvik etme şeklinde oldu (Miskeveyh, 1921, 104).

Vezir İbnü'l-Furât, halifenin en etkili müşaviri olan Yânis'in ölümünden sonra yalnız ve çaresiz kalan halifenin kanatları altına sığınarak hiçbir kimseyi dinlememeye başladı. Bir zamanlar sarayın hizmetinde çırpınan İbnü'l-Furât, artık ne halifeyi ne de annesini duymuyordu (Arîb b. Sa'd, ts., 97). Halifenin annesi Şagab, Hâmid b. Abbâs'ı öldürmemesini öğütlemesine rağmen Vezir İbnü'l-Furât onu oğlu Muhassin'e teslim etti. Muhassin ise Hâmid'i ağır ve uzun süren işkencelerden sonra zehirleyerek öldürdü.

Vezir İbnü'l-Furât, Ali b. İsâ ve Hâmid'den sonra devlet muhasebecisi olan İbnü'l-Havvâr'ı, kâtiplerini ve yakınlarını hapse attırdı. Daha sonra İbnü'l-Havvâr'ı öldürdü. Akabinde Ali b. İsâ'nın kardeşi İbrahim b. İsâ, Abdülvehhâb b. Maşallah, Nu'mân b. Abdullah al-Kâtib ve Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Kurabâ gibi usta kâtipleri de öldürdü. Arkasından Sevâd bölgesinin zimâmı (müfettiş) ve sorumlusu kâtib İbn Mukle ile Dîvânü'l-maşrık'ın kâtibi Süleyman b. Hasan b. Mahled'i Şîrâz'da öldürmek istedi ama başaramadı. Mısır ve Şam bölgesinden gelen Mâzerât'nin kardeşini yakalayıp sorguya çekti (Sûlî, 1999, 234-235). İbnü'l-Havvâr'dan yaklaşık bir milyon dinar alan

İbnü'l-Furât Mâzerâî ailesinden Muhammed ve Hüseyin b. Ahmed el-Mâzerâî'den bir milyon yedi yüz bin dinar nakit para aldı (Miskeveyh, 1921, 127). Bu miktar bir milyon sekiz yüz bin dinar olarak da gösterilir (Sâbî, 1904, 52). Vezir İbnü'l-Furât'ın daha önce devletin önemli dîvanlarında çalışan kâtipleri ve hatta eski vezirleri hedef alması, onların elindeki mallara el koyması ve sonra öldürmesi herkesi rahatsız etti, yönetici kadrolar arasında güvensizlik arttı. Artık yöneticiler birbiriyle uğraşmaktan halkın sorunlarını göremez oldu. Ordu komutanı Mûnis el-Hâdim kâtiplerin öldürülmesinden duyduğu rahatsızlığı belirtince İbnü'l-Furât'ın hedefi haline geldi (Sâbî, 1904, 52-53).

Vezir İbnü'l-Furât, eski vezirleri ve kâtipleri ekarte ettikten sonra Mûnis el-Hâdim'i Bağdat'tan uzaklaştırmak için hamlelere başladı. Halifeyi korkutarak Mûnis'in askerlerinin hepsini kendi kontrolü altına alıp "emîrû'l-ümerâ" olma peşinde olduğunu ifade etti. Böylece Vezir İbnü'l-Furât, onun ve Muktedir'in vefatından sonra devlet yönetiminin unsurlarından biri olan emîrû'l-ümerâlık sistemine henüz geçilmeden önce bu unvanı telaffuz etmiş oldu. İbnü'l-Furât'ın bu sözlerine inanan Halife Muktedir de Mûnis'i saraya çağırarak devletin Su'lûk'un kardeşinin yarattığı engellerden dolayı Rey, Abhar ve Zencân'dan vergi gelmediğini, benzer bir şekilde Yûsuf b. Ebû's-Sâc'ın da Ermenistan ve Azerbaycan bölgelerinin gelirlerini göndermeyeceğini bahane ederek Mûnis'in Bağdat'tan çıkıp Rakka'ya yerleşmesini istedi. Kendi ordusunun maaşı için de oradan kaynak oluşturmasını söyledi. Halifenin isteğinin arkasında Vezir İbnü'l-Furât'ın olduğunu anlayan Mûnis istemeyerek de olsa Rakka'ya çıkmak zorunda kaldı (Sâbî, 1904, 53-54).

Mûnis'ten sonra İbnü'l-Furât sarayın kilit adamlarından Nasr el-Hâcib ve Şefî' el-Lû'lû'yi hedef aldı. İbnü'l-Furât halife Muktedir'e Nasr'ın birçok mala sahip olduğunu, bölge liderlerinden aldığı gelirlerin yüksek olduğunu ve halifeden saklı mal biriktirdiğini aktardı. Eğer halife izin verirse ondan büyük servet elde edebileceğini söyledi. Parayı duyan Halife Muktedir, Nasr'ı tutuklamaya karar verdi (Miskeveyh, 1921, 130). Nasr'ın yakalanması halifenin annesi Şagab'ın müdahalesiyle engellendi. Şagab Halife Muktedir'i uyararak Vezir İbnü'l-Furât'ın hamlelerinin sağlıklı olmadığını, daha önce halifenin kılıcı olan Mûnis'i merkezden uzaklaştırdığını şimdi ise halifenin mahrem bölgesine girip kendi hâcibini hedef aldığını söyledi. Ayrıca Vezir İbnü'l-Furât'ın bu gidişât ile halifeyi hedef aldığını ve ondan intikam almak istediğini

söyleyerek oğlunu uyardı (Miskeveyh, 1921, 130). Üstelik Şagab, İbnü'l-Furât'ın yürüttüğü politikadan hiç memnun olmadığını da belirtti. İbnü'l-Furât'tan daha fazla halkı öldüren ve ondan daha fazla insanların malını gasp eden birini görmediğini dile getirdi. Vezirlik hayatı boyunca sarayı daima memnun etmek için çalışan İbnü'l-Furât'ın artık halifenin annesinin gözünde bile inandırıcılığı kalmamış, onun nazarında bile güvenini kaybetmişti. Sarayın da artık ona tahammülü yoktu. O, vezirlik şansını tüketmek üzere idi. Bu noktada Şagab'ın hamlesi Vezir İbnü'l-Furât'ın siyâsî hayatını sonlandıracak gibi görünüyordu. Sâbî'nin paylaştığı bir bilgiye göre, İbnü'l-Furât üçüncü vezirliği döneminde bir defasında İbn Kurabâ ile tartışırken halifenin annesini kastederek “Beni bir bayanın sözü ile tehdit edemezsin.” diye bağırıyordu. Bunu duyan insanlar da “Bu, İbnü'l-Furât'ın son vezirlik görevi olacak.” demişlerdi. Onların dediği gibi de oldu (Sâbî, 1904, 77).

Vezir İbnü'l-Furât, Nasr'ın işini bitirmeden bir talihsizlik yaşadı. Karmatîler hacca giden bir kafiye saldırı ve birçok insanı mallarıyla birlikte kaçırdı. Kaçırılan insanlar arasında halifenin annesinin akrabaları da bulunuyordu. Bağdat bu haberi duyar duymaz karıştı ve Vezir İbnü'l-Furât'a karşı eylemler başladı. Vezir ve akrabalarının evleri taşlandı. Kadınlar Bağdat'ta çıplak ayakla ellerini yüzlerine vurarak nümayiş yaptı. Bu durumu Nâzûk'un yardımıyla kontrol altına alan Vezir İbnü'l-Furât halifenin yanına koştu. Fakat olay çoktan onun kontrolünden çıkmıştı. Nasr'ı yanına alan Halife Muktedir, Mûnis'in tekrar Bağdat'a çağrılmasını emretti. Mûnis'in hızlıca merkeze dönmesi üzerine kendisine gösterilen saygı devlette dengelerin değiştiğini, bir güç kayması olduğunu gün yüzüne çıkardı. Herkes, Vezir İbnü'l-Furât dâhil Mûnis'i selamlamak için kapısına gitti. Hâlbuki ne İbnü'l-Furât'ın vezirliğinde ne de ondan önceki vezirlerde böyle bir gelenek yoktu (Miskeveyh, 1921, 134-136). Bu olayla birlikte vezirlerin askerlerin üzerindeki otoritesi bitti. Bundan sonra askerler vezirler üzerinde hâkimiyet kuran bir sınıf konumuna yükseldi. Mu'tazîd ve Müktefî'nin ısrarla koruduğu güçler dengesi, yani halife, vezir ve ondan sonra asker hiyerarşisi çöktü. Devletin Sâmerâ döneminin andıran bir döneme doğru gitmekte olduğu açıktı.

Bu olaydan sonra vezir İbnü'l-Furât yolun sonuna geldiğini anladı. Bu nedenle daha önce ısrarla halifeyi kendi etkisi altına almakla uğraşan vezir, vezirlikten azl edilmemek için halifeye yalvarmaya başladı. Vezir İbnü'l-Furât, Muktedir'e Halife Müktefî

döneminde 294 (906-907) yılında Karmatîlerin hacca giden insanlara saldırısını hatırlatarak Halife Muktefi nasıl veziri Abbâs b. Hasan'a sahip çıktıysa Muktedir'in de kendisine sahip çıkmasını istedi. Fakat Halife Muktedir'in tek başına ona yardım etmek için ne niyeti ne de gücü vardı. Çünkü halife Muktedir'in kendisi bile Mûnis'e ve bazı saray adamlarına hayır diyemeyecek kadar zayıftı. Ayrıca halifenin etrafı zaten Vezir İbnü'l-Furât'ın kendisine düşman ettiği kişilerle doluydu. İbnü'l-Furât'ın ve ailesinin akıbeti hakkında karar vermesi için toplanan Mûnis el-Hâdim, Nasr el-Hâcib, Şefî' el-Lü'lûî, Şefî' el-Muktedirî ve Nâzûk gibi kişilerin hepsi ona düşman olan kimselerdi (Sûlî, 1999, 251). Vezir İbnü'l-Furât bir yıl geçmeden yakalanıp hapse atıldı. Ancak onun hapiste bile olsa hayatını sürdürmesi devlet için tehlikeli görüldü. O ve oğlu Muhassin öldürüldü ve böylece İbnü'l-Furât'ın Abbâsî Devleti'ndeki macerası sona erdi. Halifenin çocuklarına ders veren tarihçi Sûlî, İbnü'l-Furât'ın ve oğlu Muhassin'in öldürüldüğü gün sarayda idi (Sûlî, 1999, 251).

Kısaca Benü'l-Furât ailesi içinde Abbâsî Devleti'ne özellikle Ebü'l-Hasan b. Ali b. Furât dışında böylesine zarar veren bir başka siyasetçi daha gelmemişti. Abbâsî Devleti'nin başına hazinesi dolu ve gelirleri en yüksek seviyede iken geçti, fakat hazineyi futursuzca harcayarak devletin kasasını boşalttı. Kendisi ölümle yüzleşti. Abbâsî Devleti ise adım adım Büveyhî hâkimiyetine doğru gidecekti.

1.2.2. Benü'l-Cerrâh Ailesi

Benü'l-Cerrâh ailesi, Cerrâh b. Muhâcir Husnâbas b. Sabârbuht b. Şehriyâr soyundan gelmektedir. Bağdat'ın doğusunda bulunan Deyr Künnâ³⁶ bölgesinde yaşıyorlardı. Deyr Künnâ Bağdat'tan kırk mil uzakta bulunuyordu. Fars kökene sahip bu aile Abbâsî Devleti'ndeki en meşhur kâtip ailelerden birisiydi. Bilindiği üzere kâtiplik mesleği eskiden özellikle Abbâsî Devleti'nde ailelerin usta çırak ilişkisi içinde çocuklarına miras bıraktıkları mesleklerdendi. Benü'l-Cerrâh ailesi de çocuklarına miras olarak bu mesleği intikal ettiren ailelerdendi. Bu aileden kâtiplik görevini üstlenen, özellikle Safedî'nin anlatımına göre Dâvûd b. Cerrâh, Muhammed b. Cerrâh ve Mahled b. Cerrâh'ın çocuklarıdır (Safedî, 2000, 13/291). Onlardan en kıdemli olarak ismi geçen kâtib Dâvûd b. Cerrâh'dır. Nedîm'e göre Dâvûd b. Cerrâh (öl. 291/903-904) Müsta'in döneminde

³⁶ Deyr Kunnâ Bağdat şehrinden 16 Farsah (48 mil) uzakta Nu'maniye ve Safiye bölgesi arasında bulunmaktadır. Deyr askun olarakta bilinmektedir (Yakut, 1977, 2/527).

halifeye kâtip olarak hizmet etmişti. Ayrıca bize kadar gelmese de Dâvûd'un tarih ve kâtiplik hakkında bir eser yazdığı bilinir (Nedîm, 1970, 280). Benzer bir şekilde Safedî de onun *Ahbârü'l-küttâb* adlı bir eser kaleme aldığını söyler (Safedî, 2000, 13/291). Müsta'în döneminden sonra Benü'l-Cerrâh devlet görevlileri arasında zikredilmezse de, Mu'temid'den sonra yüksek devlet makamlarında görev aldılar. Bowen, Ali b. Îsâ'nın babası Îsâ b. Dâvûd'un devlet bürokrasisinde çalıştığını ifade eder. Fakat hangi halife döneminde çalıştığının bilgisini sunmaz. Sadece bir yerde Halife Mütevekkil'in genç kâtip istediğinde halifeye sunulan başarılı genç kâtipler arasında Îsâ b. Dâvûd'un da zikredildiği görülür. Mütevekkil vezirlik makamı için Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ı seçti (Tenûhî, 1995, 8/53). Dâvûd b. Cerrâh'ın ailesinden daha sonraki yıllarda Muhammed b. Dâvûd (öl. 296/908-909) ve Ali b. Îsâ devlet bürokrasisinde yer aldı. Büyük olasılıkla Muhammed b. Dâvûd, Dâvûd b. Cerrâh'ın en küçük çocuklarındandı. Zira onun yaşı Dâvûd'un torunu Ali ile yakındı. 243 (858) yılında doğan Muhammed ve Ali arasında sadece iki yaş fark vardı (Bowen, 1927, 37). Fakat şüphe doğuran bir durum var ki Dâvûd, Ebû Muhammed diye adlandırılır (Safedî, 2000, 13/291). Eğer Ebû Muhammed sözleriyle onun ilk çocuğu kastediliyor ise o zaman o, Ali b. Îsâ b. Dâvûd ile iki yaş farkı olan Muhammed olmamalıdır. O halde Dâvûd'un ya iki tane Muhammed adında çocuğu olduğuna ya da yaşına bakmaksızın onun herhangi bir çocuğuyla adlandırıldığına inanılması gerekir.

Benü'l-Cerrâh ailesinden Mahled ailesi de kâtiplik görevinde boy gösterenlerdendi. Mahled'in bizzat kendisinin kâtiplik yaptığı konusunda hiçbir mâlûmat yoksa da çocuklarının bu görevi üstlendiği bilgisi bulunmaktadır. Araştırmacı Bowen de Benü'l-Cerrâh ailesinin bürokrasideki işlerinden bahsederken Mahled'in çocuklarına yer verir (Bowen, 1927, 36). İbnü't-Tıktakâ da Vezir Hasan b. Mahled hakkında bilgi verirken onun Deyr Künnâ'dan geldiğini söylemektedir, fakat babasının kâtip olduğu hakkında hiçbir mâlûmat paylaşmamaktadır (İbnü't-Tıktakâ ts., 251-252). Safedî ise Vezir Hasan'dan bahsederken onun tam ismini Hasan b. Mahled b. Cerrâh olarak verir ama babası hakkında bir şey söylemez (Safedî, 2000, 167-168). Dolayısıyla Mahled'in kâtipliği hakkında bir şey paylaşılmamış ise de çocuklarının bu işlerle uğraştığı veya onun, çocuklarını bu işe yönlendirdiği bilinmektedir.

Mahled'in ailesi Mütevekkil döneminden itibaren devlette görev üstlendi. Franz Rosenthal'e göre Hasan b. Mahled, Mütevekkil döneminde Dîvânü'd-diyâ'nın³⁷ (hâssa âmme) başında bulunuyordu. Müstaîn döneminde de halifenin kardeşleri olan Mu'tez ve Müeyyed'in mallarına el konulduğunda bu iş ile ilgilenmesi için halifenin kâtibi Hasan görevlendirilmişti. Zengin biri olan Hasan, Mu'tez ve Müeyyed'in el konulan mallarını kendisi alıyor gibi yapıp Müstaîn'in vekili olarak onun adına hepsini satın almıştı (Taberî, 1989, 35/07). Mu'temid döneminde ise Hasan'ın iki kere vezirlik görevi üstlendiği kaynaklarda yer almaktadır. İbnü't-Tıktakâ, hakkında bilgi verirken onun sürekli günlük tutma alışkanlığı ile anıldığını kaydeder (İbnü't-Tıktakâ, ts., 252). Hasan'ın zekasını öven Safedî de onun daha sonra Muvaffak'ın kâtibiye vezir seçildiğini, üç kere bu görevi üstlenen Hasan'ın ilk görevinde hem devletin veziri hem de Muvaffak'ın kâtibi olarak çalıştığını söyler. Vezirlik görevlerinde sürekli tayininin çıkması ve azl edilmesi sırasında zenginliğini de kaybeden Hasan'ın, üçüncü vezirlik görevinde halifenin ortağı olan Muvaffak ile arası açıldı. Muvaffak onu görevden aldı ve şehir dışı etti. Hasan daha sonra Muvaffak'ın müdahalesiyle Mısır'a sürüldü. Mısır'da Tolunoğulları için çalışan Hasan daha sonra Muvaffak'a mektup yazıp bilgi paylaştığı bahanesiyle tutuklandı ve hapiste prangada asılıyken 267 (880-881) yılında hayatını kaybetti (Safedî, 2000, 12/167-168). Hasan'ın çocuklarından Ebü'l-Kâsım babasının İbn Tolun tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü söyler (Tenûhî, 1995, 8/32-33). Hasan'ın ustalığını itiraf eden İbnü'l-Furât'a Vezir Hâmid b. Abbâs'ın beceriksizliğini kanıtlamak için şu sözü söylemiştir: "Hasan b. Mahled onun yardımcısı olarak seçilse de ondan hiçbir şey olmaz." (Miskeveyh, 1921, 4/95).

Mahled ailesinden Sa'îd b. Mahled de Zenc İsyanı boyunca Muvaffak'ın kâtibi olarak görev yapmış birisiydi. Kendisine iki vezirlik görevi taşıdığı için "zü'l-vezîreyn" adı verildi. Büyük ihtimalle kardeşi gibi aynı anda hem Muvaffak'ın hem de Mu'temid'in vezirliğini yapmıştı. Daha önce hristiyan olan bu vezirin Müslüman olduktan sonra dinine bağlı biri olduğu söylenir. Erdemli duruşu ile bilinen Sa'îd daha sonra Muvaffak'ın gözünden düştü ve hapisshanede 276 (889-890) yılında hayatını kaybetti (Mes'ûdî, 2005, 4/168; Safedî, 2000, 16/137). Bu aile Mütevekkil'den itibaren uzun

³⁷ Dîvânü'd-diyâ devlet arazilerle ilgilenen bir kurumdur. Hem kamu arazisi hem de başkasına ikta olarak verilen arazilerle ilgilenmektedir.

yıllar devlette ve özellikle bürokraside görev yaptı. Muktedir döneminde ve ondan sonraki dönemlerde devletteki görevlerini sürdürdü.

Benü'l-Cerrâh'ın Yükselişi

Benü'l-Cerrâh ailesi, Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd ve Ali b. Îsâ'nın Dîvânü'd-dâr'da görevlendirilmesiyle tekrar öne çıkmaya başladı. Dîvânü'd-dâr'da yaptıkları işlerle ustalıklarını gösteren bu ikili halife Mu'tazîd'in dikkatini kendilerine çevirmeyi ve vezirin memnuniyetini kazanmayı başardı. Muhammed b. Dâvûd'un Vezir Ubeydullah'ın kızı ile evlenmesi onların yöneticilerle daha çok yakın olmasını sağladı. Halife Mu'tazîd batı seferlerine giderken yanında Ali b. Îsâ'yı götürdü ve Doğu seferlerine giden oğlunun yanına da Muhammed b. Dâvûd'u tayin etti. Bu onların başarısını gösteren önemli bir gelişme idi. Halife Mu'tazîd 286 (899-900) yılında Dîvânü'd-dâr altında Dîvânü'l-mağrib ve Dîvânü'l-maşrik'i oluşturunca Dîvânü'l-maşrik'in başına Muhammed b. Dâvûd'u, Dîvânü'l-mağrib'in başına da Ali b. Îsâ'yı getirdi. Bu ikilinin çalıştıkları dîvânlarda devlet gelirleri yükseldi. Devlet daha önce Benü'l-Furât ailesinin bu bölgelerden topladığı vergi miktarından fazlasını elde etti. Muhammed b. Dâvûd vergi toplaması için doğu bölgelerine gönderildiğinde aynı zamanda vezirin vekili olarak da görev yapmaktaydı (Uslu, 1999, 20/540). Bu ikili Halife Müktefî döneminde temsil ettikleri dîvânlarda görevlerine devam ettiler. Muhammed b. Dâvûd Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü'd-diyâ'nın (hâssa ve âmme) yanında Dîvânü'l-ceyş'te de görevlendirildi. 294 (907) yılında devlet Karmatîlerle mücadele ederken, özellikle Zikreveyh'in başında olduğu Sevâd Karmatîleri hac yolunu kesmeye uğraşırken, Vezir Abbâs onu askerlerle beraber Kûfe'ye gönderdi. Dîvânü'l-ceyş'in başkanı olan Muhammed b. Dâvûd askerlere maddî destek verdi (Taberî, 1989, 38/176-177). Böylece Ali b. Îsâ doğu dîvânının yönetimini Muktedir dönemine kadar aralıksız sürdürdü. Muhammed b. Dâvûd da Dîvânü'l-ceyş görevini Muktedir dönemine kadar devam ettirdi. Taberî Karmatîler'in 292-295 (905-908) yılları arasındaki faaliyetlerini anlatırken bilgilerini Muhammed b. Dâvûd'dan aldığını söyler. Bu durum tarihçilerin bilgileri en güvenilir kaynaklardan almak için yaptıkları çabanın boyutunu gösterir. Bir devletin askerî mücadelesini anlatırken Dîvânü'l-ceyş'den sorumlu en üst seviyedeki kişiden bilgi almak tarihçi açısından büyük bir başarı sayılmalıdır.

294 (907) yılından sonra Benü'l-Cerrâh ailesi doğu bölgelerinin Dîvânü'l-harâc, Dîvânü'd-diyâ, Dîvânü'l-ceyş ve batı bölgelerinin Dîvânü'l-harâc'ını ellerinde topladı. Bu dîvânlar devlet için en kritik ve önemli dîvanlardı. Benü'l-Cerrâh'ın bu dîvânları kontrol etmeye başlaması onların devletteki güçlerinin sürekli arttığını gösteriyordu. Müktefî'nin vefatına kadar devam ettikleri bu görev onların devlet içinde vezirlik makamına layık seviyeye ulaşmasını sağladı. Nitekim Vezir Kâsım b. Ubeydullah'ın vefatında vezirlik görevine en layık kişi olarak Ali b. Îsâ görüldü. Fakat onun bu görevi ısrarla reddetmesi üzerine Hasan b. Abbâs vezirlik görevine getirildi.

Benzer bir şekilde Müktefî'nin vefatından sonra devlet için en iyi aday aranırken Vezir Abbâs'ın danıştığı dört kişiden, yani Muhammed b. Dâvûd, Ali b. Îsâ, Muhammed b. Abdûn ve İbnü'l-Furât'ın oluşturduğu heyetten üçünün Benü'l-Cerrâh'tan olması, onların devletteki önemini açıkça göstermektedir. Aslında onların Mu'tazîd ve Müktefî dönemindeki siyâsî ve ekonomik başarının mimarları oldukları anlaşılmaktadır. Muhammed b. Abdûn'un bu aileden olup olmadığına şüphe ile bakılırsa da onların akrabalarından biri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu şüphenin nedeni ise muhtemelen Muhammed b. Abdûn'un hristiyan inancına sahip olan Abdûn b. Mahled b. Cerrâh'ın oğlu olmasıdır (Bowen, 1927, 60). Üstelik babasının belli bir şöhreti olmadığı için birçok tarih ve vefayât kitabında adı geçmemektedir. Adının geçtiği kitaplarda ise Sa'îd b. Mahled'in kardeşi olarak zikredilmektedir (Tenûhî, 1995, 8/79). Keza Sâmerî'ya yakın bölgelerde bulunan Abdûn Manastırı'nın da Muhammed tarafından babası adına yaptırıldığı yâhut çok ziyaret edildiği için ona atfedildiği söylenir (Öztürk, 1995, 106). Mes'ûdî, Sa'îd b. Mahled'in hapsedilmesinden bahsederken onun hristiyan kardeşi Abdûn ile beraber yakalandığı bilgisini verir (Mes'ûdî, 2005, 4/168). Böylece bu bilgi ile beraber Müktefî'nin vefatından sonra halife belirlenmesi için danışılan ve fikirleri sorulan heyetten üçünün onlardan olduğu kesinlik kazanır.

Bu dönemde devlet bürokrasisini ayakta tutanlar çoğunlukla Benü'l-Cerrâh ailesinden idi. Muhammed b. Dâvûd el-Cerrâh'ın İbnü'l-Mu'tez'in bir günlük hilafetinde vezir seçilmesi ailesinin zirveye ulaşmasını sağlamıştı (Arîb b. Sa'd, ts., 31-32). Fakat bu hilafetin uzun sürmemesi ailesinin zirveden düşmesine neden oldu. Muktedir ve ondan sonraki halifeler döneminde de Muhammed'den sonra bu aileden birçok kişi vezirlik

görevi üstlenmişti. Lâkin bu dönemlerdeki görevler, bir başarının sonucunda gelen bir görevlendirmeden daha ziyade ihtiyaçtan doğan bir görevlendirme idi.

Ailenin Abbâsî Devleti'ni canlandırma sürecindeki katkıları çok büyüktü. Direkt olarak siyâsî makamlarda yer almasalar da bir bürokratin yapması gereken işleri büyük bir erdemle yapmışlardı. Onların doğu ve batı dîvânlarını ele almalarıyla birlikte büyümekte olan devlet daha da güçlendi. Buna ilave olarak Karmatîlerle savaşlarında Muhammed b. Dâvûd gibi mâhir maliyecinin askerlerin maddî giderlerini karşılaması askerlerin ekonomik sorun yaşamadan mücadeleyi başarılı bir şekilde tamamlaması ailenin ustalığını ispatladı. Bu dönemin tarihçilerinden biri olan Taberî, bu ailenin fertlerinden Muhammed b. Dâvûd'un ustalığı ve başarıları hakkında güzel sözler sarfeder. Onun bu övgüsü İbnü'l-Mu'tez'in bir günlük hilafetinde vezir olarak görevlendirilmesiyle ilgilidir. Taberî İbnü'l-Mu'tez'in halife seçildiğini duyunca vezir ve başkadı olarak kimin seçildiğini sormuş, vezirlik için Muhammad b. Dâvûd'un, başkadılık için Ebü'l-Müsennâ Ahmed b. Yakûb'un seçildiği söylenince uzun uzun düşünmüş, bu iş başarılı olmaz demişti. Yanındakiler neden diye sorunca Taberî bu insanların kendi mesleklerinde en iyi ve çok kararlı insanlar olduğunu, ancak dönemin böyle insanların iş başına gelmesi için müsait olmadığını ve onları çalıştırmayacaklarını, dolayısıyla başarılı olmalarının önünü keseceklerini söylemişti (İbn Tagriberdî, 1992, 3/183). Taberî'nin de söylediği gibi İbnü'l-Mu'tez'in halifelik mücadelesi başarılı olmadı ve İbnü'l-Mu'tez'in hilafet mücadelesine ailece katıldıkları görülen Cerrâh ailesi de bedel ödemek zorunda kaldı. Muktedir'i görevden alıp İbnü'l-Mu'tez'i halife yapma çabaları hüsrana uğrayınca Muhammed b. Dâvûd ve Muhammed b. Abdûn gibi kişiler öldürüldü. Ali b. İsâ da sürgüne gönderildi. Böylece darbe niteliğinde olan bu mücadele ailenin düşüşe geçme sürecini başlatmış oldu.

Benü'l-Cerrâh'ın Devletteki Siyâsî Etkileri ve Düşüşleri

Benü'l-Cerrâh'ın düşüşünü tetikleyen olay, Muktedir'e yapılan darbe ve bu ailenin darbeyi destekleyen taraf olmasıydı. Ali b. İsâ'nın darbeyi açık olarak desteklediğine dair bir kanıt yoktur. Fakat onun darbe için yapılan biat törenine katılması onun gizlice darbeyi desteklediğini göstermektedir. Çünkü bu darbeye karşı olan birçok kişi ya açıkça görüşlerini belli etmiş ya da darbe günü gözükmemeye çalışmışlardı. Muhammed b. Dâvûd ise baştan beri darbeyi açık bir şekilde destekliyordu. Sûlî'ye göre

İbnü'l-Mu'tez ve Muhammed arasında yakın arkadaşlık vardı, Muhammed de onun halife seçilmesi için çaba gösteriyordu. Ona göre darbeyi planlayan ve ilk başlatan Muhammed'in ta kendisiydi. Vezir Abbâs'ın ölüm haberi geldiğinde Surât'taki evinden İbnü'l-Mu'tez'i alarak İbrahim b. Ahmed b. Mâzerâî'nin evine getirip askerleri İbnü'l-Mu'tez'e biat ettiren kişi oydu. Sonra Dicle'nin kıyısındaki Müktefî'nin köşküne getirip Kadı Muhammed b. Yûsuf ve Ahmed b. Ya'kûb Ebû Müsennâ'yı biat ettiren de Muhammed'di. Bölge valilerine mektup yazarak İbnü'l-Mu'tez'in halifeliğini ilan eden yine oydu (Sûlî, 1999, 33-36). Taberî de Muhammed b. Dâvûd'un bazı memurlarla beraber Muktedir'i öldürüp onun yerine İbnü'l-Mu'tez'in seçilmesini desteklediğini söyler (Taberî, 1989, 38/189).

Benü'l-Cerrâh'ın taraf olduğu bu darbenin başarısız olması, öncelikle onların siyasetteki yerinin ve etkilerinin azalmasına sebep oldu. Çünkü daha önce devletin geleceği için karar veren aile, devleti yıkmakla suçlandı. Keza onlar daha önce vezir Ubeydullah b. Süleyman döneminden itibaren karşı karşıya oldukları Benü'l-Furât ailesinin hedefi haline geldiler. Çünkü darbeyi bastıran Mûnis el-Hâdim, Benü'l-Cerrâh'ın ezeli rakibi olan Benü'l-Furât'tan İbnü'l-Furât'ı vezir tayin ettirmişti. İbnü'l-Furât devletin başına gelir gelmez eski rakipleriyle hesaplaşmaya başladı. Bir vezir olarak hem darbeye yer alan kişileri cezalandırmak hem de rakiplerini yok etmek için hızlı adım attı. İlk önce en büyük rakiplerinden Muhammed b. Dâvûd'u öldürttü. Arkasından Ali b. Îsâ'yı ilk önce Vâsıt'a ardından Mekke'ye sürgün etti. Devlet Muhammed'in öldürülmesiyle doğu gelirlerinin ve askerî harcamaların yönetilmesi ile sorumlu olan usta bir muhasebeciyi kaybetmiş oldu. Bu kayıp sadece devletin değil Benü'l-Cerrâh ailesinin de kaybı oldu. Çünkü onlar büyüklerini ve önderlerini kaybetmişlerdi. Onların bu kaybindan sonra Muhammed b. Abdûn da öldürüldü.

Abbâsî Devleti bu darbenin akabinde, Benü'l-Cerrâh'ı devletten uzaklaştırdıktan üç yıl bile geçmeden kendi giderlerini karşılayamaz hale geldi. Devlet İbnü'l-Furât'ın bu başarısız politikasını olumluya çevirebilmek için Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ı göreve getirdi. İbnü'l-Furât'ın değiştirilmesi devlet için yeni bir yönetimin gelmesi anlamına geldiği gibi sarayda güç dengelerinin değişmesi anlamına da geliyordu. Arîb b. Sa'd'a göre Muhammed b. Ubeydullah'ı göreve getiren halife Muktedir'in babaannesi Dastanbûveyh'di. Vezir Muhammed, bu göreve getirilmek için

yüz bin dinar rüşvet ödemişti (Arîb b. Sa‘d, ts., 40). Bu vezirin değiştirilmesinde halifenin babaannesine tâbi olarak veziri azletmekten vazgeçmesi ile hapiste bulunan İbnü’l-Furât’ın halifenin kararını etkilemesi sonuçsuz kaldı. Halifeye yakın olma yarışı, sarayda bulunan halifenin ailesine yakın olma anlamına geliyordu. Devlette siyaseti yöneten güç vezir değil saraydaki anneler olmuştu.

Fakat Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân’ın gelmesiyle devlet kalkınacağı yere, yönetimde zafiyetler ve yolsuzluklar yaygınlaşmaya başladı. Önemli makamlar, parası olan kişilere verildi. Özellikle yaşlı ve şaşkın olan Vezir Muhammed b. Ubeydullah’ın yardımcılık görevine oğlunu getirmesi sistemi karma karışık bir hale getirdi. Çünkü oğlu bazı bürokratlarla birlikte devletin önemli makamlarını ehliyetli kişilere vermeyip parası olan kişilere satıyordu. Karmaşanın ana sebebi buydu. Örneğin Mâhu’l-Kûfe’ye yirmi gün içinde yedi kişiyi vali olarak atayarak bunların hepsinden de ayrı ayrı para almıştı (Miskeveyh, 1921, 26). Önde gelenler İbnü’l-Furât’tan sonra Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân’ın devletin başına getirilmesini çok büyük bir siyâsî hata olarak görüyorlardı (Sûlî, 1999, 148). Vezirliğin durumunu anlatan bir şiirde şöyle geçer (Sûlî, 1999, 163):

“Çılgın bir vezir idi,

Tayin edip bir saat sonra azl ederci.”

Sarayda annelerin hâkim olduğu bir süreçte vezir olan Muhammed b. Ubeydullah döneminde işler daha da kötüye gidince Halife Muktedir, Mûnis el-Hâdim’e danışarak İbnü’l-Furât’ı tekrar geri getirmek istedi. Fakat Mûnis, İbnü’l-Furât’a vezirlik görevi verilmesine itiraz etti. Onun yerine daha önce Bağdat’ın batı bölgelerinin harâcını yönetmesiyle örnek işler yapan Ali b. Îsâ’nın vezirlik görevine getirilmesini önerdi. Halife onaylayınca Ali b. Îsâ Mekke’den getirilerek 301 (914) yılında vezirlik görevi verildi (Miskeveyh, 1921, 29). Halifenin Muhammed b. Ubeydullah’ı görevden alması sırasında Mûnis’in görüşünü sorması, devlette siyâsî gücün önemli ölçüde askerî kanada doğru kaydığına işaretti. Vezirler ve saraydaki bürokratlar arasında güç yarışı olduğu gibi sarayda askerî komutanlar ve saray haremi (halifenin annesi ve babaannesi) arasında da bir yarış vardı. Halifenin babaannesinin getirdiği kişiyi vezirlik görevinden alıyor olması ve askerlerin teklif ettiği lidere vezirlik görevi vermesi Mûnis’in güç kazandığını gösteriyordu. Bunun anlamı da askerlerin tekrar devletin siyâsî kaderini

belirlemeye başlamasıydı. Bu da mutlakiyetçi devlet olan Abbâsî Devleti gibi devletler için bir hayli tehlikeliydi.

Ali b. İsâ'nın vezirlik görevini üstlenmesi Benü'l-Cerrâh ailesinden birinin devletin en yüksek makamlarından birine ulaşması anlamına geliyordu. Ancak Ali b. İsâ ve Benü'l-Cerrâh ailesinden gelecek olan kişilerin vezirlik dönemleri ailenin düşüş dönemine denk geldi. Bunun nedeni ailenin İbnü'l-Mu'tez darbesinin püskürtülmesinden sonra sürekli kalkınma ve çöküş arasında gidip gelmesidir. Onların darbeden sonraki tüm görev süreçlerini çözülme ve gerileme dönemi olarak görmemizin sebebi budur. Ayrıca Muktedir döneminde devletin sürekli çözülmeye doğru gittiğini farz edersek, Ali b. İsâ'nın veya Benü'l-Cerrâh ailesinden birinin devlet için bazı olumlu şeyler yapması, devleti ayağa kaldıracak bir şey değil, sadece gerilemekte olan devletin gidişâtını yavaşlatan bir adımdan öteye geçmiyordu. Zira bir yöneticinin başarısı çalıştığı kurum başarı elde ettiği zaman gerçekleşir. Dolayısıyla onların başarısı devletin başarısı ile ortaya çıktığına göre devletin çöküş dönemi, Benü'l-Cerrâh ailesinin de bir çöküş dönemi olduğu anlamına geliyordu.

Vezir Ali b. İsâ göreve gelir gelmez devletin içinde bulunduğu yönetim zaafılarını araştırıp düzelmesi için öncelikle devlet dairelerindeki usulsüzlükler üzerinde durdu. Sabahtan gece geç saatlere kadar çalışan vezir, göreve layık gördüğü valilerine hil'at giydirdi. Ayrıca onların devlet işleri ve özellikle devlet ekonomisi için önemli olan harâc ve vergi işlemlerini büyük bir özenle yapmaları için uyarılarda bulundu. Harâc gelirlerinin toplandığı sıralarda vezirlik görevine başlayan Ali b. İsâ valilerden, toplanan gelir miktarı, gelirleri toplarken uyguladıkları metot, bölgelerin giderleri ve giderlerin nasıl karşılandığı hakkında rapor istedi (Miskeveyh, 1921, 30). Bu raporlar vezirin devletin genel malî yönetim politikasını ve bölgelerin ekonomik gücünü belirlemek için kullanılacaktı.

Ali b. İsâ, devlet gelirlerinin yükseltmesi için memurların sadâkat sahibi olmalarını ve halkın özellikle çiftçinin teşvik edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle âmillerine mektup yazarak işlerini titizlikle yapmaları gerektiğini, hiç kimsenin devlet malı ile oynamasını kabul etmeyeceğini açıkça belirtti. Devlet malının korunmasında özen göstermeyen hiçbir kimseye tahammülünün olmayacağını beyan etti. Vezirin bu kararlı duruşu ve gerektiğinde sopa gösterebileceğini söylemesi uzun zamandır büyük bir

rahatlıkla çalışan memurlar için uyarıcı bir ses oldu. Çal ve talan et politikasının sona erdiğini hesap verilebilirliğin hâkim olduğu bir politikanın uygulanacağını gösterdi. Nitekim vezirin ekonomik bir hedef ortaya koyması ve herkesin o hedefe doğru çalışmasını istemesi on sekiz yaşından beri devlet bürokrasisinde yer alan Ali b. Îsâ gibi bir yöneticiden beklenen bir hareketti. Buna ilave olarak âmillerin halk ile kuracakları ilişkileri de ele alan Vezir Ali b. Îsâ onların halka eşit ve adaletli bir şekilde yaklaşması gerektiğini söyledi. Zira çiftçilerin üzerinde herhangi bir vergi yükü yüklenmemesi gerektiği hususunda ısrar etmişti. Çünkü daha önceki vezirlerin çiftçinin üzerine yüklediği ağır vergi, birçok çiftçinin tarlasını ekme işini bırakmasına sebep olmuştu (Waines, 1977, 282-306). Ayrıca Ali b. Îsâ çiftçiye konulan vergi miktarının hasadına uygun olması gerektiğini söylemişti. Eğer hasatlarından sonra çiftçinin topladığı ürün miktarı yüklenen verginin altında ise çiftçilerin zulüm görmemesi için verginin çıkan hasada göre hesaplanmasını emretti. Çiftçinin korunması amacıyla Vezir Ali b. Îsâ'nın attığı bu adım, devlet gelirlerinin korunmasına önem verdiği gibi halkın haklarının korunmasına da oldukça önem verdiğini gösteriyordu.

Vezir Ali b. Îsâ'nın hem âmillere hem de onların halkla ilişkisine dikkat çekmesi çok önemlidir. Çünkü halife Müktefî'nin vefatından sonra bu hususlar üzerinde duran hiçbir vezir devletin başına geçmemişti. Halife Muktedir'in kendisi bile bir kararı önerip onun uygulanması için gayret gösteren bir halife olmadığı gibi vezirlerini bu konu hakkında uyarmazdı. Aksine ona söylenen şeyleri düşünmeden kabul ederdi. Bu onun yalnızca küçük yaşta halife olmasından değil, aynı zamanda sorumsuzluktan dolayı işten kaçmasından veya devlet idaresini tek başına yönetemeyip başkalarıyla paylaşmasından kaynaklanıyordu. Aslında onun korunması gereken şeyleri paylaşma zaafı babası Mu'tazîd tarafından fark edilmişti. Çünkü birçok tarih kitabında geçen bir hikâyeye göre Mu'tazîd oğlu Ca'fer'in çocukken ona verilen nadir meyveleri başka çocuklarla paylaştığını görerek sinirlenmiş ve Ca'fer'i kastederek ilerde devletin başına geçse korunması gereken şeyleri yanındakilerle paylaşıp toplumun başına problem olur diye söylenmişti. Halife Muktedir devletin başına geçince babasının kaygıları gerçek oldu ve devleti kendi başına yönetmek yerine idareye birçok kişiyi müdahil etti.

Ali b. Îsâ'dan önce gelen vezirler halifenin bu zaafından yararlanarak halkın hakları ve sürdürülebilir ekonomik bir politika yaratılmasına engel oldular. Devlet geleneğini ve

mirasını korumakla uğraşmadılar. Yönetim kültürünün bozulmasını dert etmediler. Vezirler halife Muktedir'i ve ailesini mutlu etmekle meşgullerdi. Devletin ekonomi çarkının dönmesi için önemli bir unsur olan çiftçi haklarının korunması ve memurların iş ahlâkına göre çalışması gibi önemli etkenler unutulmuştu.

İşin ehliyet sahibi kişilere verilmesi ve halkın haklarının korunması Mu'tazîd ve Müktefi'den sonra Ali b. İsâ'nın gelmesiyle konuşulmaya başladı. Daha önceki vezirler devlette darbe, yolsuzluk ve idaredeki yetersizlik gibi meselelerle meşguldu. Ali b. İsâ'nın halka verdiği önemi ve onun başa gelmesiyle halkın duyduğu güveni anlatan Miskeveyh şunu paylaşır: Nehrevânât âmilî Ahmed b. Muhammed b. Sem'ûn bölgedeki çiftçilerin hasatlarını hesaplayıp vergi miktarı belirlemekteydi. Fakat bir çiftçi verilen miktara itiraz ederek vezir Ali b. İsâ'nın kapısına geldi, şikayetini bizzat vezire iletti. Vezir bu şikayeti duyar duymaz yüksek devlet yöneticilerinden İbnü'l-Bezzâl'i bazı müfettişlerle beraber bu bölgeye gönderdi. Nehrevânât'a gelen İbnü'l-Bezzâl, Ahmed b. Muhammed'i çağırarak çiftçinin şikayetini bildirdi. Böylece Ahmed müfettişlerle beraber tekrar çiftçinin vergi miktarını belirledi. Hasatlar çiftçinin şikayet ettiği gibi bir cerîb fazla olunca âmil sorguya çekildi. Âmil de bu farkın nedenini anlatarak ilk miktarın tarlada duran mısıra göre hesap edildiğini ve 22 cerîb olmasına karar verildiğini, fakat mısırlar tarladan çıkarılınca hasatın 21 cerîbe düştüğünü anlattı. Bunun üzerine İbnü'l-Bezzâl, âmil Ahmed'e Vezir Ali b. İsâ'nın çiftçilerin haklarının korunması konusunda hassas davranmasını ve onların haklarını özenle koruması gerektiğini belirtti. Âmil Ahmed b. Muhammed bu olaydan sonraki yıllarda çiftçilerin duyduğu güven nedeniyle bölgedeki hasatların yüzde otuz arttığını ifade eder (Miskeveyh, 1921, 33-34).

Yukarıda zikredilen hususa ilave olarak vezir Ali b. İsâ'nın göreve gelmesiyle devlette yolsuzluk yapan memurların, devletin idarî işleri yerine kendi işlerini yapan kişilerin görevden alınması ve onların yerine devlet işlerinde hakkı ile çalışan insanların görevlendirilmesi, onun vezir olmasıyla tekrar önem kazanmıştı. Örneğin Bâdûreyâ bölgesindeki çiftçiler ve vergi idaresi arasında geçen bir olayda vergi idaresi çiftçilerden toprak vergisi ve ödeme süresi geçmiş olan bazı vergi borçlarının ödenmesini istemiş, çiftçiler bu borçların ödenmesine itiraz edince âmil, vezire mektup yazarak çiftçilerden borçların alınması için tatlı dil ile hiçbir şey elde edemediğini belirtmişti. Onların

sadece hapis, şiddet veya pranga cezasına çarptırıldığında vergi ödediklerini söylemişti. Fakat Ali b. İsâ cevabî mektubunda vergi ödememenin tutuklamakla çözülebilen bir problem olduğunu, bundan fazlasının yapılmaması gerektiğini söyledi. Vezirin kararlı duruşu karşısında idareci, çiftçilerden sadece vergi almak zorunda kaldı. Miskeveyh o yıldan sonra Bâdûreyâ'dan gelen verginin yüzde yirmi yükseldiğini kaydeder (Miskeveyh, 1921, 32). Anlaşılan o ki çiftçiler, devlet onlara güvence verdiğinde ve memurlar onları saygı ile karşıladığında vergilerini gönüllü olarak ödemekteydiler.

Vezir, halkın devlete güven duymasını ve ektiği tarlalarında huzurla çalışmasını temin ettikten sonra şehirlerde bulunan hastaneler ve mescitler dâhil ya yeniden yapılması ya da onarılması için adım attı (Öztürk, 2018, 147). Keza hastanelerde çalışan tabiplerin maaşlarını zamanında ödemeye çaba göstererek memurlarını teşvik etti. Hastaneye gelen insanlara bekledikleri hizmetlerin verilmesini tavsiye etti (Miskeveyh, 1921, 31). Buna ilave olarak vezir Ali b. İsâ devlete vergi reformu önerdi. Vezir daha önce yüksek vergiye tâbi tutulan bazı bölgelerin vergilerini indirdi. O, yaklaşık beş yüz bin dinara mal olacak vergi muafiyetini hayata geçirdi. Mekkelilerin vergi yükünü kaldıran vezir, Fars, Ahvâz ve Diyâru Rebîa'daki ek vergileri de ilga etti. Kaldırdığı bu vergilerle yiyecek fiyatlarının düşmesini ve tüccarların yüksek vergi ödemedi ticaret yapıp zenginleşmesini sağladı. Vezirin bu müdahalesi devleti malî bakımdan biraz rahatlatı ve toplanan gelirlerin yükselmesine neden oldu (Miskeveyh, 1921, 32).

Vezir Ali b. İsâ bundan sonra kendisinden önce vezir olan İbnü'l-Furât ve Muhammed el-Hâkânî'nin düzenlediği bazı harcamaları devlet üzerindeki malî yükü çok ağır olması sebebiyle iptal etti. Devletin giderleri ile gelirleri arasındaki açığı gören Vezir Ali b. İsâ, önceki dönemlerde askerlere, ardından da bütün devlet memurlarına yapılan zammı feshetti. Keza sarayın aşırı harcama alışkanlığını da kontrol altına almak için onlara verilmekte olan paranın miktarını düşürdü. Ali b. İsâ'nın bu adımları atması ve devletin ekonomisini düzeltmeye çalışması her türlü tehlike ve tehdidi göze alan bir cesarete işaret ediyordu. Zira onun vezir olduğu dönemde askerler ve saraylılar vezirden daha güçlü bir siyâsî güce sahipti. Hatta onlar halifenin de üstünde halifenin kararlarını yönlendirebilen kişilerdi.

Anlaşılan samimiyeti, saygısı, iş ahlâkı ve erdemli duruşu ile bilinen Ali b. İsâ'nın bildiği yoldan şaşma gibi bir niyeti yoktu. Zor olsa da devletin menfaatini korumada

kararlıydı. Fakat bu politika ne Ali b. İŝâ'ya ne de devlete yaradı, sadece saraydakilerin ona karşı kullanacağı bir malzemeye döndü. Çünkü halife Muktedir'in sorumluluk almamak bir yana paraya düşkünlük gibi bir başka zaafı daha bulunuyordu. O çoğu zaman devlet düzenini sağlayacak kişiler yerine ona para vaadeden kişilere görev veriyordu. Tenûhî'nin paylaştığı bir diyaloga göre Muktedir döneminin en zengin adamlarından İbnü'l-Cessâs, İbnü'l-Furât kendisini hedef aldığında köşküne giderek eğer kendisini rahat bırakmazsa Halife Muktedir'e büyük bir para verip kendisini görevden aldıracağını belirtti. İbnü'l-Cessâs, İbnü'l-Furât'a Muktedir'in parayı bulunca vezirlik görevini bir başkasına vermekte hiçbir sakınca görmeyeceğini, bunun için bir milyon dinarın yeterli olacağını söyledi. Bu gelişme üzerine Vezir İbnü'l-Furât bu olaydan sonra İbnü'l-Cessâs'tan uzak durmayı tercih etti (Tenûhî, 1995, 1/32-34). Vezir Ali b. İŝâ'nın harcamaları azaltmak istemesi bir müddet sonra sarayda hiç hoş karşılanmadı. Ona karşı memnuniyetsizlik artmaya başladı.

Vezir Ali b. İŝâ devlete karşı son derece tehlike yaratan hac yolunu kesen Karmatîlere karşı uyguladığı siyasetle tehlikeleri gidermeyi başarmıştı. Vezir onlarla diyalog kurmuş ve onları halifeye itaat etmeye davet etmişti. Vezir Ali b. İŝâ onlara mektup yazarak ellerinde bulunan insanları bırakmalarını talep etmişti. Ali'nin bu çabası olumlu bir netice vermiş ve Karmatîler devlete karşı yürüttükleri mücadeleyi durdurma kararı almışlardı (Arîb b. Sa'd, ts., 57). Aslında Ali b. İŝâ'nın Karmatîler'e karşı siyaseti daha önce Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde atılan adımlara benziyordu. Barış anlaşmasının kabulü devleti büyük harcamalara mecbur edecek olan bir mücadeleyi de önlemiş oluyordu. Aynı zamanda Karmatîler'in yaratacağı tehlikeden dolayı tarlalarını ve ticaret yerlerini terk eden insanları da bu badireden kurtarmış oluyordu. Böylece o, Karmatîler'i savaştan vazgeçirmek suretiyle devlete gelen gelirlerin devam etmesini sağladı. Ali b. İŝâ'nın ekonomiyi toparlamak için mücadele etmesine ve saray harcamalarına hiç taviz vermeksizin direnmesine karşın devletin giderleri yine de büyük bir problemli.

Öte yandan Vezir Ali b. İŝâ devletin kaynaklarını korumada ve devletin ekonomisini iyileştirmede ne kadar çaba gösterse de onun ekonomi planlarına karşı olan birçok kişi vardı ve onun çabalarını boşa çıkartmak için âdeta savaşıyorlardı. Özellikle sarayda bulunanlar devletin kaynaklarını sınırsızca kullanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi.

Bu alışkanlıklarını bırakmamak için askerlerle beraber Ali'ye karşı baş kaldırmanın yollarını aradılar. Askerler de yönetimdeki zafiyetten yararlanarak sürekli zam talebinde bulunuyorlardı. 303 (915-916) yılında saray muhafızları zam bahanesiyle Ali b. İsâ'nın evine hücum ettiler, evin kapısını yakarak içine girdiler ve evde bulunan evcil hayvanları katlettiler. Fakat daha sonra yanlış yaptıklarını itiraf ederek geri adım attılar (Sûlî, 1999, 185). Abbâsîler'de ne zaman devlet zayıf duruma düşse askerlerin zam talebiyle ortalığı karıştırmaları alışkanlık haline dönüşmüştü. Aslında bu bozgunculuğu bazen kendileri için değil başkaları adına yapıyorlardı.

303 (915) yılındaki olaylarda zam talebi için değil saraydaki bazı güç odakları adına hareket ettikleri açıktı. Vezir Ali b. İsâ da bundan duyduğu rahatsızlığı bazen halifenin annesine yazı yazarak bazen de halifeye istifa mektubunu sunarak dile getirmeye çalışıyordu. Hilâl es-Sâbî'nin paylaştığı bir bilgiye göre, Vezir Ali b. İsâ kendini savunmak amacıyla halifenin annesine mektup yazarak durumunu anlatmaya çalışmıştı. Mektupta askerlerin maaşlarını hiçbir zaman geç veya eksik vermediğini, kendisi hakkındaki cimrilik söylentilerinin asılsız olduğunu söylüyordu (Sâbî, 1904, 309-310). Çünkü vezir Ali b. İsâ'nın devletin giderlerini azaltmak için yaptığı birçok uygulamaya karşı olanlar vezirin cimri olduğunu iddia ederek vezire karşı cephe oluşturmuşlardı. Vezir Ali b. İsâ ise hem devleti yönetmekle hem de bu karalama politikasını çürütmekle uğraşıyordu. Tam bu sırada Vezir Ali b. İsâ'nın başına talihsiz bir olay geldi ve vezirlik görevinden alındı. Vezir Ali b. İsâ, sarayda ona karşı karalama siyaseti güdenlerden birisi olan Ümmü Musa'nın oyununa geldi. Ümmü Musa, halifenin annesine çok yakın birisi ve onun en çok dinlediği kahramânelerdendi. Ümmü Musa, kurban bayramı şenliklerini hazırlamak ve saray halkına verilmesi gereken bayram hediyesi konusunu vezir ile konuşmak için yanına gitti. O, vezirin köşküne gelince kapıda bulunan hâcib onu içeri almadı, vezirin uykuda olduğunu çok nazik bir dil ile anlattı. Fakat Ümmü Musa bunun ona ve saraya karşı saygısızlık olduğunu söyleyerek apar topar saraya geri döndü. Vezir Ali b. İsâ bu haberi duyar duymaz bir elçiyi onun peşinden gönderdi, durumu anlatıp onu davet etmeye çalıştı. Bu açıklamalara kulak asmayan Ümmü Musa, halife ve annesi ile beraber olduğu bir mecliste vezir Ali b. İsâ'nın köşkünde karşılaştığı engelleri birkaç yalanla da süsleyerek dile getirdi. Bunun üzerinde Vezir Ali b. İsâ yakalandı, görevinden alındı ve onun yerine tekrar İbnü'l-Furât görevlendirildi (Sâbî, 1904, 310).

Ümmü Musa'nın bu adımı saraydaki rekabetin sadece bir gruba değil birden fazla rekabetçi gruba sahip olduğuna işaret ediyordu. Ümmü Musa, Ali b. İsbâ'nın kardeşi Ahmed b. Abbâs'a karşı yaptığı yolsuzluk soruşturmasını da böylece susturmuş oldu. Çünkü vezir Ali b. İsbâ 303 yılında Ümmü Musa'nın kardeşi Ahmed'in devletin paralarından her ay yedi bin dinarı kendi hesabına aktardığını fark etmiş, fakat Ümmü Musa'nın müdahalesiyle üzerine gitmeyi bırakmıştı (Sûlî, 1999, 185-186). Ancak Ümmü Musa vezir Ali b. İsbâ'ya o kadar şans tanımadı, fırsatı yakaladığında kullandı ve Ali b. İsbâ'nın görevden alınmasını sağladı.

Vezir Ali b. İsbâ bu ilk vezirlik görevinde birçok menfaatçi grup ona karşı faaliyet gösterse de ekonomiyi ve yönetim mekanizmasını tekrar yoluna sokmayı başardı. Devlet bir hedefe doğru adım atmaya başladı. Devletten umudunu kesen halk ve çiftçiler tekrar devlet koruması altında olduklarını hissetti. Toplum ve saray arasında açılan uçurum kapanmaya başladı. Fakat çok uzun sürmeden yaklaşık dört yıl sonra halife Muktedir Ali b. İsbâ'yı azletti. Onun yerine hapiste bulunan İbnü'l-Furât vezirlik görevine getirildi. Zaten Halife Muktedir uzun zamandan beri Ali b. İsbâ'ya karşı yürütülen karalama politikasına bir şekilde inanmış, sürekli İbnü'l-Furât'ı hapiste ziyaret edip kendisine danışmaktaydı. Bu ziyaretler sırasında İbnü'l-Furât, halifenin kendisine çok yakın davrandığını görünce ona bir teklif sundu. İbnü'l-Furât tekrar atanması durumunda, halifeye, annesine ve halifenin çocuklarına günlük belli bir miktar para tahsis edeceğini söyledi. Para teklifini hiç geri çevirmeyen halife, Ali b. İsbâ hakkında iddialar yoğunlaşınca İbnü'l-Furât'ı vezirliğe yeniden atadı. Ancak İbnü'l-Furât'ın bu vezirliği kısa sürdü. Onun yerine Hâmid b. Abbâs göreve getirildi.

Eski Vezir Ali b. İsbâ Muktedir'in vezirlik görevi verdiği iş adamı Hâmid b. Abbâs'a yardımcı olmak üzere 306 (919) yılında hapisten çıkarıldı. Müktefi döneminde vezirliği reddeden Ali b. İsbâ ne Muktedir'in verdiği birinci vezirliğe hayır diyebilirdi ne de bu alt sınıf göreve hayır diyebilirdi. Herhalde Benü'l-Cerrâh ailesinin İbnü'l-Mu'tez darbesinde yaşadığı şoku hala atlatamamış ve devlet onu nereye atarsa çalışmaya ant içmişti. Fakat Hâmid b. Abbâs ve Ali b. İsbâ'nın ortaklığı çok uzun sürmeden sona erdi. İki lider birbirine tahammül edemedi, sürekli kavga etti. İkisi de çok farklı kişilik özelliklerine sahipti. İş adamı Hâmid b. Abbâs'ın işçi sınıfını vergiye boğmak, Ali b. İsbâ'nın ise işçi sınıfına âdil bir vergi politikası uygulamak istemesi onları iki ayrı yöne giden baş

yapmaktaydı (Bowen, 1927, 175). Ayrıca her biri diğerrinin ekonomi idaresinin kötü olduğunu iddia ediyordu. Bu uyuşmazlık halka çok ağır bir yük getirdi. Hâmid kendini kanıtlamak ve halifenin istediğı parayı bulmak için Bağdat'a gelen yemek ürünlerinin pazara ulaşmasını engelledi ve ürünleri stok ederek fiyat yükseltme politikasına gitti. Bağdat'ta yiyecek fiyatları aşırı derecede yükselince halk hiçbir şey alamaz oldu. Ondan sonra Ali b. İsâ'nın da söylediğı gibi bunun sürdürebilir bir ekonomik adım olmadığı ortaya çıktı. Halk sokağı döküldü. Benzeri görülmemiş sokak gösterileri ortaya çıktı. Halk devlete karşı eylem başlattı, hapishane kapıları kırıldı, suçlular serbest bırakıldı, birçok önde gelen kişinin evi talan edildi.

Hâmid b. Abbâs, isyancıların evine yöneldiğini görünce onların üzerine asker gönderdi. Çıkan çatışmalarda birçok asker ve halk hayatını kaybetti. Halife de aynı şekilde askerlerini halkın üzerine gönderdi. Bu eylemlere katılan insanların elleri ve ayakları kesildi, fakat toplum eylemden vazgeçmeyerek protestolarını sürdürdü. Muktedir, durumu kontrol altına almak için sarayda bulunan yakın ailesinin ve Hâmid'in stok ettiği yiyecekleri satışa çıkardı. Ayrıca dükkanlardaki ürünlerin de satışa sunulmasını istedi. Bu ürünler yarı fiyata halka satıldı. Ürünlerin fiyatı düşünce halk biraz sakinleşti. Bu olay hem bir iş adamının vezir olarak görevlendirilmesinin hem de Vezir Hâmid'in ekonomik politikasının sona erdiğini gösteriyordu. Halife Muktedir bu hâdiseden sonra devlet adamlarına iktâ verilmesi uygulamasını iptal etti (Miskeveyh, 1921, 81-82). Ali b. İsâ ve Vezir Hâmid b. Abbâs bu olaylardan sonra da kavgayı bırakmayınca halife onları görevden almak zorunda kaldı. Onların yerine İbnü'l-Furât'ı tekrar göreve çağırıldı.

Ali b. İsâ bu görevden sonra İbnü'l-Furât ve oğlu Muhassin'in eline düştü, o da yapılan işkencelerden payını aldı. Önce Mekke'ye sonra Yemen'e sürgün edildi. Ondan sonra askerî lider Mûnis'in müdahalesiyle Mekke'ye geri getirildi. Yine Mûnis'in rica etmesi sonucunda Ali b. İsâ Mekke'den Mısır ve Şam'a âmil olarak atandı. 315 (927) yılında Ali b. İsâ Şam'dayken tekrar vezir olarak görevlendirildi (Sâbî, 1904, 336). Ali b. İsâ'nın bu göreve çağrılmasında askerî lider Mûnis'in isteğı ağır bastı. Ali b. İsâ saraydakilerle iyi ilişki içinde değilse de askerlerle arası iyiydi. O İbnü'l-Furât gibi sürekli askerlerle karşı karşıya kalmazdı. Muktedir döneminde göreve çağrıldığı üç sefer de hep askerlerin isteğı ile gerçekleşmişti. Ali b. İsâ'nın askerlerle yakın olmasının

nedeni askerlerin halifeden daha iyi devletin menfaatini düşünmeleri değildi. Onlar sadece kendi gelirleriyle çok fazla uğraşmayan bir vezirin görevde olmasını istiyorlardı. Ali b. İsâ da onların maaşlarını bazen kısıtlasa da gelirlerinin düzenli olarak ödenmesi için çaba harcıyordu ve devlet düzeninin korunması için iyi bir ekonomik politika takip ediyordu. Ayrıca Mûnis ile de hiç uğraşmıyordu.

314 (927) yılında halifenin annesinin özel muhasebecilik görevini yürütürken vezirliğe yükseltilen Ahmed b. Ubeydullah b. Hâsib, her gün tükettiği aşırı içki nedeniyle devletin işlerini yönetemez oldu. Bu durumdan rahatsızlık duyan askerler işler kötü gitmeye başlayınca her zamanki gibi vezirlik görevinin Ali b. İsâ'ya verilmesini önerdiler. Halife Muktedir sürekli para peşine düşmüşse de askerlerin Ali b. İsâ'nın sağlayacağı istikrarı daha fazla önemsedikleri açtı (Miskeveyh, 1921, 167). Vezir Ali b. İsâ göreve gelir gelmez hemen devletin önemli görevlerini ehliyet sahibi kişilere verdi. Dîvânları güvendiği kişilerle doldurdu. Görev verdiği kişilerle iyi ve sağlıklı iletişim kurmaya çalıştı ve onların samimi bir şekilde çalışması için manevî desteğini hiçbir zaman eksik etmedi. Kelvâzî'ye Sevâd dîvân görevini verdiğinde ona makamın önemini anlatarak Sevâd dîvânında görevlendirilen bir kişinin vezirin yardımcısı makamında olduğunu ve o makamı en iyi yönetecek kişi olduğunu söyleyerek onu övdü. Kelvâzî, Ali b. İsâ'nın Sevâd dîvânını kendi kardeşine vereceğini sanıyordu, fakat görevin ona verilmesi ve vezir tarafından ondan daha iyi yapacak kişinin olmadığını ifade edilmesi onu onurlandırdı. Vezir Ali b. İsâ dîvânlardan sonra bölge valilerini titizlikle seçti. Bilindiği üzere Ali b. İsâ'nın yönetim ilkesi uzman kişilerle çalışmaktı. Her zaman yönetme fırsatı verildiğinde muhalif gruplardan da olsa işi bilen kişilere görev verirdi. Birinci vezirliğinde İbnü'l-Furât'ın kâtipleri olarak bilinen Musa b. Halef ve İbn Mukle gibi kişileri muhalif gruptan olduğu halde kendi yönetiminde görev vermişti. İkinci vezirliğinde de yakınlarla verilmesi gereken makamı Kelvâzî'ye vermesi onun yönetim anlayışını çok net bir biçimde özetliyordu. Ayrıca Ali b. İsâ'nın devletin bu zor dönemlerinde hiç maaş almadan gönüllü çalışması, onun devlet adamlığını gösteren çok önemli bir özelliği idi (Arîb b. Sa'd, ts., 251).

Vezir Ali b. İsâ işinin ehli kişileri görevlendirdikten sonra daha önce uygulamaya çalıştığı gibi devletin giderlerini azaltma adımını hayata geçirmek için bazı kararlar aldı. Valilerin senede on, posta yöneticileri ve hazine memurlarının da sekiz ay maaş

almasını planladı. Piyade sınıfı askerlerin, suvarîlerin, onlarla çalışan kâtiplerin, işçilerin ve silah taşımayan kişilerin maaşlarını kısıtladı. Maaş alan asker çocuklarının maaşlarını da kesti. Ayrıca sarayda bulunan hadım ağalarının, nedimlerin ve saray görevlilerinin de maaşlarını azalttı. Vezir Ali b. İsâ sabah erken gelip geç saatlere kadar kendi makamında çalışarak devletin malî sorunlarını kâtiplerle beraber çözmeye çalıştı. Devletin gelirlerini günlük harcamalar ile dengeleyip devleti ayakta tutmaya çalışıyordu (Miskeveyh, 1921, 171-172). Fakat merkezî devlet uzun zamandır devam eden kötü yönetimden dolayı gücünü bir hayli yitirmişti. Merkeze bağlı emirliklerde iktâ sahibi olan kişiler oldukça güçlenmişlerdi. Onların devlete ya vergiyi keserek göndermesi ya da çok az vergi göndermesi devleti malî bakımdan zor duruma sokuyordu. Ali b. İsâ, aldığı tedbirlere rağmen askerlerin maaşlarını ödemekte zorlandı. Vezir bu malî sorunu biraz azaltmak için öncelikle Karmatî tehlikesine karşı korunmak amacıyla kendisine para ödenen İbn Ebü's-Sâc ve askerlerinin anlaşmasını feshetti. İbn Ebü's-Sâc devleti Karmatîlerden korumak için her yıl üç milyon dinar almaktaydı. Vezir Ali b. İsâ ödenen bu miktarın fahiş bir rakam olduğunu onun yerine az bir ücretle bu görevin Arap kabileleri tarafından başarabileceğini gösterdi. Devlet, daha az bir ücret karşılığında Karmatîlerle mücadele etmeleri için İbn Ebü's-Sâc yerine Benû Şeybân kabilesiyle anlaşmaya vardı (Sûlî, 1999, 275).

Vezir Ali b. İsâ malî problemlerle uğraşırken devlet Karmatî problemi ile karşı karşıya kaldı. Karmatî liderlerinden İbn Tâhir bir grup askerle Bağdat'a geldi. Bu tehdite karşı önlem almak gerekiyordu. Günlük malî harcamalarını bile karşılayamayan devlet, savaşa doğru ilerliyordu. Vezir Ali b. İsâ devlet bütçesinin bu askerî maliyeti kaldıramayacağını halifeye bildirerek, halifenin annesi Şagab'dan malî destek talep etmesini söyledi. Halifenin annesi bu talep karşısında beş yüz bin dinar ödeyerek askerî ihtiyaçları karşıladı (Arîb b. Sa'd, ts., 255). Askerler Karmatîlerle karşı karşıya gelince ne Karmatîlerle ne de herhangi bir diğer güçle savaşacak durumda olmadığı anlaşıldı. Bin beş yüz Karmatî askerine karşı yirmi bin, bazı rivayetlere göre kırk bin Abbâsî askeri zor zamanlar yaşadı. Artık sadece ekonomik bakımdan zayıf bir idare değil, aynı zamanda askerî güç bakımından da çok zayıf bir devlet vardı.

Askerî yapının zayıflamasıyla birlikte devlet uzak bölgelerde hızlı bir şekilde kontrolü kaybetti. Rey bölgesi Deylemliler tarafından ele geçirildi. Deylemliler daha sonra

Abbâsî Devleti'nin merkezini ele geçirecek kadar güçlendi. Deylemliler daha ilk zamanlarda İsfahân'a kadar gelerek halka bir hayli eziyet etmişlerdi. Halk devletten gelecek yardımdan ümidini keserek sokaklarda dua etmeye başlamıştı. Merkezde de Karmatîlerden kaynaklı korku yükselerek devam ediyordu. Bu karamsarlık devam ederken komutan Mûnis el-Muzaffer ile halife arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Mûnis, halifenin annesinin kendisini öldürme niyetinde olduğunu anlayarak saraya gelmez olmuştu (Sûlî, 1999, 281). Bu gelişme Ali b. İsmâ için de bir dönüm noktası oldu. Göreve gelmesinde Mûnis'in desteği olan Ali b. İsmâ, yaşını ileri sürerek ikinci vezirlik görevinden istifasını istedi. Mûnis ve halifenin baskıları fayda vermedi. Ali b. İsmâ'nın yerine İbn Mukle görevlendirildi.

İbn Mukle'nin göreve gelmesiyle Ali b. İsmâ'nın ön gördüğü aksaklıklar ortaya çıkmaya başladı, merkezî güç tamamen yok oldu. Bağdat'ta halife, vezir ve komutanın birbirine güveni ve birlikte çalışma arzusu artık yoktu. Merkezde herkes birbirini hedef aldı ve birbirinin düşmanı oldu. Vezir devleti yönetmek yerine bölge liderlerinden Berîdî ailesi ile birlikte devleti soymaya çalışıyordu. Hârûn ve Nâzûk arasında düşmanlık gittikçe büyüyordu. Halife ile Mûnis arasındaki çatışma da büyüyerek devam ediyordu. En sonunda Nâzûk halifeyi tahttan indirmek istedi. Olay saray muhafızlarının müdahalesiyle kontrol altına alındı. Nâzûk öldürüldü ve Muktedir üçüncü kez tekrar göreve geldi. Muktedir göreve geldiğinde askerlere altı ay maaş verilmesini emretti. Fakat devletin kasasındaki para buna yetmeyince halife bazı toprakların, hazinedeki değerli taşların ve hediyelerin satılmasını emretti. Sâbit b. Sinân bunların çok düşük fiyatlarla satıldığını anlatır (Miskeveyh, 1921, 209-226).

İbn Mukle 318 (931) yılında görevden alınarak onun yerine Benü'l-Cerrâh ailesinden Süleyman b. Hasan b. Mahled vezirlik görevine getirildi. Ali b. İsmâ'nın da onun akıl hocası olması emredildi. Benü'l-Cerrâh'ın görevlendirildiği bu dönemde artık merkezî güç çoktan tükenmişti. Halife zaten hiçbir zaman güçlü bir şekilde kendini gösterememişti. Benü'l-Cerrâh'la birlikte, var olan etkinliğini de tamamen kaybetti. Bağdat'ta devlet gücü yerine güçlü kişilerin etkisi kendini göstermeye başlamıştı. Berîdî, Yâkût, Râik, Hamdânî ve Büveyhî aileleri gibi güçlü askerlere sahip olan bu aileler artık devleti meşgul eden isyancı gruplara dönüşmüştü. Mûnis ve halife arasında görüş ayrılıkları gittikçe büyümekteydi. Göreve tayin edilen kişiler arasındaki ayrılıklar

da çok fazla idi. Mûnis halifenin polis teşkilatının başına getirdiği Muhammed b. Yâkût'tan özellikle çok rahatsızdı; bundan dolayı Bağdat'tan ayrılmaya karar verdi. Olay Yâkût ailesinin Bağdat'tan çıkıp Fars ve Kirmân'a yerleşmesiyle sakinleşti. Yâkût ailesi Fars ve Kirmân'a yerleştikten sonra Ali b. Büveyh Fars'ı ele geçirinceye kadar devlete göndermesi gereken vergilerin hiçbirini ödemedi. Yâkût ailesinden sonra Muktedir, polis teşkilatı görevini Râik oğullarına emanet etti (Miskeveyh, 1921, 234-236). Râik oğulları da daha sonraki dönemin en güçlü aileleri arasında yerini aldı.

319 (932) yılında Süleyman b. Hasan b. Mahled görevden alındı onun yerine Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Muhammed el-Kelvâzî göreve getirildi. Ali b. Îsâ'nın Kelvâzî ile çalışmasına karar verildi. Ali b. Îsâ ve Süleyman b. Hasan'ın bu yönetimi Benü'l-Cerrâh'ın başarılı olduğu dönemler gibi örnek teşkil eden bir yönetim olmadı. Zaten ortam buna müsait değildi. Devlet bir hayli zayıflamış, bazı kişiler devletten daha güçlü hale gelmişti. Süleyman devletin ekonomik sorununu çözemedi ve devletin malî sıkıntısını çözme konusunda başarısız olunca da görevden alındı (Miskeveyh, 1921, 237). Böylece Benü'l-Cerrâh ailesinin devletteki etkileri sona erdi. İşlerini ustalıkla yapmak isteyen bu aile Muktedir'in basiretsizliğinden dolayı devlete katkı sağlayamadı. Özellikle Ali b. Îsâ'nın gösterdiği samimiyet, ustalık ve devlet adamlığı kabul görseydi Abbâsî Devleti ayağa kalkabilirdi. Fakat onun bu iyi niyeti hiçbir zaman fark edilemedi.

İbn Mukle'nin vezirlik döneminde başlayan güçsüz halife-vezir ikilisi devlette yeni aktörlerin öne çıkmasına neden oldu. Bu dönemde bürokratlar arasındaki çatışmalar sona ererken yeni çekişmeler ortaya çıktı. Bunlar asker-halife, askerî gruplar ve bölgelerdeki güçlü iktâ sahipleri arasındaki çatışmalar şeklinde sıralanabilir.

1.2.3. Benû Hâkân Ailesi

Benû Hâkân ailesi Hârûnürreşîd döneminden itibaren devlet bürokrasisinde görev yapan bir aile idi. Devlet görevinde adı geçen ilk kişi Yahyâ b. Hâkân'dı. Me'mûn döneminin meşhur veziri Hasan b. Sehl'in kâtipliğini yapanlar arasında adı geçse de Hârûnürreşîd döneminden itibaren devlet bürokrasisinde çalıştığı söylenir (Gordon, 2001, 242). Yahyâ b. Hâkân, Mütevekkil döneminde Dîvânü'l-harâc'ın başkanlığını yaptı (Ya'kûbî, 1883, 592). Yahyâ'nın dîvân görevinden sonra bu aileden Yahyâ'nın oğlu Ubeydullah, Mütevekkil döneminde vezir seçildi (Ya'kûbî, 1883, 597). Böylece Benû Hâkân ailesi

vezirlik görevine de adım atmış oldu. Ubeydullah, Mütevekkil'in vefatına kadar vezirlik görevini üstlendi. Mevlâlık ahdini Ezd kabilesinden Mütevekkil'e aktaran Ubeydullah halifeye çok yakın insanlardan biri oldu. Halifenin Türk askerlere karşı düşmanlığını desteklediği gibi halifenin veliyyülahd olan oğlu Muntasır yerine Mu'tez'i yerine getirme isteğini de destekliyordu (Gordon, 1993, 88-89). Fakat Halife Müstaîn ve Mu'tez arasında geçen halifelik mücadelesinde halife Mu'tez'in tek başına halife olması için çabaladı. Belli ki hâlâ mevlâsının hedefini yerine getirmek için çaba sarfediyordu. Böylece tekrar siyaset sahnesine çıktı. Fakat Mu'tez halife olunca Mu'temid döneminde tekrar vezir seçilinceye kadar köşesine çekildi. İbnü't-Tıktakâ'ya göre Mu'temid dönemindeki vezirlik görevi, istememesine rağmen ona verilmişti (İbnü't-Tıktakâ, ts., 251). Gordon'a göre Ubeydullah, ona görev veren halife Mu'temid'in yanında halifenin kardeşi Muvaffak'ın otoritesine de direnememiş, böylece etkisiz bir vezir olmuştu (Gordon, 2001, 247).

Vezir Ubeydullah'ın bu son vezirliğinden sonra Hasan b. Mahled b. Cerrâh, Hâkânî ile oğlu Muhammed b. Ubeydullah b. Hâkân'a Dîvânü'z-zimâm'da görev verdi. Böylece Hâkânî babasının vefatından sonra bürokraside çalışmaya devam etti. Keza Mu'tazîd ve Muktefî dönemlerinde de Benü'l-Cerrâh ailesinden Muhammed b. Dâvûd b. Cerrâh Dîvânü'l-maşrık ve Dîvânü'l-ceyş'te kâtiplik yaptı. Muktedir döneminde İbnü'l-Furât vezirlik makamına gelince Muhammed b. Dâvûd b. Cerrâh'ın taraftarı olmasından kaynaklanan husumetten dolayı yönetimden uzak durarak kendini muhafaza etti (Sâbî, 1904, 284). 299 (912) yılında İbnü'l-Furât görevden alınarak halife Muktedir'in babaannesinin (Dastanbûveyh) müdahalesiyle Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân vezir seçildi. Sûlî'ye göre Muhammed b. Ubeydullah vezir seçilmesi için Dastanbûveyh'e yüz bin dinar vermişti (Sûlî, 1999, 151).

Vezir Muhammed b. Ubeydullah bu görevi oğulları Abdullah ve Abdülvehhâb'ın desteğiyle yapmıştı. Onun vezirlik dönemi, hakkında en çok konuşulan dönem oldu. Ondan önce vezir olan İbnü'l-Furât devletin ekonomisini bozmuştu. Muhammed b. Ubeydullah ise devlet yönetimini tamamen çökertmişti. Dîvân memurlarına, kadıllara ve saray mensuplarına para dağıtarak kasada kalan son parayı da bitirmişti. Sâbî bir keresinde onun, devletin özel kasasında bulunan bir milyon altı yüz bin dinarı çıkarıp

dağıttığını ve bu paradan sadece kırk bin dinarı devletin özel kasasına geri koyabildiğini söyler (Sâbî, 1904, 285). Mâzerâî ailesinden beş yüz bin dinar almış, sadece elli bin dinarını hazineye iade etmişti (Arîb b. Sa'd, ts., 41). Geri kalan malları yakınlarına ve onun hâmisî olan Dastanbûveyh'e aktarmış olmalıdır. Miskeveyh, Vezir Muhammed b. Ubeydullah'ın kendi döneminde Sultan Dastanbûveyh'e hizmet vermekten ve düşmanlarıyla uğraşmaktan devleti yönetme fırsatı bulamadığını söyler (Miskeveyh, 1921, 25). İbnü't-Tıktakâ'ya göre Vezir Muhammed kötü bir yönetime sahipti ve memurları sürekli tayin veya azlediyordu. Vezir, Kûfe'nin bir bölgesine valilik görevi için on dokuz kişiyi bir anda tayin etmiş ve onların hepsinden rüşvet almıştı (İbnü't-Tıktakâ, ts., 267). Benzer bir anlatıma göre, Bâdurâyâ bölgesine on bir ayda on bir ayrı vali göndermişti (Arîb b. Sa'd, ts., 41). Sâbî'ye göre uzak bölgelerden merkeze gelen mektupları hiç okumaz, önemli mektupların cevap yazısı gelmeden âmilini azleder, onun azlettiği memurun da azil yazısı gelirdi (Sâbî, 1904, 286). Böylece devletteki devamlılık ilkesi yok olmaya başladı. Vezir Muhammed b. Ubeydullah'ın yönetimde başarısız olması belki de ileri yaşına bağlıydı. Bazen bulanık bir zihin yapısına sahipti. Bu nedenle uzun zaman beraber olduğu, bildiği ve tanıdığı bir insanı tanımaz olurdu. Bazen tanıdığı kimse kendisine tekrar tanıtılır, çok kısa bir süre sonra tanıtılan adamı unutup hiç görmemiş gibi davranırdı (Arîb b. Sa'd, ts., 41). Vezaretin başında olması devletin içine düştüğü durumu çok daha açık bir şekilde görmesini sağlıyordu. Babasının bu zafiyetini bilen ve kendisi de babasından daha kötü bir yönetim anlayışına sahip olan oğlu Abdullah da babasına danışmadan devlet adına birçok önemli karara kendi başına imza atıyordu. Özellikle pek çok devlet makamını, parası olan kişilere satmak onun kararıyla gerçekleşiyordu (Sûlî, 1999, 156). Devlet her geçen gün yönetim kontrolünü kaybediyordu. Devlet memurları parasızlıktan sürekli eylem yaparken zengin iktâ sahipleri bu dönemde daha çok zenginleşmişti. Devlette kargaşa, kötü yönetim ve anarşi normal bir durum haline geldi. Halife Muktedir 300 (913) yılında devlet yönetimine büyük zararı dokunan Vezir Muhammed b. Ubeydullah'ı bizzat görevden aldı. Böylece Abbâsî Devleti'nin yönetim sistemini çökerten vezirin görevi de sona erdi (Miskeveyh, 1921, 27-28).

312 (925) yılında İbnü'l-Furât görevden alındı. Devlette düzgün bir yönetici bulmak neredeyse imkânsızdı. Daha önce babasıyla beraber devleti iflasa sürükleyen Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Hâkân tekrar vezir olarak atandı. Halife Muktedir bu

duruma çok direndi ancak onun eskisi gibi olmadığı, tamamen değiştiği söylenerek ikna edildi. Abdullah'ın bizzat anlattığına göre İbnü'l-Furât'ın görevden alınması ve kendisinin vezirliğe seçilmesi, yaptığı bir hile ile gerçekleşti. O, İbnü'l-Furât'ın halifeyi tahtından indirip Kûfe'deki Şîî lideri başa geçirmek istediğini ileri süren bir dedikodu yayarak halifeyi ve etrafındakileri inandırdı (Sâbî, 1904, 289-290). Sâbî dışındaki müellifler bu komploya yer vermez ve İbnü'l-Furât'ın görevden alınmasını Karmatîler'e karşı başarısızlığına bağlarlar.

Abdullah b. Muhammed bu vezirlik döneminde devlet için kayda değer bir şey yapmadıysa da babası dönemindeki gibi hasar da vermedi. Belki de görev süresindeki en büyük siyâsî hatası Nasr el-Hâcib'i yakalatarak Mûnis'e teslim etmek istemesiydi. Fakat Mûnis ve Nasr bu dönemde dışarıdan bakıldığında birbirine düşman gibi görünüyorsa da aralarından su sızılmıyordu. Vezir Abdullah, Nasr'ı Mûnis'e teslim edince adımı boşa çıktı ve Nasr ile arasında düşmanlığın başlamasına neden oldu. Vezir Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Kahramâne Sümel ve Nasr'ın kurduğu bir oyunla görevinden alındı ve Şagab Hatun'un kâtibi olan Ahmed el-Hasîbî vezir seçildi (Sûlî, 1999, 262-264).

Vezir Abdullah'ın görevden alınmasıyla Benû Hâkân ailesinin devletteki etkileri sona erdi. Onların yönetim başarısızlığı düşüşte olan Abbâsî Devleti için tam bir kabustu. Bunda rüşvet ve siyâsî entrikaların rolü oldukça etkiliydi.

Halife ve Askerler Arasında Rekabetin Ortaya Çıkması

Bilindiği üzere Abbâsî Devleti'nin merkezini tekrar Bağdat'a taşımasından itibaren özellikle Halife Mu'tazîd ve Müktefî askerlerin güçlenmesini ve hiyerarşik yapının dışına çıkmasını engellemişlerdi. İkisi de askerlerin bir askerî komutana tâbi olmasını engellemişler, böylece askerleri sadece halifeye sadık kılmaya çalışmışlardı. Halife Muktedir döneminde vuku bulan darbeye askerlerin, özellikle sarayda bulunan elit askerlerin bu darbeyi püskürtmesiyle askerlerin siyasetteki sesleri yeniden ön plana çıktı. Darbeyi püskürten askerler, devletin yeniden inşasında rol aldılar. Kilit isimlerden Mûnis el-Hâdim'in hem askerî hem de siyâsî konumu yükseldi. Askerler asayişte söz sahibi oldukları gibi siyâsî kararlarda da ön plana çıktılar. Oluşan bu güce rağmen, halifeye itaat edip kararları saygıyla karşılıyorlardı. Mûnis, Vezir İbnü'l-Furât'la sürekli

farklı görüşlere sahip olsalar da halife, vezirin görüşünü tercih ettiğinde o, boyun eğiyordu. Örneğin 296 (909) yılında vezir İbnü'l-Furât onun Sugûr bölgesine gönderilmesini istediğinde halife vezirin bu teklifini uygun bulunca Mûnis istemediği halde gitmek zorunda kaldı (Arîb b. Sa'd, ts., 34). Benzer bir şekilde Fars bölgesi lideri Sübkerî'nin hapsedilmesi konusunda da onlar arasında görüş ayrılığı yaşandı. Bununla birlikte Mûnis vezirin görüşüne saygı gösterdi (Miskeveyh, 1921, 19-22). Bunun en belirgin örneği Mûnis'in Bizanslılara karşı 311 (924) yılında kazandığı büyük zaferden sonra Bağdat'a döndüğünde yaşandı. İbnü'l-Furât onu tehdit olarak görüp Mûnis'in merkezden uzaklaşmasını istediğinde Mûnis halifenin kararına saygı duyarak Bağdat'tan Rakka'ya gitti (Miskeveyh, 1921, 128-130). Mûnis ve vezir arasında derinden bir rekabet söz konusu ise de Mûnis halifenin kararlarına daima saygı gösteriyordu.

Mûnis 315 (928) yılından sonra özellikle İbn Mukle'nin vezirlik döneminden itibaren halifeye daha az saygı duydu. Halifenin görüşlerine çok itiraz etmeyen Mûnis artık hissettiği rahatsızlığı ona karşı açıkça belirtmeye başladı. Halife, Mûnis'i öldürme planı kurmakta idi. Bu bilgiye yardımcıları sayesinde vakıf olan Mûnis'in artık halife ile arası bozulmuştu. Bu olay halife tarafından yalanlanmıştı fakat Mûnis'e inandırıcı gelmemişti. O artık saraydan uzak kalmayı tercih ediyordu (Miskeveyh, 1921, 179-180). Hesapsız harcamalardan dolayı kasası boşalan ve yetkisiz elemanlardan dolayı da yönetimi bozulan devlet, kendi askerî gücünü de dağıtmak istiyordu. Devletin askerlere karşı başlattığı bu süreç zayıf da olsa düzgün çalışan tek kurumun yok edilmesi anlamına geliyordu. Bu sürecin halifelik için çok tehlikeli olduğu âşikârdı. Halife ve Mûnis arasındaki bu anlaşmazlık 315 (928) yılında ortaya çıkan Karmatî savaşı ile biraz sakinleşti. Ancak bu itiş kakış Ali b. İsa'nın 316 (929) yılında istifa etmesiyle tekrar kendini belli etti. Çünkü Halife Muktedir, Mûnis'in itirazına rağmen İbn Mukle'yi vezirlik görevine getirdi (Miskeveyh, 1921, 209-211). Daha önce Mûnis'in görüşlerini önemseyen halife, Mûnis'in İbn Mukle'nin vezirlik görevine itiraz etmesine karşın onu seçti. Bu durum aslında otoriteye sahip olan bir halife için normaldi ve halifenin kendi yetkisini kullanması doğaldı. Fakat Muktedir'in içinde bulunduğu durum bir kavgayı devam ettirme dışında başka bir anlam taşımıyordu.

Mûnis ve halife arasındaki anlaşmazlık, onların taraftarı olan askerlerin birbiriyle savaşımasıyla kanlı bir hâl aldı. Halifeye yakınlığı ile bilinen Hârûn b. Garîb ve Mûnis'e yakın olan Bağdat polis teşkilatı başkanı Nâzûk birbirine girdi ve onların askerleri Bağdat'ta birbiriyle savaştı. Halife Muktedir'in bu olayı hafife alması ve hiçbir ehemmiyet vermemesi insanların emîrû'l-ümerâlık görevini aileden birisi olan Hârûn b. Garîb'e vermek istediğini ortaya atmalarına neden oldu. Karmatîlerle savaşmak için Rakka'da bulunan Mûnis de bunu duyar duymaz apar topar Bağdat'a döndü (Miskeveyh, 1921, 211-212). Böylece daha önce görüş ayrılığı olan Mûnis ve halife arasındaki anlaşmazlık koltuk savaşına döndü. Mûnis Bağdat'a gelir gelmez sarayda bulunan birçok asker ona tâbi oldu, Mûnis'in eli güçlendi. Halife kendisini destekleyen askerlerin kaçmasıyla zayıf bir duruma düştü. Mûnis bu durumdan faydalanarak halifeye bir mektup yazdı ve askerlerin harem mensuplarından ve onlara harcanan paradan çok rahatsız olduğunu belirterek halifenin saraydaki bürokratları görevlerinden azl etmesini istedi. Halife bu koşulu kabul edince Hârûn b. Garîb'i de Bağdat'tan çıkarıp Sugûr'a göndermesini istedi. Bu isteği de yerine getiren halife, Hârûn'u Bağdat'tan çıkardı (Miskeveyh, 1921, 217-219). Halifenin mektubunda da belirttiği gibi hiç müdahale etmediği ve akışına bıraktığı bu olay, onun daha zayıf bir duruma düşmesine neden oldu. Daha önce saraydan çıkmayan sadece haremdeki insanlarla zaman geçiren halife onların desteğinden de vazgeçmek zorunda kaldı. Haremdeki bazı kişileri görevden alacağını açıkladı. Harem mensuplarından yönetimde görevli kimse bırakmayacağını bütün işleri kendi üzerine alacağını belirtti.

Halifenin bu açıklamaları problemleri çözmedi, ikinci darbe ile yüzleşti. Halifenin zayıf duruma düştüğünü gören Mûnis taraftarlarından Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân halifeye darbe yapmaya kalktı. Miskeveyh bu kalkışmadan Mûnis'in de haberi olduğunu yazsa da Arîb b. Sa'd, Mûnis'in haberi olmadan Nâzûk ve arkadaşı Ebü'l-Heycâ halifeye darbe yapıp Muhammed b. Mu'tazid'ı Kâhir adıyla halife seçtiklerini söyler. Olayın kendi kontrolünden çıktığını anlayan Mûnis, halifeyi kurtarmak için harekete geçti. Halife ve ailesini emniyete alan Mûnis onları güvenli bir yere yerleştirmiş ve onları savunacak bir askerî birlik bırakmıştı. Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ saraya girdiğinde askerleriyle birlikte her şeyi talan ettiler ve hapiste bulunan herkesi serbest bıraktılar (Arîb b. Sa'd, ts., 123; Miskeveyh, 1921, 218).

Bu olay halife ile Mûnis arasından sessizce sıyrılan yeni bir güce işaret ediyordu. Nâzûk'un darbesinden sonra askerlerin özellikle Mesâfî denilen askerî grupla birleşip bu darbeye, karşı darbe yapması Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ'nın ölümüyle sonuçlandı. Darbecilerin getirdiği Halife Kâhir görevden alındı, Muktedir görevine iade edildi. Tekrar halifelik makamına dönen halife Muktedir ve Mûnis arasındaki anlaşmazlık ötelenmiş oldu. Ancak onların arasındaki anlaşmazlık askerlerin kontrolden çıkmasını sağlamıştı. Çünkü bu darbenin püskürtülmesinde önemli bir rol oynayan Mesâfî askerleri sürekli para ve maaş zammı isteğiyle karışıklık çıkartıyorlardı. Bu durum Bağdat'ta piyade askerleriyle suvarîlerin birbiriyle savaşmasına neden oldu. Çünkü halife, suvarî grubuna maaşları ödeyememesinin nedenini piyadelerin yüksek ücret almalarına bağlayınca askerler birbirine düşman oldu ve birbirini öldürmeye başladı. Halifenin Bağdat'taki askerlerin yâhut şurta teşkilatının başkanı Muhammed b. Yâkût'un suvarîleri desteklemesiyle piyadeler yok edildi. Bu, halifenin tekrar göreve dönmesine en büyük katkıyı veren askerî grubun yok edilmesi anlamına geliyordu. Devlet artık kendi gücünü kendi elleriyle yok eden bir hale dönmüştü (Arîb b. Sa'd, ts., 128-129).

Halife ile Mûnis arasındaki husumet bu defa vezir İbn Mukle üzerinden devam etti. Halife Muktedir, Vezir İbn Mukle'yi Mûnis'in tarafını tuttuğunu söyleyerek görevden aldı. İbn Mukle'nin yerine Mûnis'in sevmediği Hüseyin b. Kâsım'ı vezir seçmek istedi. Onların arasındaki anlaşmazlıklar Ali b. İîsâ'nın müdahalesiyle kontrol altına alındı (Miskeveyh, 1921, 229). Ancak halife ile Mûnis arasındaki çekişme bununla bitmedi. 319 yılında halife ve onun arasında geçen çekişmelere taraf olmaya çalışan Yâkût ailesi ile Mûnis arasında problemler ortaya çıkmaya başladı. Halifenin yeni polis teşkilat başkanı Muhammed b. Yâkût'un ona karşı bir saldırı yapacağını duyan Mûnis, Bağdat'tan çıkarak Şemmâsiye kapısına yerleşti. Oradan halifeye mektup ileterek Muhammed b. Yâkût başta olmak üzere Yâkût ve oğullarının Bağdat'tan çıkarılmasını istedi. Fakat Halife Muktedir bunu yapmayınca askerler eylem başlattı ve Mûnis'i Bağdat'a dönme konusunda ikna etmeye gelen Ali b. İîsâ ve Süleyman b. Hasan tutuklanınca halife Yâkût ailesini Bağdat'tan çıkarmak zorunda kaldı (Arîb b. Sa'd, ts., 140). Böylece Mûnis halifeye istediği şeyleri yaptırdı fakat aralarındaki düşmanlık büyüyerek devam etti.

319 (932) yılında halife Muktedir'in Hüseyin b. Kâsım'ı vezir seçmesi Mûnis ve halife arasındaki mücadelenin kırılma noktası oldu. Halifenin Hüseyin b. Kâsım'ı tayin etmesinden hoşlanmayan Mûnis, Bağdat polis teşkilatı başkanı İbnü'r-Râik'in onu hedef almasını bahane ederek Bağdat'tan çıkıp Şemmâsiye kapısına yerleşti. Mûnis Şemmâsiye'den halifeye mektup yazarak vezir Hüseyin b. Kâsım'ın görevden alınmasını, sarayda halifeye en yakın yardımcılardan birisi olan Muflih'in kendisine gönderilmesini, cezasını kendi elleriyle vermek istediğini söyledi. Fakat halife onun isteklerine cevap vermeyip gönderdiği elçiye de hapsedince, önce Barzan'a sonra Musul'a yerleşmek için harekete geçti (Arîb b. Sa'd, ts., 143). Mûnis Bağdat'tan çıkınca halife daha önce Mûnis'e düşman olup Bağdat'tan giden askerleri ve Muhammed b. Yâkût gibi kişileri Bağdat'a topladı, Mûnis de Musul'da birçok asker toplayarak güçlendi. Böylece daha önce merkezden yönetilen askerler birbirine düşman iki rakip gruba bölünmüş oldu. Musul'da daha fazla güçlenen Mûnis dokuz ay sonra 320 yılında Bağdat'a dönmek için yola çıktı, halife Muktedir de Bağdat'ı savunmak için hazırlıklarını tamamladı. Yapılan savaş sonucunda halife Muktedir öldürüldü onun yerine Muhammed b. Ahmed el-Mu'tazıd, "Kâhir-Billâh" adıyla halife seçildi (Arîb b. Sa'd, ts., 152). Böylece güçlü ve zengin bir devlet devralan Muktedir, devletin parasını, yönetimini ve askerî birliğini yok ederek hayata gözlerini yumdu.

Halifenin öldürülmesi Sâmerîâ dönemini hatırlatıyordu. Askerlerin halifeyi öldürüp yerine başkasını seçmesi Sâmerîâ döneminin bir benzeriydi. Halife Mu'tazıd'ın temellerini güçlendirmek için uğraştığı devlet onun döneminde daha kötü duruma düştü. Mûnis el-Muzaffer yeni bir uygulama başlatmış oldu. Halifeyi öldürüp başkente şaşısalı bir kıyafetle girmesi ve yeni halifeyi seçmesi, Abbâsî sınırlarında özerklik ilan eden liderlerin başkenti ele geçirme arzusunu kamçılayacaktı. Artık Halife Kâhir'den sonra devlet bu gibi kalkışmalarla mücadele etmek zorunda kalacaktı.

Yeni seçilen halife Sâmerîâ dönemi halifeleri gibi kafeste bir halife haline dönmüştü. Fakat yeni kafesin sahibi Boğâ değil Mûnis el-Muzaffer'di. Kâhir ise kafeste rahat durmayacaktı. Kâhir-Billâh, Muktedir'in aksine şiddete meyilli birisiydi. Her türlü zorluğun içinden geçerek gelen devlet, Kâhir'in başa geçmesiyle şiddetin en çirkin örneklerini görmeye başladı. Özellikle onun Halife Muktedir'in ailesine ve annesine yaptığı işkence insanî sınırları aşmıştı (Arîb b. Sa'd, ts., 155-156). Artık ekonomisini ve

siyâsî gücünü kaybeden devlet, kültür ve geleneklerini de yitirmeye başlamıştı. Devletin halkı korumak gibi bir derdi ise hiç yoktu.

Dönemin en büyük âlimlerinden Sâbit b. Sinân devletin içine düştüğü durumdan endişe ederek bir defasında idarecilere gidip düşüncelerini paylaşmıştı. O, devletin özellikle Muktedir döneminde karşılaştığı bir problemi çözmek yerine görmezden gelmeye başladığını ve zamanında çözmediği bu sorunların büyüyerek devleti daha zor bir duruma soktuğunu söylemişti. Fakat onu dinleyen idareci onun tespitlerini gülümseyerek hiçe saydı. Ama çok geçmeden aynı yönetici ağlayarak ona gelmişti (Miskeveyh, 1921, 268). Aslında Sâbit'in anlattığı bu tablo Abbâsî Devleti'nin Muktedir dönemindeki durumunu oldukça net bir biçimde tasvir ediyordu.

Mûnis ve Kâhir arasındaki ilişkiye gelirsek Halife Kâhir, Mûnis'in her devlet meselesinde etkili olmaya çalışmasından usandığı için, Mûnis'in daha önce düşmanı olan Muhammed b. Yâkût'u yanına almıştı. Muhammed b. Yâkût, Mûnis'in yardımcısı Yelbak'ın affı üzerine Bağdat'a dönmüştü. Vezir İbn Mukle de halife ve İbn Yâkût'un oluşturduğu yakınlıktan endişe ederek, Halife Kâhir'in Muhammed b. Yâkûtla beraber Mûnis'e bir düşmanlık beslediğini Mûnis'e bildirmişti. Bu olay Mûnis ve Halife Kâhir arasında güvensizlik oluşmasına neden oldu. Askerler ve halife arasında gerginlik yeniden başladı. Fakat Mûnis ve yakınları önce Muhammed b. Yâkût'u hedef aldı. Onun Bağdat'tan kaçmasıyla yâhut Bağdat'ta saklanmasıyla hedeflerini Kâhir'e çevirmişlerdi. Onlar Halife Kâhir'i sarayda hapsedmeyi ve onun yerine Mükteffî'nin oğlu Ebû Ahmed'i halife seçmeyi düşünüyorlardı. Fakat bu bilgiyi alan Kâhir onlardan önce davranarak Mûnis, Yelbak ve Yelbak'ın oğlu Ali'yi yakalatarak öldürttü. Bağdat, karşıt askerler tarafından yeniden yağmalandı (Miskeveyh, 1921, 296-300). Askerler Mûnisten sonra düzgün bir lidere kavuşamadı.

Mûnis'in ölmesi bir dönemin bitmesi demektir. Çünkü Mûnis, devlete duyulan güvenin sembolü haline gelmiş bir askerdir. O, halifenin kararlarının arkasındaki güç, gerektiğinde halifenin kararlarını eleştirebilen ve devletin güveni için kendini ortaya koyan bir liderdir. Onun ölümüyle devlet yirmi beş yıl askerî komutanlık yapan bir liderini kaybetmişti. Mûnis'in vefatından sonra o derecede otoriteye sahip bir kişi gelmedi, askerler yularsız bir deve yâhut at gibi onları yönlendiren bir yönetici olmadan ortada kalmışlardı. Zaten Mûnis ve Muktedir mücadelesinde ikiye bölünmüş olan

askerler (Sâcî ve Hucerî) arasındaki mücadele henüz kapanmadan Mûnis'in ölümüyle oluşan güvensizlik daha da arttı. Halife Kâhir bu olaydan sonra birçok insanı öldürttü. İnsanlara eziyet etmekten hiç kaçınmayan halife hemen herkeste antipati doğurdu. Kâhir'in halife seçilmemesi için kendisine karşı mücadele veren İshak b. İsmail gibi kişileri diri diri kuyuya gömdürmesi korku derecesini yükseltti (Miskeveyh, 1921, 324). Bu korku insanlarda olduğu kadar askerlerde de oluşmaya başladı. Mûnis'ten sonra en etkili askerî grup olan Sâcî ve Hucerîlerin devletin ödemelerde zorlanmasıyla beraber halifeye karşı baskıyı artırması gerginlik yarattı. Mûnis'i öldürdükten sonra askerlere zam ve rütbe vaat eden Halife Kâhir bu olaydan sonra devletin gücünü elinde toplamakla meşguldu. Askerlerin kendi otoritesi altına girmesini istiyordu. Fakat Mûnis'ten sonra özellikle Sâcî ve Hucerî askerî grupları devletin yönetim gücünün kendilerinde olmasını arzu ediyorlardı. Bütün bu nedenler gerginliği artırıyordu. Onların arasında gerginlik sürerken askerler Halife Kâhir'in onlara karşı bir plan kurduğunu ve onları yok etmek için bir hapisane yaptırmakta olduğunu duydular. Bu gelişmeler üzerine halifenin sarayına baskın düzenleyerek halifeyi görevden aldılar. Onun yerine Muktedir'in oğlu Ebü'l-Abbâs'ı "Râzî" adıyla halife seçtiler. Halife Kâhir sarayda bir odada hapsedildi, ardından gözüne mil çekildi. Böylece Halife Kâhir'in korku saçan dönemi, ürkütücü bir şekilde bitti ve Râzî'nin dönemi resmen başlamış oldu (Miskeveyh, 1921, 328-329).

Abbâsî Devleti'nde halifeyi öldürüp yerine başka halife seçmek Mûnis'in Muktedir'i öldürmesiyle tekrar geri dönmüştü. Askerler de uzun yılların komutanı Mûnis'ten ilham almış olmalı ki onlar da halifeyi öldürmemişlerdi gerçi ama bir halifeyi görevden alıp yeni bir halifeyi tahta oturtmuşlardı. Attıkları bu adım, daha önce kutsal bir makam olarak görünen halifelik kurumunun artık eski değerini kaybetmiş olduğunu gösteriyordu. Halifelik artık sadece sembolik bir makamdı. Kâhir'in baskı ile ayakta tutmaya çalıştığı merkezî sisteme dayalı yönetim sistemi de geride kaldı. Merkezî otorite yerine güçlü bireylerin ya devlete dayalı ya da devletten ayrı bir bölgeyi yönettiği dönem başladı. Abbâsî Devleti yeni bir siyâsî tecrübenin içine sürükleniyordu.

1.3. Devlet Yönetiminin Güçlü Bölge Liderlerinin veya Askerî Liderlerin Baskısı Altında Olduğu Dönem (324-334/935-945)

1.3.1. Halife Râzî ve Sonun Başlangıcı

Abbâsî Devleti Mu‘tazîd’ın halifeliğiyle birlikte yaklaşık on altı yıl bir toparlanma dönemi yaşadıktan sonra Muktedir’in başa geçişiyle gerileme dönemine girdi. Yetkin olmayan bir çocuğa halifelik görevinin verilmesi birçok güç odağına fırsat sunmuştu. Bürokratlar, harem mensupları, askerler ve bazı güçlü kişiler devleti soymak için âdeta yarışa başlamıştı. Herkes devletten bir şey koparmak için uğraşıyordu. Muktedir göreve geldiğinde devletin kasasında on altı milyon dinar vardı, ancak devlet sadece ilk üç yılda fakir duruma düşmüş, halkın cebindeki paraya göz dikmeye başlamıştı. İbnü’l-Cessâs ve Mâzerâî gibi dönemin en zenginlerine ait mallar devlet tarafından gasp edilmişti.

Bu düşüş devletin hesap işlerini düzenli bir şekilde yapması gereken bürokratların kendi aralarında husumete düşmesiyle başladı. Devlette yönetim güçlü iken Halife Mu‘tazîd ve Halife Müktefî bürokratların yeteneğini devletin iyiliği için kullanmayı başarmıştı. Onlar bürokratları ne başıboş bırakmış ne de çok fazla sıkırmıştı. Gerekğinde onlara özgür çalışma alanı bıraktılar, gerektiğinde o özgürlük alanlarını sınırlandırdılar. Böylece onları en verimli bir biçimde devlete hizmet için kullandılar. Fakat Muktedir’in başa gelmesiyle birlikte yaşından veya sorumluluk almaktan kaçınmasından dolayı bürokratları tamamen serbest bırakması devleti zor bir duruma soktu. Bürokratlar üzerlerindeki idare gücü zayıflayınca devlet işlerini önemsemeyerek sadece para kazanmak için birbiriyle yarışmaya başlamışlardı. Fikir üretmek yerine birbirinin yönetimini ön yargı ile değerlendirmek, görevleri birbirinden devraldıklarında birbirine sınır tanımayan işkence uygulamak, azledilenlerden hiç sahip olmadığı kadar büyük paralar istemek ve görevi bırakanın evini soymak, çoluk çocuğunu, yakınlarını parasız bırakmak normal bir hale döndü. Mu‘tazîd ve Müktefî döneminde devletin malî durumunu iyileştirmek için çaba gösteren bürokratlar bu defa devletten para çalmak için hile ve yolsuzluk yöntemi geliştirmekle meşguldu.

Devletin iyi bir şekilde yönetiminden sorumlu olan halife ise saraydan çıkmıyor, halkın dertlerinden bîhaber yaşıyordu. Etrafında yer alan harem mensupları ve yardımcıları da

lüks bir hayat içinde sarayda yaşamlarını sürdürüyordu. Halifeye ve haremine para geldiği sürece halkın ne halde olduğu umurlarında değildi. Halk vezirlerin sürekli artırdıkları vergi ile boğuşmakta idi. Toplum ve devlet arasında büyük bir uçurum oluşmuştu. Bağdat'ta eylemler ve protestolar normal hale gelmişti. Halktan uzak yaşayan halifenin topluma çıkıp sokaklarda dolaşması neredeyse hiçbir şekilde söz konusu değildi. Vezirler devletin günlük harcamaları ile sarayın günlük ihtiyaçlarını karşılamakla meşguldu. Sarayın malî ihtiyaçları ise bitmek tükenmek bilmiyor, gün geçtikçe artıyordu.

Sarayın günlük ihtiyaçları devletin hazinesini eritirken devletin yönetim ve idaresi de bozulmaya başlamıştı. Özellikle Hâkânî ailesinden bazı kişilerin devletin başına gelmesi devlet yönetim işlerinin tamamıyla bozulmasına neden oldu. Çok yaşlı olan bu vezir devlet işlerini oğluna ve kâtiplerine bıraktı. Onların her makamı para ile satmaya kalkışması devlet işlerinin bozulmasına sebep olduğu gibi layık olmayan insanların devlet görevine gelmesine de neden oldu. Vezirlerin, özellikle Benü'l-Cerrâh ailesinden Ali b. Îsâ'nın devletin toparlanması için sarfettiği tüm çabalara karşın devleti kurtarmak mümkün olmadı ve sürekli düşüş devam etti.

Hazinesi boşalan ve devlet mekanizması çalışmayan Abbâsî Devleti var olma mücadelesinde büyük bir darbe aldı. Bu talihsizlik yetmiyormuş gibi halife ve askerler arasında çekişme de başlayınca devlet sistemi dibe vurdu. Dıştan gelen tehditlere karşı devleti korumakla görevli olan askerler kendi devletini ve halifesini hedef aldı. Bu çekişmeler Halife Muktedir'in öldürülmesinin ardından yirmi beş yıl devletin askerî komutanlığını yapmış olan Mûnis'in öldürülmesi ve en sonunda Kâhir'in yakalanıp sarayda hapsedilmesi ile sonuçlandı.

Halifenin ve Mûnis'in öldürülmesi unutulmaz bir kabusun yeniden görülmesi anlamına geldi. Daha önce malî nedenlerle ve yönetim zaafıyla uğraşan devlet, yöneticilerin birbirini öldürmesinin yarattığı sorunlarla ve darbelerle meşgul olmaya başladı. Devlet sistemi tamamen yok oldu, başıboş askerler birçok gruba parçalanarak birbiriyle savaşılan militan gruplara döndü. Merkezî yönetim ne Irak'ta ne de eyaletlerde bulunan halka karşı sorumluluklarını yerine getiremiyordu. Halife Râzî, Kâhir'i hapseden Sâcî ve Hucerî askerler tarafından göreve getirilmişti (Sûlî, 1935, 1). Halife Râzî başa

geldiğinde eski halife Kâhir gözüne mil çekilerek siyasetten uzaklaştırılmıştı (Miskeveyh, 1921, 332). Abbâsî Devleti tüm birimleriyle çatırdamaya başlamıştı.

Râzî halifelik makamına oturduğunda Abbâsî Devleti çoktan gücünü kaybetmişti. Devlet hem merkezde hem de uzak bölgelerde hâkimiyet kurmaktan oldukça uzaktı. Devletin doğu ve batı bölgelerinde, neredeyse tamamında, yerel idareciler yarı özerk devletler oluşturmuştu ve devlet güçsüzlükten dolayı bunları kabul etmek zorunda kalmıştı. Bunlar kendi askerî birliklerini kurarak hem kendilerini koruyorlar hem de bu askerlerle fırsat bulduklarında hâkimiyet sınırlarını genişletiyorlardı. Devlet onları tanımakla kalmıyor onların kendi bölgelerinde vergi toplamasına müsaade ediyordu. Devletin âmilleri ve vezirleri bu bölgelerden gelen gelirleri kontrol etme gücünü kaybetmişti. Bunların bir kısmı az bir vergi gönderiyor, hatta bazıları hiçbir şekilde Bağdat'a vergilerini göndermiyordu. Böylece yerel siyâsî oluşumlar güçlenirken merkezî devlet gittikçe zayıflıyordu (Shaban, 1976, 155-156). Kâhir döneminde askerlerin başında güçlü bir komutanın olmaması bir yana aralarında ayrılıkların bulunması, askerlerin dağılması sonucunu doğurmuştu. Hatta bazı askerler diğer bölgelerdeki yeni oluşumlara katılarak onların askerî gücüne güç katmaktaydılar. Hamdânîler Cezîre ve Musul bölgesinde, Yâkût ailesi Vâsıt'ta, Ali b. Büveyh Errecân, ardından Fâris'te, Berîdîler Sûs ve Cündîşâpûr'da, İbn Tuğc Mısır ve Şam'da yarı özerk devletler kurmuşlardı. Halifelik kurumu resmîyette adı geçen fakat faaliyetlerde eseri olmayan bir kurum haline dönmüştü. Buna rağmen halife Râzî veziriyle, hâcibiyle, âmiliyle görevini yapan en son halife olarak gösterilmektedir. Ondan sonra gelenlerin sadece ismen halifelik makamında bulundukları söylenir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/334, 337, 340).

Halife Râzî'nin otoritesi kalmamış bir devleti devralması onun ve vezirlerinin devleti yönetebilmesini zorlaştırmıştı. Devleti yönetenlerin özellikle vezirlerin devletin durumunu iyileştirmek için hareket edebilme imkânları kısıtlıydı. Bazı güçlü kişiler devletin işlerine müdahil olup bütün devlet işlerini ele geçirmeye çalışıyordu. Sâhibü'l-mahzen (Hazine Muhafızı) veya hâcib olarak göreve gelen Muhammad b. Yâkût'un vezirin görevini gasp etmesi bunun bir örneği idi. Diğer bölgelerde bulunan liderler de ellerindeki toprağın askerlerin maaşı için yetmediğini bahane ederek devlet arazilerine el koyuyorlardı. Hârûn b. Garîb'in Horasan yolundaki toprakları kendi üzerine alması

bunun bir örneği idi. Devlet artık hem yönetme konusunda hem de gelir bulma konusunda iyice yıpranmıştı (Miskeveyh, 1921, 348-349). Vezir İbn Mukle, Muhammed b. Yâkût'u öldürüp merkezî yönetime hâkim olmaya çalıştı fakat askerlerin sürekli bozgunculuk yapması, vezirin evini hedef alması onun elini kolunu bağladı ve Bağdat'ta olayların artmasına neden oldu. Askerler veziri hedef alırken günlük hayatta ortaya çıkan yeni gruplar da yönetim zaaflarından yararlanarak sokaklarda halkı huzursuz etmekteydi. Bu gruplar arasında Hanbelîler ön planda yer alıyordu (Miskeveyh, 1921, 363-365). Ayrıca bölge liderlerinin planlı bir şekilde merkezî devletten kaynakları kesmesi devleti zor duruma sokmaktaydı. Miskeveyh'in verdiği bir bilgiye göre Berîdî'nin yardımcılarında Ebû Abdullah el-Kûfî'nin en belirgin politikası, merkezî devletten bilerek vergi kesmesi ve vezir İbn Mukle'yi ekonomik darlığa sokmak için çaba göstermesi idi (Miskeveyh, 1921, 370).

Muhammad b. Râik'in Basra ve Vâsıt'tan gelen gelirleri kesmesi zaten zar zor günlük malî ihtiyaçlarını karşılayan devlet için büyük bir darbe oldu. Vezir İbn Mukle, İbn Râik'in attığı bu adımın başka bölge liderlerinin de devlete vergi göndermeyi kesmesine sebep olacağını halifeye bildirerek halifenin ona karşı bir mücadele başlatmasını istedi. Fakat İbn Mukle bunu gerçekleştiremeden Sâcî ve Hucerî askerlerinin lideri konumundaki Muzaffer b. Yâkût, Vezir İbn Mukle'yi yakalayıp görevden alınmasını istedi. Eli kolu bağlı olan halife askerlerin getirdiği Abdurrahman b. İsmâ'yı vezir seçmek zorunda kaldı (Sûlî, 1935, 81). Bu durum ise devlet için ard arda gelen kabusların alevlenmesi demekti. Devlet askerlerin halife ve veziri görevden almasını yaşamıştı ve bu durumun yarattığı zafiyetin çok acı olduğu açıktı. Fakat bu defa devlet bambaşka bir sürece girdi. İbn Râik'in halifeye mektup yazıp merkezî devleti yönetme fırsatı istemesi bundan böyle artık bölge liderlerinin sadece devletten vergi kesmeyi değil, devletin merkezini açık hedef haline getireceklerini gösteriyordu.

Halife Râzî'nin İbn Mukle'den sonra vezirlik görevi verdiği Abdurrahman b. İsmâ'nın iki ay içinde görevinden istifa etmesi (Sûlî, 1935, 84), ondan sonra gelen Ebû Ca'fer el-Kerhî'nin sadece üç gün görev yaptıktan sonra kaçıp saklanması devleti yönetmenin artık ne kadar zor olduğunu gösteriyordu. İbn Râik'in Basra ve Vâsıt gelirlerini kesmesinden sonra Berîdîler Ahvâz'ın, Ali b. Büveyh ve Ebû Ali b. İlyâs Kirmân'ın gelirlerini merkeze göndermeyi kesmişlerdi. Halifenin son olarak Ebû'l-Kâsım

Süleyman b. Hasan'a görev vermesi, onun da başarısız olması üzerine halife Abbâsî Devleti'nde bir dönüm noktası teşkil edecek adım atmak zorunda kaldı ve yönetim biçimini köklü bir şekilde değiştirecek yönetime başvurdu. Devleti bir bölge liderine, Muhammad b. Râik'e kendi elleriyle teslim etti (Miskeveyh, 1921, 394-395).

1.3.2. Emîrû'l-ümerâlar Dönemi

Emîrû'l-ümerâ İbn Râik'in Birinci Dönemi ve Siyâsî Gelişmeler

Halife Râzî'nin, İbn Râik'e devleti teslim etmesiyle yeni bir süreç başladı. Devlet hiyerarşisinde halifeden sonra vezir gelmesi gerekirken emîrû'l-ümerânın gelmesiyle var olan düzen altüst oldu. Halifeden sonra gelecek olan emîrû'l-ümerâ vezirden daha güçlü en az halife kadar hatta halifeden daha güçlü bir konumda idi. Vezirlik kurumu yok oldu, sadece ismi kaldı. Artık bundan sonra vezir ne bölge valileri, dîvânlar ne de kâtipler üzerinde yetkili idi. Sadece üzerindeki siyah giysisi ile adı kalmıştı (Nawwaf, 2020, 242). İbn Râik'in bu göreve gelmesiyle birlikte eyaletlerde bulunan liderler bu görevi almak için girişimlerde bulunmaya başladı. Yeni makam oldukça iştah kabartıcı idi.

İbn Râik göreve gelir gelmez devlette uzun yıllardır huzursuzluk yaratan Sâcî ve Hucerî askerlerini yok etmek için uğraştı. İlk olarak Sâcî askerleri Vâsıt'a çağırarak silahlarını alarak hapsedtirdi (Sûlî, 1935, 85). Daha sonra 325 (937) yılında Hucerî askerlerini hedef aldı, onları ve evlerini yok etti. Böylece Halife Muktedir'i iki, Halife Kâhir'i bir darbeden kurtaran askerî grup yok edilmiş oldu. Halife Râzî'nin bu iki grup askeri iyi yönetememesi, sonunda İbn Râik'in onları yok etmesini seyretmek zorunda kalması neticesinde Bağdat'ı canla başla savunan askerler yok olmuştu. Artık gelmek isteyen herhangi bir güç için Bağdat savunmasız bir durumdaydı.

İbn Râik, Sâcî ve Hucerî birimlerinin işini bitirdikten sonra Berîdîleri Ahvâz ve Basra'dan çıkarmak için harekete geçti. Berîdîler'i devlete vermeleri gereken vergiyi vermediği ve askerleri devlete karşı kıskırttığı için hedef almıştı (Miskeveyh, 1921, 403). Berîdîleri Ahvâz ve Basra'dan çıkarmaya çalışan İbn Râik anlaşma yolunu seçmeleri ve devlete vergi göndermeyi vaat etmeleri üzerine onları yerlerinde bıraktı. Bununla birlikte geriye kalan Hucerî askerlerini kendi tarafına çekerek güçlenen Berîdîler bir müddet sonra devlete göndermeleri gereken vergileri göndermemeye başladı. Onların

bu parayı kesmesi İbn Râik'in daha önceki Abbâsî vezirleri gibi dar bir alanda sıkışıp kalmasına neden oldu. Devletin işlerini yürütmek için şimdi sadece Sevâd ve Irak bölgesi elinde kalmıştı. Ahvâz daha sonra el değiştirdi ve İbn Râik'in tarafına geçti, İbn Râik de orayı en güvendiği komutanlarından Beckem'e verdi (Miskeveyh, 1921, 421). Ancak çok geçmeden Ebû Abdullah el-Berîdî ve Ahmed b. Büveyh güçlerini birleştirerek Mükrem'i İbn Râik güçlerinden aldıkları gibi Ahvâz'ı da Beckem'den geri aldılar.

Bölgelerin hızlı bir şekilde el değiştirdiği bu dönemde liderler arasındaki ortaklıklar da hızla değişebiliyordu. Düşman olup birbiriyle savaşıyor insanlar kısa sürede anlaşarak ortak olabiliyordu. Beraberlikler de bozulup düşmanlığa dönüşebiliyordu. 326 (937) yılında Beckem ve İbn Râik'in arası açıldığı gibi Ebû Abdullah el-Berîdî ile Ahmed b. Büveyh'in arası da açıldı. Bu denge değişiminden faydalanan Berîdî hemen İbn Râik ve Halife Râzî ile barıştı ve Beckem'e savaş açarak onu Vâsıt'tan çıkarmaya çalıştı (Hemedânî, ts., 314). İbn Râik'in Berîdîler'e yaklaşması onun daha önce en güvendiği ve yardımcısı konumunda olan Beckem ile arasının iyice açılmasına sebep oldu. Bu aşamada Beckem, Bağdat'ı hedef aldı ve İbn Râik'i görevinden uzaklaştırmaya muvaffak oldu. İbn Râik'in Beckem'i Bağdat'tan engellemek amacıyla Diyâlâ Nehri'nin kapaklarını açması ona yaramadı. Nehir, Beckem'i engellemediği gibi halkın ektiği, biçtiği bütün ürünleri aldı götürdü, Bağdatlıları aç bıraktı. Beckem ve askerlerinin Diyâlâ Nehri'ni geçmesiyle yeni bir dönem başlamış oldu (Sûlî, 1935, 106).

Beckem'in Emîrû'l-ümerâlık Dönemi ve Siyâsî Gelişmeler

Beckem Bağdat'a geldiğinde Halife Râzî, İbn Râik'i görevden almak zorunda kaldı ve Beckem'i emîrû'l-ümerâ seçti. Halifenin Beckem'e emîrû'l-ümerâ görevini vermesi devletin başına gelme kurallarının değiştiğini göstermekteydi. Artık kim güçlenir ve halifenin kapısına dayanırsa görev alabiliyordu. Bu da bölgede güçlenen herhangi bir kimsenin Bağdat'ı hedef alması anlamına geliyordu. Devlet, hayatini sürdürmek için paraya ihtiyaç duyduğunda bile bölge liderleri devletten vergi kesmekteydi. Beckem göreve geldikten sonra Hamdânîler (905-1004) devlete göndermesi gereken vergiyi göndermediler. Bu nedenle Beckem'in ilk askerî harekâtı onlara karşı oldu. Bu mücadeleye bizzat Râzî de katıldı (Sûlî, 1935, 108). Beckem Musul'daki Hamdânîler'i mağlup ederek bölgeyi ele geçirdi. Toprağını kaybeden İbn Hamdân beş milyon dirhem

peşin ve düzenli bir şekilde merkeze vergi göndereceğine söz vererek barış anlaşması isteyince Beckem anlaşmayı Râzî'ye danışarak kabul etti. Bu arada onların boş bıraktığı Bağdat'ı İbn Râik saklandığı yerden çıkarak bazı Karmatî ve Hucerî askerleri ile ele geçirmişti. İbn Râik ile de anlaşma sağlayıp Fırat Yolu, Diyâr-ı Mudar, Cünd-i Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerine (Sûlî, 1935, 122) onu tayin eden Beckem, Ebû Abdullah el-Berîdî ile de anlaşarak altı yüz bin dinar yıllık gelir karşılığında onun elinde olan Vâsıt'ı resmen Berîdî'nin iktâi olarak tanıdı (Miskeveyh, 1921, 453). Böylece Beckem çok büyük bir başarı elde etmiş oldu. Geliri olmayan devlet, arka arkaya iki bölgeden gelir sağlamıştı.

Devlet ile yakınlaşan Berîdî çok uzun sürmeden vezirlik görevini elde etti. Ardından Emîrû'l-ümerâ Beckem'in onun kızıyla evlenmesiyle akrabalık ilişkisi kurdu (Sûlî, 1935, 139). Daha önce rakip olan bu iki liderin güçlerinin birleşmesi uzun zamandır güç kaybeden devlet için olumlu bir gelişme idi. Bu dönemde hırsızların ve hırsızlığın çoğalması toplumu bezdirmişti. Bazısı yakalanıp şehir kapısında asılınca durum biraz sakinleşti (Sûlî, 1935, 139). Berîdî ile Beckem'in arası bir yıl sonra tekrar bozuldu. Beckem Vâsıt'ı ele geçirdi ve Berîdî'nin vezirlik görevinden alındığını ilan etti. Halifenin tayin ettiği bir veziri emîrû'l-ümerânın görevden alması, Beckem'in yâhut emîrû'l-ümerâ'nın ne kadar güçlü olduğunu göstermekteydi (Miskeveyh, 1921, 458). Mâverdî'nin de söylediği gibi halifenin seçtiği bir görevliyi ancak halife azledebilirdi (Mawardi, ts., 41-42). Beckem'in Vâsıt'a hareketinden çok uzun zaman geçmeden hasta olan halife Râzî vefat etti (Sûlî, 1935, 149).

Müttakî'nin Halife Seçilmesi ve Bu Süreçte Yaşanan Olaylar

Halife Râzî'nin vefatından sonra Beckem kendi kâtibi olan Ahmed b. Ali el-Kûfî'nin başkanlığında bir heyet kurarak Ebû İshak İbrahim b. Muktedir el-Müttakî'nin halife seçilmesini sağladı (Sûlî, 1935, 187-188). Bu heyet halifenin seçimini sağladıktan sonra Beckem'in konakladığı Vâsıt'a bir elçi göndererek onun biatını aldı. Emîrû'l-ümerâ halifenin seçimi için Bağdat'a gitme lüzumu görmemişti. Çünkü bu dönemde güç dengesi çoktan halifelerden emîrû'l-ümerâ'ya geçmişti. Aslında Beckem kendisinin halifeden üstün olduğunu göstermek istiyordu. Ancak Beckem'in kendini üstün görmesi onun canına mal oldu. Berîdîlerle savaşmak için yola çıkan Beckem yarı yolda Berîdîlerin mağlup olduğu bilgisini aldı. Fakat Vâsıt'a dönmek yerine yol üstünde

gördüğü bedevîlere saldırma kararı aldı. Bedevîleri hafife alan Beckem onlara saldırırken hem zırhını giymeden hem de çok az bir askerle onların karşısına çıkmıştı. Fakat bedevîler Beckem'in zannettiği kadar kolay av değildi, aksine Beckem'in ölümü onların elinden oldu (Miskeveyh, 1915, 10).

Beckem'in 329 (942) yılında öldürülmesi devleti yaklaşık iki yıldır ayakta tutan hatta bazı bölgeleri geri kazanan bir lideri kaybetmesi anlamına geliyordu. Devletin çok zayıfladığı bu dönemde istikrarı sağlayan Beckem gibi liderler önemliydi. Daha önce de söylendiği gibi onun kararlı duruşu sayesinde Vâsıt, Basra ve Musul gibi önemli bölgeler vergilerini tekrar devlete göndermeye başlamışlardı. Fakat onun öldürülmesi, fırsatçılığı ile bilinen Ebû Abdullah el-Berîdî'nin Bağdat'ı hedef almasına neden oldu. Önce Vâsıt'ı ele geçiren Berîdî, halife tarafından Vâsıt'ta kalması için teklif edilen yüz bin dinara aldırmadan Bağdat'a doğru yola çıktı. Korumasız kalan Bağdat, gelen giden herkese kapısı açık bir kent durumuna düşmüştü. Berîdî kardeşi Ebü'l-Hüseyin, oğlu Ebü'l-Kâsım ve Ebû Ca'fer b. Şirzâd eşliğinde 329 yılının Ramazan ayında (Mayıs/Haziran 941) Bağdat'a girmişti (Hemedânî, ts., 327). Devleti yönetmeye niyeti olmayan Berîdî beş yüz bin dinar verilmesini istedi. Zaten daha önce Vâsıt'a gelirken Bağdat'a girmeme sözü karşılığında bu miktarda bir para istemişti. Halife de sadece yüz elli bin gönderebilmişti. Onun yine aynı miktarda para istemesi devleti yönetme değil, soyma niyetinde olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Berîdî'nin Bağdat'a geldiği bu sürede Bağdat'ta yiyecek fiyatları bir hayli pahalalandı, parasızlıktan yemek alamayan insanlar açlıktan ölmeye başladı. Açlıktan ölen insanların sayısı hızlı bir şekilde yükselince cesetler kabirlere ikişer üçer gömülmeye başladı (Hemedânî, ts., 325).

Berîdî'nin isteklerine karşı çıkma gücü olmayan Müttakî onun istediği parayı sonunda buldu. Fakat Berîdî parayı alır almaz askerlere verilen paralardan kendi paylarını almak için bozgunculuk yarattı. Türk ve Deylem askerleri ikiye bölünerek Berîdî'nin üzerine gittiler. Mallarını ve evlerini yağmaladılar, paranın bir kısmını aldılar. Berîdî Bağdat'tan kaçarak Vâsıt'a dönmek zorunda kaldı. Berîdî Bağdat'ta olduğu dönemlerde hiçbir halifenin yanına gitmemiş her zaman halife onun ayağına gelmişti. Berîdî kaçtıktan sonra halife emîrû'l-ümerâlık görevini Kür Tegin'e (Kûrenkîc) verdi.

Kür Tegin'in (Kûrenkîc) Emîrû'l-ümerâlık Dönemi ve Siyâsî Gelişmeler

Kür Tegin'in adı çeşitli kitaplarda farklı biçimlerde zikredilmektedir. Miskeveyh ve Hemedânî onu Kûrenkîc olarak zikrederken İbnü'l-Esîr'e göre bu emîrû'l-ümerânın adı Kûrenkîc değil Kür Tegin ed-Deylemî'dir (Hemedânî, ts., 329; Miskeveyh, 1915, 18; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/156). Benzer bir şekilde bu dönemde hayatta olan Sûlî de onu Kür Tegin adı ile zikretmektedir (Sûlî, 1935, 204).

Emir Kür Tegin göreve gelir gelmez Bağdat'ın çarşıları karıştı ve halk sokağa dökülerek Deylemîlere karşı protesto başlattı. Özellikle askerlerin Türk ve Deylem olmak üzere ikiye bölünmesi iki grubu ve yandaşlarını karşı karşıya getirdi. İki grup arasında çıkan bu mücadele sonucunda birçok insan öldürüldü (Hemedânî, ts., 329). Bu olay halkın ortak değeri olan devletin zayıflamasıyla toplumun kabile bağlarına dayanmaya çalıştığını gösteriyordu. Dolayısıyla halk bir devletin halkı olarak kendisini görmek yerine bir kabileye mensubiyet duygularıyla hareket etmeye başlamıştı. Ayrıca 329 yılında çıkan anarşinin nedeni Deylemîlerin Bağdatlıların evlerine kira vermeden yerleşmesi olarak görünürse de Deylemî kökenli Kür Tegin'in emîrû'l-ümerâ seçilmesi ve Abbâsî merkezî yönetimine yeni bir unsurun girmesinden de kaynaklanmış olabilir. Türkler uzun yıllardır merkezî devletin siyasetini belirlemekteydiler. Kür Tegin'in Türklerin lideri Tekinek'i nehirde boğdurup öldürtmesi de çıkan olaylarda etki uyandırmış olmalıdır (Miskeveyh, 1915, 18).

Halk arasında çekememezlikler devam ederken Bağdat, İbn Râik'in gelmesiyle yine karıştı. Beckem'in vefatını duyan İbn Râik yanında daha önce Beckem'in en güçlü Türk komutanlarından Tüzün, Nûştekin, Hachac ve Saygûn gibi kişileri alarak Bağdat'a geldi. İbn Râik'in gelişi ile Bağdat'ı terk eden Kür Tegin emîrû'l-ümerâlık görevinde tutunamadı. Güçlü askerlere sahip olan İbn Râik ikinci kez emîrû'l-ümerâ oldu (Miskeveyh, 1915, 18-21). Yine daha önce Râzî döneminde olduğu gibi halife Müttakî'nin de durumu kontrol etme gücü yoktu, gelen güçlü lideri kabul etmek zorunda kalacaktı.

İbn Râik'in İkinci Dönemi ve Siyâsî Gelişmeler

Emîr İbn Râik, Kür Tegin'in destekleyicisi olan Deylemîleri öldürmeye başladı. Onlardan dört yüz kişiyi öldüren İbn Râik cesedlerini nehre attırdı (Hemedânî, ts., 330).

Sûlî bu insanların üç yüz kişi olduğunu ve İbn Râik'in onlara yaptığı işkencenin ve sokak ortasında öldürülmelerinin halkı çok fazla huzursuz ettiğini söyler (Sûlî, 1935, 208-210). Devlete vergi göndermeyen Berîdîleri de hedef alan İbn Râik Vâsıt'ın yolunu tuttu. Fakat onlar anlaşılmaya yanaşınca onları bırakıp Bağdat'a geri döndü. Berîdîler yüz yetmiş bin dinar parayı peşin ödedi ve her yıl altı yüz bin ödemeyi taahhüt etti (Miskeveyh, 1915, 22-23).

330 (943) yılında İbn Râik'in Bağdat'a gelişinde onunla beraber bulunan Türk komutanlarla arası bozuldu. Komutanların Berîdîlere gitmesiyle onlar daha da güçlendi. Güçlenen Berîdî'yi kontrol etmek isteyen İbn Râik ona vezirlik görevi verdi. Fakat Berîdî'nin yine de Bağdat'a gelmek için yola çıktığını duyan İbn Râik onu görevden alarak vezirlik görevini Ebû İshak el-Karârî'ye verdi (Miskeveyh, 1915, 23). Berîdî'nin bu güçlü komutanları kendi tarafına çektikten sonra Bağdat'a doğru yol alması temel hedefin nereye döndüğünü göstermesi açısından önemliydi. Güç kazanan herkes Bağdat'a gelip emîrû'l-ümerâlık görevini elde etmeye uğraşıyordu. Bununla birlikte Ebû Abdullah el-Berîdî Bağdat'a ilk gelişinde mevki yerine parayı tercih etmişti.

Ebü'l-Hüseyn el-Berîdî'nin başında olduğu Berîdî askerleri Bağdat'a varınca İbn Râik Bağdat'ı terk etti. Ardından Halife Müttakî Bağdat'tan Musul'a yol alınca Bağdat savunmasız, bomboş kaldı. Berîdî'nin adamları ve hırsızlar şehri yağmaladılar, sarayda ne varsa hepsi alındı, evlere girildi, mallar talan edildi (Sûlî, 1935, 223-224). Anlaşılan Berîdî yine devleti yönetmek değil Bağdat'ı soymak için gelmişti. Musul'da ise işler Halife Müttakî ve İbn Râik'in umduğu gibi gitmemişti. Halifeye eman veren Hamdânîler İbn Râik'i öldürmüşlerdi. Böylece onun emîrû'l-ümerâlık dönemi sona ermişti.

Berîdîler Bağdat'ta savunmasız buldukları insanlara zulmetmeye devam ettiler. İnsanların mallarını almakla yetinmediler, çiftçilerden alınan vergiyi de süresi gelmeden mart ayında istediler. Yaklaşık üç ay insanlara zulmeden Berîdîler Bağdat'ı cehenneme çevirdi. Tüccarlar ve çiftçilerden alınan vergiden dolayı yiyecek fiyatları çok pahalandı, fakir insanlar ekmek bile alamaz oldu. Çatışmalardan sağ kalan insanlar açlıktan ölüyorlardı. Fakat kendi grupları arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda Tüzün, Hachac ve bazı Türkler Berîdî'yi terk ederek Musul'a gitti. Bu durum onu zayıflatarak

Musul'daki Hamdânîler'i güçlendirdi. Hamdânîlerin Bağdat'a geleceğini duyan Ebü'l-Hüseyn Berîdî de onunla karşı karşıya gelmemek için Bağdat'tan kaçtı. Böylece Ebû Muhammad el-Hasan b. Abdullah b. Hamdân emîrû'l-ümerâ seçildi. Bağdat bulunduğu yer ve başkent olması bakımından en güvenli şehir olması gerekirken bu dönemde en güvensiz şehre döndü. Bütün bölge liderlerinin hedefi onu ele geçirmektir. Kimisi para için kimisi mevki için Bağdat'ın zayıf zamanını bekliyordu.

Ebû Muhammed Hasan b. Abdullah b. Hamdânî'nin Emîrû'l-ümerâlık Dönemi

İbn Hamdânî ve Halife Müttakî Bağdat'a yaklaşıncı Berîdîler Bağdat'tan çıkarak Vâsıt'a doğru yol almışlardı. İbn Hamdân onların boş bıraktığı Bağdat'a gelince resmî olarak emîrû'l-ümerâ ilan edildi. Kardeşi Ali ile beraber gelen İbn Hamdân'a emîrû'l-ümerâ görevi verildikten sonra Halife Müttakî ona devletin kurtarıcısı anlamına gelen Nâsîrüddevle, kardeşine de Seyfüddevle unvanının verilmesini kararlaştırdı. Fakat Berîdîlerin Deylemî askerlerini yanlarına alarak Bağdat'ı tekrar ele geçirmeye kalkışması İbn Hamdân ve askerlerini harekete geçirmişti. Tüzün, Hachac ve birçok güçlü Türk askere sahip olan İbn Hamdân onları kardeşi Ali ile beraber, Berîdîlerle yolda karşılaşması için Vâsıt'a doğru göndermişti. Bu mücadeleyi Berîdîlerin kaybetmesi üzerine İbn Hamdân ve Müttakî Bağdat'a geri döndü (Hemedânî, ts., 333). Ayrıca Berîdîlerin zulmünden kaçarak şehri terkeden halk da evlerine geri dönmüşlerdi. Halkın ve devleti yönetenlerin Berîdîlerin gelişini duymasıyla Bağdat'tan kaçması Berîdîlerin toplumda yarattığı korkunun ne denli etkili olduğunu gösteriyordu.

İbn Hamdân bu galibiyetten sonra Bağdat'a düzen getirmişti. Hatta Beckem ve İbn Râik'ten sonra merkeze adaleti getiren biri olarak adı geçmeye başlamıştı. Fakat bu başarısı kardeşi Seyfüddevle ve Türk komutanlar arasında oluşan çekişmelerle bozuldu. Tüzün ve Hachac arasında çıkan güç mücadelesi ve Türk askerlerin sürekli maaşlarını beğenmemesi Vâsıt'ta bulunan Seyfüddevle'yi rahatsız etti. Ona aldırmayıp her türlü usulsüzlük yapan bu askerler en sonunda Seyfüddevle'ye saldırdılar ve onun Bağdat'a kaçmasını sağladılar. Kardeşinin Vâsıt'tan çıkarılması Emîrû'l-ümerâ İbn Hamdân'ın Bağdat'tan kaçıp Musul'a doğru yola çıkmasına neden oldu. Bağdat ise İbn Hamdân'ın şehri terketmesiyle tekrar karıştı. Türkler ve Deylemîler birbirini hedef aldı. Bağdat'taki kargaşa devam ederken Vâsıt'ta Hachac'un gözlerine mil çektirip tüm gücü eline alan Tüzün, Seyfüddevle'nin peşinden Bağdat'a geldi. Hamdânîlerin Bağdat'ı savunmaması

Tüzün'ün hiçbir engelle karşılaşmadan Bağdat'a girmesini sağlamıştı (Sûlî, 1935, 441-442; Miskeveyh, 1915, 43-44).

Tüzün'ün Emîrû'l-ümerâlık Dönemi

Tüzün Bağdat'a gelir gelmez emîrû'l-ümerâ seçildi. Böylece Bağdat tekrar el değiştirdi, Halife Müttakî de bu defasında Bağdat'tan kaçmamış Tüzün'ü merkezde beklemiş oldu. Tüzün Bağdat'a doğru yola çıktığında Berîdîlerin Vâsıt'ı ele geçirmesi ve onun Vâsıt'ı yönetmesi için görevlendirdiği kişinin şehirden çıkarılması onu bir hayli rahatsız etmişti. Böylece Bağdat'ta düzeni kurduktan sonra hemen Vâsıt'a geri döndü. O, Vâsıt'a gelir gelmez Berîdîlerin önemli adamlarından biri olan İbn Şirzâd onun tarafına geçti. Bu durum Tüzün'ün gücüne güç katarken halife Müttakî'yi oldukça rahatsız etmişti. Çünkü halife Müttakî'ye göre İbn Şirzâd Berîdîlerle anlaşarak Tüzün'ün yanına geçmişti.

Tüzün'ün İbn Şirzâd'ı Bağdat'a görevlendirmesi olayı daha vahim hale getirdi. Bu görevlendirmeye karşı olan Halife Müttakî Bağdat'ı terk edip Musul'a Hamdânîler'in yanına gitti. Böylece emîrû'l-ümerâ Bağdat'ta devletin merkezindeyken halife, muhalif grup olan Hamdânîlerin yanına gitmiş oldu (Sûlî, 1935, 246-247). Halifenin Bağdat'ta bile onu savunamayan ve onun rızası olmadan görevi bırakıp giden Hamdânîlerin peşine gitmesi büyük bir siyâsî talihsizlikti. Tüzün halifesiz olan merkezi savunmak zorunda bırakılmıştı. Halifelerin onların tarafına geçmesiyle harekete geçen Hamdânîler de Seyfüddevle'yi askerleriyle beraber iki kere Tüzün'e göndermişlerdi. Emîrû'l-ümerâ Tüzün bu iki mücadelesinden de galip çıktı. Hamdânîlerin kışkırtmasına daha fazla dayanamayan Tüzün onları Musul'a kadar takip etti ve Musul'u da ele geçirdi. Halife Müttakî ve Hamdânîler Nusaybin'e kaçmak zorunda kaldı. Halife Müttakî daha sonra Rakka'ya geçti (Sûlî, 1935, 256-257).

Halife Rakka'da iken Tüzün'e mektup yazarak onun Nasrüddevle el-Hamdânî ile anlaşmasını talep etti. Tüzün anlaşmayı kabul ederse kendisinin Bağdat'a döneceğini taahhüt etti. Tüzün yardımcısı İbn Şirzâd'ın tavsiyesiyle bu teklifi kabul etti. Hamdânîler'le anlaşmaya varan Tüzün Nasrüddevle'nin ona üç yıl boyunca yıllık üç milyon altı yüz bin dirhem ödemesi şartıyla anlaşarak Bağdat'a geri döndü. Ayrıca Musul'da oldukları günlerde de yaklaşık üç yüz bin dinar nakit para toplamışlardı

(Miskeveyh, 1915, 49-50). Böylece Tüzün, İbn Şîrîzâd'ın tavsiyesiyle hem bir bölgenin vergisini hem de halifeyi tekrar Bağdat'a getirmeyi başardı.

Hamdânîlere karşı mücadelesini kazanan Emîrû'l-ümerâ Tüzün Bağdat'a dönünce Büveyhîlerin Vâsıt'a geldiği bilgisini aldı. Askerleriyle Büveyhîlere karşı çıkan Tüzün zorlansa da dokuz gün sonra Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Büveyh'in çekilmesiyle bu mücadeleden galip çıktı (Sûlî, 1935, 262-263). Bu savaş sırasında sara hastalığına yakalanan Tüzün de Bağdat'a geri döndü. Büveyhîlerin Bağdat'a doğru gelmesi Hamdânîlerin ve Berîdîlerin zayıflamasından sonra güçlü olan tarafın onlar olduğunu göstermekteydi. Çünkü daha önce söylendiği gibi bölge liderlerinden kimin elinde güç toplanırsa devletin merkezini ele geçirmek için o yola çıkardı. Ayrıca bu dönemde Berîdî kardeşlerden Ebû Abdullah, kardeşi Ebû Yûsuf'u öldürmüştü. Böylece uzun yıllardır devleti karıştıran aile parçalandı. Daha sonra Ebû Abdullah'ın da ölümü ile güçleri eridi bitti (Sûlî, 1935, 260; Miskeveyh, 1915, 51-54). Halife Müttakî Rakka'da iken Mısır ve Şam'ın sorumlusu İhşîdî ona gelerek Mısır'a götürmek istedi. Fakat buna yanaşmayan halife, Tüzün ile eman anlaşmasını yenileyerek Bağdat'a gitti.

Halife Müttakî Bağdat'a geldiğinde saygıyla karşılayan Tüzün, halife gelir gelmez görevden alıp gözüne mil çekti. Müttakî'nin yerine Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Müktefî'yi Müstekfî adıyla halife tayin etti (Sûlî, 1935, 282; Miskeveyh, 1915, 73-75). Emîrû'l-ümerâ Tüzün'ün Halife Müttakî'nin Bağdat'a gelmesini sağlaması zekice ve sinsice hazırlanmış siyâsî bir tuzak idi. Tüzün, Müttakî Bağdat'tan kaçtığında yeni bir halife seçebilirdi fakat onun böyle yapmaması ve son zamana kadar halifeye saygı göstermesi sayesinde halifenin Bağdat'tan çıkışının gereksiz bir endişe olduğu herkese açık oldu. Böylece halife bile hata yaptığını düşünerek Bağdat'a döndü. Sûlî, halifenin ilk hatasının başkalarının görüşünü dinleyip hiçbir neden veya gerekçe olmadan Bağdat'tan çıkmak olduğunu söyler (Sûlî, 1935, 280). Ancak bu yetmedi, Halife Müttakî bu hatasını hem mevkiini hem de gözünü kaybetmekle ödedi. 334 (945) yılında hasta olan Emîrû'l-ümerâ Tüzün evinde vefat etti (Miskeveyh, 1915, 81). Tüzün'ün vefatından sonra halife Müstekfî, İbn Şîrîzâd'ı emîrû'l-ümerâ seçti.

1.3.3. Büveyhîlerin Bağdat'a Hâkim Olması

İbn Şirzâd, Hamdânîler ve Büveyhîlerle mücadelenin getirdiği ekonomik sorunlarla boğuşan bir devleti devralmıştı. Bundan dolayı devleti yönetmeye kaygı ile bakan İbn Şirzâd, Nasrüddevle'ye bilgi göndererek hem malî yardım istemiş hem de devleti ona bırakabileceğini ima etmişti. Ancak Nasrüddevle malî sorunların giderilmesi için yardım gönderince, devleti Nasrüddevle'ye bırakmaktan vazgeçti.

Halkı çeşitli vergilere mahkum eden İbn Şirzâd, tüccarların, âmirlerin ve yanında malı olan herkesin aidat vermesini kararlaştırdı. Ayrıca muhbir tutarak insanların sahip olduğu malların tespit edilmesini emretti. Bu duruma bağlı olarak birçok insan Bağdat'ı terk etti. Bağdat'ta yağmalar, soygunlar ve saldırılar arttı. Halk önceden dışarıdan gelen düşmanlardan korkarken şimdi devletten korkar duruma düştü. Devlet böyle sıkıntılı bir dönemdeyken Büveyhîlerin tekrar Bağdat'a gelmek için Ahvâz'dan çıktıkları duyuldu. Onlar Bağdat'a yaklaşınca Halife Müstekfî ve Emîrü'l-ümerâ İbn Şirzâd gizlendi. Bağdat'ta bulunan Türk askerleri de Musul'a gitti. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh hiçbir engel olmadan 11 Cumâdelâhire 334 yılında (19 Aralık 945) Bağdat'a girdi (Miskeveyh, 1915, 83-85). Böylece Abbâsî Devleti ve yönetimi Büveyhîlerin eline geçmiş oldu.

BÖLÜM 2: HALİFE MU‘TAZİD DÖNEMİNDEN BÜVEYHÎLERİN BAĞDAT’A GELİŞİNE KADAR İKTİSÂDÎ HAYAT (279-334/892-947)

Ele alınan bir dönemin iktisâdî hayatını incelerken konunun neye göre değerlendirilmesi gerektiği hususu araştırmacıyı zor durumda bırakan bir husustur. Zira hangi faktörlerin veya metotların bir dönemin ekonomisini değerlendirmek için uygun olacağını belirlemek kolay değildir. Bir devletin yâhut bir bölgenin ekonomik gelişmelerini izlemek için kullanılan insan kaynağı ve fizikî alt yapı gibi faktörler, ekonomik gelişmeleri değerlendirmek için önemli bilgiler olmasına karşın ele alınan çalışmanın sınırlarını teşkil eden üçüncü ve dördüncü (miladî dokuzuncu ve onuncu) yüzyılın iktisâdî hayatıyla ilgili gelişmeleri değerlendirmek için yeterli olmayacaktır. O zaman bölgedeki ticaret hacmi, pazar ve para akışı incelenmelidir diye düşünülürse bu unsurların o dönemin iktisâdî hayatı için değil serbest piyasanın hâkim olduğu ekonomiler için daha uygun olduğu görülecektir. Pazardaki ürünlerin fiyatlarına göre analiz yapılmak istenirse o fiyatlar hakkında paylaşılan bilgiler çoğu zaman sadece birkaç ürünün fiyatıyla sınırlı kalacağı ve bunların üzerinden bir devletin veya dönemin iktisâdî hayatını değerlendirmede yetersiz olacağı için iktisat tarihi çalışabilmek oldukça zordur. Bir devletin yâhut dönemin iktisâdî hayatıyla ilgili gelişmelerin değerlendirilmesi için bütün ekonomik faaliyetlere dair verilere sahip olmak önem arz etmektedir. Buna karşın bu hususlara dair bilgi sunan kaynaklar incelenen dönemle ilgili olarak oldukça sınırlıdır. Khodadah ve Morony’e göre ölçülebilir verinin neredeyse yok derecede olması yahut sınırlı kalması modern/çağdaş araştırmacının Orta Çağ ekonomisini anlamasını zorlaştırmaktadır (Khodadah & Morony, 2014, 231-235). Hâlbuki, devletin veya toplumun gelir ve gider verilerinin bilinmesi, bunlar arasındaki farkların tespit edilmesi ekonominin değerlendirilmesi bakımından hem devlet hem de halk için daha uygun olabilirdi. Benzer bir şekilde Goldsmith de nicel verilerin sınırlı olması sebebiyle Orta Çağ toplumlarının finansal yapılarının incelenmesinin zor olduğunu söylemektedir (Goldsmith, 1987, 10).

İncelenen döneme bakılacak olursa Mu‘tazid döneminin ilk yıllarına ve Muktedir döneminin bir veya birkaç yılına ait veri dışında devletin gelir ve giderleri hakkında nicel bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla dönemin bütün yıllık verilerini ortaya koymak

mümkün değildir. Bu nedenle Abbâsî Devleti'nin bu dönemine ait iktisâdî hayatı nicel bilgiler üzerinden değerlendirmek de imkânsız görünmektedir. Buna ilave olarak tarih kitaplarında devletin gelirleri ve giderleri nadir paylaşıldığı gibi toplumun ve devletin bütün yıllık kazanç ve tüketim verileri hakkında da bilgiler bulunmamaktadır. Gelir, gider, vergi, tüketim vs. gibi bilgilerin rakamsal olarak ortada olmaması net ve açıklayıcı söylemlerin söylenmesini zorlaştırmaktadır.

Bu noktada devletin veya toplumun gelir ve giderleri arasındaki farklar üzerinden değerlendirme yapmak daha uygun olabilirdi. Biraz önce de ifade edildiği üzere bu döneme ait veriler sınırlı olduğu için gelir ve giderler üzerinden değerlendirme yapmak da mümkün değildir. Dolayısıyla Abbâsî Devleti'nin bu dönemine ait iktisâdî hayatı değerlendirmek imkânsız görünmektedir. Zira tarih kitaplarında devletin gelirleri ve giderleri nadir paylaşıldığı gibi toplumun ve devletin bütün yıllık kazanç ve tüketim verileri hakkında da bilgiler bulunmamaktadır. Paylaşılan bazı bilgilere bakacak olursak çoğunun bir kent veya bir bölge hakkında sunulan bilgilerden müteşekkil olduğu görülmektedir. Halbuki bu türden bir bilgi yapıcı bir değerlendirme için gereken kronolojiyi ve gerçekliği bize yansıtmayacaktır (Shatzmiller, 2013, 274).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Abbâsî Devleti'nin bu dönemine ait iktisâdî hayatını değerlendirmenin bir yolu mutlaka olmalıdır. Özellikle bazı araştırmacıların Orta Çağ dönemleri için bilhassa İslâm toplumunun iktisâdî hayatını ve ekonomisini analiz etmek için önerdiği yukarıda yer alan yaklaşımlar (Shatzmiller, 2013, 119-130) dışında alternatif bir değerlendirme yöntemi kullanmak yerinde bir tercih olacaktır. Bu çalışmada da alternatif bir değerlendirme yöntemi kullanılarak dönemin iktisâdî hayatı ele alınacaktır.

Yukarıda zikredilen sorunlar göz önünde bulundurulacak olursa ele alınan dönemin iktisâdî hayatını değerlendirirken nicel verilerden daha çok nitel verilere dayalı yorumların tercih edilmesi gerekecektir. Zira eldeki mevcut nicel veriler analiz edildiğinde, bu bilgilerin devletin iktisâdî hayatını kapsayacak bir bilgi niteliğinde olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla rakamlara dayalı analiz yerine bu dönemin iktisâdî hayatını değerlendirmek için yoruma dayalı çalışmanın daha kapsayıcı ve betimleyici olacağı âşikârdır. Buna ilave olarak dönemin sosyo-kültürel yapısına uygun bir değerlendirme için gerekli faktörleri veya unsurları bulmak daha yerinde olacaktır.

Abbâsî Devleti'nin bu dönemine ait iktisâdî hayatı değerlendirmek için öncelikle devlet ekonomisinin gelişip gelişmediğini araştırmak çok yerinde bir adım olacaktır. Ekonominin gelişip gelişmediğini değerlendirmek için beytûlmâldaki paranın miktarını veri olarak kullanmanın uygun bir faktör veya ölçek olduğu söylenebilir. Bu nedenle dönemin iktisâdî hayatı anlatılırken beytûlmâlde var olan paraya göre kıyaslamalarda bulunmak daha kolay ve açıklayıcı bir yöntem olabilir. Yani bir devletin beytûlmâlinde devletin işleyişini karşılayacak kadar para varsa ekonomisinin geliştiği farz edilebilir ve iktisâdî hayatının da iyi olduğuna kanaat getirilebilir. Devletin parası yoksa ve hükümet kendi ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanıyorsa ekonomisinin kötü olduğu farz edilir, iktisâdî hayatın da kötü gittiği ileri sürülebilir. Ayrıca beytûlmâlde olan para ile ekonominin gelişimini ölçmek, ele aldığımız topluma ait önemli bir veri biçimidir. Bir toplumun iktisâdî hayatının değerlendirilmesinde onun ekonomik değerlerinden bir unsuru kullanmak çok önemli ve açıklayıcıdır (Campopiano, 2011, 239-269). Dolayısıyla o döneme mahsus olmayan bir ekonomik değerlendirme modeli kullanmak yerine o bölgeye ait bir ölçütü değerlendirme unsuru olarak kullanmak daha iyi olacaktır.

Toplumların kendi ekonomik durumunu planlamak, yönetmek ve iyileştirmek için çözüm arayışları tüm dönemlerde karşımıza çıkan bir ihtiyaçtır. İslâm toplumu, özellikle de Abbâsî toplumu ve idarecileri devletin ve halkın ekonomik durumunu düzeltmek için büyük uğraş ve çaba sarf etmişlerdir (İslahi, 2014, 1). Benzer bir şekilde bu dönemin âlimleri de zamanlarının ekonomik durumunu aydınlatmak ve bazı ekonomik çabaları göstermek amacıyla bir takım gözlemlerini bize aktarmışlardır. Ekonomi hakkında bilgi veren Kadı Ebû Yûsuf'un (öl. 182/798) yazdığı *Kitâbü'l-harâc*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 224/838) *Kitâbü'l-emvâl* ve Kudâme b. Ca'fer'in (öl. 336/948) *Kitâbü'l-harâc* adlı eserlerinin ortaya çıkmasıyla beraber ekonomi ile ilgili hassasiyetin batılı yazarların iddia ettiği gibi karanlık değil, ilgi ve çabaya bağlı olarak oldukça zengin bir muhtevaya sahip olduğu görülür. Fakat İslâm tarihi yazan müelliflerin siyâsî hâdiselere önem verdikleri kadar iktisâdî hayata çok önem vermedikleri hissedilir. Bu tarih kitaplarında ekonomi ile ilgili bilgiler yok anlamına gelmez, ama siyâsî hâdiselere kıyasla ekonomi ile ilgili bilgilerin sene be sene kronolojik bir biçimde paylaşılmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla İslâm tarihi kitaplarında bir devletin ekonomisinin değerlendirilmesi için birtakım bilgilerin olmasına rağmen, bu bilgilerin kopuk ve

yeterli olmadığı daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum ise dönemin iktisâdî hayatının değerlendirmesine de yansımaktadır. Özellikle rakamsal bilgilerin az olması, bu dönemle ilgili değerlendirmelerde yoruma dayalı bir yöntem kullanılmasına neden olmuştur.

Ele alınan dönemde birbirinden farklı iki belirgin ekonomik süreç olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden bu bölümü iki döneme ayırmak daha uygun olacaktır. İlk iki halifenin dönemini ve geri kalan beş halifenin dönemini ayrı ayrı ele almak uygun olacaktır. İlk önce Mu‘tazîd ve oğlu Muktefî döneminde kaydedilen ekonomik başarı ve bu dönemde atılan doğru ekonomik adımlar anlatılacak ondan sonra Muktedir ve ondan sonraki dönemler bir başlık altında ele alınacaktır. Muktedir’in devletin başına gelmesiyle beraber başlayan ekonomik kötüleşme diğer halifeler döneminde de devam etmiştir. Ondan sonra gelen halifeler de devletin ekonomik durumunu iyileştirememişlerdir. Bu halifeler birbirlerine bu kötü tabloyu miras bırakarak dönemlerini tamamlamışlardır. Dolayısıyla onların dönemini de bir alt başlıkta anlatmak yerinde olacaktır.

Benzer bir şekilde ele alınan döneme ait Abbâsî Devleti’nin iktisâdî hayatını ele alırken önemsenecek iki asıl grup hakkında da aydınlatıcı birkaç hususa temas etmekte fayda vardır. Aslında ekonomik hayat iki farklı cepheyi ilgilendirmektedir. Bunlardan birisi devlet, diğeri ise toplumdur. Bunlardan birisini ihmal ederek diğerini anlamaya çalışmak mümkün değildir. Özellikle Muktedir döneminde, devlet külfetli siyâsî durumlar nedeniyle ekonomik açıdan zor durumda iken toplumun ekonomik durumu daha önceki yıllar ile kıyas edildiğinde daha iyi görünmektedir. Bilhassa tüccarlar ve büyük çiftliklere sahip olan bazı zengin insanlar bu dönemde inanılmaz servetlere sahip olmuşlardır. Dolayısıyla toplumun ekonomik durumunu anlamaya çalışırken devlete, devleti anlamaya çalışırken de topluma bakmak önem kazanmaktadır. Bunların birbirini tamamlaması gerekmektedir. Bu iki unsurun birbirine etkisi salınımlı bir süreçte sahip olsa da kaçınılmazdır. Ele alınan döneme bakılacak olursa ilk iki halife döneminde devletin ekonomisinin yükselişe geçtiği ondan sonra ise hem devletin hem de halkın iktisâdî hayatının kötüleşerek düşüşe geçtiği görülür. Bütün bu değerlendirmeler bağlamında bu bölümü toparlanma dönemi ve gerileme dönemi olarak başlıklandırmak yerinde olacaktır.

2.1. Toparlanma Dönemi ve Bunu Sağlayan Faktörler

Daha önce de ifade edildiği üzere toparlanma döneminde Halife Mu'tazîd ve Halife Müktefî dönemleri ele alınacaktır. Bu iki halifenin dönemi, Mu'temîd döneminde yaşanan çöküşten sonra halkın ve devletin ekonomik açıdan toparlanmaya başladığı en başarılı iki dönem olarak karşımıza çıkar. Bu başarıyı ve farklılaşmayı gösterebilmek için evvelâ Mu'tazîd döneminden önce Abbâsî Devleti'nin genel ekonomik durumu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Halife Mu'tazîd Abbâsî Devleti'nin başına geldiğinde sadece siyâsî değil ekonomik anlamda da başarı göstermiştir. Abbâsî Devleti'nin bu evresi İslâm tarihinde örnek teşkil eden ekonomik bir başarı olarak gösterilmektedir. Abbâsî Devleti kurulduktan çok kısa bir süre sonra 756 yılında Emevî halifesi Hişâm'ın torunu Abdurrahman'ın Endülüs bölgesini ele geçirmesi ve ardından Afrika'daki Rüstemîler'in isyanı ile toprak kaybederek siyâsî bir darbeye maruz kaldı. Neyse ki devletin ekonomik işleyişi siyâsî işleyişi gibi hemen bozulmadı, aksine Abbâsî Devleti ekonomik bakımdan benzeri bulunmayan bir uyum yarattı. Onların döneminde bütün bölgeler birbiriyle kesintisiz ve rahatlıkla ticaret yapabildi. Hem karadaki ticarî yolların hem de deniz ticaret yollarının kesiştiği noktada devlet merkezi olarak Bağdat'ın tesis edilmesiyle bu ekonomik döngü daha da hızlandı. Başkent Bağdat'ın bulunduğu coğrafi önem nedeniyle tarımsal gelişme ve ticaret faaliyetleri yeniden canlandı (Dûrî, 2014, 67; Kadeeja, 2008, 134-35). Abbâsî Devleti kuruluşundan kısa bir süre sonra mucizevî bir ekonomik başarı elde etti (Ashtor, 1976, 77). Bilhasa ikinci yüzyılın ikinci yarısından sonra ve üçüncü yüzyılın başlarında devasa bir ekonomik güce ulaştı. Ashtor, Abbâsî Devleti'nin o dönemde ulaştığı ekonomik başarının önceki devletlerle karşılaştırıldığında o seviyeye ulaşan bir başka örnek olmadığını vurgular. Abbâsî Devleti'nin yaklaşık iki yüzyıl Afrika'yı, Asya'yı ve Avrupa'yı kendi ekonomik etkisi altına aldığını ifade eder (Ashtor, 1976, 71).

Abbâsî Devleti'nde farklı bölgelerde üretilen tarım ve sanayi ürünleri rahatlıkla pazara ulaşırdı. Bağdat'ta çeşitli ürünlerin tezgâhları açıldığı gibi bu ürünler Abbâsî Devleti'nin bütün illerine ve bölgelerine ulaşırdı. Mısır, Şam ve Filistin bölgelerinden gelen ürünler doğu bölgelerine ulaştığı gibi Horasan, Buhara ve Semerkant bölgelerinde üretilen elbiseler ve kilimler de batı bölgelerine giderdi. Bağdat'ta Dicle ve Fırat

arasında kazılan kanallar sayesinde ürünler büyük bir kolaylıkla bir taraftan diğer tarafa taşınırdı. Bağdat'ta ve yeni kurulan şehirlerde halk, dine ve kabileye bakmaksızın birbiriyle ticaret yapar ve yardımlaşır. Farklılıklara rağmen şehirleri paylaşan bu toplumlar birlikte yaşamının önemini gösteren güzel bir örnek teşkil ederdi (Öztürk, 1999, 43-54). Yani daha önce savaş ve ganimet ile uğraşan halk bu dönemde ticaret, sanat, tarım ve devlet memuru olmakla meşgul oldu (Oran & Khaznehkatbi, 2009, 257-258).

Tüccarlar Abbâsî döneminde gelişen bazı malî kurumlardan faydalanarak daha etkin ve faal bir şekilde ticaretlerini geliştirdi. Bu dönemde gelişen sarraflık (bankerlik), havale ve seyahat çekleri (süftece) gibi uygulamalar ticaretin büyümesi ve devletteki ticarî faaliyetlerin hızlanmasına katkı sağladı. Onların kullandığı bu malî uygulamaların devlet içinde kabul görmesi yanında komşu bölgelerde de kabul edilmesi ticarî durumu daha da canlandırdı. Tarımsal işlemlerde ise geleneksel tarım kültürü yerine büyük arazileri iktâ olarak alıp yatırım yapan iş adamları çoğaldı. Bu dönemde vuku bulan bazı siyâsî ve sosyal olaylar nedeniyle tarımsal faaliyetlerin azaldığı birçok araştırmacı tarafından söylenirse de³⁸ iktâ sistemi ile beraber birçok bölge tarıma uygun hale getirildi. Örneğin Basra'daki tuz bataklıkları malî gücü yüksek olan iş adamları tarafından tarımsal alana çevrildi. Tarım ve ticarî hareketlilik arttığı gibi sanayi işlemleri de gelişti, sanayi dalları çoğaldı. Devlette terzihaneler, darbhaneler, cam imalathaneleri, dokuma atölyeleri gibi büyük tesisler hayata geçirildi (Dûrî, 2014, 77-78).

Abbâsî Devleti'nin sağladığı bu ekonomik başarı toplumun refahının yükselmesini sağladı. Daha önce köyde yaşayan birçok vatandaş şehre göç etti ve demografik yapı da çeşitlendi. Dolayısıyla birçok şehir merkezi oluşturuldu, Abbâsî Devleti'nin başkent olarak inşa ettiği Bağdat ve Sâmerâ da bu yeni şehirlerdendi. Rakka, Rahba ve Hades gibi şehirler de Abbâsî Devleti'nin ekonomik başarısının sürdüğü dönemlerde ortaya çıkan şehirlerdi. Keza daha önce var olan Basra ve Kûfe gibi şehirler de bu dönemde büyüyen kentler arasında yer aldı (Ashtor, 1976, 87-88). Tarım toplumu olan Abbâsî halkının şehre göçü halkın ekonomik gücünün yükselmesiyle alâkalı bir durumdu.

³⁸ Örneğin araştırmacı Ashtor, Sâsânîler dönemi, Emevîler dönemi ve Abbâsîler dönemini kıyaslayarak Irak ve Mısır'daki tarımsal alanların azaldığını göstermektedir (Ashtor, 1976, 60-66). Keza Tholib da tarımsal alanların Abbâsî Devleti'nin başa gelmesinden önce azalmaya başladığını ifade etmektedir (Tholib, Udjang, 2009, 347-348).

Ancak Abbâsî Devleti, oluşturduğu bu ekonomik zenginliği, hem İslâm toprakları içinde hem de dışında yaptığı ticaret ve ithalat başarısını korumakta zafiyete düştü. Böyle bir ekonominin korunması ve sürdürülebilmesi için tüccarların özenle müdafaa edilmesi gerekiyordu. Fakat ortaya çıkan tabloya bakılacak olursa Abbâsî Devleti'nde sürekli değişen siyâsî durum nedeniyle ekonomik düzenin himaye edilmesi bir hayli zordu. Devlet memurları halkın hakkını kollamak yerine sürekli merkezî devletin gelirine odaklanmıştı. Merkezî devletin ve yönetim makamında oturan kişilerin zenginleştirilmesi için sürekli vergiler artırılmaktaydı. Harâcın sürekli artırılması devletin gelirlerini yükseltiyordu, ancak az gelirli insanların vergi ödemekten bıkmalarına neden olmuştu. Yüksek vergilerden dolayı pek çok az gelirli insan ya ekip biçme işini bırakmış ya da tarlalarını satıp şehre göçmüştü (Shaban, 1976, 20). Çünkü tarımla uğraşanlara konulan vergi, ticarî işlerle uğraşan insanlara göre daha yüksekti. Tarımcılara konulan bu yük onların üretimden soğumasına neden oldu. Bunlardan birçoğu toprağı işlemeyi bırakıp şehre yerleşti. Ayrıca merkezî bütçenin ön plana alınarak halkın vergilerle ezilmesi devletin en başarılı dönemi olan Hârûnürreşîd döneminde bile dikkatleri çeker (Shaban, 1976, 32-33). Ancak bu tür adımlar halkın verimliliğini bozduğu gibi devletin gelirlerinin azalmasına da sebep oluyordu.

Abbâsî Devleti birçok müellife ve araştırmacıya göre Hârûnürreşîd ve oğlu Me'mûn dönemlerinde zenginlik ve refah bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmıştı (Tholib, 2009, 344). Onların dönemlerinde kaydedilen yıllık gelir Hârûnürreşîd döneminde yirmi üç milyon dinar, Me'mûn döneminde yirmi altı milyon dinar ve Mu'tasım döneminde ise yirmi beş milyon dinardır (Muhammed, 2018, 7; Corci Zeydân, 2012, 54-70). Ondan sonraki dönemlerde ise bu seviyeye ulaşan bir gelir kaydedilmedi, üçüncü yüzyılın ortasından itibaren devletin geliri yirmi milyon dinarın altına düştü (Corci Zeydân, 2012, 68). Fakat devletin geliri sadece yirmi milyon dinarda kalmadı. Bu durum üçüncü yüzyılın ikinci yarısında daha da kötüleşti. Nihayetinde Mu'temid döneminde ekonomik durum bir hayli geriledi, devlet bir yılda iki yıllık vergi almak zorunda kaldı. Dönemin veziri İsmail b. Bülbül'ün (öl. 279/892) kötü yönetimi sonucunda halktan alınan harâclar da eriyip gitmişti (Sâbî, 1904,13-14).

Abbâsî Devleti'nin başlangıçtaki ekonomik başarısının tam olarak ne zaman bozulmaya başladığını merak eden birçok araştırmacı, farklı görüşler zikreder. Bazı yazarlara göre

Mu'tasım dönemine kadar ekonomik başarı devam etti, ondan sonraki dönemlerde ise sürekli düşüş gösterdi. Bu görüşü ileri süren araştırmacılara göre Halife Mu'tasım'ın ticaret yapan bir aileden gelen dönemin en zenginlerinden İbn Zeyyâd'ı (öl. 233/847) vezir seçmesi aslında halifenin önceki dönemlerden miras olarak gelen ekonomik başarıyı ticareti bilen adamlarla korumak istediğini gösterir. Keza onun döneminde Hint Okyanusu üzerinden yapılan ticaretin gelişmesi Mu'tasım döneminde ekonomik başarının durmadığını hatta gelişerek devam ettiğini ifade eder (Tenûhî, 1995, 1/17; Shaban, 1976, 69). Aslında bu görüşte olan araştırmacılar rakamsal olarak devletin büyümesini veya gerilemesini göstermek yerine halifenin yaptığı bazı faaliyetler üzerinden devletin ekonomisini değerlendirmektedir. Fakat bazen doğru adımlara rağmen devletin yıllık geliri düşebilir. Yukarıda zikredilen rakamlardan da anlaşılacağı üzere devletin yıllık geliri Mu'tasım döneminde biraz düşüş göstermektedir.

Ayrıca Mes'ûdî'nin halife Mütevekkil'in vefatında beytûlmâlde dört milyon dinar veya yedi milyon dirhem nakit para olduğunu söylemesi, ekonomideki sert düşüşün kendisinden sonraki dönemde olduğunu gösterir (Mes'ûdî, 2005, 4/100). Bu bilgi en azından hem Mütevekkil dönemine kadar devletin kasasında bir miktar para olduğunu hem de Mütevekkil dönemine kadar devletin başarılı ekonomik serüveninin devam ettiğini belirtir. Fakat Halife Mu'tazîd başa geldiğinde beytûlmâlin boş olduğu hatırlanırsa ekonominin aslında Mütevekkil ve Mu'tazîd arasında yer alan beş halife, yani Muntasır (247-248/861-862), Müstaîn (248-252/862-866), Mu'tez (252-255/866-869), Mühtedî (255-256/869-870) ve Mu'temid (256-279/870-892) döneminde kötüleşmiş olduğu anlaşılır.

Abbâsî Devleti'nde ve hatta İslâm tarihinin tümünde halife değişimlerinde belli bir mekanizmanın olmaması, daha doğrusu iç çekişmelerin yarattığı siyâsî belirsizlik sürekli siyâsî sorun doğuruyordu. Fakat bahsedilen bu beş halife döneminde ortaya çıkan siyâsî kargaşa özellikle Mütevekkil'in öldürülmesiyle birlikte doğan siyâsî çatışma, devleti büyük malî sıkıntıların içine sürükledi. Merkezî devlette cereyan eden bu siyâsî problemler devletin batı ve doğu bölgelerinde özgürlük çağrılarının ilan edilmesine sebep olduğu gibi merkezî devlete vergi akışının bozulmasına da sebep oldu. Özgürlük ilan eden bölgeler örneğin Saffârîler (254-287/867-900), Tolunoğulları (254-292/868-905) ve diğerleri vergilerini kesmeye veya azaltmaya başladı. Daha önce

merkezde devam eden siyâsî çekişmelerden dolayı geliri azalan devlet uzak bölgelerde yükselen bu isyanlarla beraber büyük bir ekonomik çıkmaza sürüklendi. Özellikle halife Mühtedî döneminde 255 (869) yılında vuku bulan ve yaklaşık on beş yıl süren Zenc İsyanı'nı devletin bastırmak için harcadığı çaba ekonomiyi daha da zor hale getirdi. Devlet Zenc İsyanı'na diğer isyanlardan daha çok ehemmiyet verdi. Zira bu isyan Dicle nehir ticaretini kesintiye uğratmış, dolayısıyla Bağdat'ın tüm ticarî hayatı nerdeyse durma noktasına gelmişti. Devlet bu isyanı bastırmak için bütün askerî gücünü seferber etti. Merkezî devleti yoran bu isyanı önlemek için devlet hiçbir harcamadan kaçınmadı. Zenc İsyanı bastırıldığında Abbâsî Devleti'nin ekonomisi çökmüştü. Abbâsî Devleti tarihinde beytûlmâl ilk kez boşalmıştı (Shaban, 1976, 115). İşte bu noktada Mu'tazîd'in hayata geçirdiği yapıcı yönetim ve ekonomik sistem bu durumu tamamen olumluya çevirdi. Yaklaşık on yıl sonra vefat ettiğinde devletin kasasında dokuz milyon dinar, dört milyon dirhem nakit para ve on iki bin binek hayvanı vardı (Mes'ûdî, 2005, 4/185).

2.1.1. Halife Mu'tazîd Döneminde Ekonomiyi Düzeltmek İçin Atılan Adımlar

Zenc İsyanı'nın bastırılmasından hemen sonra başa geçen Mu'tazîd, göreve geldiğinde beytûlmâlde hiç para bulunmuyordu. Hilâl es-Sâbî, devletin bu durumunu anlatan Kâtip Ebû Fadl b. Abdülhamîd'in bir ifadesini paylaşarak Mu'tazîd'in ilk veziri olan Ubeydullah b. Süleyman'ın devleti devraldıklarında beytûlmâlde bir kuruş olmadığını söylediğini belirtir. Üstelik devam eden Hâricî isyanları nedeniyle devlete gelmesi gereken bir miktar gelir bile kesilmiş durumdaydı. Ona göre devlet bu kesintiler yüzünden günlük harcamalarını dahî karşılayamıyordu. Ayrıca Mu'temîd döneminin son veziri İsmail b. Bülbül'ün (öl. 279/892) görevden alınmadan önce yani halife Mu'temîd'in son yıllarında devletin iki yıllık vergisini bir yılda toplamasından dolayı ne devlete gelecek bir vergi ne de bir ümit vardı (Sâbî, 1904,13-14).

Art arda gelen bu kötü malî durum ve siyâsî zorluklarla karşılaşan Mu'tazîd, devleti siyâsî sıkıntılardan kurtarmak için birçok uygulamayı faaliyete geçirdiği gibi devleti bu ekonomik zorluklardan çıkartmak için de yeni bir malî yol haritası çizdi. Bu yol haritası kısa zamanda devletin ekonomik durumunu iyileştirmek için bazı adımları içerdiği gibi uzun zamanda devletin ekonomik durumunu düzeltmek için hayata geçirilmesi gereken uygulamaları da içeriyordu.

Vezir Ubeydullah'ın kısa zamanda devletin vergi akışını düzeltmek için bulduğu çözüm, devletin günlük malî ihtiyaçlarını belirlemesi, bu paranın bulunması için gayret gösterecek kişilerin aranması oldu. Vezirin istediği özelliğe sahip kişilerin hapiste olması nedeniyle önce bu kişiler hapisten çıkarıldı. Ekonomiye çare olması beklenen adamlar Benü'l-Furât ailesinden iki kardeşti. Bunlar hakkında birinci bölümde bilgi verilmişti. Daha önceleri bürokraside Vezir İsmail b. Bülbül'ün kâtipliğini yapan bu uzmanlar devletin ekonomik kalkınması için önemli adımlar atmışlardı. Bunlar daha önce Abbâsî Devleti'nde çok yaygın olmayan bir işlem uygulayarak devletin günlük ve yıllık harcamalarını belirlemişlerdi. Abbâsî tarihinde birçok kez devletin yıllık gelirleri zikredilirken onların bu parayı nasıl kullandıklarını veya devletin yıllık harcamalarını bilmek mümkün değildi. İlk defa Mu'tazîd döneminde devletin harcamaları detaylı bir şekilde kayda alındı (Corci Zeydân, 2012, 70). Keza bu adım sayesinde devletin günlük malî ihtiyaçlarını karşılayacak para bulundu. Devlet bu kâtiplerin üzerinde olan cezayı para ödülüne çevirerek onların hapishane masraflarını karşıladı ve onların tekrar devlet bürokrasında çalışmasını sağladı. Bu kâtipler Vezir İsmail b. Bülbül döneminde ödenmemiş vergilerin tespitini de yapmışlar böylece devletin hızlı bir şekilde kaynak bulmasını sağlamışlardı. Benzer bir şekilde devletin çeşitli bölgelerinde çalışan vergi âmilleri hakkındaki bilgileri de paylaşmışlardı. Sonuçta kâtiplerin, âmillerin çalışma sistemleri hakkında bilgi sunmaları, vergilerin heba olmasına neden olan bazı memurların tespit edilmesini sağladı (Sâbî, 1904, 12).

Keza bu kâtipler devlete hibe verebilecek zengin adamlardan Ahmed b. Muhammed et-Tâî ile anlaşarak onun devletin günlük ihtiyaçlarına yetecek yedi bin dinarı her gün devlete vermesi ve her ay devlete ayrıca altı bin dinar göndermesi taahhüdünü aldılar. Tâî bu paraların karşılığında devletten Kûfe, Kasr ve Bârusmâ'nın üst ve alt bölgelerinin iktâlarının ona verilmesini istedi. Kendi günlük ihtiyaçları için başka kaynak bulamayan devlet de Tâî'nin teklifini kabul etmek zorunda kaldı (Sâbî, 1904, 14). Tâî'nin iktâ karşılığında devlete para vermesi aslında bu dönemde devletin parasız olmasına rağmen zengin birçok bireyin olduğunu göstermektedir. Bu da yukarıda anlatılan devlet ve toplum arasındaki ekonomik durumun farklı olduğunu gösteren göstergelerden birisidir. Çünkü bu dönemde devlete gelen vergiler siyâsî problemlerden ve yolsuzluklardan dolayı azaldığı halde bazı insanların aşırı derecede zengin olduğunu hatta devletten daha zengin olduğunu göstermektedir.

Halife Mu‘tazîd, devleti kötü ekonomik durumdan çıkartmak için hızlı çözümler aradığı gibi geniş vadede devlet ekonomisini düzelterek bazı değişiklikleri de hayata geçirmiştir. Onun hayata geçirdiği bazı uygulamalar şunlardır:

Halkın Vergi Ödeme Mevsiminin Değiştirilmesi

Her devletin kendine has bir gelir kaynağı vardır. Abbâsî Devleti’nin en büyük gelir kaynağı ise her zaman toprak vergisi (harâc) olmuştur. Çiftçiler bu harâcı normalde Sâsânîlerin yılbaşı olan Nisan ayının başında (Fars Nevrûzu’nda) ödemektedir. Hâlbuki bu Fars Nevrûzu çiftçilerin hasat dönemi gelmeden çok öncedir. Çiftçilerin şehirde yaşayan halklar gibi herhangi bir ayın başında vergi ödeme imkânları yoktur, onlar yılda bir veya iki kere vergilerini ürünlerin hasat mevsimine göre ödemekteydiler. Fakat bu ödemeler uzun zamandır Nisan ayında, baharın başında yapılmaktaydı. Bu haracın ödeme vaktinin hasat zamanından önce olması çiftçileri zor durumda bırakıyordu. Çünkü daha önce Halife Mütevekkil bu durumu tespit etmiş değiştirmeyi düşünmüş lâkin yapmak istediği bu değişikliği hayata geçiremeden öldürülmüştü. Çiftçiler düzeltilmeyen bu harâc ödeme takviminde yaşanan karışıklıklar nedeniyle ya harâclarını ödeyemez duruma düşüyor ya da harâclarının yarısını ödeyip devlete borçlu durumda kalıyorlardı. Bu nedenle halife Mu‘tazîd çiftçilerin yükünü azaltmak ve devletin vergisini artırmak için harekete geçti. 281 (895) yılının sonunda Hamdân b. Hamdûn ile savaşmak için gittiği Musul’da bu kararını açıkladı. 282 (895) yılının başlarında hâlâ Musul’da iken halife o yılın harâclarının alınma takvimini on bir Haziran’a erteledi (Taberî, 1989, 38/19; Miskeveyh, 1997, 4/498; İbn Tağrıberdî, 1992, 3/99). Buna ilave olarak halife aldığı kararın bütün bölgelerde ve illerde bulunan harâc memurlarına gönderilmesini ve harâc mevsiminin 11 Haziran’a uzatıldığına dair bilginin onlara iletilmesini emretti. Keza Bağdat’ta bulunan başkadı Yûsuf b. Ya‘kûb’a da mektup yazarak bu değişimin insanlara kolaylık sağlaması için yapıldığını ifade eden halife, bu emrin câmilerde ilan edilmesini emretti (Taberî, 1989, 38/19). Adam Mez’in aktardığı bir bilgiye göre, Halife Mu‘tazîd bir keresinde av yapmak için dışarıya çıktığında çiftçilerin tarlalarında bulunan mısırların hâlâ yeşil olduğunu ve hasat döneminin gelmediğini gördü. Fakat o sırada harâc toplayan memurların harâcları talep etme döneminde olduğunu bilen halife bu durumu değiştirmek için harekete geçti. Ayrıca bu olayı tarihlendirme konusunda da bu değişimin 281 (894) yılında yapıldığını, harâcların

alım günlerinin de 11 Temmuz'a değiştirildiğini söylemektedir (Adam Mez, 1937, 108). Mez'in kaynak olarak Taberî'yi göstermesi ya metni anlamadığını ya da başka yerden aldığı bilgilerle karıştırarak bu sonuca vardığını göstermektedir. Zira vergi tarihi olarak Taberî Haziran ayına işaret etmektedir.

Halife Mu'tazîd'in harâc ödeme dönemini 11 Haziran'a uzatması çiftçilere iki ay kazandırmıştı. Bu vesile ile çiftçiler ürünlerinin olgunlaşma fırsatını yakalamışlardı. Harâcların ödeme vakti geldiğinde vergilerini eksiksiz ödediler. Böylece Mu'tazîd'in getirdiği bu basit değişim hem halka hem de devlete yarayan bir karar oldu. Daha sonraki yıllarda devletin kasasında büyük paralar birikmeye başladı. Halife Mu'tazîd'in getirdiği bu yeni harâc mevsimine "Mu'tazîd Nev'rûzu" adı verildi.

Haftalık Çalışma Günlerinin Beş Güne İndirilmesi

Halife Mu'tazîd başa gelir gelmez devletin malî yükünü azaltmak için memurların ve askerlerin haftalık çalışma günlerini beş güne indirdi. Bu düzenlemeye göre devlet memurları ve askerler Salı ve Cuma günleri işe gelmeyeceklerdi. Onlar bu iki günde kendi ailevî işleriyle uğraşacaklar veya istirahat edeceklerdi. Keza memurların çalıştıkları dîvânların ve askerlerin görev yaptığı iş yerlerinin kapatılmasına karar verdi. Devlet ara verilen günlerden dolayı birçok memurun maaşından tasarruf etti. Sâbî'ye göre devlet bu iki günde nöbetçi askerlerden bin dinar, doksan günde maaş alan askerlerden bin beş yüz dinar, seçkin askerlerden altı yüz dinar, Cibâliyyîn denilen askerlerden bin dinar, saray hizmetçilerinden yüz yirmi dinar ve askerî nakiller ile uğraşan hizmetçilerden de elli dinar tasarruf etti. Böylece günde dört bin yedi yüz yetmiş dinar ayda otuz sekiz bin yüz altmış dinar ve yılda dört yüz elli yedi bin dokuz yüz yirmi dinar hazineye kaynak olarak sağlanmış oldu. Biriken para daha sonra devletin askerî işlerinden sorumlu Mûnis el-Hâdim'e verilerek beytûlmâl el-hâssa'ya (özel beytû'l-mâl) konulması ve askerî müdahalelere katılan askerlerin veya görevlilerin nafakasının oradan verilmesi istendi (Sâbî, 1904, 27).

Hilâl es-Sâbî, bu paranın Mu'tazîd halife olduktan iki yıl sonra birikmeye başladığını söylemektedir. Eğer bu iki günlük izin halifeliği dönemi boyunca uygulandıysa, para biriktirme faaliyetinin yaklaşık sekiz yıl devam ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu süre zarfında biriken paranın üç milyon altı yüz altmış üç bin üç yüz altmış dinar olduğu

anlaşılmaktadır. Halife Mu‘tazîd’in vefatında beytûlmâlde dokuz milyon dinar olduğu hatırlanacak olursa (Mes‘ûdî, 2005, 4/185) beytûlmâlde iki günlük izinden biriktirilen paranın halifenin bıraktığı paranın üçte birinden fazla olduğu görülür. Halifenin hayata geçirdiği bu izin uygulamasının devlete çok fazla para kazandırdığı açıktır.

Bazı Memurların Maaşlarının Yeniden Yapılandırılması

Halife Mu‘tazîd göreve gelir gelmez devletin ekonomisini iyileştirme yolunda bir adım daha attı. Bazı memurların maaşlarında yapılandırmaya gitti. Yukarıda Tablo-1’de gösterildiği gibi birçok devlet memurunun maaşlarının yapılandırılması veya onların aylık çalışma günlerinin uzatılması için değişiklikler yapıldı. Halife bu değişikliklerle devlete epeyce para kazandırdı. Örneğin Gılmânü’l-Hâssa (Muvaffak b. Mütevekkil’in memlûkleri) denilen memlûk askerler Mu‘tazîd’in gelmesiyle beraber ilk önce hür askerler seviyesine yükseltildi ve onların aylık çalışma günleri daha önce elli günken yani elli günde bir maaş alırken, Mu‘tazîd döneminde altmış günde bir maaşa indirildi (Sâbî, 1904, 16). Keza suvârîler (atlı birlikler), paralı askerler ve özel yeteneğe sahip olan askerler (Muhtârîn) ise daha önce elli günde bir maaş alırken Mu‘tazîd döneminde doksan günde bir maaş almaya başladılar (Sâbî, 1904, 17).

Yapılan bu değişiklikler devleti maddî yönden çok rahatlattı. Çünkü daha önce yılda yedi maaş alan gılmanlar yılda altı maaş, suvârîler ise yılda dört maaş alacaklardı. Buna ilave olarak halife, hayvanları besleme masrafı olarak at sahiplerine verilen elli dinar, katır sahiplerine verilen otuz beş dinar ve eşek sahiplerine verilen yirmi dinar ek para vermeyi de kaldırdı (Sâbî, 1904, 18-19). Böylece askerler bundan sonra hayvanlarını kendi maaşlarından besleyeceklerdi. Halife hayata geçirdiği bu tasarruflarla devleti birçok masraftan kurtarmış ve ekonominin toparlanmasını sağlamıştı.

Bazı Bölge Liderleriyle Yeniden Anlaşma Sağlanması

Halife Mu‘tazîd devletin günlük ihtiyaçlarını sağlayacak kaynakları bulduktan sonra devletin iktâ bölgelerinden kazandığı vergilerin miktarını yükseltmek için bazı dîvânların kurulduğu ifade edilmişti. Halife sadece iyi ilişki kurmakla yetinmedi onlardan bazı bölgeleri savaşımdan geri aldı ve onların devlete verdikleri vergi miktarının da yükseltilmesini sağladı. Halife Mu‘tazîd 282 (896) yılının sonunda Tolunoğulları lideri Humâreveyh’in vefatını duyunca daha önce hediyelerle gönderdiği

İbnü'l-Cessâs'ı geri çağırarak elçinin Tolunoğulları ziyaretini iptal etti (Taberî, 1989, 38/26). Tolunoğullarının yeni lideri Hârûn b. Humâreveyh 285 (898) yılında Mu'tazîd'a elçi göndererek daha önce babasının elinde olan bölgelerin meşru lideri olarak tanınmasını ve halifenin ona hil'at göndermesini istedi. Halife Mu'tazîd, Hârûn'un elçisi Vasîf Kâtarmîz ile Abdullah b. Feth'i Mısır'a göndererek Hârûn'un babasından farklı yeni bir vergi anlaşması gönderdi (Taberî, 1989, 38/74).

286 (899) yılında Abdullah b. Feth, Halife Mu'tazîd Âmid'deyken Hârûn b. Humâreveyh'in bu yeni anlaşmayı kabul ettiğine dair yazıyı getirdi. Hârûn'un kabul ettiği anlaşmaya göre Kınnesrîn ve Suğûr³⁹ bölgeleri tekrar merkezî devletin kontrolüne iade edilecekti (Miskeveyh, 1997, 5/08). Hârûn'un vergi âmilleri 15 Mayıs 286 (899) tarihinden itibaren bu bölgenin vergi yönetim işlerini merkezî devlete devredeceklerdi. Kınnesrîn ve Avâsım (Suğûr) bölgeleri Hârûnnürreşîd döneminde yıllık dört yüz doksan bin dinar vergiyi devlete veren bir bölgeydi (Reis, 1969, 516). Eğer bölge hâlâ bu miktar vergiyi verebiliyorsa Halife Mu'tazîd'ın bu anlaşma ile devlete büyük bir servet kazandırdığı söylenmelidir. Ayrıca Hârûn daha önce verilen üç yüz bin dinar (Makrîzî, 1997, 1/886) vergi miktarı yerine bu anlaşmadan sonra yılda dört yüz elli bin dinar vergi ödeyecekti (Taberî, 1989, 38/76; İbnü'l-Cevzî, 1995, 3/133, 12/398; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/395). Halife Mu'tazîd bu anlaşma ile yaklaşık altı yüz elli bin dinarı devlete kazandırmıştı. Halifenin devletin varlığını sürdürebilmesi için günlük yedi bin dinara ihtiyaç duyduğu farzedilirse bu para ile memurların üç aylık maaşlarını temin etmiş oluyordu.

Halife Mu'tazîd'ın Mısır'a zamanında müdahalesi ciddî bir adımdı. Halifenin bir anlaşma ile Abbâsî Devleti'nin en zengin bölgelerinden biri olan Mısır ve Şam'dan daha fazla vergi koparabilmesi malî sıkıntı çeken devlete zamanında bir cansuyu idi. Keza bu adım halifenin ikna edici güce sahip olduğunu gösterdiği gibi onun ekonomik zekâya sahip olduğunu da göstermişti. Çünkü halife bu adım ile üç hedefe ulaşmış oldu. Toprak ve para kazandı, savaş masrafından kaçınarak kârlı çıkmayı başardı (Randa, 1990, 332). Daha önce de söylendiği üzere Abbâsî Devleti'ni malî sıkıntılara sokan temel sorunlardan birisi bölge liderlerinin vermeleri gereken vergi miktarını göndermeyip

³⁹ İbnü'l-Cevzî'ye göre Kınnesrîn ve Avâsım bölgelerinin vergisi merkezî devlete devr edilmiştir. Miskeveyh Suğûr bölgeleri derken o, Avâsım bölgelerini zikretmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 4/133, 12/398).

kendilerini zengin etmeye çalışmalarıydı. Halife Mu'tazîd'in da bu bölgeleri hedef alması en azından onların elinde olan parayı geri almak için harekete geçtiğini göstermektedir.

Halife Mu'tazîd Tolunoğulları'ndan belli bir miktar para kopardıktan sonra İsmail b. Ahmed es-Sem'ânî ve Amr b. Leys es-Saffârî arasında çıkan savaş sonucunda ortada kalan Fars bölgesini ele geçirmek için Hâmid b. Abbâs'ı Fars'a gönderdi (Taberî, 1989, 38/84). 287 (900) yılında Hâmid Fars bölgesinin yöneticisi olma ve bu bölgenin vergisini toplama imkânını kazandı (Taberî, 1989, 38/86). 288 (901) yılında Fars bölgesi Tâhirî lideri Muhammed b. Tâhir'in ilgi odağı oldu ve onu ele geçirmek için hareket etti. Bu bölgeyi Tâhir'den korumak isteyen halife, komutan Bedr'i oraya gönderdi. Muhammed b. Tâhir'in Fars'a doğru yolculuğundan vazgeçmesi, merkezî devleti bu bölgenin hâkimi yaptı (Taberî, 1989, 38/96; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/96). Böylece Halife Mu'tazîd yine hiçbir savaş yapmadan bir bölgeyi kendi kontrolü altına aldığı gibi vergi kaynağı olacak bir bölgeyi daha kazanmış oldu. Bu bölgeden gelen gelir de merkezî devletin kasasına belli bir vergiyi aktardı. Fars bölgesi, Hârûnürreşîd döneminde merkezî devlete yirmi yedi milyon dirhem yıllık vergi göndermekteydi (Reis, 1969, 512).

Ticaret ve Vergi Akışını Bozan Bazı Bölge Yöneticilerinin Bertaraf Edilmesi

Halife Mu'tazîd yukarıda zikri geçen bölge liderlerinin yeni anlaşmaları kabul etmelerini sağladığı gibi merkezî devlete tâbi olan bölgelerde ticaretin ve devlete gönderilen vergilerin kesilmesine veya eksilmesine neden olan ve bulundukları bölgelerde devlete karşı bozgunculuk çıkartan bazı feodal beylerinin (derebeylikler) ve kabile reislerinin peşine düştü. Özellikle Hamdânîler'in (254-404/866-1014) bulundukları bölgeler, Musul ve Cezîre bölgesi halifenin odak noktası oldu. Halife Mu'tazîd'in bizzat yönettiği savaşların çoğu bu bölgelere doğru düzenlendi (bk. Tablo-2). Anlaşılan Halife Mu'tazîd devletin doğu ve batı bölgelerini iktâ anlaşmalarıyla kontrol altına alınca, Hamdânîlerin kontrolünü aşan Kürtleri, Arap kabilelerini ve Hâricîleri, merkezî devletin gücüyle yola getirip devlete gelen vergi ve ticarî işlemlerin merkeze akışını sağladı.

Halife Mu'tazîd 280 (893) yılında devlete karşı isyan bayrağı açan Benû Şeybân kabilesini hedef almış ve onların devlete boyun eğmesini, askerlerini merkezî devlete vermesini sağlamıştı (Taberî, 1989, 38/08; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/374, Biktazi, 1981, 236). Çünkü devletin bütçesine onların katkısı az olsa da gerçekleştirdikleri ticaret üzerinden elde edilen verginin aksamaması sonuçta bir yekûn tutuyor ve devletin maddî kazancından eksilmiş oluyordu. Halife onlara savaş açtı ve onların elinde olan bütün hayvanları ele geçirdi. Halife bu savaşta çok büyük bir kaynak elde etmişti. Benû Şeybân'dan alınan hayvanların çokluğu hayvan fiyatlarının düşmesini sağladı. Taberî'ye göre bu savaştan sonra pazarda hayvanlar çoğaldı küçükbaş hayvanlar bir dirheme ve deve gibi büyükbaş hayvanlar ise beş dirheme satıldı (Taberî, 1989, 38/7-8). Aslında bu mücadelede dikkatten kaçmayan bir husus bulunuyor. O da devletin tarım işleri ile uğraşan insanlara önem vermesine karşın hayvancılık yapan insanlara ve bedevîlere önem vermemesiydi. Çünkü bu insanların elindeki hayvanların alınıp ucuza satılması piyasayı bir müddet rahatlatmış ise de onları uzun vadede fakirleştirmişti.

280 (893) yılında halife Mu'tazîd Musul bölgesine gitti ve bu bölgede isyan çıkartarak ticarî dolaşımı bozan yâhut verginin kesilmesine sebep olan bozgunculara savaş açtı. İlk olarak Arap ve Kürt kabileleri ile başlayan halife, onlara büyük bir darbe vurarak ellerindeki malları aldı. Ayrıca onları korkutarak devlete vergi ve asker göndermelerini sağladı. Devlete vergi akışını bozan kişilerin peşine düşen halife bundan sonra Mardin'e giderek Hamdânîleri hedef aldı. Halife Mardin kalesini merkez edinen Hamdânî lideri Hamdân b. Hamdûn'a karşı zafer kazanınca Mardin kalesini yıktı. Mu'tazîd böylece bu bölgenin vergilerinin Hamdânîlere değil merkezî devlete ödenmesini sağladı. Mardin'den sonra halife Hasaniye denilen bölgeye giderek yaklaşık bin askeriyle bölgede isyan çıkartan Şeddâd'ı hedef aldı. Halife Şeddâd ve adamlarının gücünü kırınca bölgedeki isyanın tansiyonu düşmüş oldu (Taberî, 1989, 38/15-17; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/379). 282 (895) yılında Hamdûn'un tekrar isyan çıkartmasıyla halife Mu'tazîd yine onun peşine düştü, elinde olan paraya el koydu ve onu da gözaltına aldı. Halifenin Hamdûn'u yakalaması merkezî devletin bu bölgede etkisini artırdı ve bu bölgeden gelen vergiyi doğrudan merkezî devlete bağlamış oldu (Taberî, 1989, 38/20-22).

283 (896) yılında da Halife Mu'tazîd tekrar Musul'a dönüp orada isyan çıkartan Hâricî Hârûn eş-Şârî'ye karşı savaş açmak zorunda kaldı. Halife Mu'tazîd Hâricî Hârûn'un

hareketini bertaraf etmesi için bölgenin daha önceki yöneticilerinden yani Hamdânîlerden destek alarak hücumla geçti. Halifenin Hamdânîlerden destek alması onları merkezî devletten sonra bölgeyi yöneten güç haline getirdi (Taberî, 1989, 38/27; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/381; Biktazi, 1981, 237). Anlaşılan halife bu bölgenin malî yönetimini Saffârî ve Sâmanîlerle yaptığı gibi dolaylı yollarla yönetemeyecekti. Aksine doğrudan merkezden yönetecek fakat Hamdânîlerin yardımı ile yapacaktı. Halife Mu'tazîd'in Musul'a bu kadar önem vermesi stratejik öneme sahip olması kadar ekonomik öneme de sahip olmasıydı. Çünkü Musul'un merkezî devlet ile yaptığı ticaret ve onların devlete gönderdiği yıllık vergiyi engelleyen herhangi bir güç merkezî devletin düzenini bozmuş oluyordu. Musul ve civarındaki bölgelerin merkezî devlete ödedikleri vergi yılda yirmi dört milyon dirheme ulaşmaktaydı (Reis, 1969, 514).

287 (900) yılında İbn Ebü's-Sâc'ın yardımcısı Vasîf, ondan ayrılarak Malatya bölgesinin ona verilmesini ve vali olarak tayin edilmesini istedi. Bunu kabul etmeyen ve Bizansla olan ticaretini başka kişilere vermek istemeyen halife ona savaş açtı ve kendisi bu bölgeye kadar gelerek merkezî devletin ciddiyetini gösterdi. Halife Vasîf'i kontrol altına aldıktan sonra bölgede merkezî devleti temsil eden bazı âmilleri de yakalayarak Bağdat'a getirdi (Taberî, 1989, 38/89; Sivers, 1982, 93). Halifenin dış ticaret yolunu savunması ve kendisinin bu bölgeye kadar gidip savaşması dış ticaretten mahrum kalmak istemediğini gösterir. Ayrıca bölgeden ayrılırken halifenin sahil bölgelerinde bulunan Müslümanlara ait tekneleri yaktırması ilgi çekicidir. Halkın gücü olacak tekneleri yaktırması müslümanların Bizanslılar'a karşı elini zayıflatmış olmalıdır. Muhtemelen halifenin bu davranışının nedeni Suğûr bölgesinde müslümanlardan kaynaklanan isyanları önlemektir. Sonuçta Mu'tazîd, halifelîği döneminde Bizans'la uğraşmaktan kendini alıkoyan birisiydi (Sivers, 1982, 93). Ticarî işlemleri sabote eden ve verginin merkezî devlete ulaşmasını engelleyen kişilere Mu'tazîd tarafından savaş açılması, halifenin merkezî devletin gelirlerini korumasındaki ciddiyetini göstermekteydi.

Tarım Faaliyetinde Bulunanların Desteklenmesi

Abbâsî Devleti daha önce söylendiği üzere tarım hayatına çok önem veren bir devlettir. Çünkü devlet kendi harcamalarını, işçi maaşlarını ve askerî ihtiyaçlarını karşılamak için tarım alanında çalışan insanlardan aldığı vergilere muhtaçtı. Eğer tarım işlerinde bir

aksama veya tarım işleri yapan insanların işlerinde bir sınırlama olursa bu mutlaka devletin gelirinde kendini gösteriyordu. Abbâsî halifeleri de bu durumu engellemek için tarım işleri ile uğraşanların ihtiyaçlarını korumaya çalışırlardı. Halife Mu‘tazîd devletin başına geldiğinde mevcut ekonomik sıkıntıları çözmek amacıyla tarım işleri yapan kişilere destek vermişti. Çünkü Mu‘tazîd’ın da önemseydiği üzere ekonominin canlandırılması için tarımsal işlerin de canlanması gerekmektedir. Bu nedenle Halife Mu‘tazîd devlet ekonomik sıkıntı içinde olduğu halde büyük bir masraf harcayarak Bağdat’ın kuzeyinde Tikrît ve Sâmerrâ arasında bulunan “Düceyl” Kanalı’nın (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/443) içindeki kayaların temizlenmesini emretti. Anlaşılan halife ekonomiyi ayağa kaldırmak için elindeki fırsatları sonuna kadar kullanmakta kararlıydı. Dolayısıyla devletin gelir kaynağı olan tarım işlerini engelleyen unsurları ortadan kaldırmak gerekiyordu. Öte yandan halife bu kayaların temizlenmesi için daha önceki yöneticilerden farklı olarak çiftçilerden vergi istemedi onun yerine iktâ ve diyâ⁴⁰ sahiplerinden dört bin dinar ekstra vergi aldı (Taberî, 1989, 38/32; İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/360).

Benzer bir şekilde Halife Mu‘tazîd’ın Bâdurâyâ⁴¹ tüccarlarının ve Fırat sulama bölgesindeki çiftçilerin şikâyetlerini ciddiye alması onun devletin gelir lokomotifini tüccar ve çiftçilerin haklarını savunma konusunda hassas olduğunu göstermektedir. Bâdurâyâ bölgesindeki tüccarlar halifeye Fırat sulama bölgesindeki âmillerin mühendislerle anlaşarak kanalların duvarlarını daraltırıp ticarî teknelerine geçit hakkını engellediklerini söylemişlerdi. Halife bu şikâyeti duyunca devletin en önemli yöneticilerini göndererek bu iki grup arasındaki sorunun çözülmesini istedi. Halife bu görev için komutan Bedr, Vezir Kâsım b. Ubeydullah, dîvânlarda görevli Muhammed b. Dâvûd b. Cerrâh, Ali b. İsâ, Ali ve Ca‘fer b. Furât, Kadılardan İsmail b. İshak ve Ebû Hâzim, âmiller, mühendisler, köylüler ve Bâdurâyâ bölgesinin yöneticisi Ali İbrahim b. Abdullah’ı göndererek kalıcı bir çözüm bulunmasını istedi. Halifenin gönderdiği bu heyet iki grubun şikâyetlerini dinleyerek iki tarafı mağdur etmeyecek şekilde kanalın

⁴⁰ Diyâ halifeye ve ona yakın olan insanlara verilen tarımsal topraktır. Diyâ çoğu zaman Ehlü’d-Devle (Abbâsî ailesi), onların yakınları, vezirler, katipler ve bunların çocuklarına verilen tarlalardır.

⁴¹ Bâdurâyâ Irak’ta Sevâd bölgesinin en verimli bölgelerinden birisidir. İbnü’l-Furât’ın paylaştığı bir bilgiye göre kardeşi Ebü’l-Abbâs ona şunu söylemişti: Kime Bâdurâyâ verilirse dîvânü’l-harâc verilmiş olur. Kime dîvânü’l-harâc verilirse ona devlet verilmiş gibidir (Sâbî, 1904, 87). Adam Mez’e göre Bâdurâyâ Bağdat’ın batısıdır. Şehir merkezinin bile bu bölgenin içinde olduğunu söylemektedir (Adam Mez, 1937, 109).

duvarlarının yapılmasına karar verdi. İki tarafın karmaşık isteklerine çözüm aramakta zorlanan heyet, kanalın teknelerin geçişini sağlayacak kadar genişletilmesine, çiftçilerin gönlünü almak için de kanal yapabilecekleri kadar daraltmalarına müsaade etmişlerdi (Sâbî, 1904, 278-279; Bowen, Harold, 1927, 47-48). Mu‘tazîd’ın devletin en yüksek makamında olan kişileri bu çözüm için göndermesi halifenin toplumun huzurunu korumakta çok hasas olduğunu gösterdiği gibi tüccarlara ve çiftçilere çok önem verdiğini de göstermektedir. Anlaşılan halife devletin kalkınması için bu iki grup insandan alınan verginin hayatî olduğunu kavramıştı. Devletin paraya muhtaç olduğu bir dönemde verginin akışını engelleyen hiçbir olumsuzluğu kabul etmeyeceğinin sinyalini vermişti.

Askerler 287 (900) yılında Rûzmîstân bölgesine giderek Karmatî gruplarına mensup insanları araştırırken, onlara yakınlıkları olan insanları öldürmeye başladılar. Halifenin tavsiyesi üzerine onları öldürmeyi bırakarak sadece onların liderlerini hedef aldılar. Halife Mu‘tazîd’ın Karmatîlere mensup olan kişilere karşı beslediği düşmanlığa rağmen bu karardan vazgeçmesinin nedeni bu insanların tarımsal işlerle özellikle de Sevâd bölgesinin tarımsal işleriyle uğraşan insanlar olmasıydı. Bilindiği gibi toprak vergisi Abbâsî Devleti’nin en önemli malî kaynağı, Sevâd bölgesi de devletin en büyük vergi menbaıydı. Sevâd’ın tarımsal işlerini yürütenlere düşmanlık yapmak devletin malî deposuna savaş açmak demektir. Örneğin Sevâd bölgesi Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülazîz dönemlerinde 128 milyon dirhem ve 114 milyon dirhem vergiyi devletin kasasına gönderen bir bölge idi (İbn Hurdâzbih, 1889, 14-15). 3. (9.) yüzyılın sonunda da Sevâd bölgesinin toplam geliri doksan güç milyon dirhemi aşındı (Faraque, 1993, 285-286). Fakat bu bölgenin gelirleri Haccâc döneminde ortaya çıkan kargaşadan dolayı on altı milyon dirheme indi (İbn Hurdâzbih, 1889, 14-15; Waines, 1973, 28). Halife Mu‘tazîd bu geliri Haccâc gibi tehlikeye atmak yerine yine gerçekçi bir çözüm ortaya koyarak bu insanlarla savaşı durdurdu ve onların başındaki kişileri cezalandırıp geri kalan insanları serbest bıraktı. Halife devlet ekonomisini korumakta ve büyötmekte kararlı idi. Devletin ekonomisini bozan bazı ideolojik mücadelelerden uzaklaşmak en akıllıca yoldu.

Halife Mu‘tazîd’ın Sevâd bölgesine sağladığı güven sayesinde bu bölgede yaşayan insanlar Hz. Ömer döneminden sonra ilk kez o döneme yakın bir hasad elde etmişlerdi. Hilâl es-Sâbî’nin paylaştığı bilgiye göre Halife Mu‘tazîd’ın Sevâd bölgesinden elde

ettiği harâc geliri Hz. Ömer döneminde elde edilen gelirle aynıydı (Sâbî, 1904, 209). Yani Sevâd bölgesinden yılda yüz yirmi sekiz milyon dirhem gelir elde edilmişti.

İbnü'l-Furât'ın paylaştığı bilgilerden birinde kardeşi Ebü'l-Abbâs Dîvânü'd-dâr'ın başkanırken Halife Mu'tazîd'in veziri Ubeydullah'tan sarayın batısında yer alan bölgenin yüz cerîbinin kamuya tahsis edilmesini istemişti. Fakat Vezir Ubeydullah dîvân sahibi Ebü'l-Abbâs ile bu bilgiyi paylaşınca o bölgenin devletin en verimli bölgesi olan Bâdurâyâ bölgesinde olduğunu bu bölgeden her bir cerîbin bin dinara eşit olduğunu söylemişti. Devlet bu kararı uygularsa yüz bin dinara mutabık olan tarım alanını kaybedeceğini duyan halife kararından vazgeçmişti. Halife daha sonra o bölgenin yerine başka bir yerin tahsis edilmesini istemişti (Sâbî, 1904, 280). Halifenin tarım gelirlerine zarar verecek adımlardan kaçınması tarım hayatını korumasındaki hassasiyetini gösteriyordu.

280 (893) yılında Halife Mu'tazîd incir ve nar zenginliği ile bilinen Hulvân⁴² bölgesinde yaşayan çiftçilerin ürünlerini Bağdat'a kolayca ulaştırması için Akabetü'l-Hulvân (Hulvân Geçidi) denilen yol yaptırmıştı. Hulvân bölgesinin dağlık ve yüksek coğrafyası bu bölgedeki çiftçilerin ürünlerini Abbâsîler'in merkezi Bağdat'a nakletme işlerinde birçok zorlukla karşılaşmalarına neden oluyordu. Halife Mu'tazîd bu yolun yapılması için yirmi bin dinar harcamıştı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/334). Halife Mu'tazîd ekonomiyi ayağa kaldırmak için tarım işleriyle uğraşan insanları desteklediği gibi onların mallarını pazara ulaştıracak altyapıyı da düşünüyordu. Sonuçta üretilen ürünlerin pazarlara ulaşması için altyapı yapılmamış olsaydı bu çiftçilerin emekleri heba olacaktı.

Benzer bir şekilde halife, Bağdat'ın şehir merkezinde bazı düzenlemelerde bulundu ve Bağdat dışında yapılan tarım işlerine de bir düzen verdi. Temiz havanın şehrin gelişmesi için önemini vurgulayan halife pirinç tarlalarının şehir dışına çıkarılmasını istedi. Ayrıca şehir içinde hurma tarlalarının bulundurulmamasını istedi. Halife, doğa hassasiyeti olan birisi idi ve meşhur "*Havası kirli olan şehir nasıl gelişir?*" sözü halifenin büyük bir farkındalık içinde olduğunu ve ustalıkla hem tarım işlerini hem de şehir planlamasını önemsedğini gösteriyordu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/336).

⁴² Hulvân, Sevâd'ın sınır bölgesinde yüksek ve dağlık bir bölgedir. Hulvân'ın ardında Cibâl bölgesi bulunmaktadır. Hulvân'ın incirleri ve narları çok meşhur ve lezzetlidir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 290-292).

Halifenin Devlet Harcamalarını Kısıtlaması

Halife Mu‘tazîd bu dönemde devletin gelirlerini yükseltmek için sadece gelir kazanmaya odaklanmadı, devletin harcamalarını da kontrol etti. Halife mümkün olduğu kadar devletin malını kötü kullanmamaya gayret gösterdi. Mes‘ûdî’nin paylaştığı bir bilgiye göre, Halife Mu‘tazîd göreve gelir gelmez sarayda yapılan yemekleri, öncelikle de kendisine verilen yemek paylarını azalttı. Sarayda hayata geçirilen bu tasarrufla devlet çok büyük maliyetten kurtulmuş oldu. Bilindiği gibi Abbâsî sarayında yapılan yemekler çok maliyetliydi. Çünkü sarayda yaşayan insanların hayat tarzı ve zevkleri yüksek maliyet isteyen bir yaşam tarzına sahipti. Yemekler, üç, dört hatta daha fazla çeşitten oluşurdu (Mes‘ûdî, 2005, 4/185). Halife Mu‘tazîd 281 (895) yılında Irak’ın kuzeyinde yer alan Cibâl bölgesine (Taberî, 1989, 28/14; Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/99) muhalif gruplarla savaşmaya gittiğinde kendisi Dînever’e doğru yön alırken oğlu Ebû Muhammed Ali b. Mu‘tazîd’ı Rey, Kazvîn, Zencân, Abhar, Kum, Hemedân ve Dînever valisi olarak atadı. Halife oğlunu görevlendirdikten sonra çok durmadan apar topar Bağdat’a dönmek zorunda kaldı. Çünkü bu bölgenin ürünleri ve günlük erzak fiyatları çok pahalıydı. Halife devlet kaynaklarını boş yere harcamak istemiyordu (İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/339).

Halifenin devletin malını korumasındaki ciddiyetini ve hırsını gösteren en önemli örneklerden biri de askerlerin maaşları ile ilgili kararlarıdır. Yaklaşık on kişinin taşıyabileceği para bir gecede askerlerin maaşlarından sorumlu kâtibin evinden çalınmıştı. Sorumlu olan kâtib hemen bölgenin güvenlik sorumlusuna giderek askerlere ve halifeye ait paranın çalındığını söyledi. Ortaya çıkan soygunun güvenlikçilerin zafiyetinden kaynaklandığına işaret eden kâtib, bölge güvenliğinin başkomutanı Mûnis el-Iclî’nin hırsızları yakalamasını istedi. Fakat Mûnis el-Iclî hırsızları yakalamasına ve her türlü cezayı vermesine rağmen hırsızlardan parayı alamadı. Hırsızların reisi Halife Mu‘tazîd’a teslim edildi. Halife ilk önce hırsıza işkence uyguladı. Hırsız işkenceye cevap vermeyince onu yeni bir sorgulama sistemine tâbi tuttu. Onu birkaç gün yemeksiz, uykusuz hareket edemeyeceği bir yere kapattı, ondan sonra onu çıkartarak yemek yedirdi içecek verdi ve onun temizlenip rahata ermesini sağladı. Hırsızın rahatlayıp uyumasını bekleyen halife, günlerdir uyumayan hırsızı derin uykusuna daldığında huzuruna getirterek sorguya tâbi tutulmasını istedi. Uykusunda konuşan

hırsız daha önce uyanıkken reddettiği soygunu tüm detaylarıyla anlattı ve parayı nerede sakladığını söyledi. Hırsızın uyandırılmadan yerine götürülmesini isteyen halife malların hepsi getirildikten sonra onu uyandırdı ve soygun hakkında sordu. Uykudayken bilinçaltındaki bilgilere ulaşıldığını anlamayan hırsız yine soygunu reddedince halife onu ağır bir şekilde cezalandırdı (Mes'ûdî, 2005, 4/197-200). Mes'ûdî'nin bize aktardığı bu hikâyeden anlaşıldığı üzere Halife Mu'tazîd devlete para kazandırmak için yoğun bir şekilde çalıştığı gibi elde edilen paranın kaybolmasını da kabullenmiyordu.

Vergi Adaletinin Sağlanması

Halife Mu'tazîd kendisinden önceki Abbâsî Devleti yöneticilerinin aksine devlet zor durumda olduğu halde ödeme gücü olmayan vatandaşlarına vergi yüklemekten kaçındı. Fakat devlete vergisini ödemeyen insanların peşine düştü. Halife vergileri artırmadan veya yeni vergi koymadan devletin ekonomisini düzeltmeye çalıştı. Örneğin bu dönemde vergi kaçakçısı olan Abdullah b. Hasan en-Nasr ve kardeşlerinin devlete ödemedikleri vergiler tespit edildi. Fırat sulama bölgesinde diyâ' olarak verilen tarlalara sahip olan bu ailenin vermesi gereken harâcları devlete vermedikleri fark edilince, tarlaların alan ölçümleri ve yıllık ödenmesi gereken vergi miktarları ortaya çıkarıldı. Bu hesaplama sonucunda devlete üç yüz bin dinar vergi borçları olduğu ortaya çıktı ve devlet onlardan kaçırmalarına imkân bırakmadan vergiyi aldı (Sâbî, 1904, 191-192). Devletin onlardan vergiyi eksiksiz alması vergi kaçırmak isteyen insanlara ders oldu. Ayrıca devletin onlardan fazla para istememesi veya onları başka ağır cezalara mahkûm etmemesi de aslında bu dönemde devletin halkın verimliliğinin artırılması için çok titiz davrandığını, halkın hakkını yememek için gayret gösterdiğini ifade ediyordu. Çünkü devlet ekonomisinin kalkınması sadece devlete kazandırmayı değil halkın kazancını korumayı da gerektiriyordu. En azından Mu'tazîd döneminde bu durum dikkate alınıyordu. Belki de halife Mu'tazîd'ın 283 (896) yılında dîvânü'l-mevâris kurumunu kapatması, orada çalışan memurların geri gönderilmesi ve artık akrabaları vefat eden kişilerin yakınlarına miras verilmesinin sağlanması Mu'tazîd ile beraber devletin halkına adaletli davranma isteğinde olduğunu göstermektedir (Taberî, 1989, 38/29). Bu durum halkın güvenini tazelediği gibi onların verimliliğini de artırdı. Halkın verimliliğinin yükselmesi de devlet gelirlerinin yükselmesini sağladı.

Halife Mu‘tazîd’ın aldığı önlemler hem siyâsî hem de ekonomik boyuta sahipti. Örneğin dîvânın merkeze alınması ve malî işlemlerin hepsinin bir çatı altında yönetilmesi finansal işleyişi hızlandırdı. Devletin gelir ve giderlerinin korunması konusunda da dîvân yöneticilerinin işini kolaylaştırdı. Dîvânların sarayda olması devletin doğrudan malî döngüleri yakından seyretmesine imkân tanıdı. Halifenin devletin malını özenle koruması ekonominin sorunsuz büyümesini sağladı. Halk devletin sağladığı ekonomik güvenceden dolayı onca yıldır çektiği zorluklardan sonra refaha kavuştu. Halife Mu‘tazîd dönemini anlatan birçok yazar onun dönemini güzel sözlerle anar. Süyûtî, onun döneminde insanların refah ve mutluluk içinde yaşadıklarını söyler (Süyûtî, 1881, 387).

Halife Mu‘tazîd Abbâsî Devleti’ne itaat gösteren bölge liderleriyle iyi ilişki kurduğu gibi ekonomiden sorumlu dîvân yöneticileriyle de güzel ilişkiler kurdu. O, işinde başarılı olan kişileri emrine almakta zorlanmadı. Halifenin ilk kâtipleri olan İbnü’l-Furât ailesinden Ebü’l-Abbâs ve kardeşi Ebü’l-Hasan İbnü’l-Furât devletin ekonomik temellerini sıfırdan kurdular. Sonradan gelen Benü’l-Cerrâh ailesinden Ali b. İsâ ve Muhammed b. Dâvûd da finans sisteminin mükemmelleşmesini sağladılar. Halifenin devlet unsurları arasında yarattığı sinerji hem halkın refahını artırdı hem de hazinenin güçlenmesini sağladı.

Ayrıca halifenin, Mütevekkil (232-247/847-861) döneminde başlayan iktâ politikasını ilerleterek Saffârîler’i (254-290/867-904), Sâmânîler’i (261-379/874-999), Tolunoğulları’nı (255-292/868-905) ve Hamdânîler’i (254-404/866-1014) bulundukları bölgelerde meşrû bir yönetim olarak tanıması devletin bu bölgelerden kesintisiz bir şekilde harâc almasını sağladı. Keza bu yönetimlerin bulundukları bölgelerde barışı sağlamaları Abbâsî coğrafyasında ticaretin gelişmesine de imkân tanıdı. En son Mu‘tazîd’ın 285 (898) yılında Azerbeycan ve Ermenistan bölgelerini Muhammed b. Ebü’s-Sâc’a vermesiyle bu tablo tamamlandı. Böylece Halife Mu‘tazîd, ticarî akışın güvenliğini korumak için sadece Cezîre bölgesinde bulunan isyancılarla uğraştı. Geri kalan bölgelerin güvenliği iktâ sahipleri tarafından sağlandı. Halifenin bu bölgelerden elde ettiği gelirler ve aldığı hediyeler bu güvencelerin kanıtı olarak görülmelidir.⁴³ Öyle

⁴³ Amr b. Leys es-Saffâr’ın 279 (892) yılında halifeye hediye göndermesi ve 284 (897) yılında isyancı Râfi‘ b. Herseme’nin kellesini Bağdad’a göndermesi bu güvencenin göstergesidir. Benzer bir şekilde

ki Halife Mu‘tazîd vefat ettiğinde devletin kasasında yaklaşık dokuz milyon dinar bulunuyordu (Mes‘ûdî, 2005, 4/185; Sâbî, 1904, 209-210).

2.1.2. Halife Müktefî Döneminde Ekonomiye Ayakta Tutmak İçin Atılan Adımlar

Halife Müktefî (289-295/902-908) babasından miras aldığı ekonomik gelişmeyi korumaya ve babasının bıraktığı maddî gelişmenin üstüne bir başarı daha eklemeye çalıştı. O, ekonomik politikada Halife Mu‘tazîd’ın ilkelerini takip etti (Shaban, 1976, 131). Halifenin bütçeyi kullanma konusunda aldığı tedbirlerden dolayı bazı tarihçiler kendisini cimri olarak niteler. Ancak Müktefî’nin yönetiminde olduğu kısa dönemde bir hayli gelişme sağlandı. Halifenin hazineyi korumak ve bütçenin devamlılığını sürdürebilmek için yaptığı en önemli şeylerden biri devlet harcamalarını düzenlemesi ve hazinenin yanlış yere kullanılmamasına riayet etmesidir.

Mes‘ûdî (öl. 345/956) onun bu yönünü zikrederken Müktefî’nin devletin malını korumak için yediği yemeklere, sarayda yapılan ziyafetlere bile dikkat ettiğini söyler. Ona göre halife sofrada bulunan yemeklerin sayısını ve türünü bile kontrol etmiştir. Sarayda yapılan yemeklerin sayısının her gün on yemeği geçmemesini, bazı et ürünlerinin örneğin oğlak veya teke etinin sadece Cuma günü tüketilmesini, tatlıların üç kabı geçmemesini kurala bağlamıştır. Ayrıca yemekte kullanılan ekmeklerin ziyan olmaması için özel bir hizmetçi tutmuştur. Bu hizmetçi yemekten sonra kalan ekmekleri toplayıp kırıntıları çorbaya çevirir, ortada kalan tam ekmekleri sonraki günün yemeği için mutfağa iade ederdi. Benzer bir şekilde yemekten sonra kalan tatlılar ve soğuk yemeklerin daha sonra yenmesi için uygun hale çevrilmesini yâhut dönüştürülmesini emretmişti (Mes‘ûdî, 2005, 4/223). Böylece Halife Müktefî devletin saray harcamalarını kısıtlayarak merkezî devleti büyük bir malî yükten kurtardı.

Halife Müktefî’nin başkenti, yeniden Sâmerâ’ya taşımaktan vazgeçmesi devletin ekonomisini koruma kararının bir neticesi oldu. Ona yakınlığı ile bilinen Vezir Kâsım b. Ubeydullah halifenin ekonomiye koruma arzusunu bilerek başkenti taşımamanın maliyetinin yüksek olduğunu söylemişti. Müktefî de bu hevesten vazgeçerek hem beklenileni yaptı hem de ekonomiye korumak için ne kadar çaba sarf ettiğini gösterdi. O, diğer halifeler gibi ekonomik durumu umursamayıp istediği taşınma fikrini

286 (900) yılında Muhammad b. Ebû’s-Sâc’ın kendi oğlunu halifeye göndermesi bu güvencenin bir parçasıdır.

gerçekleştirebilirdi. Ama malî durumu düşünerek vazgeçmişti, bu da onun koruyucu politikasının bir işareti idi. Halife Müktefî'nin devletin ekonomik başarıyı sürdürebilmesini sağlamak için attığı bazı adımlar ve uygulamalar şunlardır:

Bölgesel Yöneticilerle Kurulan Ekonomik İlişki

Halife Müktefî babasının iktâ olarak verdiği bölgeleri daha önce olduğu gibi kendi bölgelerinin malî işlemleri ile sorumlu olmaları ve onların merkezî devlete vergi ödemeleri şartıyla sürdürdü. Böylece, öncesinde olduğu gibi bölgedeki yönetimlerin meşruiyeti tanındı. Halife onlardan vergi almayı ve ikili iyi ilişkileri devam ettirdi. Fakat merkezî devlette yönetim değişimiyle birlikte ortaya çıkan siyâsî olaylardan dolayı Fars ve Rey bölgeleri Saffârîlerin ve Sâ mânîlerin eline geçti. 289 (901) yılında devletin başına geçtiğinde halife Müktefî, Hakan b. Müflih'i Rey'in yöneticisi olarak seçti, ama çok uzun sürmeden 290 (902) yılında bu bölgeyi İsmail b. Ahmed es-Sâ mânî'ye vermek zorunda kaldı (Taberî, 1989, 38/118). Fakat Sâ mânîlerden aldığı parayı kaybetmek istemeyen yâhut Sâ mânîlerle olan barış durumundan dolayı devam eden ticarî ve ekonomik ilişkileri bozmak istemeyen halife hızlı davranarak İsmail b. Ahmed'i Rey bölgesinin resmî valisi olarak tanıdı ve hediyelerle beraber hil'at gönderdi. Anlaşılan o sıralarda Karmatîlerin yarattığı siyâsî sorunlarla uğraşan Müktefî, İsmail ile arayı bozup merkezî devleti ekonomik bakımdan zor duruma düşürmek istememişti. Benzer bir şekilde 290 (903) yılında Rey bölgesi İsmail'e verildikten yaklaşık üç hafta sonra Fars bölgesi de Saffârîler'e verildi. Müktefî, Tâhir b. Muhammed b. Amr b. el-Leys'in merkezî devlete vergi göndereceğine dair söz alarak onu Fars bölgesinin yöneticisi tayin etti (Taberî, 1989, 38/119). Böylece Müktefî devletin doğu bölgesinin ekonomik yönetimini bölgesel devletlere bırakmış oldu.

Ayrıca Halife Müktefî Karmatîlerin özellikle Şam bölgesinde bulunan Karmatîlerin yarattığı ticarî ve ekonomik hasarları önlemek için harekete geçti. Musul ve civarındaki bölgelerin ticarî faaliyetleri ve harâcların devlete ulaşması aksayınca Müktefî bölgeyi Hamdânîler'in desteğiyle kontrol altına almaya çalıştı. Bölgede bulunan Kürt ve Arap kabilelerin Karmatîlere katılma meylinde olduğunu anlayınca Hamdânîler'in yeniden Musul ve Cezîre bölgesini doğrudan yönetmelerini isteyerek bölgeye müdahale etti. Halife Hamdânîler'den Hüseyin b. Hamdân'ı Şam bölgelerindeki Karmatîlerle mücadelede kullandı, Hüseyin bu mücadelede büyük bir başarı kazandı (Taberî, 1989,

38/137-138). Benzer bir şekilde diğerk Hamdânî liderlerinin de katkısı ile bölgede oluşabilecek ekonomik kayıpları önledi. Halife Müktefî Suğûr'a kadar uzanan bu bölgenin vergi akışını ve ticarî faaliyetlerini korumak, aşağıda anlatılacak Karmatîlerin yarattığı ekonomik krizin önüne geçmek için bizzat kendisi sahaya çıktı. Yüz bin dinarın beytûlmâlden tahsis edilip bu savaşta kullanılmasını emreden halife 290 (903) yılında Rakka'nın yolunu tuttu. Aslında Mu'tazîd ve Müktefî döneminde devletin yürüttüğü ekonomik politikalardan biri Sevâd dışındaki bölgeleri bölgesel yönetime teslim edip onlardan devamlı bir şekilde vergi yâhut iktâ parası almaktı. Fakat Hamdânîlerin zayıflaması birçok rakibin bu bölgeye göz dikmesine neden oldu. Buna bağlı olarak bölgede bulunan kabileler de düzensiz bir şekilde önlerine gelen her yalancı güce sarılıyordu. Halife de merkezî devletin gücünü göstermek için sahaya çıkmak zorundaydı.

Tolunoğulları'na Karşı Sergilenen Politika

Halife Müktefî ilk başta bütün bölgesel devletlerle ilişkisini Mu'tazîd'in politikası üzerine yürütürken 291 (904) yılında Tolunoğulları'yla olan ilişkisini tam tersine çevirdi. Yapılan anlaşmayı sonlandırıp onlara karşı savaş başlattı. Hârûn b. Humâreveyh'in Şam bölgesinde Karmatîlerle girdiği savaşta birçok askerini kaybettiğini ve zafiyetini tespit eden Müktefî Tolunoğulları'nın zayıf düşmelerinden faydalanarak Muhammed b. Süleyman komutanlığında 291 (904) yılında askerlerini Mısır'a gönderdi.⁴⁴ 292 (905) yılında Mısır'a ulaşan Muhammed b. Süleyman daha önce özerk bir bölge olarak kendini yöneten Tolunoğulları yönetimini ele geçirerek Mısır ve Şam bölgesini merkezî devletin hâkimiyeti altına aldı (Taberî, 1989, 38/141-152; Arîb b. Sa'd, ts., 16-17; Yılmaz, 2005, 71-100). Halife Abbâsî Devleti'nin en önemli bölgesinden biri olan Şam ve Mısır'ı ele geçirmekle muazzam bir kaynak bulmuş oldu. Tolunoğulları'nın Şam ve Mısır'ı ele geçirmesiyle Afrika'ya olan ticaret aksamıştı. Bu bölgenin tekrar Bağdat'a bağlanmasıyla Mısır'ın devasa ekonomik gücü

⁴⁴ Bazı yazarlara göre Halife Müktefî'nin Tolunoğulları'na yaptığı hamle, halifelüğün son hamlesi idi. Onlara göre halife Mu'tazîd'in Humareveyh'in kızı Katrû'n-nedâ ile evlenmesinin nedeni, Tolunoğulları'nı fakirleştirip sonra onların elinde olan bölgeleri ellerinden alma politikası olduğunu söylemektedir. Humâreveyh kızını evlendirip büyük bir servet eden hediyelerle beraber Mu'tazîd'a gönderdi. Devlet bu düğünden sonra maddî sıkıntılardan çıkamadı. En sonunda Halife Müktefî Tolunoğulları'nın himayesi altında olan bölgeyi onlardan aldı (İbn Tagrîberdî, 1992, 3/66; İbn Hallikân, 1968, 2/249-250).

merkeze aktı, aynı zamanda Afrika'yla ticaret yeniden başladı. Böylece altın zenginliği ile bilinen Sudan ve Batı Afrika halkı ile yapılacak ticaret ümit uyandırdı.

Genel olarak bakıldığında bu iki halife döneminde istikrarlı bir ekonomik başarı görünmesine rağmen ekonomiyi tehdit eden bazı şeyler varlığını sürdürdü. Bunlar hem devletin hem de halkın ekonomik gelir seviyelerinde bir dengesizlik olduğunu gösteriyordu. Fakat halife Mu'tazîd ve Müktefi'nin ekonomik başarılarını anlatırken onların döneminde başlayıp devam eden ekonomiyi bozan şeyleri anlatmamak Muktedir ve sonrasındaki bazı ekonomik sorunları doğru değerlendirmemizi engelleyecektir. Bu nedenle bu dönemde ortaya çıkan ve hem devletin hem de halkın ekonomisinin bozulmasına neden olan olayları paylaşmak faydalı olacaktır.

Karmatîlerin Neden Olduğu Ekonomik Risk

Karmatî hareketi 255 (869) yılında Abbâsî Devleti'ne karşı mücadele veren ve Zenc İsyanı (255-279/869-883) devam ederken baş gösteren sosyal bir hareketti. Bu hareketin menşei hakkında bilgi veren yazarlar, bu hareketi Hamdân denilen bazen de Karmatî diye bilinen Kûfeli bir zahide atfederler. Bazen de onun adı Hamdân b. Karmat olarak verilir (İbnü'l-Cevzî, 2001, 634; İbn Haldûn, 2000, 3/419). Keza birçok araştırmacı da bu hareketin Şîî İsmailî'ye mensup olan Kûfeli dâî Hamdân b. Eş'as el-Karmat'a (öl. 293/906) nispet edildiğini söyler (Hizmetli, 2001, 511; Ekinci, 2002, 83; Bozkurt, 2016, 93). Karmatî hareketinin kime atfedildiği konusu tartışmalı olduğu gibi bu hareketin İsmailîye ile olan ilişkisi de tartışmalıdır. Buna rağmen, bu hareketin İsmailî inancına mensup olan insanlar arasından çıkan bir hareket olduğu da ifade edilmektedir (Avcı, Ali, 2009, 1).

Bazı araştırmacılara göre Karmatî hareketi İsmailî inancına mensup bir grup olmasına karşın bazı yazarlara göre onlar kendi başına mücadele eden isyancı bir gruptu. Onların İsmailî daîlerden birini takip ettikleri söylenir. Karmatîlerin çok hareketli olduğu dönemlerde de düşünce bakımından onlara yakın birkaç grubun olduğu görülmektedir. Örneğin Zikreveyh ve oğulları, Mehdiye grupları gibiler bu örneği teşkil etmektedir. Ayrıca Hamdân b. Eş'as el-Karmatî'ye atfedilen bu grup dışında bu dönemde devlete karşı ayaklanan herhangi bir gruba da bu ismin verildiği görülmektedir. Bu grup daha sonraki dönemlerde birçok alt gruplara ayrılarak devlete sıkıntılı günler yaşattı.

Karmatîler hareketinin sürdürdükleri düşünce bakımından sosyal bir sorun veya ideolojik bir sorun sonucunda ortaya çıkan bir grup olarak görünse de onların ortaya çıkışında ekonomik boyutun da bulunduğu anlaşılmaktadır. Hem Kûfe ve Sevâd hem de Bahreyn Karmatîlerinin başından itibaren kendilerini takip eden kitlelerden para istemesi işin içinde ekonomik sorunların bulunduğunu da göstermektedir (Sâbit, 1982, 258).

Aslında Karmatî hareketinin Abbâsî Devleti'nin yanlış ekonomik politikalarının bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Onlara katılan insanların çoğunun devletin alt gelir sahibi olan küçük çiftçiler, göçebe kabileler ve bedevîlerden oluşması bunu göstermektedir (Avcı, Ali, 2009, 65). Özellikle Abbâsî Devleti'nin benimsediği bazı ekonomik düzenlemeler, bilhassa Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) başlatılan iktâ politikası birçok zulüm ve huzursuzluk getirdi devlette birçok isyancı grubun ortaya çıkmasına neden oldu. Devletin bu ekonomik politikasını ısrarla yürütmesi de bu isyancı grupların çoğalarak devam etmesini sağladı. Merkezî devletin menfaati için tercih edilen bu uygulama küçük tarlalara sahip çiftçileri ve hayvancılık yapan birçok halkı zor durumda bıraktı. Çünkü iktâ bölgesini yöneten liderin belirlediği yüksek vergilerden toplumda sadece bazı kişiler ve sınıflar yararlanıyordu. Özellikle bu politika zenginlerin daha fazla zenginleşmesine ve geliri az olanların daha da fakirleşmesine neden oldu. Çünkü büyük çiftlik ve diyâ arazilerini yöneten zenginler vergilerini ödeyemeyen küçük çiftlik sahiplerinin topraklarına el koyuyorlardı. Bu durum halkın devlete karşı kin ve karşıtlık duygusu beslemesine neden oluyordu (Shaban, 1976, 82).

Halife Mu'tazîd ve Müktefî'nin de bu ekonomik politika ile devam etmesi yani sonuçta zenginliğin sadece bir grup insanın elinde kalması ve fakir halkın hem siyâsî hem de maddî sorunlar içinde bırakılması birçok isyanın özellikle Karmatî hareketinin küllerinden doğmasını sağladı. Devletin ekonomik politikasına itiraz eden Karmatîler devlet merkezine yakın olan bölgelerden özellikle Kûfe, Şam ve Sevâd'dan başlayarak devlete başkaldırmaya başladılar. Onların hareketine devletin siyasetine itiraz eden bedevî kabilelerinin de katılmasıyla büyük bir isyan ortaya çıktı. Böylece Karmatî isyanı bu dönemin ilk halifesi olan Mu'tazîd döneminden itibaren tekrar boy göstermeye başladı. Fakat Müktefî döneminde iyiden iyiye alevlendi ve Karmatîler korkusuzca her yere saldırmaya başladı (Sâbit b. Sinân, 1982, 18). Şam, Sevâd ve

Bahreyn bölgesinde onlar faal bir şekilde mücadelelerini başlatmışlardı. Karmatîlerin ana damarı olarak görülen İsmailî grupların da bir anda ortaya çıkması halkı rahatsız eden siyâsî ve ekonomik sorunları büyüttü. Bu isyancıların hepsinin sadece bir dinî ideolojiden dolayı ortaya çıktığını ileri sürmek eksik kalacaktır. Başta Karmatî isyanı olmak üzere tüm isyanlar ideolojik yönleri bulunmasına karşın büyük oranda ekonomik duruma isyandan kaynaklanmıştı.

Birçok yazarın eserlerinden anlaşıldığı üzere Karmatîlerin bu dönemde tekrar ortaya çıkması Abbâsî Devleti için büyük bir tehlike oluşturmuştu. Onların devleti uğrattığı ekonomik hasar büyük olduğu gibi insan ve siyâsî kayıp da çok büyüktü. Özellikle onların iki üç gruba ayrılması devleti bir hayli uğraştırdı. Bahreyn Karmatîleri, Kûfe/Sevâd Karmatîleri ve Şam'da ortaya çıkan Zikreveyh İsyanı. Ancak bazı yazarlar Zikreveyh ailesinin liderliğinde yapılan isyanın Karmatîlere bağlanmasını uygun görmemektedir. Onlara göre Zikreveyh ailesinin isyanı kendine özgü bir isyan olup sırf maddî menfaat ve kazanca bağlı bir isyandı (Hüseyin, 2008, 177-206; Baker, ts., 1-32).

Aslında Taberî'nin ve ondan bilgi alan yazarların anlatımı bir kenara bırakılacak olursa diğer kaynaklarda Abbâsî Devleti'nde ortaya çıkan isyanların Karmatî, Fâtımî, İsmailî ve Hâricî ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır (Baker, ts.,1-32; Daftary, 2005, 54-56). Çünkü bu dönemde devletin benimsediği ekonomik ve siyâsî politikalar sadece belli grup insanları memnun eden bir yapıya sahipti. Bu da birçok isyanın neden ortaya çıktığını göstermektedir. Devletin takip ettiği ekonomik politika, özellikle Mu'tazîd ve Müktefî'nin benimsediği iktâ politikası devlet içinde adaletsizlik yaratmıştı. Çünkü bu politika devletin bir bölgesindeki kişiler refah içinde yaşarken diğer bir bölgesindeki halkın sefalet içinde kıvrınmasına neden olmaktaydı. Yani Bağdat'ta sarayda veya sarayın etrafında yaşayan, merkezî devletteki yöneticiler zenginlik içinde yaşarken Musul, Şam, Kûfe, Horasan, Merv gibi yerlerde yaşayan insanlar ve bedevî kabile mensupları sefalet içinde devletin vergisini ödemekle mükellefti (Shaban, 1976, 89).

Devletin ekonomik politikası bu grupları rahatsız edip onları isyana sürüklerken onların isyanı da devletin ekonomisini bataklığa sürükledi. Özellikle Mu'tazîd, devletin ekonomisini bozan bazı şeylerden uzak durmasına rağmen Karmatîler sürekli devletin ekonomisini yıpratan faaliyetlerde bulundular ve devletin ekonomisi altüst oldu. Örneğin onların Abbâsî Devleti'nin en verimli bölgelerinden biri olan Sevâd'ı hedef

almaları küçük çiftçileri, ticaret yollarını ve hac kabilelerini zor durumda bırakmış, ekonominin sekteye uğramasına neden olmuştu.

Bahreyn Karmatîleri

281 (894) yılından itibaren Şîî etkinliklerinin Bahreyn’de güç kazanmaya başlamasıyla birlikte Karmatî hareketi de etkisini göstermeye başladı. O yıl Yahyâ b. Mehdî⁴⁵ denilen bir dâî adı bilinmeyen Şîî gruplardan birine liderlik yapmak suretiyle kısa bir süre içinde Bahreyn’de halkın ilgisini çekti. Yahyâ b. Mehdî’nin bu davetine tüccarların, bedevîlerin ve Karmatîlerin katılmasıyla isyan yayıldı. Bu isyan hareketi Bahreyn Karmatî hareketi olarak adlandırıldı. Bahreyn Karmatîleri hareketi uzun bir zaman onların liderliği üstelenen Ebû Saîd el-Cennâbî’nin⁴⁶ başa geçmesiyle güçlendi. Bahreyn’deki Karmatîlerin güçlerinin artmasıyla bölgedeki etkileri de arttı ve halk arasında yaygınlık kazandı. Hızla büyüyen bu grup 286 (899) yılında bir isyan başlattı (Taberî, 1989, 38/77; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/134; İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/402; İbnü’l-Esîr, 1987, 6/396-397; İbn Haldûn, 2000, 3/437). Onlar hac kabilelerini ve ardından devletin hazinesi olarak görülen Sevâd bölgesini hedef aldılar. Hedef aldıkları bu unsurlar devlet ekonomisi için can alıcı bir kıymete sahip olmasına karşın Abbâsî Devleti özellikle Mu‘tazîd döneminde onlarla savaşmaktan kaçındı. 287 yılında bu grupların Basra’yı hedef aldığını duyan Halife Mu‘tazîd onlara karşı ciddî bir saldırı düzenlemek yerine on dört bin dinar ödeyerek Basra etrafında bir sur yapılmasını önerdi. Devletin ekonomik ve sosyal yapısını bozmakta kararlı olan Karmatîler, Katîf, ardından Hecer ve daha sonra Basra’ya yakın bölgelerde yaşayan bedevîleri hedef aldı. Bu bölgeleri ele geçiren Karmatîler onların biatini aldıktan sonra Basra’ya gözlerini dikti (Taberî, 1989, 38/82; Sâbit b. Sinân, 1982, 13).

Halife Mu‘tazîd, onların bu adımları Basra’da çok büyük bir korku yarattıktan sonra bin kişilik bir askerî birlik gönderebildi. Bazı yazarlara göre bu rakam iki bindi (İbnü’l-Esîr, 1987, 6/400). Askerlerin komutanı Abbâs b. Emr el-Ganavî bu savaşa giderken Basra’ya uğrayarak halktan bazı kişileri orduya katmak zorunda kaldı (Taberî, 1989, 38/83). Fakat bu kadar küçük bir askerî birliğin Bahreyn Karmatîlerine karşı gâlib gelme ihtimali yoktu ve hepsi Karmatîler tarafından öldürüldü. Bahreyn Karmatî lideri

⁴⁵ Yahya b. Mehdî dışında farklı daîlerin bu bölgeye gönderildiği söylenir. Bk. Lewis, 1940, 77-78.

⁴⁶ Ebû Saîd Hasan b. Behrâm Cennâbî 301 (914) yılında hizmetçisi tarafından Hecer bölgesinde hamamda öldürülmüştür (İbn Tagrîberdî, 1992, 3/134).

Ebû Saîd el-Cennâbî Abbâsî komutanı Abbâs b. Emr el-Ganavî'yi esir aldıktan sonra onu halifeye gönderdi. Bu savaşta sağ bırakılan tek kişi olan Ganavî Bağdat'a gelip Halife Mu'tazîd'ın huzuruna çıktığında Halife Bahreyn Karmatîleri'ne karşı tek bir adım atmadı. Halife Mu'tazîd Cezîre bölgesine giderek Hâricîler'le savaşmayı dışına daha uygun gördü. Devletin ekonomisini tehlikeye sokan sosyal yapıyı huzursuz eden Karmatîlere karşı savaş kararı alamadı. Halife Mu'tazîd Cezîre'deki Hâricîler'le savaşla kendini meşgul ederken Ebû Saîd liderliğindeki Bahreyn Karmatîleri Basra bölgesindeki ekonomik dengeleri bozmaya ve devlete vergisini ödeyen birçok küçük çiftçiye huzursuz etmeye devam etti. Ebû Saîd ondan sonra Hecer şehrini hedef aldı ve burada yaşayan insanları kendisine bağladı, böylece devletin bu bölgeden aldığı vergiye de hançeri saplamış oldu (Sâbit b. Sinân, 1982, 13-16; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/400-403; İbn Haldûn, 2000, 3/437).

Kûfe ve Sevâd Karmatîleri

Aslında Kûfe ve Sevâd bölgelerini hâkimiyeti altına alan Karmatî hareketinin, çalışmanın başlangıç tarihi olan 279 (892) yılından önce başladığını, onların bu bölgeye gelişlerinin 278 (891) yılında olduğu söylenir (Sâbit b. Sinân, 1982, 257-258; İbnü'l-İbrî, 1983, 259-260). Ancak Kûfe'ye gelen ilk dâî başarılı bir şekilde görevini yerine getirmiş olsa da 284 (897) yılına kadar varlık gösterememişlerdir. Onlar ancak 289 (902) yılında baş göstermeye başlamışlardı. 284 (897) yılında propogandası tespit edilen bir dâî yakalanarak öldürüldü. Dolayısıyla Halife Mu'tazîd göreve tayin edilmeden önce liderleri Ebû Hâşim b. Sadaka el-Kâtib'in öldürülmesi dışında Kûfe'de onlara karşı yapılan herhangi mücadele yoktu. Onların 289 (902) yılındaki ayaklanmalarına karşı Şübl denilen Ahmed b. Muhammed et-Tâî'nin gulanı gönderildi. Halife Mu'tazîd yine Kûfe'deki Karmatîler'e karşı güçlü bir duruş sergilemek yerine sadece liderleri Ebû'l-Fevâris'i cezalandırmak yâhut öldürmekle yetindi (Taberî, 1967, 10/86; Sâbit b. Sinân, 1982, 17).

Zikreveyh Oğulları Krizi ve Ekonomik Sonuçları

Zikreveyh b. Mihraveyh hareketi 289 (902) yılında başladı. O, Kûfe ve Dimaşk arasındaki tüccarların ürünlerini taşıması ile ün kazanan Palmyra yolu üzerindeki kabileleri kendisine katılmaya davet etti. Davasına inandırmak için oğullarını oraya

gönderdi. Bu kabilelerin çoğu bu davetin onları merkezî devlet ile karşı karşıya getireceğinden kabule yanaşmadı ise de bazı gruplar bu teklife olumlu bakarak merkezî devlete rağmen Zikreveyh oğullarının yanında yer aldı. Zikreveyh'in oğlu Yahyâ bu kabilelerin kabul etmesiyle orada kalarak liderlik görevini üstlendi. Bölgede bulunan Benû Uleys ve mevlalarını da yanına çeken Yahyâ merkezî devlete karşı resmen isyan başlattı. Böylece Suğûr bölgesinden Kûfe ve Dımaşk'a giden ticaret yolunu kesmiş oldu (Taberî, 1989, 38/114-115; Sâbit b. Sinân, 1982, 17; Miskeveyh, 1997, 5/30; Ekinci, 2002, 90-106; Ashtor, 1976, 162-165; Shaban, 132-133). Kûfe ve diğer merkezî bölgelere giden yolun üstünde olan bir kabilenin isyan etmesi o yoldan geçen tüm ticarî akışın durması anlamına geliyordu. Bu durumdan rahatsız olan Abbâsî bölge lideri onların isyanını bastırmak için harekete geçti. Rusâfe bölgesinin merkezî devlet temsilcisi Sebük ed-Deylemî bu isyanı durdurmak için hareket etti, fakat Yahyâ b. Zikreveyh ve onu destekleyen kabilelere mağlup oldu (Taberî, 1989, 38/115; Miskeveyh, 1997, 5/30; Ashtor, 1976, 162-165). Abbâsî Devleti'ne karşı ilk galibiyeti elde eden Yahyâ b. Zikreveyh daha da güçlendi. Askerî mücadeleyi kazanmanın getirdiği psikolojik üstünlükle beraber bölgeyi etkisi altına alan Yahyâ daha önce Tolunoğulları'nın hâkimiyetindeki Şam bölgesine yöneldi.

Yahyâ b. Zikreveyh'in bölgede askerî başarı kaydetmesi, ticarî yolları kesmesi ve bölgedeki halkın ya korkudan ya da devlete duydukları güvensizlikten dolayı ona yakınlaşması bölgedeki memurların durumun vehametini fark edip tedirgin olmalarını sağladı. 290 (903) yılında batı bölgesinin Dîvânü'd-dâr sorumlusu Ali b. Îsâ, devletin bu isyandan dolayı kaybetmek üzere olduğu gelirleri korumak amacıyla Bağdat'a mektup yazarak kaygılarını ve devletin karşı karşıya olduğu tehlikeyi anlattı. Ayrıca Zikreveyh oğulları hareketinin güçlenerek merkezî devletin askerî güçleri karşısında galibiyet elde ettiklerini belirtti. Dîvânü'l-mağrib'in (batı dîvânının) merkezi olan Rakka'ya da gelebileceklerini söyleyen Ali b. Îsâ kaygılarını devletin en üst makamlarıyla paylaşmış oldu. Üst düzey devlet görevlilerinin halifeye durumu yazmasını gerektiren Zikreveyh hareketinin devlet ekonomisine zararı büyüktü. Zira bilindiği üzere bu bölge merkezî devletin kendi âmilleri ve memurlarıyla doğrudan yönettiği bölgesiydi. Keza bu bölge Abbâsî Devleti'nin en zengin ve geliri en yüksek bir bölgesiydi. Buna ilave olarak merkezî devletin dış ticareti özellikle Bizans ve Tolunoğulları'nın hâkim olduğu bölgelere yapılan ticaret bu bölgenin topraklarından geçmekteydi. Merkezî devletin bu

bölgelerden gelen vergi ve haracı kaybetmesi devleti malî bakımdan zor durumda bırakmaya başlamıştı.

Halife Müktefi, Ali b. İsâ'nın yazdığı mektubu aldıktan sonra devletin menfaatini korumak amacıyla Ebü'l-Agar komutasında on bin kişilik bir ordu gönderdi. Fakat durum Müktefi'nin sandığı gibi on bin kişilik bir askerî birlikle çözümlenecek durum değildi. Askerler yola çıktıktan yaklaşık bir ay sonra Dimaşk bölgesinde ticaret yapan tüccarlardan bir mektup geldi. Bu mektup Yahyâ b. Zikreveyh'in kendilerine doğru yola çıktığını, halkın savunmasız olduğunu ve Yahyâ'nın daha önce defalarca Tolunoğulları'nın temsilcisi Tuğc b. Cuf'u yendiğini söylüyordu. Ayrıca Tuğc'un çok sayıda asker kaybettiğini, askerî bakımından zayıf olduğunu belirtiyordu. Mektup Tuğc'un Yahyâ'nın darbelerinden sonra Dimaşk şehir merkezine doğru geri çekildiğini bildirerek halkın Yahyâ'ya karşı isyana kalkışma ihtimalinin bulunduğunu da ifade ediyordu. Halkın ve tüccarların isyancı Yahyâ ile karşı karşıya geldiklerinde ortaya çıkacak zulümden kaygı duyan tüccarlar, halifenin kendilerini korumasını istiyordu (Taberî, 1989, 38/118; Sâbit b. Sinân, 1982, 17-22; Miskeveyh, 1997, 5/31).

Dimaşk'taki tüccarların kaygıları hakkında bilgi alan Bağdat'taki tüccarlar da bu durumun getireceği ticarî ve ekonomik krizin önünü alarak devletin bu tehlikeye karşı ciddî bir tedbir almasını sağlamak için Başkadı Yûsuf b. Ya'kûb'un yanına kadar giderek endişelerini paylaşmışlardı. Kadı Yûsuf'un yanına gelen bu tüccar ve esnaf temsilcileri Dimaşk tüccarlarının hissettiklerini Vezir Kâsım b. Ubeydullah'a iletmesini istemişlerdi. Onların kaygılarını dinleyen başkadı durumu vezire iletteceğini söylemişti (Taberî, 1989, 38/119; Miskeveyh, 1997, 5/31).

Ali b. İsâ'nın mektubundan sonra tüccarların hassasiyeti ve çaresizliği, devlet tarafından hemen cevap verilmemesi yâhut ciddiye alınmaması devletin gücü hakkında soru uyandırmaktaydı. Devletin ekonomisi için hayatî olan bu isyanın devletin en önemli ekonomik bloğunda gerçekleşmesi, devletin aldığı vergi ve haracı tehlikeye atmasına rağmen devletin bu isyana hızla müdahale etmemesi askerî gücünün sorgulanmasına neden oluyordu. Ayrıca Dimaşk'ta bu olaylar devam ederken ve tüccarlar gelirlerinden endişe ederken halife Müktefi'nin Sâmerrâ'ya gidip devletin merkezini orada tekrar kurmaya çalışması devlette özellikle sarayda, bu isyandan daha büyük sorun olduğunu gösteriyordu.

Vezir Kâsım b. Ubeydullah devletin gelir ve gider sorumlusu Hüseyin b. Amr en-Nasrânî'yi görevden alıp kendi çocuklarını bu göreve getirdi. Bu adım vezirin durumdan istifade etmeye çalıştığını ve tüccarların endişesini ciddiye almadığını göstermekteydi. Merkezî devletten yardım gelmeyince Dimaşk'taki halk tüccarlarla beraber Tolunoğulları'ndan aldıkları destekle Yahyâ b. Zikreveyh'e karşı koymaya çalıştı. Bu mücadele sonucunda Dimaşk halkı Yahyâ'ya karşı galibiyet kazandı ve Yahyâ'yı öldürmeyi bile başardı (Miskeveyh, 1997, 5/32; Ashtor, 1976, 162-165). Yahyâ'nın öldürülmesinden sonra kardeşi Hüseyin b. Zikreveyh onun yerine geçti. Hüseyin başa geldikten sonra Benû Uleys kabilesi ve mevlâlarının rızalarını kazanmaya çalıştı. Ondan sonra Dimaşk mücadelesinde kararlı olan Hüseyin Dimaşk'a doğru yola çıktı. Bağdat'tan ve Tolunoğulları'ndan yeterince yardım alamayan Dimaşk halkı Hüseyin b. Zikreveyh ile bir antlaşma yapmak zorunda kaldı ve onun istediği vergiyi yahut harâcı ödemeyi kabul etti. Onlar vergiyi ödemeyi kabul edince o, Dimaşk'ı bırakıp başka bölgelere geçti (Taberî, 1989, 38/122; Miskeveyh, 1997, 5/32). Hüseyin'in Dimaşklılar'ın vergi ödemeyi kabul etmesinden sonra onları bırakması, aslında onun istediği şeyin ideolojik bir değişim değil ekonomik bir neden olduğunu gösteriyordu.

Dimaşk'taki halkın başına gelen bu durum, siyâsî bakımdan devletin ne kadar zayıf kaldığını gösterdiği gibi devletin ekonomik menfaatlarını savunacak askerî gücünün olmadığını da ifade ediyordu. Her ne kadar Şam bölgesi bu dönemlerde Tolunoğulları'nın elinde olsa da merkezî devletin burada yaşayan halkın imdat çağrılarına cevap vermemesi sadece Tolunoğulları'nın yönetim zaafı değil aynı zamanda merkezî devletin bir umursamazlığı idi. Aslında belki de bu durum, iktâ politikasının kötü yönünü gösteren bir örnekti. Çünkü merkezî devlet Tolunoğulları'ndan paralarını aldıkları sürece bu bölgede yaşayan insanların hakları hakkında gözünü kapatıyor, toplumun uğradığı bütün zulümleri görmezlikten geliyordu.

Gaddarlığı ve acımasızlığı ile bilinen Hüseyin b. Zikreveyh Dimaşk halkını ezip onları istediği vergi miktarına bağladıktan sonra Hims, Hama, Maarratü'n-Nu'mân, Ba'lebek ve en son Selemiyye'ye geldi. Selemiyye bu bölgenin önemli ticaret merkeziydi, bu şehri ele geçiren kimse bütün bölgenin ticarî faaliyetlerini ele geçirmiş olurdu. Hüseyin ele geçirdiği bu şehirlerdeki insanları kendi tarafına çekmek için zorbalık ve korku

politikasını kullanmaya çalıştı. Ona karşı direnmeye çalışan insanların evlerini, hayvanlarını, çocuklarını ve tarlalarında bulunan ağaçlarını yerle yeksan etti. Böylece insanların kendisine tâbi olup vergi ve harâcları ona ödemelerini sağladı (Taberî, 1989, 38/122-123; Miskeveyh, 1997, 5/31-32; Ashtor, 1976, 162-165).

Zikreveyh oğullarının Şam bölgesinde başlattığı bu isyan, tarihçiler tarafından ideolojik bir isyan olarak gösterilmektedir. Ancak onların en önemli adımı bu bölgeden alabilecekleri maddî kazanç ile sınırlıydı. Çünkü Fâtımî devleti tarihçileri de Hüseyin b. Zikreveyh'in Selemiyye'de yaptığı faaliyetleri zikrederken Fâtımî dâîlerinden Abdullah'ın (el-Mehdî) saklandığı evi aradıklarını, yani ona bağış olarak tüccarların ödediği yüklü paraların depolandığı yeri aradığını söylemektedir. Fakat açık olan şu ki Zikreveyh'in bu bölgeye girmesi merkezî devletin gelirini azaltmış olacak ki Halife Müktefî 290 (903) yılının sonuna doğru onlarla savaşma kararı aldı. Bu yılın Ramazan ayında yola çıkan Müktefî yüz bin dinarın beytûlmâl'den çıkarılıp askerlere verilmesini emretti. Bağdat'tan Rakka'ya doğru yola çıkan Müktefî daha önce Ebü'l-Agar'ın komutanlığı ile gönderdiği askerlerin taarruza geçmesini istedi (Taberî, 1989, 38/127; Miskeveyh, 1997, 5/33).

Hüseyin b. Zikreveyh de halifenin kendisi için yola çıktığını öğrenince merkezî devletin askerlerini hedef almaya başladı. İlk önce Şam'da bulunan Ebü'l-Agar'ın askerî birliğine saldıran Hüseyin bu askerler sıcaklıktan şikâyet edip nehre indikleri esnada aniden onlara saldırdı. Hüseyin hazırlıksız bir şekilde yakaladığı bu askerlerin birçoğunu katletti, onların ellerindeki erzak, silah ve paraya el koydu (Taberî, 1989, 38/128; Miskeveyh, 1997, 5/33-34). Ebü'l-Agar'ın askerî birliğinden sadece bine yakın asker kaldı, geri kalanlar ya esir edildi ya da öldürüldü. Böylece Hüseyin, halife Rakka'ya varmadan ona ağır bir darbe vurmuş oldu. Hüseyin'in yaptığı bu hareket devletin önündeki tehlikenin ne kadar büyük olduğunu ve merkezî devletteki askerî zafiyeti gösteriyordu. Askerlerin uğradığı bu ağır darbeden sonra Rakka'ya gelen Halife Müktefî buradan Hüseyin b. Zikreveyh ile savaşı yönetmek için sürekli asker gönderdi (Taberî, 1989, 38/133). Tolunoğulları'ndan da Hüseyin ile savaşmak için bazı güçler gönderilmesiyle, Hüseyin iki askerî güç arasında kaldı. Anlaşılan bu bölgenin sağladığı ekonomik destekten mahrum kalan sadece merkezî devlet değildi, Tolunoğulları da aynı zorluğu yaşamaktaydı.

Hüseyin b. Zikreveyh bu iki güç ile savaşmaya çok fazla dayanamadı, en sonunda 291 (904) yılında elinde olanları kurtarmak için Kûfe'ye doğru kaçmaya çalıştı. Yolda Abbâsî askerlerinin ona yaklaştığını fark eden Hüseyin elindeki hazineyi Muzatr denilen amca oğluna bırakarak kaçmaya çalışırken yakalanarak Rakka'ya getirildi. Rakka'dan sonra Bağdat'a getirilen Hüseyin ve taraftarları Bağdatlıların gözü önünde öldürüldü (Taberî, 1989, 38/143; Arîb b. Sa'd, ts., 11-14). Böylece (289-291/901-904) yılları arasında Şam bölgesinin gelirlerini, ticarî faaliyetlerini altüst eden Zikreveyh oğullarının isyanı bastırıldı ancak bu isyanın Abbâsî ekonomisine verdiği hasar çok büyüktü.

Zikreveyh İsyanının Devleti Uğrattığı Ekonomik Kayıplar

Halife Müktefî döneminde ortaya çıkan Zikreveyh isyanı, oğulları Yahyâ ve Hüseyin'in öldürülmesinden sonra da devam etti. Bölgeyi savaş alanına çevirip insanların mallarını ve canlarını hiçe sayan bu isyan hareketi Abbâsîler'in bölgedeki tüm menfaatlerini yok etmek üzere idi. 295 (908) yılında tekrar alevlenen bu isyan Zikreveyh'in kendi oğullarının vefatından sonra Ebû Gânim Abdullah b. Saîd Zikreveyh'in temsilci olarak seçilmesiyle tekrar harekete geçti. Nasr olarak da bilinen bu adam Zikreveyh'in oğullarının yaptığı gibi Benû Uleys ve Benû'l-Esbağiyî'nin kabilesi ile anlaşarak bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştı. İsyancıların gittikleri her kasabanın veya şehrin maddî gücünü yok etmesi devletin idarî ve malî sistemini çökertmeye yetti.

Suriye ve Ürdün bölgelerinin Abbâsî Devlet görevlisi Ahmed b. Kaygalag'ın İbnü'l-Halencî İsyanı'nı bastırmak için Mısır'a gitmesini fırsat bilen Nasr bu bölgeye de girmiş oldu. Busrâ ve Azri'ât şehirleri ile Havrân ve Beseniye kasabasına adım atan Nasr burada yaşayan insanlara saldırarak onların elindeki tüm mal varlıklarına el koydu. Bu kasabalardan sonra Dimaşk'a doğru yola çıktı. Fakat Dimaşk halkının şehirlerini korumak üzere hazırlık yapması onun Ürdün'ün baş şehri olan Taberiye'ye yönelmesine neden oldu. Taberiye'de Abbâsî askerleriyle karşı karşıya gelmesine rağmen onları mağlup ederek şehre indi ve her şeyi talan etti. Şehirden şehire gidip mal toplayan Nasr, Taberiye'den sonra Semâve'ye doğru yola çıktı, fakat Abbâsî komutanlarından Hüseyin b. Hamdân'ın ona doğru geldiğini haber alınca Hît'e doğru gitti. Sabahın erken vaktinde bu şehri basan Nasr alışkanlığından vazgeçmedi halka eziyet etmeye devam etti. Onların evini, malını ve şehrini talan etti ve yaklaşık iki yüz kişiyi öldürdü. Üç gün boyunca

şehri soydu, topladığı malların hepsi üç yüz hayvanın sırtına yüklendi. Nasr, harâmîleri aratmayan hareketinden sonra şehri terketti (Miskeveyh, 1997, 5/41-42).

Abbâsî Devleti halkın canını ve cebini hedef alan bu isyancıyı durdurmak için en gözde komutanlarından Muhammed b. İshak b. Kundâc ve Mûnis el-Hâdim'i arka arkaya bu bölgeye gönderdi. Bu adım Zikreveyh'i temsil edenlerle birlikte hareket eden kabileleri huzursuz etti. Korkudan ne yapacaklarını şaşırان bu kabileler devletin rızasını kazanmak için Zikreveyh'in temsilcisi Nasr'ı öldürdü (Arîb b. Sa'd, ts., 19). Zikreveyh'e bağlı olan kabileler de bir inanç yâhut ideolojiden dolayı bu harekete bağlı değillerdi. Bunlar Zikreveyh gibi bölgeyi karıştırıp insanların elindeki malları zorla gaspetmeye meyilli menfaatçı gruplardı. Nasr'ın öldürölmesi Suriye ve Ürdün'deki Zikreveyh'in faaliyetlerini zayıflatı. Fakat durmak bilmeyen Zikreveyh hareketi bu defa Kûfe'de ayaklanmış ve şehri basmışlardı. Suriye ve Ürdün'de her yere girip hem idarî sistemi hem de malî sistemi altüst eden bu grup orada ağır bir darbe alınca bu defa Kûfe bölgesinin sistemini bozmayı, devletin menfaatlerini yok etmeyi ve insanların huzurunu kaçırmayı hedefledi. Onların gittiği her bölgede yarattıkları korku insanların yaşam düzenini tahrip ettiğİ gibi devletin malî sistemini ve sürdürölren vergi akışını engelliyordu. Ortaya çıkan bu huzursuzluklar devletin maddî kazancını yok etti ve bölgedeki ticarî faaliyetleri de durdurdu.

Zikreveyh taraftarları Kûfe'de Abbâsî askerlerine çok ağır bir darbe vurdu. Yaklaşık iki bin askeri yok etti. Gittikçe güçlenen bu grup Kûfe'de elde ettikleri galibiyetten sonra Dârîye denilen bir kasabaya giderek uzun zamandır bir evde saklanan Zikreveyh'in saklandığı yerden çıkmasını sağladı (Taberî, 1989, 38/165; Miskeveyh, 1997, 5/43; Ashtor, 1976, 162-165). Kûfe'deki başarıdan sonra daha önceleri başkaları üzerinden bu grubu yöneten Zikreveyh bu defa kendisi sahaya indi. Hareketi kendisi yönetti. Abbâsî Devleti de bunu öğrenince onu yakalamak üzere adımlarını hızlandırdı.

Zikreveyh devletin ona karşı sürdürölölğöl arayışa rağmen askerlerinin ve taraftarlarının malî ihtiyaçlarını karşılamak için kap kaç usulölünü devam ettirdi. Devlet de onun izini sürmeyi bırakmadı. Zikreveyh 294 (906) yılında hacca gidip dönmeye çalışan Horasan kafilesine yolda pusu kurdu. Hactan dönen adamların elindeki malları ve onlarla birlikte hareket eden devlet memurlarının elindeki paraları hedef alan Zikreveyh bu kafilenin önölünü kesti. Üç gruptan oluşان bu kafileyi teker teker eline geçirdi ve onların elindeki

bütün mal varlıklarına el koydu. Bununla da yetinmedi, kafilede bulunan yaklaşık yirmi bin kişiyi katletti. Zikreveyh'in bu saldırıda ele geçirdiği mal varlığının iki milyon dinar olduğu söylenir. Zikreveyh bu saldırıdan sonra Abbâsî askerlerinin pençesine düştü. Merkezî devletin askerleri tarafından öldürüldü (Taberî, 1989, 38/178-179; Arîb b. Sa'd, ts., 22-244; Miskeveyh, 1997, 5/46).

Zikreveyh'in Suriye-Ürdün bölgesi, Kûfe ve hacdan dönen insanlara saldırmasının nedeni onun ve yanındaki insanların aşırı mal ve para isteği idi. Bunlar istediklerini almak için insanları öldürmekten hiç sakınmadılar. Tam bir harâmî davranışı sergilediler, bu grubun ne bir ideolojisi ne de idarî bir hedefi vardı. İdeolojik bir yapıları olsaydı en azından saldırmadan önce insanları kendi davalarına çağırıp ikna olmaları için bir süre tanırırdı. Fakat bu yapının tek derdi insanları soymak, girdikleri şehri yakmak ve buldukları insanları da öldürmek idi. Bunlar devletin oturmuş ekonomik sistemini çökertip düzensizliği yaygınlaştırmaya çalışan gruplardı. Bu nedenle gittikleri her şehirde öncelikle iş adamlarını, küçük çiftçileri ve devlet memurlarını hedef alıyorlardı. Bunlar güçlenip devlet askerlerine karşı galibiyet kazansalar da devlet olma gibi bir niyetleri yoktu. Halife Müktefî dönemi başkentin Sâmerrâ'dan taşınmasından sonra ekonomik bakımdan en iyi dönemlerden biriyken Zikreveyh ailesinin isyanı Abbâsîler'in en büyük sorunlarından biri oldu. Devleti ekonomik bakımdan yavaşlatan bir harekete döndü. Çünkü devletin en verimli bölgelerinde ortaya çıkmıştı. Halife altı yıllık döneminin yaklaşık dört yılını bu isyanı bastırmakla geçirdi. Halifenin bu isyanı bastırması takdir edilmesi gereken bir durum olsa da bu kadar uzun sürmesi devlete ekonomik bakımından birçok şey kaybettirmişti. Özellikle küçük çiftçileri hedef alması ve insanların öldürülmesi tarımsal işlerin azalmasına sebep oldu. Tarımsal işler azaldığında devletin o bölgeden aldığı harâcların miktarı da düşecekti ve insanların da yiyecek bulması zor olacaktı. Dolayısıyla Zikreveyh isyanı Müktefî döneminin ekonomisini bozan ve devletin gelirini azaltan bir hareket oldu. Ayrıca bazı araştırmacılara göre Zikreveyh isyanında yok olan kasabalar ve şehirler özellikle Suriye bölgesinde bulunduğundan bu isyandan sonra hiçbir zaman malî değer kazanmadı. Yani bu şehirler hiçbir zaman ayağa kalkamadı, zaten burada yaşayan insanların büyük bir kısmı bu isyanda öldürülmüştü. Harabeye dönen bu kentler hem Müktefî hem de kendisinden sonra gelen halifeler döneminde bir daha ihya olmadı.

Halife Müktefî dönemi bu mücadelelere rağmen Mu‘tazîd’dan sonra ele aldığımız sürecin en başarılı kesitlerinden biri idi. Bazı bölgeleri bölgesel yönetimlere kaptırması olmasına karşın bir kısmını geri kazandı. Halife Mu‘tazîd’ın miras bıraktığı ekonomik başarıyı da koruyabilmişti. O, halifelik süresi sona erdiğinde devletin kasasında sekiz milyon dinar, yirmi beş milyon dirhem ve dokuz bin hayvan bırakmıştı (Mes‘ûdî, 2005, 4/223).

Mu‘tazîd ve Müktefî dönemleri incelenen dönem zarfında devletin malî durumu bakımından en iyi zamanları olarak nitelendirilebilir. Hem siyâsî bakımdan hem de ekonomik bakımdan halifelerin idarî işleri hâkimiyetlerinde bulundurdıkları bir dönem olarak zikredilebilir. Karmatîler (Zikreveyh ailesinin isyanı) ve bedevî kabilelerinin kışkırtmalarına rağmen devlet, elindeki Sevâd ve Cezîre bölgesinin ekonomik durumunu yönetmeye çalışmıştı. Geri kalan bölgelerde ise bölge liderlerine hükümlanlık hakkı vermiş dolaylı olarak bu bölgelerden de gelir kazanmıştı. Bu ekonomik yönetim sistemi merkezî devletin gelirini yükseltti ve devlet bu nedenle ekonomik bakımdan iyi duruma geldi. Müktefî’nin Tolunoğulları’nın elinde olan Mısır ve Şam bölgesini ele geçirmesi devletin ekonomik durumunu güçlendirmişti. Buna ilave olarak bu iki halife döneminde siyâsî istikrarın olması özellikle merkezî yönetimdeki istikrar, devletin ekonomik durumunun daha da iyileşmesini sağlamıştı. Sonuçta devletin ekonomik açıdan gelişmesi devletin siyâsî istikrarına bağlıydı. Siyâsî istikrarsızlığın devletin ekonomisini nasıl bozduğunu Muktedir döneminden sonraki dönemlerde açıkça göreceğiz. Neyse bu iki halifede durum böyle olumlu olmasına rağmen Zikreveyh ailesinin isyanına yâhut Karmatî İsyanı’na çok geç karşılık verilmesi devlete pekçok şey kaybettirmişti. Fakat buna rağmen Mu‘tazîd ve Müktefî dönemi bu çalışmanın kapsadığı zaman diliminin en iyi dönemi olarak görülmelidir. Onların döneminde ekonomi sürekli artış göstermiştir. Miskeveyh’in paylaştığı bir bilgiden onların döneminde devletin bütün harcama ve giderlerden sonra her yıl yaklaşık bir milyon dinar nakit parayı devletin kasasına yatırmakta olduğu anlaşılmaktadır (Miskeveyh, 1921, 4/270-271). Bu ekonomik tablo yaklaşık on dört yıl devam etti. Lakin sonraki halifeler bu tabloyu devam ettiremedi.

2.2. Gerileme Dönemi ve Buna Neden Olan Sebepler

Gerileme dönemi ile bütün bu gelişmelerin tersine döndüğü, sürekli düşüşün gözlemlendiği dönem kastedilmektedir. Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde devletin ekonomisi iyiyken ve sürekli gelişme gösterirken Halife Müktefî'nin vefatından sonra devletin malî durumu kötüleşmeye başlamıştı. Aslında bu dönemde ekonominin bozulmasının nedeni aşağıda birkaç satırdan sonra anlatacağımız sebepler olmasına rağmen devletin siyâsî ortamı özellikle merkezdeki siyâsî gelişmeler bu durumu daha da hızlandırmıştı. Aslında Mu'tazîd ve Müktefî döneminde beytûlmâldeki paraya bakarak durumun iyi olduğu söylenebilir ise de onların zamanında finans durumunu ayağa kaldıran birçok şeyin kaybedildiği söylenmelidir. Devlet uzak bölgelerin yönetimini bölgesel idarecilere verdiğinde zaten en önemli kaynaklarını kaybetmişti. Dolayısıyla Abbâsî Devleti'nde Müktefî döneminden sonraki ekonomik durumdan bahsederken adı ve müsemması bir olmayan bir devletten konuşulduğu bilinmelidir. Ekonomik geliri olan birçok bölgesini yerel idarecilere bırakmış oldukça küçük bir bölgeyi kendi kontrolü altında tutmaya çalışan Abbâsî Devleti'nden konuşulduğu göz önünde bulundurulmalıdır. İki halifenin kurduğu ekonomik ve siyâsî sistemin devamı, güçlü bir merkezî devlete ve güçlü bir lidere bağlıdır. Merkezî devlette güçlü bir lider olmazsa devlete bağlı olan bütün bölgesel yönetimler merkezî devlete vermesi gereken vergileri kesecektir. İşte korkulan bu durum, gerileme dönemi olarak adlandırılabilir bu süreçte Abbâsî Devleti'nin başına geldi.

On üç yaşındaki Muktedir'in halifelîğe seçilmesiyle merkezî yönetim zayıfladı. Devletin ekonomik durumu da akabinde tepe taklak olmaya başladı (Miskeveyh, 1921, 4/02). Bilindiği gibi Halife Muktedir devletin başına geldiğinde devletin kasasında yaklaşık on beş milyon dinar vardı. Bu para Mu'tazîd'ın, devletin başına geldiği döneme kıyasla çok büyük bir miktardı, devletin ekonomisinin daha fazla gelişmesi için önemli bir destektir. Fakat buna rağmen bu para ekonominin bozulmasını engelleyemedi. Devlet yaklaşık on altı yıldır yaşadığı merkezî yönetimdeki huzurunu kaybetti. Yine halifelik, miras kavgasına düştü. Ardından halife Muktedir'e darbe yapılması hem toplumun hem askerin bölünmesine hem de halifelîğin gücünün bozulmasına neden oldu. Ondan sonra merkezî yönetim devletin düzenini, halkın hakkını ve adaletini koruyacak gücü gösteremeyince idarî sistemlerin çözülmesine neden oldu. Keza devlet

bütün unsurlarını koruyup kollayıp bir arada tutma ve kurumların bir uyum içinde birlikte çalışma ruhunu sağlayacak kabiliyeti de kaybetmiş oldu. Dolayısıyla devlet kurumları yoldan çıkıp kanunsuz şeyler yapmaya başladı. Fars bölgesine gönderilen askerlerin orada bulunan harâc âmilini döverek elindeki yüz bin dinarı gasp etmeleri dîvân memurları ile askerler arasında saygının bittiğini göstermekteydi (Sûlî, 1999, 2/102).

Bu dönemde devlet kurumlarında üstlerinden korkmayan devletin iyiliğini göz önünde tutmak yerine kendi yakınlarının ve taraftarlarının iyiliği için çalışan insanlar çoğalmış ve bu durum normal hale gelmişti. Göreve gelen vezirler kendi kâtipleri, komutanlar kendi askerleri, harem mensupları ve halife de kendi imtiyazlarının devamı için çalışır olmuştular. Ekonominin bu yükü kaldırıp kaldıramayacağı hiç kimsenin umurunda değildi. Herkes menfaatinin derdine düşmüş durumdaydı.

Kurumları ve memurları birbirinden uzaklaşmış olan bu devlette yöneticiler de birbiriyle rekabet etmeye başlayınca ekonominin çarklarının dönmesi için lüzumlu olan birliktelik ruhu da zayıfladı. Merkezî devlette bu sorunlar olunca bölgesel devletler de daha önce verdikleri parayı ya kestiler ya da çok az bir miktar göndermeye başladılar. Örneğin Fars bölgesi merkezî devlete geçtikten sonra bölgenin yöneticisi İbn Ebü's-Sâc'ın vergileri merkeze göndermemesi hakkındaki görüşlerini paylaşan Vezir İbnü'l-Furât, İbn Ebü's-Sâc'ın böyle davranmasının nedenini askerlerin başkomutan Mûnis el-Hâdim'e rüşvet vermesinden kaynaklandığını söyler (Sûlî, 1999, 2/111). Bu olay aslında saygı çerçevesinde düzenli çalışması gereken liderler arasında güvenin kaybolduğunu göstermektedir. Sonuçta onların arasındaki bu ayrılıklar devletin bir bölgeden alması gereken vergiyi alamayacak duruma gelmesine neden oldu.

Merkezî devlet aşırı harcamalara ve beytûlmâl gelen kısıtlı paraya dayanamadı. Muktedir'in hilafetinin ilk üç yılında kasa boşaldı. Beytûlmâldeki paraları güzelce yönetemeyen devletin halktan gelen vergileri yönetmek veya yükseltmek gibi bir gücü ya yoktu ya da bu işleri yapma isteği yoktu. Halife Muktedir göreve geldikten sonra Vezir Abbâs'ın mezâlim mahkemesindeki görevine gitmemesi bu isteksizliğin bir misaliydi.

Merkezde çalışanların idarî işlerde zaaf göstermeleri bir yana devletin en önemli kaynak deposu olan tarımsal işlerde de zaaf baş gösterince toplanan vergiler hızla düştü.

Vergilerin düşmesi devletin giderlerini karşılama sıkıntısı yarattı. En önemlisi askerlerin maaşının ödenememesiydi. Askerlerin ayaklanmasından korkan halife, vezirleri görevden almaya başladı. Yaklaşık yirmi dört yıllık döneminde Halife Muktedir on beş kez vezir değiştirdi. Buna rağmen devletin ekonomik durumu değişmedi, devlet gittikçe kötüye gitti. Ayrıca devletin başına getirilen bu vezirlerin bazısının yanlış ekonomik politikaları nedeniyle bazen halka takatının üzerinde vergiler kondu. Maddî sıkıntılardan dolayı devletin halka hizmet etmek ve ekonomisini güçlendirmek için yaptığı Irak bölgesindeki kanalların temizlenmesi veya onarılması gibi işler yapılamadı. Bunlar çiftçilerin kazançlarını eksiltti ve yiyecek fiyatlarının yükselmesine neden oldu. Fiyatların yükselmesi ve pazarda bulunan yiyeceklerin azalması halkın sokağa dökülmesine neden oldu.

Siyasetin bozulması yanında devletin ekonomisi de kötüleşince halkın sosyal yapısı ve psikolojisi de altüst oldu. Bu dönemde çok yaygınlaşan doğal afetlerden ve hastalıklardan dolayı toplu ölümler de yaşandı. Bu dönemleri yazan birçok müellif kayıtlarında vefat eden insanlardan da bahsetmektedir. Buna ilave olarak halife askerlerin maaşını karşılamak üzere elindeki bazı bölgeleri maaşlarını kendilerinin toplaması için onlara verince devletin ekonomisi daha da kötüleşti. Halife kendi sarayının maddî isteklerini bile karşılayamaz oldu. Daha da kötüleşen bu ekonomide ayakta kalmaya çalışan halife, devlet arazilerinin satılmasına karar verdi. Keza bazı topraklar büyük çiftliklere sahip olan zengin adamlara devredildi. Fakat bu tedbirlerin hiçbirisi devlet ekonomisine yaramadı hatta bu zengin adamların ellerini güçlendirip onların devlet adamlarını ve halkı manipüle etmesine neden oldu.

Abbâsî Devleti daha önce dış bölgelerin yönetimini bölgesel liderlere kaptırdığı gibi Muktedir döneminin son yıllarında ortaya çıkan iç huzursuzluktan dolayı merkezî devleti yönetme gücünü de tamamen kaybetmişti. Halife Muktedir devletin ekonomisini iyileştiremeden en son askerlerinin gazabına uğradı ve onlar tarafından öldürüldü. Onun vefatından sonra gelen Halife Kâhir de dibe vuran ekonomiyi ayağa kaldıramadı. Kendisi askerlerin gölgesinde olması nedeniyle devletin ekonomisini canlandırmak için ne bir güce ne de bir yetkiye sahipti. Ancak kendi sarayının günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla insanların mallarına zorbalık ve işkence ile el koyduğu, zenginlerin, Muktedir'in yakın ailesinin ve akrabalarının bazı arazilerini sattığı söylenir

(Arfî b. Sa'd, ts., 155-156). Örneğin vezir köşkü olan Süleyman b. Vehb'in evini satmıştı (Miskeveyh, 1921, 4/293; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/316). Halife Kâhir ve Mûnis arasında çıkan anlaşmazlıktan sonra Mûnis'in öldürülmesi halifeyi güçlendirmesine rağmen devletin ekonomik durumunu daha kötü bir duruma sürüklemişti. Çünkü Mûnis'in taraftarı olan askerlerin Bağdat'tan kaçarken gittikleri her bölgede tüccarları ve devlete vergi sağlayan kişileri öldürmesi devletin gelir kaynaklarını yok etmişti. Gelir akışının tamamen bozulması halife ve saray muhafızlarının (Hucerîler ve Sâcîler) arasında sorunların ortaya çıkmasına neden olduğu gibi Kâhir'in tutuklanarak görevinden azledilmesine de neden oldu (Miskeveyh, 1921, 4/324-328). Ondan sonra devletin başına gelen Halife Râzî ise ekonomiyi iyileştirip kaynak yaratmak yerine devleti bölgesel liderlere teslim ederek devletin ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştı. Devleti, emîrû'l-ümerâ İbn Râik'e teslim eden Halife Râzî, ekonomiyi düzeltme hakkını kaybetmiş oldu. Kendisi bile bölgesel liderlerden erzak bekleyecek duruma düştü. Bu durum Büveyhîlerin devletin başına gelmesine kadar devam etti.

Halife Muktedir'in başa gelmesiyle birlikte başlayan bu kötü ekonomik şartların oluşmasına sebep olan nedenlerin çeşitlilik arz ettiği söylenebilir. Bu nedenlerin daha açık bir şekilde görülmesi için iki temel başlık altında toplamak faydalı olacaktır. Bunlar devletin gelirlerinin azalmasına neden olan sebepler ve devletin harcamalarının yükselmesine neden olan sebeplerdir. Bunları sıralarken öncelikle devlet gelirlerinin azalmasına neden olan sebeplerle başlayacağız ve sonra da devlet harcamalarını yükselten nedenleri sıralayacağız.

2.2.1. Merkezî Devletteki İç Çekişmeler

Abbâsî Devleti, başkentini Sâmerrâdan Bağdat'a taşımadan önce merkezden uzak bölgelerdeki bazı bölgesel liderler hükümdarlıklarını ilan etmişlerdi. Bu bölgelerin askerî iktâ olarak devam etmesi dışında merkezî devlette özellikle Mu'tazîd ve Müktefî döneminde hiçbir iç problem yaşanmamıştı. Fakat Halife Muktedir devletin başına geçince mezkûr iç karışıklıklar başladı ve Büveyhîlerin gelişine kadar hiç durmadan devam etti. Bu iç karışıklıklar merkezî yapı yanında halkın huzurunu da bozduğu için devletin ekonomisi çöküşe geçti. Halife Muktedir, devletin başına gelir gelmez döneminin ikinci yılında 296'da (909) darbeye maruz kaldı. Bu darbe devlette iç karışıklıkların başlamasına neden olduğu gibi devletin ekonomik durumunu da altüst

etti. Bilindiği üzere Abbâsî Devleti diğer devletler gibi girdiği her savaşta çok büyük para harcamaktaydı. İbnü'l-Mu'tez darbesi, devletin kasasına pahalıya mâl olduğu gibi bütün ekonomik faaliyetler için de kötü bir hava yarattı. Ortaya çıkan huzursuzluk ticarî faaliyetlerin durmasına ve insanların kazançlarını kaybetmesine sebep oldu. Keza devlet darbeye kendi yanında savaşan askerlerine teşekkür borcu olarak askerlere ek para ayırmak zorunda kalmıştı (Arîb b. Sa'd, ts., 30-34; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/79-82; Hemedânî, ts., 192-194; İbn Haldûn, 2000, 3/447-449). Bütçenin sınırlı olduğu düşünülürse böyle sıra dışı hâdiseler devlet için her zaman bir kayıptı.

Buna ilave olarak bu darbede Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerindeki ekonomik başarının arkasında olan bürokratlar ikiye bölünmüş, iki farklı hükümeti savunan bir yapıya dönüşmüş, durum daha da çirkinleşmişti (Miskeveyh, 1921, 4/5-6; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/79-82; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/441-442). Daha önce devletin ekonomisini geliştirmek için kol kola çalışan bu insanların enerjilerini birbiriyle rekabet etmek için harcamaya başlaması devletin ekonomisi için büyük bir talihsizlik oldu. Darbeden sonra birçok yöneticinin ya öldürülmesi ya da yönetim merkezinden uzaklaştırılması devleti olumsuz bir şekilde etkiledi. Çünkü bu adamları kaybetmek, devletin zenginleşmesi için fikir üreten beyin gücünün kaybolması demektir. Daha önce devletin doğu dîvânının harâc sorumlusu olan Ali b. İsâ, Dîvânü'l-mağrib'in harâc ve askerî dîvân sorumlusu olarak çalışan Muhammed b. Dâvûd, Dîvânü'z-zimâm'ın sorumlusu Muhammed b. Abdûn, Musul bölgesindeki Hâricîler'le ve Suriye bölgesindeki Karmatîler'le savaşan komutan Hüseyin b. Hamdûn gibi insanlar devlet kademelerinden uzaklaştırılmıştı. Vezir İbnü'l-Furât, Muhammed b. Dâvûd öldürüldüğü gün onun zeki ve erdemli biri olduğunu, Dîvânü'l-harâc ve askerî dîvân hususunda deneyimli bir kâtib olduğunu, hitabet gücünün yüksek ve belâgat anlayışının geniş olduğunu zikrederek devletin çok önemli bir kişiyi kaybettiğini itiraf etmişti (Miskeveyh, 1921, 4/9-10). Aslında Muhammed b. Dâvûd gibi kişiler Mu'tazîd döneminde yaptıkları ekonomik yapısal değişimler ve reformlarla halifenin gönlünü ve hatta onun dünürü olma şerefini kazanmıştı. Onun ve onun gibi insanların bu vakada kaybedilmesini sıradan bir siyâsî olay olarak görmemek gerekir. Çünkü bu gibi insanların kaybı ekonomide kendisini gösterir ve bunun yankıları ve yansımaları da büyüktür.

Bu darbeden sonra merkezî devletin, artık devlet olma imkânı kalmamıştı. Çünkü her kurum halkın iyiliği ve refahı için çalışmaktan oldukça uzaktı, artık sadece birbiriyle uğraşmaktaydı. Bürokratlar arasındaki çatışmalar savaş niteliğinde bir mücadele olmasa da aralarındaki kin ve nefret duygusu devletteki gruplar arasında düşmanlık yaratmıştı. Aralarındaki rekabet siyâsî problem oluşturduğu gibi ekonomik kriz de yaratıyordu. Merkezî devletin zayıflaması ve vezirlerin sürekli değişmesinden faydalanan bölgesel yöneticilerin bazıları ya devlete ödemeleri gereken paralardan vazgeçmiş ya da aksatmaya başlamışlardı. Azerbaycan ve Ermenistan bölgesinin lideri İbn Ebü's-Sâc, İbnü'l-Furât'ın ilk vezirlik döneminde parayı doğru düzgün öderken 299 yılında vezirlerin sürekli değişmesi sürecinde para göndermekten vazgeçmişti. Buna ilave olarak kendi bölgesinden ayrı Rey bölgesinin haracını da kendisi için toplamıştı (Sûlî, 1999, 200-201; Miskeveyh, 1921, 4/49-52; İbn Haldûn, 2000, 3/460-461). Böylece devleti bu bölgelerden gelen harâclardan mahrum bırakmıştı. Ekonomi herhangi bir savaşı kaldıramayacağı halde İbn Ebü's-Sâc'a karşı savaş açıldı. Abbâsîler, savaşı kazanmasına rağmen bu bölgenin parasını yine de alamadı. Çünkü bölge lideri olarak tayin edilenler devlete karşı yeniden isyan başlattı ve devlete göndermesi gereken harâcı merkeze göndermedi. Devlet bu mücadeleden sonra ekonomik bakımdan daha kötü bir hale düştü. Saraydaki suvârîlerin maaşını bile ödeyemez hale geldi. Askerler maaşlarını alamayınca Bağdat'ı karıştırdılar, yaklaşık üç gün durmadan eylem yaptılar. Askerlerin maaşları için gereken paraların İbn Ebü's-Sâc'la savaş için kullanıldığını söyleyen Vezir İbnü'l-Furât halifenin özel hesabından iki yüz bin dinar borç isteyince görevinden alındı (Sûlî, 1999, 214; Arîb b. Sa'd, ts., 68; Miskeveyh, 1921, 4/61; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/179; Hemedânî, ts., 213; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/499; Zehebî, 1991, 23/25; İbn Haldûn, 2000, 3/462). Benzer bir şekilde bölgesel liderler, vezirler arasındaki kavgadan faydalanarak para göndermedikleri gibi öbür bölgesel liderlerden bazıları da harâcları göndermekten ya vazgeçmiş ya da azaltmışlardı. Böylece merkezde yaşanan siyâsî problemler ekonominin bozulmasına sebep oldu. Bu gruplar arasındaki çatışmalar hakkında, özellikle bürokratlar arasındaki çatışma ve rekabet hakkında birinci bölümde bilgi verildiğinden burada sadece aralarındaki kin ve husumet duygusunun ekonomi üzerinde bir hayli olumsuz tesir oluşturduğu ifade edilmelidir.

Abbâsî Devleti bu dönemlerde bürokratların faaliyetleri dışında birçok iç kargaşaya da maruz kaldı. Bütün bu kargaşa devletin ekonomisini ve halkın ekonomik hayatını

derinden etkiledi. Bürokratlar arasında çatışmalar azaldığında devlette yeni bir sorun ortaya çıktı. Askerler ve merkezî devlet arasında çatışma başladı. Halife Muktedir ile Komutan Mûnis el-Muzaffer'in arasının açılmasıyla başlayan bu mücadele şurta ve saray muhafızlarının başkanı Hârûn b. Garîb'in Bağdat'ta karşı karşıya gelmesiyle zirveye ulaştı. Mûnis'e yakınlığı ile bilinen Nâzûk ve halifenin öz dayısı olan Hârûn'un askerleri doğrudan birbirini hedef alarak Bağdat'ın ortasında birbirlerini öldürdü. İki tarafın can kaybı ve yaşanan çatışma, Vezir İbn Mukle'nin müdahalesiyle kontrol altına alındı. Fakat bu olay üzerine Mûnis'in Bağdat'a dönmesiyle düşmanlık yeniden alevlendi. Hârûn'un saraydaki misyonuna kızan Nâzûk ve Cibâl bölgesinden yeni dönen Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân askerlerini yanına alarak Mûnis ile beraber Şemmâsiye kapısına geçtiler. Şemmâsiye kapısı normalde askerlerin bir savaşa gitmeden önce toplandığı bir karargâhtı. Mûnis'in buraya çıkması onun halifeye karşı savaş ilan ettiğini göstermekteydi. Halife Muktedir de Hârûn b. Garîb, Ahmed b. Kaygalag, Hucerî askerleri ve Mesâfî askerlerini yanına alarak sarayın savunmasını güçlendirmişti. Lakin bu askerlerin taraf değiştirerek Mûnis'in yanına geçmesi Halife Muktedir'i savunmasız hale getirmişti. Mûnis ise savunmasız olan halifeye mektup yazarak ona isteklerini iletmışti. Mûnis, Halife Muktedir'in haremde bulunan kişilerin devlet siyasetine karışmasını engellemesini, onların aşırı harcamalarının kesilmesini, derhal saraydan çıkarılmalarını ve ellerinde olan mal varlıklarının alınmasını istemişti. Başka çaresi olmayan Halife Muktedir, Mûnis'e mektup yazarak onun ve askerlerinin şikâyetlerini bizzat kendisinin çözüme kavuşturacağını belirtti. Fakat Halife Muktedir'in yazdığı bu mektup onu ikinci darbeden kurtaramadı. 317 yılında Mûnis ve arkadaşları saraya girdiler, içinde ne varsa hepsini talan ettiler. Halife ve yakınları saraydan çıkarıldı. Mûnis'in köşküne götürüldü. Halife Muktedir'in yerine Muhammed b. Mu'tazıd halife olarak ilan edildi. Kâhir-Billâh olarak adlandırılan yeni halife hükümetini oluşturmak için yöneticilerini seçti. Lakin Nâzûk'un kendi askerleri dışında geri kalan askerleri özellikle Mesâfî ve Hucerî denilen askerleri saraydan çıkarma çabası darbenin seyrini değiştirdi. Daha önce saray muhafızlığı yapan Mesâfî ve Hucerî askerleri Nâzûk'un askerlerini saraydan çıkarıp tekrar Halife Muktedir'i göreve getirmek için Nâzûk'un askerlerine saldırdı. Bu saldırıda Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hemedânî'yi öldüren askerler tekrar Halife Muktedir'i göreve getirdiler

(Arîb b. Sa'd, ts., 121-125; Miskeveyh, 1921, 4/211-225; Hemedânî, ts., 251-263; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/261-280).

Abbâsî Devleti bu darbe zincirinde büyük bir ekonomik zarar gördü. Özellikle sarayın talan edilmesi, halife ve akrabalarının mallarının gasp edilmesi hem halifenin hazinesini hem de devletin hazinesini boşalttı. Bu darbeden sonra askerlere para ödülü vermek isteyen halife kendi elbiselerini ve devletteki özel arazileri satmak zorunda kaldı (Arîb b. Sa'd, ts., 124-125; Miskeveyh, 1921, 4/225). Devletin arazilerini askerlere satan halife bu arazilerin çok ucuza askerlere verilmesini emretti. Devlet arazileri satıldığında orada bulunan Sâbit b. Sinân'a göre bunlar tarihte duyulmayan hiçi akla hayale gelmeyecek fiyatlara çok ucuza satıldı. Ali b. Îsâ'nın şaşkınlığını anlatan Sâbit, daha önce Buhtîşû'nun babası Cibrîl'den 10 milyon dirhem ile alınan bir arazinin çok ucuza satıldığını ifade eder. Hemedânî ise arazinin değerinin 10 milyondan fazla olduğunu söyler (Hemedânî, ts., 263). Sâbit, arazinin kaçta satıldığı bilgisini vermeksizin satış fiyatının Ali b. Îsâyı nasıl şaşkına çevirdiğini belirtir. Aslında bu bilgilerden anlaşılan parasızlıktan dolayı askerlerin maaşını bile ödeyemeyen devletin tek maddî desteğinin arazilerden elde edildiğidir. Devletin düştüğü duruma acıyan eski vezir Ali b. Îsâ şaşırarak "*Allahu ekber! Bunu da mı görecektik?*" demişti (Miskeveyh, 1921, 4/225). Ali b. Îsâ'nın sözlerinden anlaşıldığı üzere devletin ekonomisi bu dönemde hiçbir zaman olmadığı kadar bozulmuştu. Devlet hızlı bir şekilde herkesin gözü önünde iflasa doğru koşmaktaydı. Fakat bu gidişi hiç kimse durduramıyordu, çünkü bütün kurumlar çökmüştü. Devlette ne yönetim, ne bürokrasi çalışıyor ne de askerî sistem işliyordu. Yönetim hiyerarşisinde bulunan bütün kurumlar bozulmuş sadece devletin bu durumundan faydalanıp zenginleşmeye çalışan birkaç fırsatçı bu durumdan faydalanıyordu. Özellikle devlet arazilerini ve harâc bölgelerini yöneten kişiler bu durumdan çok istifade etmişlerdi.

Halife Muktedir'in askerlere bu kadar para vermesi onları hiçbir şekilde sakinleştirmedir. Onlar devletin durumunu düşünmeden her zaman daha fazlasını istediler. Askerlerin sürekli para istemesi ve devleti tehdit etmesi yöneticileri korkuttu (Arîb b. Sa'd, ts., 128; Hemedânî, ts., 265; Miskeveyh, 1921, 4/227). Özellikle Mesâfî askerlerinin darbeyi püskürten bir kuvvet olarak sürekli kendini ön plana çıkarması devletin onlara karşı adım atmasına neden oldu. Devlet Muhammed b. Yâkût'un başkanlığında onlara karşı

mücadele başlattı. Onları Bağdat'tan çıkarmasını isteyen devlet, evlerini de yıktırdı. Devletin kendi askerî birliğini yok etmeye çalışması bölgeyi tamamen karıştırdı. Daha önce devletin iyiliği için savaşılan askerler şimdi birbirini silahla yok etmeye başlamıştı. Mesâfilerin direnci Mûnis el-Muzaffer'in onları Vâsıt'a kadar takip edip onlarla savaşmasıyla sona erdi (Hemedânî, ts., 265; Miskeveyh, 1921, 4/228).

Mûnis el-Muzaffer ile Halife Muktedir arasında görüş ayrılığı bu darbeyi püskürtmesiyle bitmeyip büyüyerek devam etti. Özellikle hangi vezire görev verilmesi gerektiği konusunda görüşleri hep birbirine zıt düşmekteydi. Aslında vezir seçmek bir askerî komutanın müdahale edebileceği bir konu değildi. Bu halifeye mahsus bir görevlendirme idi. Fakat bu dönemde ekonomi nasıl altüst olduysa yönetim hiyerarşisi de o ölçüde karmakarışık olmuştu. Devletin bu durumda olması ekonominin bozulması için çok büyük bir etkendi. Çünkü yönetimde çok büyük bir belirsizlik havası vardı. Her yöneticiden en azından farklı bir karar çıkabiliyor ve herkes kendini otorite sanıyordu. Halife Muktedir ve Mûnis'in vezir Hüseyin b. Kâsım'ı vezirlik için uygun olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları tekrar onları birbirlerine karşı düşmanlığa itti. Hüseyin b. Kâsım'ın vezir seçilmesine karşı olan Mûnis'e rağmen Halife Muktedir Hüseyin'i seçince araları bozuldu ve Mûnis tekrar Şemmâsiye kapısına çıktı. Hüseyin'in de Mûnis'e karşı düşmanlığının artması ve Mûnis'in eski düşmanı olan Hârûn b. Garîb'i Bağdat'a çağırması devletin ekonomisini bozan iç çekişmenin yeniden canlanmasına sebep oldu. Mûnis ile halife arasında Hüseyin'in görevden alınıp alınmaması konusundaki tartışmalar devam ederken Hüseyin'in Mûnis'in halifeye gönderdiği elçiyi yakalayıp hapse atması, durumu daha da kötüleştirdi ve Mûnis Bağdat'tan ayrılarak Musul'a yerleşti (Miskeveyh, 1921, 4/250). Mûnis'in Musul'a giderken bölgede bulunan liderlerle savaşması ve bu savaşın yarattığı ekonomik kayıp hem bölge için hem de merkezî devlet için çok büyüktü. Zira bu dönemde zaten devletin bütçesi yaklaşık yedi yüz bin dinar eksikti (Miskeveyh, 1921, 4/244).

Mûnis'in 320 (933) yılında tekrar Bağdat'a dönmesi halifeyle arasındaki düşmanlığı yeniden tetikledi. Halife Muktedir kendi askerlerini ve ekonomisini göz önünde bulundurduktan sonra Vâsıt'a kaçmayı planladı. Vâsıt'a ulaştıktan sonra Basra, Ahvâz ve Fars'ta bulunan bölge liderlerinden Mûnis'le mücadelede ona maddî destek vermelerini isteyecekti (Miskeveyh, 1921, 4/264). Halife Muktedir'in bölgesel

liderlerden yardım talep etmesi aslında ekonomik gücün hangi tarafa kaydığını göstermekteydi. Merkezî devletin ekonomik gücü çoktan yok olmuştu. Özellikle Vezir Hüseyin b. Kâsım'ın 319 (932) yılında iki yılın vergisini topluca alması, durumu daha da zorlaştırmıştı. Çünkü devlet topladığı 320 (933) yılının vergisinin yarısını çoktan harcamıştı (Miskeveyh, 1921, 4/253). Devletin bu hali Halife Mu'tazîd'in devletin başına gelirken vezir İsmail b. Bülbül'ün devlete yaşattığı ekonomik krize benziyordu. Vezir İsmail de devletin iki yıllık vergisini bir yılda alarak devleti ekonomik krize sokmuştu. Halife Muktedir, Muhammed b. Yâkût'un müdahalesiyle daha önceki kararından vazgeçip Mûnis ile savaşıma kararı aldı. İki tarafın karşılaşması sonucunda Halife Muktedir öldürüldü. Sürekli alevlenen iç savaş halifenin ölümüne sebep oldu (Miskeveyh, 1921, 4/267). Halife Muktedir ve Mûnis arasındaki bu mücadele devam ederken bölge liderleri ve devlet arazilerini işleten damânlar da ekonomik darbe almıştı. Onlar devlete göndermeleri gereken bütün vergileri kesmişlerdi. Onların para göndermemeleri fırsat bulduklarında devletin kasasından bir şeyler koparmak alışkanlığı gibi görünüyorsa da aslında Abbâsî ekonomisini tamamen sabote etme girişimiydi. Çünkü onların bu adımı özel hazinesi bile boşalmış olan Halife Muktedir'i, askerlerine dahi para bulamayacak hale düşürüyordu.

Muktedir'in öldürülmesi sorunu çözmedi veya sükûneti sağlamadı. Onun ölümüyle beraber savaş alanından kaçan askerler bölgeyi karıştırdı. Gittikleri her yerde halka saldırdı, halkın huzurunu bozdu. Vâsıt, Sûs, Cündîşâpûr ve Sûku'l-Ahvâz'a kadar yolda buldukları çiftçilere ve tüccarlara saldırdılar (Miskeveyh, 1921, 4/288). Böylece halkın huzuru ve devletin ekonomisi iyiden iyiye bozuldu. Yeni halife tayin edilen Kâhir Billâh, onlardan daha fazla yıkım yarattı. Devletin başına gelir gelmez veziri İbn Mukle'nin yardımıyla birçok insanın malına el koydu. Örneğin; dönemin en zenginlerinden Berîdîler, İshak b. İsmail, İbn Kurabâ, Muhammed b. Halef Nirman ve diğerleri onun pençesinden kurtulamadı, onların mallarına el konuldu. Kâhir ve İbn Mukle'nin bu davranışı halkı çok tedirgin etti. Özellikle eski halife Muktedir'in yakınlarına ve harem mensuplarına yaptığı işkenceler halkın hepsini rahatsız etti (Miskeveyh, 1921, 4/272-286). Bu dönemde hiç kimsenin malının ve canının güvende olmadığı anlaşıldı. Fakat Halife Kâhir, Muktedir'in eski komutanlarından biri olan Muhammed b. Yâkût'u affetmesi ve onu yanına alması siyaseti bir başka açıdan karıştırdı. Devlet yeni bir iç savaşa doğru sürüklendi. Komutan Mûnis ile Vezir İbn

Mukle bir tarafta, Halife Kâhir-Billâh ile Muhammed b. Yâkût öbür tarafta yer aldı. Savaş başlar başlamaz Muhammed b. Yâkût'un kaçıp saklanması Halife Kâhir'i tek başına bıraktı. Mûnis ve taraftarları saraya gidip her şeye el koydu. Onlar Halife Kâhir'e dokunmadan sarayda bulunan birçok değerli eşyaya el koydular. Bilhassa eski halife Muktedir'in mücevherleri ve eşyaları ele geçirildi. Buna ilave olarak yaklaşık iki milyon dört yüz bin dinar değerinde olan araziye ve devlet mülkünü sattılar. Bu paraları askerlerine dağıttılar (Miskeveyh, 1921, 4/294-296). Böylece sürekli hazinesini ve değerli eşyalarını kaybeden devlet bu defa eski halifeden miras kalan her şeyi de kaybetmiş oldu.

321 (934) yılında Mûnis'in askerî gruplarının saraya geri dönüp Halife Kâhir-Billâh'ı görevden alma planının Kâhir tarafından farkedilmesi onların çabalarını boşa çıkardı. Onların halifeyi görevden alması bir yana halife sarayda bulunan askerlerle anlaşarak onları yakalattı. Yaklaşık yirmi altı yıldır devletin genel askerî komutanı olan Mûnis yakalandı, Vezir İbn Mukle kayıplara karıştı. Bu liderlerin yakalanması devletin merkezi Bağdat'ı karıştırdı. Mûnis'in askerleri bölgeyi yangına çevirdi. Yaptıkları eylemlerle güvensiz bir ortam oluşturdular. Bağdat'ı yağmaladıkları gibi Bağdat'ın dışındaki bölgeleri de talan ettiler. Güvensizlik ve huzursuzluk arttı. Durumu kontrol altına almak isteyen Halife Kâhir, Mûnis'in kafasını kesti. Böylece çeyrek asır devletin kalkanı olan adam öldürüldü. Devlette huzursuzluk en yüksek seviyeye çıktı, ekonomi de helak oldu (Miskeveyh, 1921, 4/296-304). Devletin merkezi dışında görev yapan bazı liderler, bu belirsiz ortamdan faydalanarak bulundukları bölgelerde kendi hükümrânlıklarını ilan ettiler. Örneğin İbn Râik kendisini Ahvâz bölgesinin hâkimi olarak ilan etti (Miskeveyh, 1921, 4/326). Herkesin korktuğu güvensizlik en sonunda askerlere de yayıldı. Sâcî ve Hucerî askerleri Halife Kâhir'in onlara vaadettiği şeyleri vermeyeceğini aksine kendilerini yok etmek için bir hazırlık içinde olduğunu düşünerek ona saldırdılar. Onu görevden alıp onun yerine Râzî-Billâh'ı halife seçtiler (Miskeveyh, 1921, 4/324-329).

Halife Râzî göreve geldikten sonra devletteki iç sorunlar Bağdat'ın dışındaki bölgelerde yoğunlaşmaya başladı. Bölge liderleri ellerinde bulunan bölgeler dışında daha fazla toprağı kontrollerine almak için birbiriyle çatışmaya başladı. Örneğin İsfahân'da Ali b. Büveyh ve Merdâvîc çatışmaktaydı. Arracân ve Şîrâz'da da Ali b. Büveyh ve

Muhammed b. Yâkût birbirini hedef almış durumdaydı (Miskeveyh, 1921, 4/335-340). Bu liderlerin İsfahân, Fars, Ahvâz, Vâsıt ve Arracân bölgelerinde birbiriyle savaşıması bölgeyi yangın yerine çevirmişti. Birbirinin peşini bırakmayıp sürekli savaşan bu liderlerin mücadelesi Merdâvîc'in askerleri tarafından öldürülmesi ile yavaşladı (Miskeveyh, 1921, 4/343). Onların sürekli savaşıması Bağdat'ın ekonomisini bozduğu gibi o bölgelerin ekonomisini de altüst etti. Çünkü onlar kendi askerlerinin maaşları ve alacakları vergi dışında bölgede bulunan halkı hiç dikkate almazlardı. Merkezî devlette ise hâciblik görevi verilen Muhammed b. Yâkût'un ve kardeşi Muzaffer'in yakalanmasıyla ortam iyiden iyiye karışmıştı (Miskeveyh, 1921, 4/362). Vezir İbn Mukle ve Muhammed b. Yâkût arasında anlaşmazlık Muhammed'in sonunu getirmişti. Keza askerler de maaşları bahane edererek sürekli huzursuzluk çıkarıyorlardı (Miskeveyh, 1921, 4/361). Fakat merkezî devlette bu anlaşmazlığın ortaya çıkması ve uzak bölgelerde iç savaşın devam etmesi diğer bazı bölge liderleri için bayrama döndü. Miskeveyh'in de söylediği gibi Berîdîler merkezde çıkan bu iç karışıklıklardan faydalanarak devlete vergi ödemeyi kestiler. Onlar devam eden bu iç karışıklık sırasında dört milyon dinar parayı merkeze göndermemişlerdi. Elde ettikleri bu parayla da merkezî devlete karşı savaş açtılar (Miskeveyh, 1921, 4/363). Benzer bir şekilde İbn Râik de devlete vermesi gereken tüm vergi ödemelerini kesmişti. Devletin bütçesi devam eden bu iç savaşlardan ve bölge liderlerinin vergileri kesmesinden dolayı epeyce etkilenmişti. Özellikle İbn Râik'in Vâsıt ve Basra, Berîdîlerin Ahvâz, Ali b. Büveyh'in Fars ve İbn İlyâs'ın Kirmân vergilerini göndermemeleri ekonomi yönetimini tümünden kilitlemişti. Râzî'nin iki veziri Abdurrahman b. İsâ ve Ebû Ca'fer Kerkî bu ekonomik şartlar nedeniyle devletin gelir ve giderleri arasında dengeyi kuramadılar, görevlerinden istifa etmek zorunda kaldılar (Miskeveyh, 1921, 4/294).

Halife Râzî ekonomi çıkmaza girip de vezirler çaresiz kalınca Abbâsî Devleti'nin dönüm noktası olan emîrû'l-ümerâlık görevini ihdas etti ve bu görevi İbn Râik'e verdi. İbn Râik daha önce halifeye elçi göndererek devletin ekonomisini yönetmeyi talep etmişti. Halife onu tüm devletin ve bölgelerin harâc sorumlusu yaptı. Böylece Abbâsî Devleti yeni bir serüvene başlamış oldu. Merkezî devletin bütçesi ve yönetimi bölgesel bir lider tarafından idare edilecekti. İbn Râik devletin başına gelir gelmez devletin savunma gücü olan Sâcî ve Huceri askerleri yok etti (Miskeveyh, 1921, 4/402-403; Faraque, 1993, 82). Merkezî devletin savunmasını sadece kendi kuvvetlerine bıraktı.

Fakat İbn Râik'in bu hareketi devleti diğer bölgesel liderlerden koruyamadı aksine daha zayıf bir duruma düşürdü. Çünkü parasızlıktan dolayı ekonomisi can çekişmekte olan devlet şimdi askerî gücünü de kaybettiği için savunmasız bir hale gelmişti. Artık bundan sonra, ekonomisi ve savunması başkasına muhtaçtı.

İbn Râik'in emîrû'l-ümerâ seçilmesi devletin ekonomisini çözmediği gibi bu dönemlerde yaygın olan iç karışıklıkları da durdurmadı. Çünkü bir bölgeyi merkezî devletten gasp eden her lider o bölgenin harâcını kendine almak ve daha fazla bölgeyi ele geçirmek için başkalarıyla savaşıyordu. Devletin elinde sadece Sevâd ve Irak kalmıştı, ancak onu da devletin elinden almak için mücadele verenler vardı. Güç ve paraya sahip olan her lider devletin merkezini ele geçirmek için çabalıyordu. Devlet neredeyse bütün bölgelerdeki hâkimiyetini kaybetmişti. Vâsıt, Basra ve Ahvâz'ı Berîdîlere, Fars bölgesini Ali b. Büveyh'e, Kirmân'ı Ebû Ali İbn İlyâs'a, İsfahân, Rey ve Cibâl bölgelerini Ebû Ali Hasan b. Büveyh ve onun rakibi Veşmegir'e, Musul, Diyârü Rebîa ve Diyârü Bekir'i Benû Hamdân'a, Mısır ve Suriye'yi Muhammed b. Tuğç'a, Mağrib ve İfrîkiyâ'yı Ebû Temîm'e, Horasan'ı Nasr b. Ahmed'e, Yemâme, Bahreyn ve Hecer'i Ebû Tâhir Ebû Sa'îd el-Cennâbî'ye, Taberistan ve Cürcân'ı Deylemîler'e kaptırmışlardı (Miskeveyh, 1921, 4/413). Mu'tazîd ve Müktefî döneminde kendilerine özerklik verilen bu emirlikler artık pençelerini göstermeye başlamışlardı.

324 (937) yılında emîrû'l-ümerâlık döneminin başlamasıyla beraber devletteki iç savaş daha da arttı. Uzak bölgelerde mücadeleler sürdüğü gibi devletin merkezinde de çatışmalar çoğaldı. İbn Râik'in emîrû'l-ümerâlık görevi iki yıla ulaşmadan en güvendiği komutan Beckem tarafından görevden indirildi. Emîrû'l-ümerâlık görevini Beckem eline geçirdi (Miskeveyh, 1921, 4/439-440). Emîrû'l-ümerâlık görevi hızlı bir şekilde nasıl el değiştirdiyse bu dönemde uzak bölgelerde bulunan bölgeler de hızlı bir şekilde el değiştirdi. Liderler arasındaki rekabet ve birbirinin bölgesini ele geçirmek için yaptıkları mücadele yoğunlaştığı gibi ortaya çıkan iç savaş da yoğunlaştı. Bölgelerin ekonomisi de bu iç savaşların çoğalmasıyla daha da kötüleşti. Bu durum Büveyhîlerin Bağdat'ı ele geçirmesine kadar bu şekilde devam etti.

2.2.2. Irak ve Bahreyn Karmatîleri

Karmatîlerin Abbâsî Devleti'nde yarattığı hasar Müktefî döneminden sonra da devam etti. Şam'daki Karmatî hareketi Zikreveyh ve oğullarının bastırılmasıyla sona erdi. Fakat Irak'taki ve Bahreyn'deki Karmatîlerin canlanması devletin ekonomisini tehdit eden başka bir unsurun geri dönmesine neden oldu. Çünkü Karmatîler ekonomi için önemli olan küçük çiftçileri ve ticaret yollarını hedef alıyorlardı. Ayrıca girdikleri her şehir yâhut bölgeye huzursuzluk götürdükleri için devleti vergi zararına uğratiyorlardı. Bunlardan daha önemlisi girdikleri her bölgede insanları ve askerleri acımasızca öldürmeleri halkın devlete olan güvenini sarsmaktaydı. Onların 303 (916) yılında Basra'yı basması halkı tedirgin etti ve şehrin kapılarının kapanmasına neden oldu. Ayrıca onların birçok askeri öldürmesi toplumdaki korkuyu daha da artırdı. Vezir Ali b. Îsâ'nın bizzat Karmatî liderine mektup yazması durumu biraz sakinleştirdi ve Karmatîler esir aldıkları Abbâsî askerlerini serbest bıraktı (Sûlî, 1999, 186; Arîb b. Sa'd, ts., 57; Miskeveyh, 1921, 4/37-39).

311 (924) yılında Ebû Tâhir Süleyman b. Cennâbî 1700 kişiyle Basra'ya girdi. Merdiveni kullanarak kale duvarını aşp şehir kapısını açan Ebû Tâhir şehrin tüm muhafızlarını öldürdü. Şehre girer girmez halkın öldürülmesini emreden Ebû Tâhir Basra'da adeta katliam yaptı. Şehrin valisi Sebûk de öldürüldü. Yaklaşık on yedi gün Basra'da kalan Karmatî lideri şehri talan etti. Yanında bulunan binek hayvanlarının taşıyabileceği kadar kadın ve çocuklar dâhil her şeyi alarak geri döndü (Sûlî, 1999, 231-232; Miskeveyh, 1921, 4/116-117). Devletin en verimli bölgelerinden biri olan Basra'nın on yedi gün boyunca yardımsız bırakılması devletin gücünün ne kadar zayıfladığını gösteriyordu. Basra'yı talan ettiği kadar birçok yeri yangın yerine çeviren Karmatî lideri hem şehrin hem de devletin cebinde büyük bir delik açtı. Ayrıca Karmatî liderinin geride bıraktığı hasar nedeniyle bölgenin verimliliği düştü. Bu da devletin bölgeden aldığı vergiye yansdı.

311 (924) yılında Ebû Tâhir hacca gidip Mekke'den gelen kervanlara Habir bölgesinde saldırdı. Bu saldırıda devletin en önemli adamlarından Ebû'l-Heycâ Abdullah b. Hamdân, Ahmed b. Keşmerd, Nihirir Ömer, Ahmed b. Bedr, halifenin annesinin amcası ve halifenin birçok akrabası esir alındı. Aynı zamanda kervanda bulunan birçok insanı öldüren Karmatî, kervanın taşıdığı tüm malzemeye de el koydu. Yanına almadığı bazı

insanları yemeksiz susuz ölüme bırakan Ebû Tâhir geri kalan insanları merkezi Hecer'e götürdü (Sûlî, 1999, 249; Miskeveyh, 1921, 4/134-135; İbn Haldûn, 2000, 3/469-470). Basra'dan sonra Ebû Tâhir'in Mekke'den gelen kervana saldırması devletin ekonomisi için bir felaket oldu. Çünkü bu kervan yolu hac için kullanıldığı gibi aynı zamanda ticaret yolu idi. Ebû Tâhir'in bu kervanı ele geçirmesi demek birçok ticarî ürünün ve tüccarın ele geçirilmesi demekti. Bu kadar tüccarı ve ticarî ürünü kaybetmek de devletin ticaretinin bozulması demekti. Devletin ticaretinin bozulması da birçok verginin ziyan olması anlamına geliyordu. Ayrıca o yıl Karmatîlerin kervanlara saldırması Bağdat'ın da karışmasına neden oldu. Halk sokağa dökülerek devlete karşı isyan başlattı. Dolayısıyla devletin kaybı sadece ticaret vergisi olmadı. Merkezde de huzursuzluk ve güvensizlik arttı. Devlet askerî güç kullanarak halkı kontrol altına almak zorunda kaldı (Miskeveyh, 1921, 4/135-136). Ebû Tâhir'in yarattığı bu güvensizlik insanların, özellikle ekonominin gelişmesi için önemli olan tüccarların faaliyetlerini altüst etti.

313 (926) yılında Ebû Tâhir Kûfe bölgesinde devletin askerleriyle savaştı. Bağdat'tan Mekke'ye doğru giden kervanı bekleyen Ebû Tâhir kervanın öncüsü olan askerlerle savaştı. Mekke'ye doğru yola çıkan kervan Kûfe'ye geri dönmek zorunda kaldı. Abbâsî askerlerini mağlup edip Kûfe'ye kadar gelen Ebû Tâhir kervanın ve askerlerin peşinden Kûfe'ye girdi. Yaklaşık altı gün Kûfe'yi kuşatma altında tutan Ebû Tâhir şehri talan etti. Ondan sonra kendi şehrine geri döndü (Miskeveyh, 1921, 4/162-163; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/25; İbn Haldûn, 2000, 3/470-471). Ebû Tâhir'in merkezî devletin askerlerini kolayca mağlup etmesi herkesi endişe altında bıraktı. Ayrıca Ebû Tâhir'in hiçbir şeyden korkmadan Basra'dan sonra Kûfe'yi yaklaşık bir hafta boyunca talan etmesi devletin en verimli bölgelerinden birinin daha vergilerinin uçup gitmesi demekti. Bu soygundan sonra devletin bu şehirden harâc beklemesi imkânsızdı. Bu saldırı devletin maddî ihtiyaçlarını karşılayan şehirlerin yâhut bölgelerin savunmasının da ne kadar zayıf olduğunu gösterdi. Devletin askerî açıdan zayıf durumda olması da onun birçok ekonomik kaynağı kaybetmesine neden oluyordu.

315 (928) yılında Ebû Tâhir Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'a saldırmak için yola çıktı. Daha önce Basra ve Kûfe'ye saldıran Ebû Tâhir bu defa gözlerini devlet merkezine çevirdi. Bağdat onun gelişini duyunca İbn Ebû's-Sâc'ın komutanlığında Ebû Tâhir'e karşı hazırlık yaptı. Onun yolunu Kûfe ve Vâsıt arasında kesmek isteyen İbn

Ebü's-Sâc'ın birliğı yola çıkmış fakat onlar ulaşmadan önce Ebû Tâhir Kûfe'ye gelmişti. Kûfe'ye İbn Ebü's-Sâc'ın askerlerinden bir gün önce gelen Ebû Tâhir daha önce hac yolunda yakalattığı ve yanında bulunan bazı insanları serbest bıraktı. Kûfe'de bulunan merkezî devletin askerleri onu görünce erzaklarını bile bırakarak kaçtı. Erzak sıkıntısı çeken Ebû Tâhir askerlerini bu erzak ile güçlendirerek yoluna devam etti (İbnü'l-Esîr, 1987, 7/31-34).

İki ordu 315 (928) yılının Şevvâl ayında Kûfe kapısında karşılaştı. Gün boyu devam eden hararetli ilk mücadelede merkezî devletin askerî birliklerinin komutanının İbn Ebü's-Sâc'ın eline yaralı olarak esir düşmesi merkezî devletin askerlerinin moralini bozdu. Bağdat'a kadar yayılan bu haber herkesi korkuttu. Ebû Tâhir bütün bölgenin adeta korkulu rüyası oldu. Halkın, askerlerin ve yöneticilerin tedirginliğı yüksek bir seviyeye ulaştı. Herkes Ebû Tâhir'in gelip Bağdat'ı ele geçirmesinden endişelenmeye başladı. Ebû Tâhir ise Kûfe'deki ilk darbeden sonra Aynü't-Temr'e geçti. Ondan sonra Enbâr'a doğru yola çıktı. Enbâr'ın kapısında halkın direnci ve askerlerin direniş i ile karşılaşan Ebû Tâhir onların gücünü kırarak Enbâr'a girmeyi başardı. Sadece bin yedi yüz asker ile kol gezen Karmatî'nin kırk binden fazla merkezî devlete ait askeri elinde oynatması Sevâd bölgesinin tamamını karıştırmıştı. Zira onun Enbâr'da birçok Abbâsî askerini öldürmesi özellikle Bağdat'ta bulunan halkı daha da ürküttü. Abbâsî askerleri onun Enbâr'da yaptığı katliamı duyunca daha fazla askerî güç toplayarak onu Enbâr şehrinin kapısında beklediler. Fakat İbn Tâhir onların pususunu aşarak Zubara'ya doğru yola çıktı. O Zubara'ya ulaşınca herkesin zihninde artık onun Bağdat'a ne zaman ulaşacağı sorusu vardı. Askerlerin Ebü'l-Heycâ Abdullah b. Hamdânî'nin sözünü dinleyip Zubara ve Bağdat arasındaki köprüleri kesmesi ve Mahr kanalının çıkışını genişletip suyu nehre boşaltması Ebû Tâhir'in yolunu kesti. O nehri geçemeyince Enbâr'a geri döndü. Ebû Tâhir'in geri dönmesi Bağdat'ta bir zafer olarak kutlandı (Arîb b. Sa'd, ts., 115; Miskeveyh, 1921, 4/195-204; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/31-34). Ebû Tâhir'in Basra ve Kûfe'den sonra geniş bir coğrafyayı yaklaşık üç ay içinde karıştırması ekonomiye çok büyük bir zarar verdi. Özellikle onun ateşe verdiği bölgeler Abbâsî Devleti'nin en verimli ve vergi kaynağı olan bölgelerdi. Bu bölgede yaşayan insanları korkutmak, arazilerinden ve evlerinden etmek halka maddî zarar verdiği gibi devletin gelirine de zarar verdi. Dolayısıyla Abbâsî Devleti'nin yüz bine yakın askeriyle bin yedi

yüz kişilik bir isyancı grubun üstesinden gelemeyişi büyük bir güven kaybı ve ekonomik sarsıntı yarattı.

316 (929) yılında daha önce Sevâd bölgesini karıştıran Ebû Tâhir devletin Batı bölgelerine saldırdı. Fırat kıyısındaki Dâliye şehrine giren Ebû Tâhir burada da katliam yaptıktan sonra Rahbe'ye geçti. Rahbe'de halkın direncini kırıp acımasızca insanları öldürdü. Ondan sonra Kırkîsiyâ'ya geçen Ebû Tâhir bu bölgelerde bulunan Araplara savaş açtı ve onların hayvanlarına el koydu. Buna ilave olarak, korkudan ne yapacağını bilemeyen bu insanları yıllık vergi yüküyle yüz yüze bıraktı. Ebû Tâhir bu yıldan sonra her yıl her çadırdan bir dinar alacağını söyledi⁴⁷ ve Rakka bölgesine geçti. Fakat Mûnis komutasındaki Abbâsî askerlerinin ona doğru hareket ettiğini duyunca Rahbe'ye döndü oradan Hît şehrine doğru yola çıktı. Hît halkı bir hayli direnç gösterince Kûfe'ye doğru yöneldi. Kûfe'dekiler de ona karşı hazırlanınca Fırat'ı geçerek Kasr-ı Hubeyrâ'dakilere saldırdı oradan kendi bölgesine geri döndü (Arîb b. Sa'd, ts., 117-118; Miskeveyh, 1921, 4/205-206; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/272). Zikreveyh oğullarının yıkımından sonra bu bölgenin tekrar Ebû Tâhir tarafından tahrip edilmesi bölgede biraz düzelmeye başlayan ekonomik durumu daha da kötüleştirdi. Bazı yerlerde halk hem devlete hem de Karmatîlere vergi ödemeye mecbur bırakıldı. Devlete ödenen vergilerin kişi başı olmak yerine toplu olarak ödenmesi yük üstüne yük getiriyordu. Çünkü yaşanan savaşlardan dolayı hayatlarını kaybeden insanların vergileri de köy ahalisine yükleniyordu. Bu durum köyde geride kalanların daha fazla vergi ödemesi anlamına geliyordu. Yani kişi başına düşen vergi miktarı artmış oluyordu. Tüm bunlar kişileri bezginliğe sürüklüyor, üretim sürekli düşüyordu.

317 (930) yılında Karmatîler Bağdat'ın batı tarafını karıştırdıktan sonra Mekke'yi hedef aldı. Abbâsîlerin sayıca kabarık askerleri tarafından durdurulamayan Karmatîler hac ibadeti yapmak için Mekke'ye gelen insanlara Kâbe'de saldırdı. Saldırıda birçok insanı öldüren Ebû Tâhir Kâbe'yi talan etti. Hacerü'l-Esved'i söküp aldı. Mekke'nin valisini öldürdü ve vefat eden insanları zemzem kuyusuna attı. Bu katliamdan sonra kendi bölgesine gitti (Arîb b. Sa'd, ts., 119; Miskeveyh, 1921, 4/226; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/272).

⁴⁷ Miskeveyh'e göre Karkîsiyâ'da bulunan Araplar, eserini kaleme aldığı döneme kadar bu vergiyi Karmatîler'e ödemekteydiler (Miskeveyh, 1921, 4/206).

Karmatîlerin Kûfe bölgesine ve hacca giden insanlara saldırımları 317 (930) yılından sonra da devam etti. Fakat onların 324 (934) yılında İbn Râik'in emîrî'l-ümerâlık döneminde devlet ile yaptığı anlaşma saldırılarını bir müddet kesmelerine sebep oldu. Abbâsîlerle anlaşılan Ebû Tâhir'in insanlara saldırmaması için devletten yıllık yüz yirmi bin dinar istemesi ve devletin bu anlaşmayı kabul etmesi sonucunda Karmatîler kendi bölgelerine geri döndü (Miskeveyh, 1921, 4/414; Faraque, 1993, 83). Aslında devletin içine düştüğü bu durum utandırıcı bir durumdu. Fakat kendi yönetimini bile sürdüremeyip bölgesel bir devlete yönetim işlerini teslim eden bir devletin atabileceği başka bir adım kalmamıştı. Yani onların isyancı bir gruba harâc ödemeleri şaşırtıcı bir durum değildi. Aksine merkezî devletin ne kadar güçsüz olduğunu gösteriyordu. Gelen geçen her isyancı grubu memnun etmek için birçok şey dağıtan devletin bölgenin veya halkın ekonomik durumunu düzeltmesi beklenemezdi. Çünkü bu aşamadan sonra istese de sarayın ve halkın ekonomisini düzeltemezdi. Bundan dolayı başkalarına mahkûm oldu ve Büveyhîler de merkezî devleti kontrolleri altında tutma imkânını elde etti.

2.2.3. Fâtımîlerin Ortaya Çıkışı

Abbâsî Devleti'nin ekonomisini bozan nedenlerden biri de Fâtımîlerin ortaya çıkmasıydı. Abbâsî Devleti merkezî devletten ayrılan uzak bölgelerle uğraşırken ve Karmatîlerin yarattığı kargaşa nedeniyle vergi kaybederken Fâtımîlerin ortaya çıkması yeni bir vergi kaybı anlamına geliyordu. Devletin kasasına en fazla vergi kazandıran bölgelerden biri olan Mısır ve Şam bölgelerinde Fâtımîlerin hâkimiyet kurması merkezî devletin ekonomisi için büyük bir tehdit oluşturdu. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Abbâsî Devleti'nde ortaya çıkan sosyo-politik ve ideolojik kırılma ile beraber ortaya çıkan bu isyancı kitlesi yâhut düşüncesi Fâtımî Devleti'nin 296 (909) yılında kuzey Afrika'da kurulmasıyla güçlendi (Daftary, 2005, 22; Daftary, 2011, 2; İvanow, 1936, 1; Grace, 2014, 1). Uzun zamandır gizli bir şekilde teşkilatını oluşturan bu isyancılar Afrika'da devletini kurunca bölgeyi karıştırmaya başladılar. Onların ortaya çıkışı özellikle Abbâsî Devleti'nin ekonomik gücünü hedef almıştı (Valavi, 2019, 52-75).

301 (914) yılında Mısır'ı ele geçirmek için yola çıkan Fâtımîler önce Berkâ bölgesine girdiler birçok halkı ve askeri öldürdükten sonra İskenderiye ve Feyyûm'a geçtiler. Fâtımîlerin Mısır'a gelişini adım adım aktaran Muhammed b. Ali b. el-Mâzerâî onların

Berkâ'ya ulaşmadan önce Abbâsî askerleriyle karşı karşıya gelip onları yenerek ilerlediğini söyler. Halife de İbn Mâzerâî'nin çağrısına kulak vererek Mûnis'i Mısır'a gönderdi. Mûnis, Mısır'a gelir gelmez halkı derinden korkutan Fâtımîler'i birkaç mücadeleden sonra yenerek Mısır'dan çıkardı (Arîb b. Sa'd, ts., 48; Miskeveyh, 1921, 4/40; İbn Haldûn, 2000, 3/459; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/483; Hemedânî, ts., 205). Yaklaşık 40.000 savaşçı ile Mısır'a saldıran bu isyancılar Abbâsî Devleti için büyük bir tehdit teşkil etti. Birçok bölgeyi farklı isyancı gruplarına ve bölge liderlerine terk eden merkezî devlet bu sefer Mısır'ı kaybetmemek için Mûnis'i Mısır'a göndermişti. Fakat bir askerî gücün bir bölgeye girmesi bir yıl da olsa devletin ekonomisini derinden etkiliyordu. Fâtımîler'in bu kadar geniş bir bölgeyi yangın yerine çevirmesi devletin ekonomisini tüketen hamlelerden birisi oldu.

302 (915) yılında da Fâtımîler tekrar Mısır'a dönmek için yola çıktı. İlk önce İskenderiye'ye gelerek katliam yaptılar. Mısır valisi Tekin'in çağrısı üzerine halife, Mûnis'in yöneticiliğinde askerleri yeniden Mısır'a gönderdi. Daha önce de olduğu gibi çok yoğun bir savaş sonucunda Fâtımîler tekrar bölgeden uzaklaştırıldı, kendi bölgeleri olan Mağrib'e dönmek zorunda kaldı. Bu mücadelede Fâtımî askerlerinden yaklaşık yedi bin kişi öldürüldü. Halife Muktedir askerlerin bu savaşı kazanmasından duyduğu mutluluğu yüz bin dirhem parayı fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmakla gösterdi (Arîb b. Sa'd, ts., 51-52; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/486; Arslan, 2009, 236). Aslında bu savaşın bölgeye ve özellikle Mısır'a getirdiği hasar Muhammed b. Ali el-Mâzerâî'nin ifadesinde görülmektedir. O, halifeyi bilgilendirmek için gönderdiği mektupta Mısır'ın bu savaştan dolayı parasız askerlerle dolu bir şehre döndüğünü ifade eder. Bu dönemde isyancılar şehir için nasıl tehlike yaratıyorsa parasız olan bir şehirde çok fazla askerin birikmesi de o kadar tehlike yaratmaktaydı. Bu bilginin halifeye ulaşması sonucunda halife daha önce devletin vergi deposu olan Mısır'a maddî destek vermek zorunda kaldı (Arîb b. Sa'd, ts., 52). Aslında bu durum Fâtımî isyanının devletin ekonomisini nasıl bozduğunu açıkça göstermekteydi. Daha önce devletin vergi deposu olan bölge, merkezî idarenin maddî desteğine muhtaç hale gelmişti.

Fâtımîler bulundukları bölgeden merkezî devletin yönetimi altında olan şehirleri kendi hâkimiyetleri altına almak için mücadelelerini devam ettirdiler. 307 (920) yılında da tekrar Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçtiler. İbnü'l-Esîr, Fâtımîlerin lideri olan

Mehdî'nin Mekke halkına mektup yazarak onları kendi tarafına çekmeye çalıştığını fakat Mekkelilerin ona cevap vermediklerini söyler (İbnü'l-Esîr, 1987, 6/501; İbn Haldûn, 2000, 3/463). Halife Muktedir Fâtımîler'in Mısır'a doğru hareketini duyunca Mûnis'i onlara gönderdi. İki tarafın çok fazla asker kaybettiği bu savaşın sonucunda Fâtımîler tekrar mağlup edildi ve Mısır'dan uzaklaşmak zorunda kaldı. Mûnis'in bu savaşta galip gelmesi sonucunda ona "el-Muzaffer" adı verildi (Sûlî, 222; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/501; İbn Haldûn, 2000, 3/463). Fâtımîlerin Mısır bölgesine bu kadar arka arka saldırması bölgenin ekonomik yapısını bozdu. Abbâsî Devleti zaten daha önce merkezden uzaklaşan bölgelerin yarattığı ekonomik kayıpları yaşarken ve bundan dolayı maddî destek gereken birçok faaliyetini doğru düzgün yerine getiremezken bu isyanın başlaması ekonomisi için adeta bir felaket oldu. Abbâsî Devleti önemli bir vergi bölgesi olan Mısır'ı elinde tutmak için sürekli rakibinden korumak zorunda kaldı. Bununla birlikte Fâtımîler sadece Mısır'ı hedefleyen değil fırsat bulunca çok daha ileriye gideceklerinin işaretini vermiş bir rakipti. 307 (920) yılında Mekke'ye elçi gönderen Fâtımîler 308 (921) yılında da onlara mektup yazarak tekrar onların itaatini istemişlerdi (Arîb b. Sa'd, ts., 77).

Fâtımîler'in 307 (920) yılında uğradığı kayıplardan sonra geri dönmeleri Büveyhî döneminde olmuştu. Fakat onların yaklaşık sekiz yıl sürdürdükleri isyan ve düşmanlık, Abbâsî Devleti'nin ekonomisine zor zamanlar yaşatmıştı.

2.2.4. Askerlerin Siyasete Karışması

Ordu her devlet için en önemli kurumlardan biridir. Onlar devleti dışarıdan gelen tehlikelerden koruyan devletin olmazsa olmazlarındandır. Askerler devletin siyâsî, idarî ve iktisâdî hayatının sorunsuzca devam etmesi için çok önemlidir. Çünkü halkın barış içinde yaşaması, memurların sorunsuz bir şekilde güvenle işlerini sürdürebilmesi, devletin mallarının ve kaynaklarının korunabilmesi için merkezî devlete bağlı güçlü bir ordu gerekmektedir. Askerlerin Abbâsî Devleti'ndeki önemi çok büyük olmasına rağmen onların devletteki rolü biraz karışıktır. Bazen halifelerin altında bir yerdeyken bazen merkezî devletin yöneticilerini belirleyen güç konumunda yer almışlardır. Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde askerlerin yeri halife ve vezirden sonra gelmekteydi. Bu dönemde askerler özenle takip edildiği gibi maaşlarının korunmasına da önem verilmişti. Mu'tazîd devletin başına geldiğinde devletin günlük harcamalarını

belirlerken yedi bin dinar devlet harcamalarına beş bin dinar da askerlere günlük bütçe ayırmıştı (Kennedy, 2001, 156). Halife Mu'taz'da askerlere önem verdiği gibi onların gücünü de sürekli kontrol altında tuttu. İki halifenin askerlerin devletteki hiyerarşisini belirlemek ve onları kontrol altında tutmak için attıkları adımlar birinci bölümde zikredilmişti. Fakat Halife Muktedir göreve geldikten sonra durum değişti. Askerler kontrolden çıktı, devletteki hiyerarşik sisteme aykırı davranmaya başladılar. Onlar, siyâsî liderlerin ve bürokratların önüne geçip yönetim konuları ile uğraşmaya başlamışlardı. Bu durum idarî sistemleri altüst ettiği gibi devletin ekonomisinin bozulmasına da sebep oldu. Örneğin 297 (910) yılında Mûnis el-Muzaffer'in komutanlığında askerler Fars bölgesine gitti. Onların yanında da merkezî devletin malî işleri ile ilgilenecek bir dîvânü'l-harâc memuru gönderildi. Fakat askerler erzaklarını istemek bahanesiyle bu memura şiddet uygulayarak onun elindeki paraları aldı. Askerlerin vezirin gönderdiği bir harâc memurunun elindeki parayı halife ve vezir sözü beklemeden alması onların bu liderleri hiçe saydıklarını göstermektedir. Ayrıca onların görevi bu memurun güvenini sağlamak olmalıyken memurun hayatını tehdit eden şeyler yapması harâc memurlarının hepsini endişe içine sokmakta ve onların işlerindeki verimliliği de bozmaktaydı. Keza harâc memurunun verimliliğinin bozulması devletin gelirlerinin de bozulması demektir. Bu olay Sûlî'ye göre askerler ve bürokratlar arasında düşmanlık yarattı, ondan sonra da bu iki kurum arasında mesafe giderek açılmaya devam etti (Sûlî, 1999, 2/107).

Askerlerin bu hiyerarşiyi bozmasıyla ortaya çıkan sorunlardan biri de devletin, onların maaşlarını en zor ekonomik şartlarda bile temin etmek zorunda oluşuydu. Askerler siyaseti belirlediği için maaşlarını zamanında ödemeyen halifeleri veya vezirleri hemen görevden indiriyorlardı. Bunun için vezir olarak seçilen bürokratlar genellikle devletin ekonomik durumuna bakmadan sadece onların maaş ihtiyaçlarını düşünürdü (Ashtor, 1976, 132-133). Bilindiği üzere yönetim güçlüyken Halife Mu'taz'da ekonomi dar durumda olması sebebiyle askerler de dâhil birçok devlet memurunun maaşlarını yeniden yapılandırmıştı. Fakat Muktedir döneminde Vezir Ali b. İsmâ devletin ekonomik durumunu göz önünde bulundurarak ondan önceki vezir Hâkân'ın askerlere yaptığı zamların geri alınmasını isteyince askerler vezirin bencil olduğunu ve askerleri aç bıraktığını yaydılar (Miskeveyh, 1921, 4/32). Keza 303 (916) yılında da Vezir Ali b. İsmâ'nın evine baskın yaparak maaşlarının yükseltilmesini istediler. Vezirin isteklerini

yerine getirmesini sağlamak için onun evini talan ettiler ve evde bulunan evcil hayvanları bile öldürdüler (Sûlî, 1999, 2/185; Miskeveyh, 1921, 4/42). Askerlerin saray üzerinde nüfuz kurdukları bu dönemde maaşları devlet üzerinde büyük bir yük teşkil ettiği halde, onlar sadece alacakları paraları düşünüyorlardı. Bu devleti zor durumda bırakan bir problemdi. Devlet altından kalkamadığı asker maaşlarını bulmak zorundaydı. Buna ilave olarak askerlerin maaşı bu dönemde Mu‘tazîd dönemine kıyasla çok daha yüksekti. Müktefî döneminde onların maaşları yedi-on iki dinar arasındayken daha da yükseldi. Hucurî askerlerin üst kademedeki olanları on altı dinar ve orduya yeni katılanları ise on iki dinar almaya başlamıştı (Ashtor, 1976, 133; Kennedy, 2001, 160). İbnü’l-Mu‘tez’in darbesinden sonra zam aldıklarına göre Vezir Hâkân’ın yaptığı zamlarla birlikte maaşları çok arttı. Onların aylık maaşı tam olarak bilinmiyorsa da sadece suvârîlerin yüz elli bin dinar maaş aldıkları biliniyordu (Miskeveyh, 1921, 4/48). Bu maaş devletin ekonomik gücüne çok ağır geldiği için Vezir Ali b. İsmâ onların ücretlerinin üçte ikisini kesti. Vezirin onların maaşını bu kadar büyük oranda kesmesi de onların hak etmedikleri halde yüksek bir maaş aldıklarını ve bu maaşların devletin ekonomisini zora soktuğunu göstermektedir.

311 (924) yılında askerlerin yüksek maaşlarını karşılayamayan ve komutan Mûnis’in gücünün artmasını göz önünde bulunduran Vezir İbnü’l-Furât, onu merkezden uzaklaştırmak istedi. Bizans ile mücadeleye çıkan Mûnis başarılı bir şekilde Bağdat’a dönerken vezir İbnü’l-Furât onun başkente gelmeden önce halifeyi ziyaret ederek Mûnis’in Bağdat’ta bulunmasının tehlikeli olacağını anlatmıştı. Mûnis’in gücünü abartarak anlatan Vezir İbnü’l-Furât, Mûnis’in emîrî’l-ümerâ olma sürecinde olduğunu söylemişti. Vezirin endişe etmiş olduğu bu durumdan kendisi de tedirgin olan Halife Mûnis, Bağdat’a gelir gelmez onu çağırarak Rakka’ya yerleşmesini istedi (Miskeveyh, 1921, 4/129-130). Güçlü ordu devletin ekonomisinin büyümesi için ne kadar önemli ise merkezî yönetimi zayıf olan bir devlet, ekonomi için o kadar büyük bir tehlike arz ediyordu. Aslında Halife Muktedir devletin ekonomik gücü askerlerin bir bölgeye verilmesini kaldıramadığı halde askerlerin maaşlarını bahane ederek onları merkezden uzaklaştırmaya başladı. Çünkü bu dönemde askerler hem vezir hem de halifeden daha güçlü olmaya başlamıştı. Fakat 312 (925) yılında Karmatî lideri Ebû Tâhir Süleyman b. Hasan el-Cennâbî’nin hacca gidip Mekke’den dönen insanlara yolda pusu kurup onlara saldırması askerî yönetimin resmen sivil yönetime geçip devletin siyasetinde önemli yer

almasına yol açtı. Çünkü Vezir İbnü'l-Furât'ın Karmatî lideri Cennâbî'ye karşı zayıf kalması ve hactan gelen insanların güvenliğini sağlayamaması, bundan dolayı da birçok hacının yolda öldürülmesi Mûnis'in tekrar Bağdat'a çağrılmasına neden oldu (Sûlî, 1999, 250; Arîb b. Sa'd, ts., 104; Miskeveyh, 1921, 4/134-136).

Mûnis'in Bağdat'a gelmesiyle beraber askerlerin siyaseti ve devleti yönetmekle görevli olan insanların işlerine müdahaleleri çoğaldı. Onların yönetim işlerine bu kadar karışması yöneticileri zora sürükledi. Örneğin, 312 (925) yılında devletin ekonomisini idare etmekte zorlanan Vezir Ali b. Îsâ asker maaşlarının bütçe üzerindeki baskısının çok olduğunu söyledi. Ona göre sadece Mesâfî askerlerinin maaşı seksen bin dinardı, Mûnis'in askerlerinin maaşı ise altı yüz bin dinar idi. Mûnis bu askerlerin maaşını ödemek için kendisinin seçtiği en verimli bölgelerin harâcını gasp etmekteydi (Miskeveyh, 1921, 4/176). Askerlerin kendi maaşları için devletin en verimli bölgelerini kendilerine almaları devletin bütün ekonomik planlarını bozdu. 316 (929) yılında Mesâfî askerlerinin Karmatî ile savaştan sonra maaşlarına yapılan ekler iki yüz kırk bine ulaşınca Vezir Ali b. Îsâ görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Vezir Ali b. Îsâ'ya göre devlet bütçesinin askerlere verilen bu parayı karşılayabilmesi mümkün değildi. Fakat buna rağmen askerlerin devletteki konumlarından dolayı sürekli maaşlarına zam yapılmaktaydı. Zammı kabullenemeyen Ali b. Îsâ vezirlik görevinden istifa etti (Miskeveyh, 1921, 4/207).

317 (930) yılında askerlerin halifeye karşı mücadeleye başlaması siyaseti karıştırdığı gibi ekonomiyi de karıştırmıştı. Askerler halife Muktedir'in sarayına kadar yürüdüler, sarayda ne varsa talan ettiler, ondan sonra Halife Muktedir'i görevden aldılar. Onun yerine Kâhir-Billâh'ı halife seçtiler, fakat aralarında çıkan para mevzusu nedeniyle komutanları Nâzûk ve Ebü'l-Heycâ'yı öldürerek halife Muktedir'i tekrar seçtiler (Miskeveyh, 1921, 4/217-225). Askerler darbeden sonra devlette daha güçlü oldular, bir tarafta güçlü komutan Mûnis, öbür tarafta Halife Muktedir'i tekrar göreve getirdikleri için kendilerini üstün gören Hucerî ve Mesâfî askerleri vardı. Onların bu dönemde ön plana çıkmaları askerlerin etkisini ve seslerinin gittikçe yükselmeye başladığını gösteriyordu. Fakat askerlerin ön plana çıkması devletin ekonomisi için hiç iyi olmamıştı. Çünkü askerlerin sürekli maaş yâhut zam istemesi devletin ekonomisine çok ağır geliyordu. Askerlerin bu taleplerini karşılayamayan devlet çareyi bir grubu yok

etmekte buldu. Devlet önce Mesâfî askerlerini yok etti. Fakat bu askerleri yok etmek kolay bir iş değildi, devlet birçok bölgeye savaş açmak zorunda kaldı. Bu savaş Bağdat'tan Vâsıt'a kadar uzanıyordu (Miskeveyh, 1921, 4/227-228). İki askerî grup birbiriyle savaşmaya başladı. Bu savaşta çok büyük ekonomik kayıp yaşandığı gibi bölgede de huzursuzluk yaratmış oldu. Ayrıca devletin kendi askerlerini yok etmeye çalışması onların bölge liderlerinin hizmetine kaçmasına neden oldu. Bu gelişme bölgesel liderlerin zaman içinde devletten daha güçlü askerlere sahip olmasını sağladı. Bölge liderleri de güç kazanınca devlete göndermeleri gereken vergileri kesti. Böylece devletin ekonomik gücünü ayakta tutan vergiler bölge liderlerinin elinde kaldı.

Mesâfîlerin öldürülmesi ile askerler ve halife arasındaki mücadele kapanmadı. Askerler ile devlet arasındaki güvensizlik daha da artı. Devlet, askerlere yakın olan vezirleri görevden aldı. 318 (931) yılında halife Muktedir, Mûnis'e yakın olduğu bahanesiyle İbn Mukle'yi yakalattı ve sonra görevden aldı. Askerler de kendilerine uzak gördüğü vezirlerin göreve getirilmesini engelliyordu. Mûnis, Hüseyin b. Kâsım'ın vezir seçilmesine karşı çıkmıştı (Miskeveyh, 1921, 4/229). Devletin içine düştüğü bu çekişme, gündeminin ekonomiden ne kadar uzak olduğunu ve ekonomiyle ilgilenmesi gereken vezirlik kurumunun da zafiyetini gösteriyordu. Vezirin askerler veya halifenin kararıyla seçilmesi vezirin çalışmasında bu iki kurumun etkisi altında olmasını ifade ediyordu. Bu baskı altında bir vezirin devletin gelirini dağıtmada dengeli bir şekilde ekonomiyi yönetmesi zordu. Vezirlerin içinde bulundukları bu zor ortam, Vezir Süleyman b. Hasan'ın ve Vezir Kelevâzî'nin istifa etmesine neden oldu. Zira Vezir Süleyman, halife ve Muhammed b. Yâkût'un baskısına maruz kalmıştı. Onlar Süleyman'ın Mûnis'e yakın olduğunu iddaa ederek onu görevden alıp cezaevine göndermişlerdi (Miskeveyh, 1921, 4/237). Kelevâzî ise Hüseyin b. Kâsım'ı göreve getirmek isteyen halife Muktedir tarafından baskı gördüğü için istifa etmişti (Miskeveyh, 1921, 4/240). Askerler ve halife birbiriyle uğraşırken Bağdat'ın dışına giderek güç kazanan bazı yöneticiler devleti harâclardan mahrum ederek kendilerini zenginleştirdi. Örneğin Muhammed b. Halef Nirman, Vezir Süleyman b. Hasan döneminde işlettiği devlet arazilerinin harâclarını ve bir ara elinde olan Kirmân bölgesi harâclarını bölgenin alt yapısı için bir dirhem bile para harcamadan hepsini zimmetine geçirmişti (Miskeveyh, 1921, 4/247). Bu bölge liderleri el koydukları para dışında bazen de devlette çalışan yöneticiler aracılığıyla devletin parasını kendi hesaplarına aktararak

ekonomiyi çıkmaza sürüklüyorlardı. Örneğin, Halife Muktedir'in ısrarla göreve getirdiği Vezir Hüseyin b. Kâsım da bölge liderleriyle birleşerek devletin harâcını onların zimmetine geçirmelerine yardımcı olanlardan birisiydi. Vezir Hüseyin b. Kâsım, İbn Râik ile anlaşarak onların Ahvâz, İsfahân ve Fars bölgesi harâcının yarısını almalarını sağladı (Miskeveyh, 1921, 4/246). Keza Berîdîlerin de devlete gönderdikleri harâcların her bir dinarından kendilerine bir dirhem faiz almalarına müsaade etti (Miskeveyh, 1921, 4/247). Yine Vezir Hüseyin b. Kâsım, Ebû Yûsuf el-Berîdî'yi Basra valisi tayin ederek bölgenin harâcını kendisine toplamasını, orada bulunan memurların maaşlarını ödemesini emretti ve üstüne otuz bin dinar ek para verdi (Miskeveyh, 1921, 4/250). Anlaşılan Muktedir askerlerle uğraşırken Vezir Hüseyin kendisinin göreve gelmesine yardım eden bölge liderlerini ödüllendirmek için parasızlıktan dolayı kendi maddî ihtiyaçlarına bile yetmeyen devlet gelirlerini devletin rakibi haline gelen bu bölge liderlerine peşkeş çekmekte idi. Bölge liderleri de ellerinde bulunan maddî gücü devlete karşı kullanarak hem devletin varlığını hem de devletin ekonomisini tehdit ediyorlardı.

Halife Muktedir'in Mûnis'in reddetmesine rağmen Hüseyin b. Kâsım'ı vezir seçmesi askerler ve halife arasında gerginliğin daha fazla artmasına neden oldu. Mûnis Bağdat'tan çıkmak için Şemmâsiye kapısına gitti ondan sonra Musul'a geçti. Bu sırada devletin ekonomisi daha da bozuldu. Vezir Hüseyin yaklaşık beş yüz bin dinar değerinde olan devlet arazisini satmak ve bir sonraki yılın vergisinin yarısını da almak zorunda kaldı (Miskeveyh, 1921, 4/253).

320 yılında Mûnis'in tekrar Bağdat'a dönmesi askerler ve devlet arasında ilişkinin kırılma noktasıydı. Halife Muktedir ve askerlerin genel komutanı Mûnis el-Muzaffer karşı karşıya geldi. Mücadele sonucunda Halife Muktedir öldürüldü. Askerler Halife Kâhîr-Billâh'ı göreve getirdi (Miskeveyh, 1921, 4/267-274). Bu olay devletin ekonomisini de vurdu. Devletin geliri bir hayli azaldı, devlete harâc ödemesi gereken herkes bu olay sırasında harâcları kendi ceplerine sakladı. Yeni halife devletin başına geldiğinde devletin maddî kaynaklarını artırmak için birçok zengin adamın ve daha önce devlette çalışan kişilerin mallarına el koymak zorunda kaldı (Miskeveyh, 1921, 4/275-276).

Askerler ve halife arasındaki mücadele yeni halifenin seçilmesiyle sona ermedi. Mûnis bu dönemin gizli halifesiydi. Vezir İbn Mukle halife yerine sadâkatini Mûnis'e

gösterirdi. Yani devlette yönetim hiyerarşisi tamamen bozuldu, askerlerin genel komutanı ve vezirin halifeye sorumluluğu olmak yerine halife ve vezir, askerî komutana karşı sorumlu idi. Halife Kâhir-Billâh, bu düzeni bozmak ve güçleri kendi tarafına çekmek için daha önce Halife Muktedir'in bazı askerlerini saraya çağırdı. Onun bu askerleri kendisine yakın tutması hem Vezir İbn Mukle'yi hem de Mûnis'i rahatsız etti. Askerler ve halife arasında mücadele yeniden canlandı. Fakat bu defa bu mücadele Mûnis el-Muzaffer ve Halife Kâhir-Billâh'a yaramadı. İkisi askerlerin bozgunculuğuna kurban gittiler. Mûnis öldürülürken Halife Kâhir görevden alındı onun yerine Razî-Billâh göreve getirildi. Askerlerin devletteki gücü Emîrû'l-ümerâ İbn Râik'in göreve getirilmesiyle sona erdi. Fakat onların bu sırada devlete yaşattığı güvensizlik devletin ekonomisini tamamen bozmuştu. Devlet kendi maddî ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma düşmüş ve yönetim işlerini bölgesel liderlere teslim etmişti.

2.2.5. Tarım Gelirlerinin Düşmesi

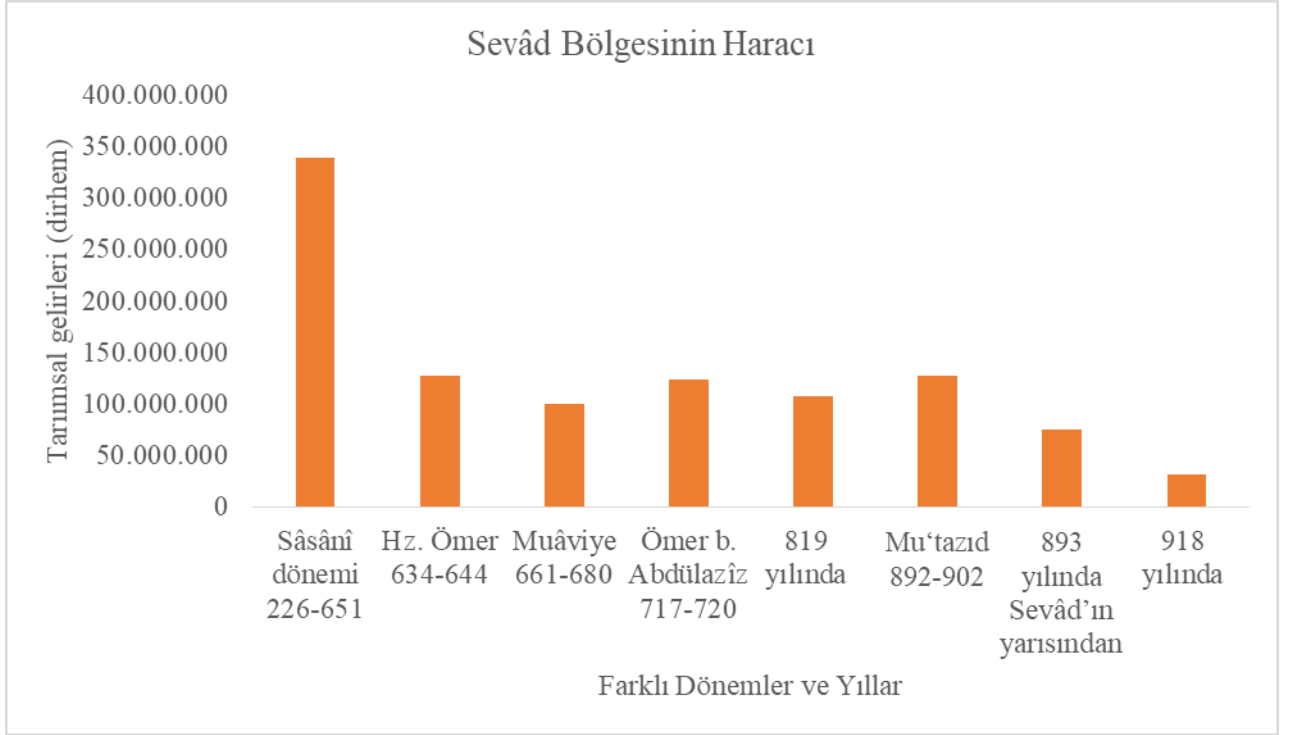
Abbâsî Devleti bir ihtilal sonucunda kurulmuş olsa da sonuçta tarımsal faaliyetlerin ön planda olduğu bir devlet özelliği taşıyordu. Tarımsal gelirler devletin en büyük gelir kaynağı idi. Devlet halktan harâcî toplayarak giderleri için kullanıyordu. Irak (Sevâd bölgesi), Sugûr bölgesi, Şam bölgesi, Mısır ve doğu bölgeleri devletin bütçesine katkı yapan en önemli coğrafyalardı. Devletin aldığı vergiler zaman zaman değişmekle birlikte ilk İslâm devletlerinde alınan vergilerin çeşitli olduğu anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde toprağı işleyen halktan alınan toprak vergisi müslümanlar için hasatların yüzde onu veya beşi arasında değişmekte idi. Müslümanlar dışındaki halktan, yani gayrimüslimlerden hem toprak vergisi olan harâc hem de baş vergisi cizye alınıyordu. Fakat ilerleyen zamanda özellikle 3. (9.) yüzyılın sonu ve 4. (10.) yüzyılın ilk yarısında yeni bir vergi sistemi gelişmişti. Çoğu zaman eskiden kullanılan vergileme yönteminden farklı olarak bir bölgeye veya bir köye toplu bir miktar konuldu. Bazı araştırmacılar bu vergileme sisteminin çiftçilerin çoğu müslüman olunca daha önce alınan yüzde on veya yüzde beş yerine toplu miktarın uygun görüldüğünü söyler (Yûsuf, 1982, 79). Tarımsal ürünlerden alınan vergi oranları daha sonraki Abbâsî dönemlerinde toplumun büyük bir kısmı Müslüman olunca daha önceleri olduğu gibi yüzde onda veya beşte kalmadı. Özellikle Irak bölgesinde bu vergi, çiftçilerin hasadının yüzde ellisine kadar çıktı (Campopiano, 2012, 26). Bilhassa ele aldığımız dönemde tarımsal vergilerin, dönemin

en büyük gelir kaynağı haline geldiği anlaşılmaktadır. Devlet tarımsal vergiyi ne kadar alırsa beytûlmâlde o kadar kaynak bulunuyordu. Ne yazık ki Abbâsîler en önemli vergi kaynağı olan bölgelerin çoğunu bu dönemde bölgesel liderlere teslim etti. Bu bölgelerden topladığı harâclar düştü. Mu‘tazîd döneminde devletin elinde sadece Sevâd bölgesi, Cezîre bölgesi ve Şam bölgesinde birkaç vilayet vardı. Devlet kendi gelirlerini planlamak için sadece bu bölgeden aldığı harâclar ve bölgesel liderlerden gelen sınırlı paralarla idare etmeye başladı. Müktefî döneminde Mısır ve Şam bölgesinin merkezî devlete geçmesiyle devletin eli biraz güçlendi. Fakat Muktedir döneminde merkezî devlet zayıflayınca bölgesel yönetimlerden gelen paralar da azaldı. Devlet sadece elindeki Sevâd, Musul (Cezîre), Mısır ve Şam bölgesinin gelirlerine kaldı. Devlet bu bölgede yaşayan çiftçilerin vergisinin yardımıyla ayakta durmaya çalıştı.

Özellikle Sevâd bölgesi en zengin bölge olmasına rağmen tarımsal gelirlerin düşmesine neden olan birçok sorundan dolayı elde edilen gelirler azaldı. Benzer bir şekilde Mısır ve Şam bölgesinin gelirleri de düştü. Bu bölgelerden gelen gelirin azalması otomatik olarak merkezî devletin gelirlerinin düşmesi demektir. Aşağıdaki tablo ve grafikte Sevâd’daki tarımsal gelirlerin düşüşü net bir şekilde izlenebilmektedir.

Tablo 3: Sevâd Bölgesinin Haracı

Dönem	Dirhem
Sâsânî Dönemi	340,000,000
Hiz. Ömer Dönemi	128,000,000
Muâviye Dönemi	100,000,000
Ömer b. Abdülazîz Dönemi	124,000,000
819 Yılı	108,000,000
Mu‘tazîd Dönemi	128,000,000
893 Yılı	Sevâd’ın yarısından 75,000,000
918 Yılı	31,000,000

Grafik 1: Sevâd Bölgesinin Haracı

Tabloda ve grafikte devletin Sevâd'dan aldığı harâcın Mu'tazîd dönemi hariç sürekli düşmekte olduğu görülmektedir. Aslında bu gelirlerin düşmesi Sâsânîler'den sonra devam eden bir düşüştü (İbn Hurdâzbih, 1889, 14; Adams, 1965, 84-85; Campopiano, 2012, 5- 6).

Bu bölgelerde tarımsal işlemlerin düşmesi sadece bu döneme özel bir durum değildi. Bu düşüş Müslümanların bu bölgeleri ele geçirmesinden sonra devam eden bir süreçti, fakat ele alınan dönemde bu kayıplar çoğalınca devletin ekonomik durumu bir hayli etkilenmiş oldu. Örneğin Irak'ın Sevâd bölgesinde Radaneyn'in batısındaki Cûhâ Nehri ve çevresi (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/179) hakkında bilgi veren Ebû Yûsuf, Irak bölgesinden özellikle Dicle Nehri'nin doğusundan bahsederek Müslümanların gelişinden beri tam bu bölgelerin verimliliğe ulaşmadığını söylemektedir. Ona göre toprağı bereketli olan bu yerlerin ekme biçme faaliyetini engelleyen şey kötü su idaresi idi (Ebû Yûsuf, 1979, 47-48; Ashtor, 1976, 58-59; Tholib, 2009, 347). Ne yazık ki Ebû Yûsuf'un sekizinci yüzyılda gördüğü tarım gelirlerini bozan bunun gibi sorunlar ele alınan dönemde büyüyerek gelirlerin önünde büyük bir engel olmuştu. Cezîre ve Şam gibi bölgeler dışında Irak ve Mısır bölgeleri de tarımsal faaliyetlerde sulama sistemine bağlı olan bölgelerdi. Bu sulama sistemleri özenle takip edilip temizleme işleri ve

onarına işleri yapılmadığı sürece her an bozulmaya hazırды. Bu sulama sisteminin onarma işleri sadece halkın değil devletin yeterli eleman göndererek yapması gereken bir şeydi. Daha önce Bâdurâyâ sulama problemi hakkında bilgi verirken gösterildiği gibi Halife Mu‘tazıd sorunun çözülmesi için hem muhasibleri hem de neredeyse devletin önde gelenlerinin hepsini oraya göndermişti. Ardından kanalın yapılmasını istemişti. İşte bu sulama sistemi böyle bir hassasiyetle çalışılması gereken bir işti. Yakından sürekli takip edilmiyorsa hem çiftçinin hasadını azaltır hem de devlet büyük bir gelir kaybederdi.

Ayrıca bu sulama sistemlerinin bakımının iyi bir şekilde yapılmaması durumunda ya bölgeye sel getirerek arazilerin bozulmasına sebep olur ya da nehirler dolup taşıtığında ortaya çıkan selleri aktarmakta etkili olmazdı. Bu iki durum da tarıma uygun olan birçok bölgenin sular altında kalmasına neden olurdu. Böylece tarıma uygun araziler bataklık bölgesi olarak ziyan olurdu. Selin yarattığı zararlar ve onun yok ettiği araziler özellikle Bağdat çevresinde çoktu. Örneğin 326 yılında İbn Râik ve Beckem arasında çıkan mücadelede Beckem’in askerî gücünden tedirgin olan Emîrû’l-ümerâ İbn Râik Nehrevân bölgesinin sularının bariyerini kaldırmış, bu yüzden Nehrevân bölgesinde yaşayan toprakların su altında kalmasına neden olmuştu. Ortaya çıkan sellerden kaçan köylüler de şehre kaçmışlar ve bölge yaklaşık yirmi yıl ölü toprak olarak ortada kalmıştı. Yani Nehrevân’ın bariyerinin açılmasıyla beraber ortaya çıkan sel bu bölgeyi yirmi yıl tarıma uygunsuz duruma çevirmişti. Bu durum ürünlerin Bağdat pazarına gelmemesine sebep oldu. Ardından tüccarlar ürünlerin fiyatlarını yükseltti. Bu fiyat artışını protesto eden insanlar sokağa indi. Dolayısıyla çiftçiler arazilerini devlet de vergilerini kaybetmişti.

Devletin tarımsal gelirinin azalmasının nedeni sadece sulamaya indirgenecek bir durum değildi. Çünkü bu sulama sistemine tâbi olmayan Cezîre ve Şam bölgelerinde birçok çiftçi sürekli yaşanan savaştan dolayı toprak işlemeyi bırakıp şehre yerleşiyordu. Devlet bu dönemde devasa askerî gücü olmasına rağmen çiftçilere güven sağlayacak durumda değildi. Örneğin Şam ve Kûfe bölgelerinde Karmatîlerin yurtlarından ettiği çiftçiler hiçbir zaman kendi bölgelerine dönememişlerdi. Dolayısıyla Muktedir’den sonra devletin merkezine yakın olan bölgelerde güvenin tamamen kaybolması birçok çiftçinin ekme biçme işini bırakmasına sebep oldu. Bir araştırmacının gösterdiğine göre Irak’ta

bulunan Diyâlâ bölgesinde Sâsânî döneminde küçük ve büyük köylerle beraber üç yüz altmış yedi köy varken İslâm hâkimiyeti döneminde bu köyler iki yüz doksan bire kadar düşmüştü (Ashtor, 1976, 59). Bu köylerin sayısının kesin olarak ne zaman düştüğü bilinmemekle birlikte böyle bir düşüşün devam ettiğine dair bilgi şüphe ile bakılacak bir şey değildi. Köylerin sayısının düşmesi de devletin gelirinin düşmesi anlamına gelmekteydi. David Waines'e göre dokuzuncu yüzyılın sonunda ve onuncu yüzyılda Bağdat yakınlarındaki bölgelerde yaklaşık yüz altmış beş yerleşim yeri ve küçük çiftçi diyâları yok olmuştu (Waines, 1977, 291-292).

Bu muhtemelen çeşitli sebeplerden dolayı şehre göçün bir yansımasıydı. Sürekli yaşanan savaşlar ve isyanlar dışında birçok insan da isteyerek şehre göç etmişlerdi. Şehirlerin genişlemesiyle birçok köy ve arazi yok olmuştu. Örneğin, Bağdat devletin en verimli arazilerine sahip Bâdurâyâ bölgesinde bulunmaktaydı. Bu bölge devletin yıllık gelirine en fazla katkı sağlayan bölgelerden birisiydi. Bağdat'ın genişleyip bu bölgeye yayılması devleti büyük bir vergi gelirinden mahrum bıraktı. Özellikle devlet hâkimiyeti altında olan bölgeler azaldıkça bu sorun daha açık bir şekilde kendini gösterdi.

2.2.6. Devlet Arazilerinin İşletme Karşılığında Verilmesi

Devlet arazilerinin işletilmesi aslında devletin ekonomik bakımdan elini güçlendirip ihtiyacı olan maddî giderleri kolayca karşılayabilmesi için uygulanan bir sistemdi. Abbâsî Devleti'nin birçok bölgesinde yaygındı. Özellikle tarıma uygun bölgelerden Irak, Fars, Şam ve Mısır gibi yerlerde devlet arazilerini işletmek için birçok kişi yarıştırdı. Bu sadece zikredilen bölgelerde değil, neredeyse tüm bölgelerde uygulanan bir sistemdi. Devletin bu arazileri bizzat işletmeye yanaşmamasının nedeni ise özel bir işletmeciyeye bu bölgeleri verirlerse ondan elde edilecek vergiye garanti gözüyle bakılmasıydı (Ashtor, 1976, 137). Bunlara bazen devletin arazisinde ekme biçme hakkı verilir ve onların işlettiği tarladan çıkan hasatlardan devlete belli bir vergi verilirdi. Bazen de onlara bir bölgenin vergilerini toplama hakkı verilirdi. Yani bunlar devletin âmilleri gibi bulundukları bölgelerde devletin vergilerini toplarlardı. Aslında âmillerin yapması gereken görevler onlara devredilirdi.

Devlet toprağını işleten bu adamlar devlete verdikleri hizmetlerden ve verdikleri maddî destekten dolayı çoğu zaman merkezî devletteki bir yönetici gibi saygı görürdü. Hatta

bazıları daha sonraki dönemlerde hem devlet arazisi yöneten bir kişi olur hem de devlette önemli bir makam veya saygı kazanmış olurlardı. Örneğin Halife Mu‘tazîd’in halifeliğinin ilk zamanlarında devletin günlük bütçesinin karşılanamayacağı fark edilince devlet arazisini işleten birisinden maddî destek istendi. Vezir Ubeydullah’ın kâtipleri aracılığıyla bulunan Muhammed b. Tâî devletin ihtiyacı olan maddî kaynakları vermeyi kabul etti. Devlet de bu maddî desteğin karşılığında ona, Sevâd’ın doğusunda ve batısında yer alan en verimli arazileri işletmesi için vermişti. Sevâd’ın doğusunda Râzânân, Deyben, Bağdat’a yakın Bûka ve Musul çevresinde Beyne’n-Nehrayn gibi bölgeleri, Sevâd’ın batısında Kesker gibi yerleri, Horasan yolu bölgesi ve Vâsıt bölgesi gibi devletin en önemli bölgeleri ona daman olarak verildi (Sâbî, 1904, 1; Yâkût el-Hamevî, 1977, 1/510, 535). Devletin bir vatandaşından işletme hakkı karşılığında borç alması ona saygı ve güvenini gösterdiği gibi devletin işleyişinde bir sorun olduğunu da ifade ediyordu.

Aslında söylenildiği gibi devletin böyle bir yöntemi bulması merkezî devletin ekonomik yetersizliğinden kaynaklanan bir şeydi. Eğer devlet işletme hakkını verdiği toprakları kendisi işletseydi bütün kazanç devletin olurdu. Bu arazileri işletmek isteyenler özellikle Muktedir döneminde ve ondan sonraki dönemlerde bir hayli artmıştı. Bu çiftçiler yâhut işletmeciler ellerinde olan bölgeleri veya toprakları ekip biçip devlete sabit ücret öderlerdi. Bir sürü insanı tarlalarında çalıştıran bu işletmeci çiftçiler, çalıştırdıkları insanları fazlasıyla ezip devlete verdikleri ücretten iki üç kat fazla kâr elde ederlerdi. Böylece devlet kasasına girmesi gereken birçok parasal kaynağı kendi ceplerine veya zenginleştirmek istedikleri yakınlarının cebine koyarlardı.

Devlet arazisi işletmek git gide devlet ile yapılan en kârlı işlerden biri haline gelmişti. İnsanlar bu arazileri elde etmek için çok büyük rüşvetler öderlerdi. Örneğin Huzistan bölgesinde bulunan bir devlet arazisini işletmek isteyen bir çiftçi bu araziye elde edebilmek için yirmi bin dinar rüşvet ödemek zorunda kalmıştı (Ashtor, 1976, 137). Bu adamlar sahip oldukları bu araziler sayesinde inanılmaz bir şekilde zengin olurken ellerindeki bu imkânlarla da kendilerine sadık ve taraftar bir kitle oluştuyorlardı. Bazen devlet bütçesinde eksikler nedeniyle kendi bölgelerinde bulunan askerlerin maaşlarını öderler, böylece askerlerin sempatisini kazanırlardı. Onların yaptığı bu katkı devlet için bir destek gibi görünse de bunların hepsi onları daha çok güçlendirerek

devleti tehdit eden bir kurum haline getirdi. Onlar toprakların işletmesini devraldıkları gibi devletin kasasına gitmesi gereken birçok parayı da ceplerine koydu. Bu durum devleti daha çok fakirleştirip onları güçlendirdi. Zira bu işletmecilerin sayısının yükselmesiyle beraber devletin gelir kasası olan arazilerin çoğu onların eline geçmişti. Onlar da gitgide askerler gibi daha fazla güç kazanmışlardı. Askerler yönetimde söz sahibi oldukları gibi bunlar da ekonomide söz sahibi ve tarımsal gelirleri ellerinde tutan insanlar olmuşlardı. Hatta onlar ellerindeki maddî kaynaklarla askerlerin ve devlette yüksek makamda çalışan insanların gözüne girmeye başlamışlardı. Bazı güçlü komutanlar ve saray memurları da bu ticaret ağının içinde yer aldı (Miskeveyh, 1921, 4/24; Ashtor, 1976, 137). Örneğin, 299 (912) yılında halifenin annesinin yardımcısı olan Ümmü Musa'nın kardeşi, Ebû Bağl'ın çocukları Ebü'l-Hüseyin ve Ebû Hasan'a İsfahân, Silh ve Mubarak bölgelerinin harâc işleri verildi. Dönemin en güçlü kişilerinden biri olan Ümmü Musa'nın Vezir Hâkân'dan bunu istemesi bu kârlı işin herkesin dikkatini nasıl çektiğini göstermektedir (Miskeveyh, 1921, 4/24). Sonuçta Vezir Hakan'ın bu dönemde en güçlü saray memurlarından biri olan Ümmü Musa'nın yakınlarına bu işi vermesi onun âmilleri olmadığından değildi. Ümmü Musa'nın müdahalesiyle ortaya çıkan bir sonuçtu. Ayrıca 304 yılında da İbnü'l-Furât'ın ikinci vezirliğinde Ümmü Musa'nın müdahalesiyle Ebü'l-Hüseyin ve Ebû Hasan'a İsfahân ve Basra bölgelerinin harâclarını yönetme hakkı verildi (Miskeveyh, 1921, 4/46). Ümmü Musa'nın bu kadar ısrarla işi yeğenlerine vermesi devlete hizmet etmek için değil, kardeşinin veya ailesinin bu paralardan faydalanması içindi.

Vezir Ali b. İsâ bu adamların yarattığı tehlikenin farkındaydı ve bu durumu değiştirmeye çalıştı. Onların elindeki devlet arazilerini azaltmak ve devlet adamlarını bu tür ticarî faaliyetlerden uzaklaştırmak istedi. Fakat onlar ekonomik güçlerini ve siyâsî bağlantılarını kullanarak bu adımın gerçekleşmesini engellediler. Çünkü devlet arazilerini işletmek yönetimdeki birçok bürokratin ilgilendiği kendilerinin de katıldığı bir ticaret haline gelmişti. Aslında bürokratlar iki menfaati ellerinde tutmaya çalıştıkları için Vezir Ali b. İsâ'nın attığı adımı engellemişlerdi. Onlar elde ettikleri güçle zaten devletin birçok finans sorununu da üstleniyorlardı. Dolayısıyla Vezir Ali b. İsâ bu teklifi önerdiğinde onun önerisini çürütmek kolay oldu. Devletten desteklerini çekme tehdidi onlar için isteklerini kabul ettirmenin bir yoluydu.

Uzun zamandır devlet arazilerini işletenler Muktedir döneminde devlet ekonomisi bozulunca bir kat daha maddî gücü ellerinde toplamışlardı. Elleriindeki bu güçle istedikleri gibi devlet kararlarını değiştirebiliyorlar ve devletin yeni kaynak bulmak için yaptığı hamleleri de yavaşlatabiliyorlardı. Bilindiği üzere devlet bu dönemde zaten birçok bölgeye hâkim değildi, elinde sadece merkeze yakın çok az bir bölge kalmıştı. Bu bölgeden gelmesi gereken gelirleri başka kişilere kaptırmak devlet için çok büyük bir ekonomik sorun teşkil ediyordu. Damân işlerini yapan adamlar da devletin elindeki toprakları kendi mefaatleri için kullanarak devleti daha da büyük ekonomik krize sokuyorlardı. Onlar devletin tarımsal gelirlerine hâkim olmuşlardı, tarımsal gelirler devlete ulaşmadan önce onların elinden geçiyordu. Zorla çalıştırdıkları küçük çiftçilerin hakkını gasp ettikleri gibi devletin gelir kaynağı olan tarımsal vergilerden parayı çalmaya da doyumsluzlardı. Devlet arazilerinin sürekli kendi menfaatini düşünen bu kişilerin elinde olması devleti kendi kaynaklarından mahrum bırakmıştı. Damân işlerini üstlenen bu tüccarlar kâr ettikleri sürece devletin iyiliğini düşünmezlerdi. Devletin benimsediği bu damân politikası ilerleyen zaman içinde daha kötü bir tecrübeye dönüştü.

Devlet arazilerini yöneten bu kişiler zaman içinde bulundukları bölgelerde vali veya yönetici olmaya başladı. Hatta bir kısmı incelenen dönemin sonuna doğru özerk bir bölge kurarak Abbâsî Devleti'ni temsil eden hiçbir yönetici olmaksızın bulundukları bölgeyi yönetti. Örneğin; Ali b. Ahmed er-Râsibî Irak'ın güneydoğu bölgesi olan Cündîşâpûr, Sûse ve Mâzerâ'yı⁴⁸ devlet kendisine karışmadan son sınırlarına kadar yönetti. Devlet ona bu bölgenin harâclarını işletme, toplama, yönetme ve bölgeyi düşmanlardan savunma hakkını vermişti. O da adeta devlet içinde bir devlet kurdu. O devlete yıllık bir milyon dört yüz bin dinar ödemekteydi. Bu adamın vefatından sonra devlet bütün mallarına⁴⁹ el koydu (Miskeveyh, 1921, 4/36; Arîb b. Sa'd, ts., 46; Ashtor, 1976, 137-138). Basra'da temelleri atılan Berîdîler de önce büyük arazi zenginleri olup daha sonra güçlenerek bölge liderleri olmuşlardı (Ashtor, 1976, 137-138). Daha sonra zaten merkezî devleti yıkan en büyük isyancılardan biri haline gelmişlerdi. Mâzerâî

⁴⁸ Onun yönettiği bu bölgenin Huzistan bölgesi olarak söylenir. Büyük ihtimalle bölgenin genel ismi Huzistandır. Dolayısıyla aynı bölge kast edilmektedir.

⁴⁹ Devlet onun vefatından sonra onun mallardan bir milyon dinar nakit, yüz bin değerinde altın ve gümüş paraları, bin evcil hayvanı ve değerli kumaşlardan yaklaşık bin parçaya el koymuştur (Arîb b. Sa'd, ts., 46).

ailesi de uzun zamandır (880-947) Şam ve Mısır bölgesinin arazilerini yönetmişlerdi. Devlet fakirleşirken bu ailenin ne kadar zenginleştiğini gösteren en önemli bulgu, onların İbnü'l-Furât'ın son vezirliğinde iki milyon dinar ceza verildiğinde bunu kabul ederek ödemeleridir. Devlet arazisini yöneten bu kişiler adil bir şekilde bu arazilerden elde edilen ürünleri paylaşmadıkları için devlet parasızlıktan zorluk çekerken onlar aşırı bir şekilde zenginleşmişlerdi. Örneğin, İbnü'l-Furât'a göre Hâmid b. Abbâs'ın vezirlik döneminde devletin Mısır ve Şam harâc bölgeleri elinde olan İbnü'l-Huvârî her ay devletin harâc paralarından on iki bin dinar para zimmetine geçirmekteydi (Miskeveyh, 1921, 4/97-98). Böylece devletin kasasına gitmesi gereken kaynaklar, bu zenginleştikçe zenginleşen harâc yöneticilerine gidiyordu.

Ellerindeki mallar sayesinde gittikçe etkili olan bu kişiler 306 (919) yılında Hâmid b. Abbâs örneğinde olduğu üzere vezir seçilmekle zirveye ulaşmışlardı. Hâmid b. Abbâs, yönettiği araziler dışında hiçbir yönetici vasfı olmayan bir kişiydi ancak vezir tayin edilmişti. Görevden alınan vezir ise hem kendisi hem de ailesi uzun zamandır devletin yönetim kadrosunda çalışan birisiydi. Bir arazi yöneticisinin onun yerine getirilmesi hem damân işleri yapan bu kişilerin yükselişini hem de onların ekonomik gücü kullanarak devletin siyâsî kararlarını nasıl etkilediklerini gösteriyordu. Hâmid b. Abbâs elindeki malî güç ile Vezir İbnü'l-Furât'tan daha büyük bir etkiye sahipti, hem halife hem de halifenin annesinin gönlüne girmeyi başarmıştı. Halife Muktedir uzun zamandır kâtiplik, vezirlik ve bütün hayatı bürokraside geçen veziri indirip Hâmid'i tayin etmişti. Bunun tek bir sebebi vardı. O da devlet bütçesinin vezir tarafından karşılanmak üzere üstlenilmesi idi. Halife belki de küçük bir kontrol mekanizması oluşturmak istedi ve hayatını bürokraside geçirmiş olan Ali b. İlsâ'yı onun yardımcısı olarak seçti (Miskeveyh, 1921, 4/62-63).

Bu durum aslında bir alanın uzmanını görevden alıp bir köy ağasının göreve getirilmesi anlamına geliyordu.⁵⁰ Damân sistemini uygulayan kişilerin devletin malını kendi hesaplarına aktarma başarısı saraydaki yöneticileri bile yanıltıyordu. Halife onların çiftliklerde başarılı oldukları gibi yönetimde de başarılı olacağını düşünmüş olmalıdır ki

⁵⁰ Aslından İbnü'l-Furât ve Hâmid'in halifenin sarayında atışmalarında, Hâmid, İbnü'l-Furât'a karşı yakışmayan bir söz sarf edince İbnü'l-Furât Hâmid'i kastederek halife sarayının onun alıştığı hayvan ahırlarına benzemediğini, sarayın konuşma ve usulü olduğunu hatırlatmıştı (Miskaveyh, 1921, 4/67). Dolayısıyla burada köy ağası kelimesinden kastedilen Hâmid'in bu saray usulü, yönetim kuralları ve davranışlarını bilmeyen biri olduğudur.

Hâmid'i vezir seçti. Hâmid b. Abbâs'ın vezirliği, kendisinin mensup olduğu bir ticaret türü gibi devlete sadece zarar getirdi. Abbâsî Devleti'nde yaşanan en büyük enflasyonlardan biri Hâmid b. Abbâs döneminde yaşandı. Hâmid b. Abbâs vezir olduğu halde devlet arazilerini işletme hakkını bırakmadı. Zira devletin kasasını boşaltmanın en kârlı yolu bu yolu sürdürmekten geçiyordu (Miskeveyh, 1921, 4/68).

Devlet arazisini işlemek isteyenler bu işi oldukça kârlı bulduklarından elde etmek için hiç çekinmeden yüksek ücretler ödüyorlardı. Örneğin Yûsuf b. Ebü's-Sâc 916 yılında Rey bölgesinin arazilerini işletme hakkının kendisine verilmesi için devlete yedi yüz bin dinar teklif etti. Ayrıca bu bölgede çalışan devlet memurlarının maaşlarını da ödemeyi kabul etti. Fakat aynı bölge kendisine 922 yılında beş yüz bin dinar karşılığında verildi. İbn Ebü's-Sâc'a bu bölgenin yanında Kazvîn, Abhar,⁵¹ Zincân ve Azerbaycan da verildi. Bu bölgelerin toplam vergisi 918 yılında dokuz yüz seksen bin dinar civarındaydı. Bu rakamlardan anlaşılan İbn Ebü's-Sâc bu bölgelerden yaklaşık beş yüz bin dinar yıllık kâr elde etmekteydi (Ashtor, 1976, 138).

Vezir Hâmid b. Abbâs vezir olunca elindeki harâc bölgeleri dışında Sevâd, Ahvâz ve İsfahân vergilerini toplama işini de talep etmişti.⁵² Ona bu harâc bölgelerinin işletme hakkının verilmesi hem Vezir Hâmid'in vezirlik hayatında hem de damân işlerinde dönüm noktası oldu. Halife Muktedir'i ikna etmek için bu bölgeden devletin daha önce yılda aldığı üç milyon yedi yüz on yedi bin dinarın üstüne dört yüz bin dinar daha ekleyerek devlete her yıl dört milyon yüz on yedi bin dinar ödeyeceğini söyledi (Miskeveyh, 1921, 4/77-78). Keza bu bölgelerin arazilerini işletme hakkını elde etmek için dört yüz bin dinar yıllık ücreti hiç kimse ona teklif etmeden kendisinin vereceğini belirtti. Hâlbuki onun ek olarak ödemeyi kabul ettiği ücret bile iki üç bölgenin vergi gelirine eşitti. Yani onun kabul ettiği ek ödemenin miktarı Güney Irak, Fars ve İsfahân bölgesinin toplam gelirlerine yakındı (Ashtor, 1976, 138). Fakat buna rağmen onun bu kadar para ödemeyi kabul etmesi Halife Muktedir'i heveslendirmişti. Halife vezir yardımcısı Ali b. İsâ'nın uyarılarına rağmen Hâmid'in talep ettiği bölgelerin ona verilmesini onayladı (Sûlî, 1999, 221-222).

⁵¹ Ahbâr, Cibâl bölgesinde Kazvîn, Zincân ve Hamdân arasında bulunan meşhur bir şehirdir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 1/82).

⁵² Vezir Hâmid b. Abbâs bu harac bölgelerini eline geçirmesiyle beraber Basra dışında bütün Sevâd bölgesi, daha önce İbn Rustum'un elinde olan güney Irak ve Huzistan'ın bütün sınırları, daha önce İbrahim b. Mismai'nin elinde olan Fars ve Kirman bölgesi, Ahvaz ve İsfahan bölgesi onun elinde oldu.

Vezirin talebi ile yardımcısı Ali b. İsâ arasında kalan Halife Muktedir, Vezir Hâmid'in daha önce teklif ettiği dört yüz bin dinara ek olarak iki yüz bin dinar daha ekleyip halifeyi o toprakları vezire vermeye ikna etti. Halifeye mektup yazan Vezir Hâmid arazi işletme arzusunun zimmetine para geçirmek değil bizâtihî devlete yardım ve hizmet isteği olduğunu söyledi. Halife Muktedir de bunu duyunca toprağı işletme hakkının Vezir Hâmid'e verilmesini kabul etti ve vezirin yardımcısı olan Ali b. İsâ'nın bu işlerden çekilmesini emretti. Halife Muktedir bir adım daha atarak vezirin bütün vergi toplama yönetimini üstlenmesini ve Ali b. İsâ'nın sadece idarî işlerle uğraşmasını istedi (Miskeveyh, 1921, 4/79-80). Fakat durum halifenin sandığı gibi gitmedi. Ali b. İsâ'nın uyardığı gibi bu bölgelerden gelen vergi ve yiyecek miktarı düşmeye başladı. Özellikle Bağdat'ta yiyecek fiyatlarının yükselmesinden şikâyet eden insanlar mevcut enflasyona karşı protestolara başladı. Belli ki Vezir Hâmid halifeye vaad ettiği paraları bulamayınca Bağdat'a gelen yiyecek fiyatlarıyla oynamaya başlamıştı.

Kötü bir ekonomiden ve siyasetten çile çeken halk, Bağdat'ta yiyecek fiyatlarının yükselmesi ile daha da alevlendi. Halk sokağa döküldü ve yiyecek fiyatlarına isyan etti. Bu sırada tüccarların dükkanları talan edildi. Bununla yetinmeyen halk sarayın kapısına kadar protestolarını sürdürdü. Halkın saraya gelmesi halifeyi tedirgin etti. Halife duruma müdahale etmek için vezir Hâmid'e yazı göndererek onun acilen Bağdat'a gelip yiyecek fiyatlarını kontrol altına almasını istedi. Buna ilave olarak depolarda tutulan yiyeceklerin de çıkarılmasını istedi (Miskeveyh, 1921, 4/80; Arîb b. Sa'd, ts., 77). Hâmid işlettiği arazilerde veya kendisine tevdi edilen harâc bölgelerinde⁵³ küçük çiftçileri vergilere boğarak nasıl zenginleşti ise vezir olunca da devletin gelirlerini yükseltmek ve halifenin gözüne girmek için birçok bölgenin arazisini kontrol altına aldı ve bu bölgelerdeki ürünleri pahalıya satarak kaynak yaratmaya çalıştı. Fakat onun bu yöntemi beklediği gibi çalışmadı, devlet daha büyük bir ekonomik krize ve huzursuzluk dönemine sürüklendi. Özellikle Bağdat'taki halkın sırtında bu fiyat meselesi çok büyük bir yük teşkil etti. Hâmid b. Abbâs uzman idareci ve muhasebeci İbnü'l-Furât ve Ali b. İsâ gibi olması gereken ekonomik zekâ ile çözüm üretmedi. Yardımcısı ve uzun zamandır devletin önemli malî konumlarında çalışan Ali b. İsâ'nın uyarılarına rağmen pazara mal kısıtlaması yaparak çözmeye çalıştı. Ayrıca Ali b. İsâ, Vezir Hâmid'e bu

⁵³ Harâc bölgeleri işletme (damân) hakkı verilerek devlete peşin gelir elde edilirdi. Bu bölgelerde işletme hakkını elinde bulunduran kişi, bazen çiftçilerden devletin istediği vergilerden daha yüksek miktarlarda para toplardı.

arazilerin verilmesine karşıydı. Ona göre Hâmid'in yöntemi küçük çiftçileri büyük vergi yükü altına sokuyor ve halkı fakirleştiriyordu. Ona göre küçük çiftçilere vergi affı gibi onları rahatlatan uygulamalar getirilse onların daha fazla üreteceğini ileri sürüyordu. Fakat halife, Hâmid'den elde edeceği paranın daha garantili olduğunu düşünerek Hâmid'e harâc işlerinin hepsini vermiş ve durum bu hale gelmişti.

Halifenin çağrısı üzerine Hâmid'in Ahvâz'dan Bağdat'a gelmesi Halife Muktedir'i rahatlatmış ama halkta hiçbir fark yaratmadı. Protestolara ara vermek istemeyen halk vezirin Bağdat'a gelmesinden sonra tekrar sokağa çıkarak eylemlerini sürdürdü. Hatta câmilere saldırarak ibadetini engellediler. Câmilerde bulunan minberleri ve bütün eşyaları tahrip ettiler. Bununla yetinmeyen halk Vezir Hâmid'in evini hedef aldı. Onun evinin kapısına kadar eylemciler gelince onun evini koruyan muhafızlar halka ateş açtılar, birçok kişinin öldürülmesi bir yana kargaşa daha da alevlendi. Halkın öldürülmesi olaya farklı bir boyut kazandırdı. Olay halkın yiyecek fiyatlarını protesto etmesinden çıkıp askerlerle halk arasında savaşa döndü. Askerler halkın evlerini ve canlarını hedef almaya başladı. Birçok eve girerek insanları öldürdüler. Sokakta ve câmilerde katliam yaptılar. Halk da askerlerin evlerini hedef aldı, hapishanelerin kapılarını açarak mahkûmları serbest bıraktı. Bu da birçok askerin de can kaybına uğramasına neden oldu. Halk kentteki köprüleri de yıkarak devleti daha fazla zarara sokmaya çalıştı. Ekonominin bozulması bir yana zor zamanlar yaşayan devletin halkla da arası bozuldu. Devlet bu olayı sakinleştirmek için hem askeri hem de polisi kullanarak eylemleri kontrol altına aldı. Bu olayda halkın birçoğu hayatını kaybetti, birçoğu da sakat kaldı (Miskeveyh, 1921, 4/81-82; Arîb b. Sa'd, ts., 77-78).

Bu gelişmeler üzerine Halife Muktedir yiyecek fiyatlarının indirilmesini istedi. Devlette çalışan yöneticilerin özellikle Vezir Hâmid'in, halifenin annesinin ve halife yakınlarının dükkânlarının halka açılmasını ve ürünlerin ucuza satılmasını emretti. Ayrıca tüccarları uyararak yiyecek fiyatlarının belirlenmesinde halkın istismar edilmemesini tavsiye etti. Halk yiyecek fiyatlarının indirilmesiyle birlikte eylemlerden vazgeçti. Bu olaylardan sonra zengin adamlara veya yöneticilere harâc bölgesi verilmesi konusunda birtakım değişikliklere gidildi. Öncelikle Vezir Hâmid'e verilen bütün harâc bölgeleri iptal edildi. Ona ait harâc bölgelerinin iptal edildiğine dair bilgiler câmilerde, sokaklarda ve toplu mekânlarda herkese ilan edildi. Keza yakınlarına ve başkalarına verdiği harâc

bölgelerinin hakları da iptal edildi. Buna ilave olarak dîvânlarda çalışan yöneticilerin, komutanların ve askerlerin harâc bölgesi talep etmesi de yasaklandı (Miskeveyh, 1921, 4/83).

Burada zikredilen kararlar olduğu gibi uygulanmadı, devlet askerî iktâlar vermeye devam etti. Aslında devletin harâc bölgelerini birilerine vermesinin devlet ekonomisine ne kadar zarar verdiği ortaya çıkmıştı. Harâc bölgelerine sahip olan kişilerin devleti uğrattığı ekonomik ve siyâsî problemler devletin ekonomik krize girmesine neden oluyordu. Buna rağmen Vezir Hâmid'den sonra da devlet harâc bölgelerini vermeye devam etti. Artık ilerleyen yıllarda gelir ve gider dengesini sağlamak Abbâsî Devleti için imkânsız bir hale geldi. Dolayısıyla para sahibi olan kişilerin maddî güçlerini kullanarak harâc bölgelerini almaları ekonomi kötü olduğu için durdurulamıyordu. Örneğin Ali b. Îsâ, Vezir Hasîbî'nin sorgusunda bir kişiye harâc bölgesini vermenin yanlış olduğunu bildiği halde İbrahim b. Abdullah Mismaî'ye Fars ve Kirmân harâc bölgelerini neden verdiğini sordu. Hasîbî de İbrahim'in verdiği kârın daha yüksek ve uygun olduğunu, bu yüzden ona verdiğini söyledi (Miskeveyh, 1921, 4/172). Devlet belli bir zaman sonra ekonomik sistemi bozmasına karşın sunulan tekliflere hayır diyemeyecek duruma düştüğü için harâc bölgelerini yüksek teklif veren kişilere vermeye devam etti. Örneğin Vezir Ali b. Îsâ ekonomik sorunları çözemeyince göreve getirilen Vezir İbn Mukle de bu durum ile karşılaştı. Berîdî ailesi ona rüşvet vererek bazı harâc bölgelerinin ve arazilerin kendilerine verilmesini istedi. Yaklaşık yirmi bin dinar nakit parayı vezire veren üç kardeş kendilerine ayrı ayrı harâc bölgelerinin işletme hakkının verilmesini istediler. Onlar Ebû Abdullah Berîdî'ye Sûs ve Cündîşâbûr dışında Ahvâz bölgesinin harâc bölgesi olarak verilmesini, Ebû'l-Hüseyn'e İbnü'l-Furât ailesinin ve Ebû Yûsuf'a da devlete ait özel arazilerin işletme ve harâclarını toplama hakkının verilmesini istediler (Miskeveyh, 1921, 4/177; Arîb b. Sa'd, ts.,120). Vezir İbn Mukle onların teklifini kabul etti. Çünkü kendisi Vezir Ali b. Îsâ'ya onların kurdukları komplo sonucunda devletin başına geçmişti. Onlar Vezir Ali b. Îsâ'yı görevden uzaklaştırmak için merkezî devlete gönderilmesi gereken maddî kaynakları yavaşlatmışlardı. Vezir Ali b. Îsâ devletin maddî sorunlarını yönetemez olunca görevden alındı. Bunlar İbn Mukle vezir seçilir seçilmez ellerinde tuttıkları paraları ona gönderdiler. Böylece vezir bundan sonra devlet için değil onların menfaati için çalışan

bir devlet yöneticisi oldu. Yani merkezî devletin en yüksek yöneticisi bölgesel liderler tarafından yönetilir oldu.

Abbâsîler’de devlet arazilerini yöneten bu sade vatandaşlar daha sonraki dönemlerde devletin harâcını kendi zimmetlerine geçirerek dönemin en zengin adamları olmuştu. Sadece zengin olmakla kalmadılar kendi askerlerini ve muhafız birliklerini oluşturdular. Hem siyaseti ve ekonomiyi derinden etkileyen hem de harâc gelirlerini toplamakta yarışan bir güç haline geldiler. Harâc gelirleriyle bütün yönetim işlerini ve askerlerin maaşlarını karşılayan devlet, bu şeriklerinden ve harâc miktarında yaşanan azalmalardan dolayı zayıf düştü.

2.2.7. Askerî İktâların Artması

Askerî iktâ bir bölgenin vergi toplama ve yönetme yetkisinin bir komutana verilmesi demektir. Bu hakka sahip olan komutan, bölgenin harâcını toplayıp askerlerine maaş sağlar, kendi askerî birliğiyle bölgede hâkimiyetini sürdürürdü. Sonuçta askerlerin maaşlarının karşılanması karşılığında devlet bir bölgeyi onlara vermiş oluyordu. Askerî iktâlar Mütevekkil döneminde (847-861) uygulamaya başlanan halifenin yapısal değişimlerinden biridir. Halife Mütevekkil devletin başına geldiğinde devlette bir değişim rüzgârı esmişti. Bunların bazıları idarî bazıları da askerî idi. Halife Mütevekkil, askerlerin bir genel komutana bağlı olmasından rahatsız olup askerî yapıda değişiklik yapmak istemişti. Halife düşüncesini uygulamaya geçirmek için askerî birliği üç kısma ayırdı. Üç ayırdığı askerlerin başına kendi çocuklarını komutan tayin etti. Böylece çocukları da ona tâbi olacaktı. Halifenin kurduğu bu piramitin başında kendisi yer alacaktı. Böylece askerler hiçbir komutana bağlı olmayacak sadece ona sadık ve bağlı olacaklardı (Shaban, 1976, 74).

Halife, çocuklarının başında bulunduğu bu üç askerî grubu farklı bölgelere gönderdi. Zira çocukları bulundukları bölgenin vergilerini de toplayarak askerlerin maaşlarını bu paradan ödeyeceklerdi. Askerlerin maaşından arta kalan miktar ise merkezî devlete gönderilecekti. Halifenin kurduğu bu düzen İslâm toplumuna yeni bir kavram getirmişti. Askerî iktâ politikası Müslüman toplumda yerini almıştı (Shaban, 1976, 75). Halifenin getirdiği bu yöntem kendi döneminde çok fazla sorun teşkil etmemiş ise de daha sonraki dönemlerde birçok halifenin sorunu oldu. Halife Mütevekkil’in çocuklarının veliahtlık

sırasına müdahale etmeye çalışması onun hayatına mal oldu. Halife hayata geçirmek istediği uygulamaları gerçekleştiremeden öldürüldü. Fakat onun askerî iktâ politikası daha sonraki dönemlerde askerlerin sürekli talepte bulunduğu bir uygulama haline geldi. Bu uygulamanın tehlikesi ve devlet ekonomisi için oluşturduğu tehdit zamanla ortaya çıkmaya başladı. Bu uygulama askerlerin maaş yükünü merkezî devletten kaldırmaya yetmişti. Lâkin devletin koskoca bir bölgenin vergi yönetimini bir komutanın eline bırakması onu bir hayli güçlendirmekte ve devleti büyük bir tehdit altında bırakmaktaydı. Çünkü silah gücü ile beraber ekonomik güç de askerî komutanların elinde olacaktı.

Askerlere böyle bir güç verilmesi onların bulundukları bölgede bu paraları ve silah gücünü kullanarak insanların güvenini ve sadâkatini kendi taraflarına çekmelerine imkân tanıdı. Örneğin Mütevekkil'in Kûfe bölgesinin askerî lideri olarak seçtiği Bâğır elindeki maddî gücü kullanarak toplumu, merkezî devlete sadâkat yerine kendi Şîi devletine çağırıyordu. Bâğır'ın yarattığı bu tehlike o dönemin en güçlü askerî liderlerinden Vasîf ve Boğa'nın müdahalesiyle kontrol altına alınmıştı. Fakat bu müdahale sırasında Bâğır'ın öldürülmesi büyük fitne yaratmıştı. Halk ikiye bölünüp birbiriyle savaşmaya başlamıştı. Halkın öfkesinden kaçan Vasîf ve Boğa'nın Halife Müstaîn'i yanlarına alarak Bağdat'a kaçmasıyla durum daha da kötüleşti. Bu kargaşanın alevlenmesi iki ayrı halifenin ortaya çıkmasına ve Müstaîn ile Mu'tez arasında iktidar kavgasının patlak vermesine sebep oldu (Shaban, 1976, 82). Askerleri bir genel komutan yerine halifeye bağlamak ve onların maaşlarının bölge yönetiminden ödenmesini sağlamak Mütevekkil döneminde bir sorun olarak algılanmamış olabilir. Fakat askerlerin iktâ talebi uyuyan bir devdi ve uyandırılmıştı. Bundan sonra askerler ve halifeler arasındaki sadâkat pazarlığı hep bunun üzerine yapıldı. Halifeler askerleri kendi tarafına çekmek için onlara iktâ vereceğini söyler, askerler de maaşlarında bir sorun olduğunda bir iktâ bölgesinin kendilerine verilmesini talep ederlerdi.

Halife Mu'tez ve Müstaîn arasındaki halifelik savaşından galip çıkan Mu'tez bütün askerî güçleri kendi kontrolü altında toplamak isteyince o dönemin komutanı Ebû Ahmed b. Mütevekkil ile görüşleri ayrıldı. Halifenin bu hareketini tehdit olarak gören Ebû Ahmed askerî komutanlığı bırakarak başkent Sâmerrâ'dan kaçtı. Halife Mu'tez de geriye kalan askerlerin sadâkatini kazanmak ve onların herhangi bir tehdit içinde

olmadıklarını göstermek için bir hamle yaptı. Askerleri birçok gruba ayırarak komutanları ile beraber farklı bölgelere tayin etti. Komutanları, gönderdiği bölgenin valisi olarak da tayin eden halife, askerlerin maaşlarının bulundukları bölgelerden ödenmesine karar verdi. Halifenin bu uygulaması bir nevi askerî iktâ idi. Fakat halife askerî grubun yanında devlet âmilî göndermişti. Yani askerler bölgenin güvenliğini sağlayacaklar gönderdiği âmil de malî işleri yapacaktı. Böylece bu bölgelerden toplanan harâclar askerlerin maaşları ödendikten sonra merkeze gönderilecekti. Bunun en önemli örneği Mısır bölgesiydi. Halife bu bölgeye komutan ve vali olarak belirlediği Bayıkbay'ı, malî işlerle ilgilenmesi için de Ahmed b. el-Müdebbir'i göndermişti. Meşhur Mısır lideri Ahmed b. Tolun da bu dönemde Bayıkbay'ın nâibi olarak Mısır'da görev yapmış, ancak bir müddet sonra tüm mekanizmaları kontrolü altına almayı başarmıştı (Shaban, 1976, 85).

Askerler Halife Mu'tez'in bu uygulamasını devam ettirmeye yanaşmadılar. Kısa bir süre sonra devletten âmillerini geri çekmesini istediler. Onlar hem bulundukları bölgenin yönetim işini yapmayı hem de bulundukları bölgenin harâcını toplamayı istiyorlardı. Yani onlar iktâların kendilerine verilmesini talep ediyorlardı. Halife Mu'tez bunu kabul etmeyince askerlerle arasında düşmanlık başladı. Sonunda bu kavga Halife Mu'tez'in öldürülmesi ile sonuçlandı. Fakat askerlerin istekleri halifenin öldürülmesiyle bitmedi. Halife Mu'tez'den sonra gelen Mühtedî de benzer bir sorun ile karşılaştı. Onun âkıbeti de Halife Mu'tez gibi ölümle sonuçlandı. Yani askerler istedikleri askerî iktâları elde edebilmek için halifeleri öldürmekten hiç çekinmeyeceklerini göstermişlerdi (Shaban, 1976, 85-87).

Halife Mu'temid devletin başına gelince durum değişti. Sağlanan bazı değişiklikler askerlerin bu isteklerinden kısa bir süre de olsa geri çekilmelerini sağladı. Halifelik kurumunun ve askerî kurumun ayrı birer lidere teslim edilmesi bu değişikliğe neden oldu. Uzun zamandır askerî liderlik yapan Ebû Ahmed b. Mütevekkil'in askerlerin genel komutanı olarak seçilmesi askerlerin bu isteklerinden biraz çekilmesini sağladı. Çünkü Ebû Ahmed (Muvaffak) hem askerler hem de halife üzerinde otorite kazanmıştı. Devletin gizli halifesi olarak yönetim işlerine ve askerî yapıya bir denge ve düzen getirmişti. Fakat devlette giderek artan sosyal yapının bozulması bir iç savaşın ortaya çıkmasına zemin teşkil etti. Devletin merkezine yakın olan Sevâd bölgesinde Zenc

İsyanı başlamıştı. Bu isyan ile beraber devletin vergi akışı tamamen bozuldu. Devlet bazı bölgelerin askerlere iktâ olarak verilmesini kabul etti. Muvaffak uzak bölgelerde bulunan bu komutanlara güven duyduğu için bu hakkı tanımıştı. Bunlardan bazısına hiç müdahale etmeden iktâ hakkı vermişti (Shaban, 1976, 95). Sistân'da bulunan Saffârîler bu hakkı ilk kazananlardandı. Bunlar büyük bir bölgeyi kendi kontrolleri altına alarak devleti vergi gelirlerinden mahrum bırakmışlardı. Mısır bölgesi Ahmed b. Tolun'un yönetimine verilmiş, onun yanında devlet âmili Ahmed b. Müdebbir de gönderilmişti. Mısır bölgesi en verimli bölgelerden birisi olması nedeniyle Muvaffak onu tamamen Ahmed b. Tolun'a bırakmak istememişti. Fakat Ahmed b. Tolun daha sonra Mısır ve Şam bölgesinin hükümranlığını elde etmiş ve Tolunoğulları Devleti'nin temellerini atmıştı.

Muvaffak'ın karşı olmasına rağmen onun vefatında Abbâsî Devleti'nde birkaç askerî iktâ bölgesi bulunuyordu. Merkezî devlet ise içinde bulunduğu iç savaşlardan dolayı bu bölgeleri kendi hâkimiyeti altında tutmayı başaramadı. Yaşadığı ekonomik sorunlar nedeniyle daha fazla mücadeleye girme kabiliyeti olmayınca içe doğru çekilerek Sevâd bölgesine odaklanmaya çalıştı. Halife Mu'tazîd devletin başına geçtiğinde devletin en büyük sorunu ekonomi idi. Devlet memurlarının ve askerlerinin bir günlük maaşlarını bile nasıl ödeyeceğinin çözümünü aramaktaydı. İktâ bölgelerini kendi kontrolü altında tutmaya ne gücü vardı ne de isteği. Halife Mu'tazîd babasının politikasının aksine onlarla iyi ilişki kurmayı ve onlardan alabileceği kadar ekonomik desteği almaya çalıştı. Mu'tazîd bu yapıyı güzel bir şekilde kullanarak özellikle doğuda ve merkezden uzak bölgelerde bu yöntem ile dolaylı olarak oraları yönetmeye çalıştı. Ondan sonra gelen Halife Muktefî de Mu'tazîd'ın politikasını takip ederek babasının yaptığı gibi uzak bölgeleri dolaylı olarak yönetmeyi tercih etti. Böylece en önemli ekonomik bölgelerden Mısır ve Şam devletin kontrolü altına girmiş oldu.

Yukarıda anlatıldığı üzere iktâların askerlere verilmesi, devletin gücünün zayıflamasına dayalı bir uygulamaydı. Halife Muktedir ve ondan sonraki dönemlerde merkezî devlet zayıflayınca durum daha karmaşık hale döndü. Çünkü devlet askerî iktâlar üzerindeki dolaylı yollarla yönetim gücünü de kaybetmişti. Devletin bu dolaylı yönetim gücünü kaybetmesi Halife Muktedir ve ondan sonra gelen halifeler için tam bir ekonomik felaket teşkil etti. Çünkü bu, bölgelerden alınan maddî desteğin alınamayacağı anlamına

geliyordu. Aslında devletin bazı bölgelere kendi kendilerini yönetme gücü vermesi kurumsallaşmanın oturmadığı bu toplumda gerçekleşmesi kolay bir iş değildi. Merkezî devlette yönetim zayıflayınca kendilerine yeni bir devlet kurma çabasına girecekler, devlete göndermeleri gereken vergileri de keseceklerdi. Abbâsî Devleti'nde Muktedir ve ondan sonraki dönemlerde bu durum gerçekleşmişti. Çünkü merkezî devlette durum karışınca siyâsî ve ekonomik sorunlar ortaya çıkınca uzak bölgelerde bulunan askerî iktâların yöneticileri merkezden kopmaya başlamışlar ve devlete göndermeleri gereken vergileri kesmişlerdi. Örneğin İbnü'l-Furât'ın ilk vezirlik döneminde isyan başlatmak isteyip daha sonra devlete vergileri vermek zorunda kalan İbn Ebü's-Sâc gibi komutanlar, merkezde siyaset karışınca iktâ olarak kendisine verilen bölgelerin vergisini göndermeyi bırakmıştı. Böylece daha güçlü ve zengin olmuştu (Miskeveyh, 1921, 4/49). Yûsuf İbn Ebü's-Sâc iktâ bölgelerinden topladığı vergileri göndermemekle kalmadı daha fazla bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almak için harekete geçti. Devlet onu durdurmak için 306 yılında komutan Mûnis'i ona gönderdi. Fakat İbn Ebü's-Sâc Mûnis'i yenerek yaklaşık bir yıl bölgede hükümrânlığını sürdürdü. 307 yılında Mûnis, Abdullah b. Hamdân ile beraber tekrar İbn Ebü's-Sâc ile savaştı ve onu yakalayarak başkente getirmeyi başardı (Sûlî, 1999, 219; Arîb b. Sa'd, ts., 72; Miskeveyh, 1921, 4/54). İbn Ebü's-Sâc'ın yakalanmasından sonra bu bölgenin iktâsı Sebük'e verildi. Sebük devlete yılda iki yüz yirmi bin dinar verecekti ama parayı hiçbir zaman göndermedi (Miskeveyh, 1921, 4/55; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/494). Askerî iktâlar devlet menfaatlerini sürekli tehdit eden ve her zaman devleti zarara sürükleyen bir uygulama oldu.

Buna ilave olarak Abbâsî Devleti, Muktedir dönemindeki siyâsî kargaşalardan dolayı uzak bölgelerle olan ilişkiyi kaybettiği gibi zaman içinde yeni askerî iktâ bölgeleri vermek zorunda kalmıştı. Bu yeni askerî iktâlara bazen devletin askerî gücü yetmediği için bir bölgede isyan eden lidere yeni bir harâc bölgesi bırakmak zorunda kalıyordu. Örneğin Horasan bölgesi Muhammed b. Ali Su'lûk'a bırakıldı (Miskeveyh, 1921, 4/50). Bu lider devletten çok basit bir şekilde iktâ bölgesi almasına rağmen devlete göndermesi gereken parayı göndermedi. Bu durum devleti ekonomik bakımdan zor bir süreçte sürükledi. Bazen de devlet, elindeki kaynaklar askerlerin maaş ödemelerine yetmediğinden askerlere iktâ bölgesi vermek zorunda kalırdı. Örneğin Halife Muktedir 311 (923) yılında elindeki kaynaklar askerlerin maaşları için yetmediğinde onları

Rakka'ya gönderdi. Vezir İbnü'l-Furât'ın talebi üzerine harekete geçen halife, Mûnis el-Muzaffer'i saraya çağırarak devlet işlerini yürütmek ve askerlerin maaşlarını ödemek için devletin elindeki bölgelerin gelirlerinin yeterli olmadığını anlatarak onun yanında bulunan bütün Hucerî ve Sâcî askerleri alarak Rakka'ya götürüp bu bölgeyi askerî iktâ olarak yönetmesini istemişti. Mûnis Diyâru Mudâr ve Diyâru Rebîa bölgelerinin yanında Mısır ve Şam bölgelerinden aldığı gelirle askerlerin maaşlarını ödeyecekti (Miskeveyh, 1921, 4/129-130). Böylece halife daha önce var olan askerî iktâlarına ilave yeni iktâ vermeye başlamıştı. Askerlere iktâ hakkı verilmesi devlete iki sorun yarattı. Birincisi onlara bu bölgelerin verilmesi zaten ekonomik sorun içinde olan devleti daha büyük bir ekonomik krize soktu. İkincisi ise askerlere devletin tarım işlerinin ve çiftçileri yönetme sorumluluğunun yüklenmesi hem çiftçileri hem de bölgenin tarımsal işlerini kötü bir şekilde etkiledi. Zira onlar istedikleri ölçüde vergi aldıkları sürece bölgenin tarım işleri ile ilgili olan sulama yolları gibi yatırım yapılması gereken işlerle uğraşmazlardı. Bölgenin gelirini artırmak için hiçbir yatırım yapılmaması devletin genel gelirini olumsuz bir şekilde etkiliyordu.

Ne yazık ki idarî, siyâsî ve askerî gücü gittikçe zayıflayan devlet kendi işlerini tek başına yapamadığından askerleri iktâlarla ödüllendirerek bütçesini toparlamaya çalışıyordu. Örneğin 314 (926) yılında Vezir Ali Ebü'l-Abbâs el-Hasîbî, Karmatîlerin saldırılarına karşı devleti koruması için İrmîniye ve Azarbeycan bölgelerinin askerî iktâ sahibi olan İbn Ebü's-Sâc'a devletin doğu bölgelerinin harâclarını tahsis ederek onun Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî'ye karşı savaşmasını istedi. Hesap işlerinde oldukça zayıf olduğunu gösteren bu vezir (Miskeveyh, 1921, 4/171), İbn Ebü's-Sâc'ın elinde olan İrmîniye ve Azarbeycan bölgeleriyle beraber ona Hemedân'dan, Savah, Ruzah, Kumn, Mâh el-Basra, Mâh el-Kûfe, İğârân, yani Kerc ve Burc (Miskeveyh, 1921, 4/166), Masabadan ve Mihrica-Kudaf bölgelerinin iktâ olarak verilmesini istedi. Vezirin bu teklifinden hazzetmeyen Halife Muktedir, daha önce onun elinde olan bölgenin yanına Cibâl bölgesinin de iktâ verilmesini kararlaştırdı. Halifenin ona verdiği harâcları az bulan İbn Ebü's-Sâc, devlete baskı kurup onlardan daha fazla para almak için Bağdat'ı hedef alarak askerleriyle beraber yola çıktı (Miskeveyh, 1921, 4/165-166; Sûlî, 1999, 266-267).

Belli ki merkezî devletin başkasına sözünü dinletme zamanı bitmiş bölge liderleri iyice güçlenmiş ve merkezî devlete istediğini yaptırabilecek hale gelmişlerdi. İbn Ebü's-Sâc'ın Bağdat'a gelmesinden endişe duyan devlet yöneticileri ona verdikleri iktâ bölgelerinin gelirlerinin ötesinde üç milyon dinar nakit para vermek zorunda kalmıştı. Yani İbn Ebü's-Sâc bu hamle ile kasası boş olan devletin son damlasına kadar gelirlerine de el uzatmıştı. Aslında Ali b. İsmâ'nın da söylediği gibi Abbâsî Devleti'nin kuzey bölgelerinde Bağdat'ın kuzeyinde bulunan bir bölgeyi yöneten bir komutanın devletin güney bölgelerinde bulunan bir düşman ile savaşması için tutulması çok yapıcı bir plan değildi (Miskeveyh, 1921, 4/172). Çünkü onunla Karmatîlerin ellerinde bulundurdıkları bölgeler arasında büyük bir mesafe vardı. İbn Ebü's-Sâc Azerbaycan'dan gelip onları durdurmadan önce onlar birçok bölgeye hasar vermişlerdi.

Abbâsî Devleti Hasîbî'nin yaptığı bu anlaşma ile beraber ekonomik bakımdan daha da zor duruma düştü. Çünkü elinde hiç para yoktu, üstelik devletin elinde olan son bölgeler de elden gitmekteydi. Buna ilave olarak İbn Ebü's-Sâc ile bu anlaşmayı yapmak idarî bir problem yaratmıştı. Çünkü İbn Ebü's-Sâc'ın askerleri aldıkları bu teklif ile beraber Mûnis el-Muzaffer'in askerlerinden daha yüksek maaş alacak duruma gelmişlerdi. Bölgesel bir komutana bağlı askerlerin merkezî devlete bağlı genel komutanın askerlerinden daha fazla para alacak duruma gelmesi devletteki askerî hiyerarşiyi altüst etti. Bu durum devletin ekonomisinden ziyade devletin temelini sarsmıştı. Ayrıca İbn Ebü's-Sâc'ın merkezî devlete baskı yapmak için merkeze doğru gelmesi bundan sonraki dönemlerde normal hale dönecekti. Çünkü 314 yılından sonra devletin kasasından bir şey almak isteyen her güç, Bağdat'a gelmekle devleti tehdit etmeye başlayacaktı. Hasîbî'den sonra göreve gelen Vezir Ali b. İsmâ, İbn Ebü's-Sâc'a verilen askerî iktânın iptalini istedi. Onun yerine Karmatîlerle savaşmak için Mekke ile Bağdat arasında yaşayan bedevî kabilerinin kullanılmasını istedi. Karmatîlerle savaşmaları için onlarla yapılacak anlaşmanın bu işleri daha ucuza sonuçlandıracağını Halife Muktedir'e anlattı.

2.2.8. Yöneticilerin Devlet Malını Kendi Hesaplarına Geçirmesi

Abbâsî Devleti'nde halkın sırtına vergi yüklemek, rüşvet ödemek veya almak ve yöneticilerin devlet mallarını sorumsuz bir şekilde kullanması yâhut devlet malını zimmetlerine geçirmeleri çok yaygındı (Van Berkel, 2011, 712-719). Ele alınan dönemde özellikle Muktedir ve ondan sonraki dönemlerde bu yolsuzluklar fazlasıyla

artmıştı. Aslında birinci bölümde siyâsî gelişmeler ele alınırken bu döneme ait yolsuzluklara dair birçok örnek verildi. Özellikle vezirlerin yaptıkları yolsuzlukların örnekleri zikredildi. Ne yazık ki bu dönemde yolsuzluk sadece vezirlik seviyesindeki kişilere mahsus bir iş değil, devlet kademelerinde bulunan herkesin yolu idi ve herkes bir şeyleri kendi zimmetine geçirmekle meşguldü. Saraydaki harem mensupları, bölgesel liderler, askerî iktâ sahipleri, harâc bölgelerinin liderleri, kâtipler ve devletin yönetim kadrosunda çalışan herkes devletten bir şeyleri zimmetine geçirmek için çalışıyordu. Bu dönemde yolsuzluk yapan insanlar çok olduğu gibi yolsuzlukların türleri de çoktu. Devletin malını hesapsızca kullanmak da bunlardan biriydi. Örneğin, Miskeveyh'e göre, Vezir İbnü'l-Furât'ın evinde yenilen et ve tüketilen buz ne öncesinde ne de sonrasında hiçbir insanın evinde tüketilmemişti (Miskeveyh, 1921, 4/133). Devletin mallarını ucuza satmak veya almak, vergileri kendi hesaplarına aktarmak, devlette çalışmayan akrabalarına yâhut çocuklarına maaş bağlamak bu yollardan bazıları idi. Meselâ Vezir el-Hasîbî'nin oğlu hiçbir yerde çalışmadığı halde aylık iki bin dinar maaş alıyordu. Çocuğu çalışmadığı halde neden bu maaşın kendisine verildiği sorulunca ondan önceki vezirler İbnü'l-Furât ve Hâkân'ın oğullarına da maaş verildiğini ileri sürmüştü (Miskeveyh, 1921, 4/173). İbn Hâkân'ın babasının vezirlik döneminde yaptığı gibi devletin bir mevkiyi para ile satması bu örneklerle ilave edilebilir (Miskeveyh, 1921, 4/26). Bazı tüccarlar ve zengin adamlarla anlaşarak devlet mallarını onlara aktarma da bu yöntemlerden birisiydi. Örneğin Vezir İbnü'l-Furât 312 (925) yılında hapse atıldığında sorgu esnasında tüccarlara yüz elli bin dinar aktardığını itiraf etmişti (Miskeveyh, 1921, 4/144). Benzer bir şekilde Vezir Hâkân döneminde devletin arazisini işleten İbn Karâbe devlete vermesi gereken bir milyon dinardan sadece doksan binini ödeyerek geri kalanını zimmetine geçirmişti. Bu ve benzeri yolsuzluklar çoktu. Devletin bir mevkiye bir kişiyi görevlendirmesi adeta devlet malını soymak için verilen fırsat olarak görülmekteydi. Bir vezir göreve geldiğinde yanında birtakım kâtiplerle göreve gelmekteydi. Bunlar vezir görevden alınincaya kadar devletin malını acımasızca kendi hesaplarına aktarırlardı. Aylık on dinar ile çalışan bir kâtibin bir vezirin yanında çalışmaya başlayınca milyonlara sahip olduğu daha önce zikredilmişti. Bölgelerde vali veya âmil olarak görevlendirilen insanlar da ellerine biraz fırsat geçince devlet malını zimmetlerine geçirmeye çalışırlardı. Örneğin, devletin bütün batı bölgesini Mısır'ın batı sınırlarına kadar yöneten âmil İbnü'l-Huvârî aldığı maaş dışında on yaşındaki çocuğuna

yüz elli dinar para vermektedir. Böylece kendisi devasa bir servete sahip olmuştu (Miskeveyh, 1921, 4/75). Bunlar daha sonra devletin en zengin adamları olup tekrar devletten daha fazla para kazanmak için devlet ile ticaret yapmaya başladılar. Onlar devlet arazisini işletip hem küçük çiftçilerin haklarını hem de devletin harâcını gasp ediyorlardı. Benzer bir şekilde bazı valiler ise çıtayı daha yükseltip devlete ait tüm vergileri kendilerine alıyorlardı. Bu parayla zenginleşince de devlete karşı isyan başlatma girişiminde bulunuyorlardı. Örneğin; 304 (917) yılında devletin Kirmân ve Sicistân valisi olan Hâlid b. Muhammed eş-Şa'rânî devletin bu bölgeden aldığı bütün harâcları kendi zimmetine geçirdi ve sahip olduğu bu maddî güçle devlete karşı isyan başlatmak istedi. Ebû Yezîd diye de bilinen bu vali yanında bulunan askerlere büyük bir maaş teklifinde bulunarak onları devlete karşı isyana hazırladı. Fakat onun aceleci davranması devlete karşı mücadelesini zayıflattı ve devlet için kolay bir av oldu. Devlet çok fazla güç kullanmadan bu isyanı püskürttü (Arîb b. Sa'd, ts., 58).

Bölgelere gönderilen komutanlar da bulundukları yerlerde güvenlik işleri yerine harâcları nasıl toplayacaklarının derdine düşerlerdi. Askerler de maaşları dışında devletten daha fazla para koparmak için yarışıyorlardı. Harem mensupları da kendilerini zenginleştirmek için bin türlü yolsuzluğa başvururdu. Vezirlerin yolsuzlukları başı çekiyor, adeta herkes yolsuzluk için yarışyordu. Örneğin İbnü'l-Furât'ın yaptığı yolsuzluklardan birinde Suriye ve Mısır âmili Ebû Ali Hüseyin b. Ahmed Mâzerâî'nin devlet harâclarından her yıl ona iki yüz bin dinar parayı kendi hesabına aktarmasını emretmişti (Miskeveyh, 1921, 4/66-67). Hâmid b. Abbâs kendisi devletin veziriyken devlet ile ticaret yapmaktaydı. Devletin arazisini yönetmekteydi. Bu durum herkesi ve tabî ki beraber çalıştığı Ali b. Îsâ'yı şaşırtmıştı (Miskeveyh, 1921, 4/76-78). Çünkü vezir devletten iki menfaat elde etmeye çalışıyordu. Devletin halifesi bile yolsuzluk yapmaktaydı. Vezir Hâkân döneminde birçok kişi Ümmü Musa aracılığıyla para karşılığında halifeden devlette çalışma fırsatı istediğinde halife bunların parasını alarak vezirin onlara devlette görev vermesini emretmişti (Miskeveyh, 1921, 4/27). Benzer bir şekilde 307 (920) yılında Halife Muktedir, Vezir Ali b. Îsâ, Ebû Kâsım b. Bistâm'ı Mısır'daki görevinden aldırıldığında ondan bile bir miktar para alarak görevine devam etmesini emretmişti (Sûlî, 1999, 221; Arîb b. Sa'd, ts., 73). Bu dönemde devletten bir şey koparmayan çok az kişi kalmıştı. Devletin parasını zimmetine geçirmeyen insanlar parmakla gösterilecek kadar azdı. Devletin kasası boş oradan buradan zorla alınan bir

vergi ile günlük bütçesini zoraki tamamlardı. Aslında yapılan yolsuzlukların boyutu ve çeşitleri kangren olmuş bir soruna işaret ediyordu.

2.2.9. Vergi Çeşitlerinin ve Oranlarının Artırılması

Abbâsî Devleti herhangi bir devlette olduğu gibi halktan aldığı vergilerle günlük ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Abbâsî Devleti kendisinden önceki Müslüman devletler gibi ganimet gelirinden çok faydalanmıştı. Bununla birlikte devletin en büyük gelir kaynağı halktan alınan harâclardı. Harâclar gayrimüslimlerden alınan vergiler ve Müslümanlardan alınan yüzde on ve yüzde beş vergilerle beraber çok çeşitli idi. Fakat devlette değişen sosyal yapıdan dolayı sadece bir tek hasattan alınan toprak vergisi (harâc) yaygınlık kazanmıştı. Özellikle devlette halkın çoğunluğunun müslümanlığı kabul etmesi harâcın tek yaygın vergi olmasına neden olmuştu. Yani daha önceki devletlerde yeni bölgeler fethedilirken devlet fethedilen bölgelerden ganimetler almakta idi. Fakat Abbâsî Devleti başa geldiğinde toprakları genişletme ve diyarları feth etme süreci bitmiş hatta bazı bölgelerde devlet toprak bile kaybetmeye başlamıştı. Böylece ganimetle kazanılanlar ya azaldı ya da tamamen kesildi. Devlet giderleri ve asker maaşları için sadece halktan alınan vergiye kaldı (Sivers, 1982, 71-99). Bu vergiler ticaretten alınan vergiler dışında gayrimüslimlerden alınan kişi başına cizye ve topraklardan alınan harâctan oluşmaktaydı. Buna ilave olarak Müslümanlardan alınan vergilerle devletin maddî ihtiyaçları karşılanmakta idi. Fakat devlette yaşayan birçok gayrimüslim halkın Müslümanlığa geçmesiyle devletin onlardan aldığı cizyeler de azalmıştı. Devlet, vergiler için sadece topraklardan alınan harâclara sarılmak zorunda kaldı. Alınan harâcların devlet giderlerine yetmemesi devletin yeni uygulamaları hayata geçirmesini sağlamıştı.

Devletin ilk dönemlerinde topladığı vergi yâhut harâc miktarları hasadın yüzde onu ve yüzde beşi arasında değişirken daha sonraki dönemlerde daha da yükselmişti. Yani toprak yağmur suyu ile sulanırsa hasadın yüzde onu, sulama sistemi ile sulandıysa yüzde beşi devlete vergi olarak verilmesi gerekmektedir. Fakat bu oranlar zaman içinde epeyce değişmiş Abbâsîlerin ilk zamanlarında yüzde elliye geçmişti. Lakin değişen şey sadece harâcın oranı değil harâcın tanımı ve anlamı da değişmişti. Bu dönemlerde harâc hem Müslüman hem de gayrimüslimlerden alınan toprak vergisinin adı olmuştu. Buna bağlı olarak, bazı araştırmacılar Hârûnürreşîd döneminde vergilerin yönetilmesi

hakkında eser kaleme alan Ebû Yûsuf'un kitabını farklı yorumladıkları görülmektedir. Dennet ve Campopiano *Kitâbü'l-harâc'ın* adının değişen vergileme sisteminden dolayı böyle tanımlandığını vurgular. Onlara göre eserin *Kitâbü'l-harâc* diye adlandırılmasının nedenlerinden biri, harâc isminin mahiyetinin değişimindedir. Harâc bu dönemde arazi işleten kişinin din mensubiyetine bakılmaksızın, tüm toprak vergileri için kullanılan ad olduğunu savunmaktadırlar (Dennett, 1950, 7; Campopiano, 2012, 4).

Harâc oranlarının değişmesine gelince Halife Mehdî döneminden itibaren harâclar çiftçilerin hasadının yüzde ellisine kadar yükselmişti. Halife Mehdî Vezir Muâviye b. Yesâr'ın (öl. 170/786) tavsiyesi üzerine buğday ve arpadan alınan vergiyi yüzde elliye yükseltti. Harâcların yükseltilmesi hükümetleri memnun etmeli ki ondan sonra hiç kimse onu indirmeye çalışmadı olduğu gibi devam etti. Çünkü harâc konusu devlet için hayat memat konusuydu. Harâcları azalan hükümet memurlarının ve askerlerinin maaşını ödeyemeyecek durumda kalacaktı (Campopiano, 2012, 1). Halife Mehdî'den sonra harâcın miktarını indiren olmadı. Halife Hârûnürreşîd'in baş kadısı Ebû Yûsuf halifenin talebi üzerine yaptığı çalışmada harâcları yüzde kırk ve yüzde otuza indirmesini tavsiye etmişti. Fakat bu tavsiye de kabul edilmedi harâclar olduğu gibi yüzde elli olmaya devam etti (Ebû Yûsuf, 1979, 80-86; Samarraie, 1970, 213).

Harâc miktarının ancak Halife Me'mûn döneminde 204 (820) yılında hasatların beşte ikisi yapılmasına karar verildi. Bu miktar özellikle Sevâd bölgesi için geçerliydi (Taberî, 1989, 32/97-98). Yani daha önce beşte iki buçukken şimdi harac beşte iki olacaktı. Samarraie'e göre bu miktar hasatların yüzde onuna mutabıktır. Dolayısıyla Me'mûn döneminde harâclar yüzde ona indirilmişti. Halk hasadların yüzde kırkını harac olarak ödeyecekti. Bu indirim halkın uzun zamandır sürdürdüğü şikâyet sonunda gerçekleşmiştir (Samarraie, 1970, 213). Fakat bundan sonra hiçbir değişim olmadan devam etti. Sâmerrâ döneminde siyasetin bozulması ve askerlerin ön plana çıkmasıyla bu oranların değişmesi bekleniyordu.

Ele alınan döneme gelinecek olursa Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde vergi adaleti kısmen kontrol altında tutulurken Muktedir döneminden sonra durum kötüleşmişti. Halife Mu'tazîd ilk zamanlarında Basra halkına vergi indirimi yapmıştı. Basra'nın önde gelen insanlarından hatipler, mütekellimler, yöneticiler, şeref ve ilim sahibi insanlar Bağdat'a geldiler. Bu insanlar Basra'da halkın yaşadığı zorlukları ve üzerindeki vergi

yükünü anlatınca halife onlara vergi indirimi yapılmasını emretti. Bu ve bunun gibi davranışlar Halife Mu'tazîd döneminde halkın vergiler altında ezilmemesi için duyarlılığın ön planda olduğunu göstermektedir. Bilindiği gibi harâc meselesi halk ve devleti ilgilendiren bir konu olarak çok hassas bir yapıya sahiptir. Çünkü iki taraf için de adaletsizlik söz konusu olursa zararları çok yıkıcıdır. Devleti harâclardan mahrum etmek devlet ekonomisini bozduğu gibi halkı yüksek harâc miktarlarıyla boğmak da onların ekme biçme işlerinden vazgeçmelerini sağlayacaktır. Bu sonuçlar her iki taraf için kabul edilemez bir durumdu. Fakat bu dönemde vergi yâhut harâc adaleti söz konusu değildi. Devlet kendi gelirlerini koruyamadığı gibi halkı da koruyamamış, aksine onları açgözlü bölge liderlerinin ve damân sahiblerinin insafına bırakmıştı. Onların da halkı sömürmek için durmaya hiç niyeti yoktu.

2.2.10. Yiyecek Fiyatlarının Yükselmesi

Yemek fiyatlarının sürekli değişmesi doğrudan devletin ekonomisini bozan bir etkendi. Çünkü yiyecek ürünlerinin değişmesi yâhut pahalılaşması halkın alım gücünü kırmaktadır. Halkın gücünün azalması ticaret döngüsünü yavaşlatmaktadır. Bu döngünün yavaşlaması da devletin vergi akışını bozuyordu.

Yemek fiyatlarının yükselmesi halkın fakirleşmesi anlamına geliyordu. Mu'tazîd ile başlayan dönemde Abbâsî Devleti'nde yaşayan halkın yemek fiyatlarından dolayı karşılaştığı zorluklar erken denebilecek zamanlardan itibaren başlamış görünmektedir. 281 (894) yılında Taberistan ve Rey bölgelerinde kuraklıklar nedeniyle sular azalmış, halk, hızlı bir şekilde artan su ve yemek fiyatlarından sıkıntıya uğramıştı. Kuraklıktan dolayı su ve yemek ürünlerinin azalması bölgedeki marketlerde yahut çarşılarında fiyatların fazlasıyla yükselmesine neden olmuştu. Halk yükselen fiyatlardan dolayı evlerine su ve yemek getiremez olmuştu. Eserinde bu zorluğu anlatan birçok yazar susuzluktan ve açlıktan dolayı pekçok insanın vefat ettiğini anlatır (Taberî, 1989, 38/14; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/339). Cibâl bölgesini kontrol altına almak için gelen Halife Mu'tazîd bile bölgedeki yemek ürünlerinin fiyatlarına ayak uyduramamış, Bağdat'a geri dönmek zorunda kalmıştı (Taberî, 1989, 38/14; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/339).

307-308 (920-921) yılında⁵⁴ hızla yükselen yiyecek fiyatları nedeniyle halk Vezir Hâmid b. Abbâs'a saldırmışlardı. Vezirin birçok bölgenin damânını (işletme hakkı) kendi kontrolüne geçirmesi, yiyecek ürünlerinin fiyatlarının yükselmesine halkın da ona öfkelenmesine neden olmuştu. Halk yükselen yiyecek fiyatlarının faturasını vezire kesmiş ona karşı protesto başlatmıştı. Bağdat'ın doğusunda ve batısında halk sokağa çıktı. Vezir Hâmid'in evi, câmiler, köprüler, askerî koğuşlar hedef alındı. Protestolar Vezir Hâmid'in damân hakkının iptal edilmesiyle ve yiyecek fiyatlarının halife tarafından belirlenmesi ile sona erdi (Sûlî, 1999, 223; Arîb b. Sa'd, ts., 77; Miskeveyh, 1921, 4/82; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/194; Dûrî, 1995, 265). Anlaşılan yemek ürünlerinin yükselmesi halkın cebindeki parayı yok ederken devletin kasasını da boşaltıyordu. Çünkü protestolar sırasında zarar gören kamu mallarının tekrar yapılması devleti daha fazla kayba ve zarara uğratiyordu.

323 (935) yılında da yiyecek ürünlerinin fiyatları yükselmiş, bir kür buğdayın fiyatı 120 dinar, arpanın fiyatı ise 90 dinar olmuştu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/350; Hemedânî, ts., 296; Dûrî, 1995, 265). 324 (936) yılında yiyecek fiyatlarının yükselişinden ve ekmeklerin beş gün çarşılarında bulunamamasından şikâyet eden halk Bağdat'ta Rusâfe Câmîi'ne saldırmışlardı. Askerler olayları kontrol altına almak için geldiğinde insanlar mescidin çatısına çıkmış askerlerle çatışmaya girmişlerdi. Cumartesi günü başlayan olaylar ertesi gün Bağdat'ın Bâb-ı Tâk bölgesine kadar yayılmıştı. Devlet protestoları buğdayın fiyatını indirmek suretiyle halletmek istedi. Fakat halk buna kulak vermeyince şiddete başvurdu. Protestonun kontrol altına alınması sürecinde pek çok kişinin malı ve canı ve zarar görmüştü (Sûlî, 1935, 71; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/357). 324 (936) yılında vuku bulan veba salgınından da fazlasıyla insan hayatını kaybetmişti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/357). Vebanın ardından yiyecek ürünlerinin azalması, ardından fiyatların yükselmesi hem halkı hem de devleti fazlasıyla ekonomik sıkıntı içine sürüklemişti.

326 (938) yılında İbnü'r-Râik ve Beckem arasında çıkan savaş sonucunda yemek ürünlerinin fiyatları tekrar yükselmişti. Beckem'in Bağdat'a girmesini engellemek için Nehriyan Nehri'nin bariyerlerinin açılması bölgede sunî bir selin oluşmasına neden olmuştu. Bu selin halk üzerinde yarattığı zarar tarihe geçecek bir mevzuaya döndü.

⁵⁴ Miskaveyh bu olayın 307 (920) vuku bulduğunu söylerken Arîb ve İbnü'l-Cevzi 308 (921) yılında olduğunu ifade etmektedirler (Miskaveyh, 1921, 4/82; Arîb, ts., 77; İbnü'l-Cevzi, 1995, 13/194;). Sûlî ise 307 (920) ve 309 (922) buna benzeyen iki olay'ın arka arka geldiği gibi anlatmaktadır (Sûlî, 1999, 223-224).

Nehrin yarattığı sel bölgeyi tamamen su altında bırakmış, halkın evleri, malları, tarlaları, hayvanları vs. hepsi zarar görmüştü. Kalıcı bir zarar yaratan bu sel sebebiyle yiyecek ürünlerinin fiyatları sürekli yükselmişti. Sûlî *Ahbâru'r-Râzî*'yi yazdığı yılı kastederek o selin yarattığı fiyat artışının o güne kadar sürdüğünü ifade etmiştir (Sûlî, 1935, 106). Siyâsî-askerî nedenlerden dolayı oluşan sel, halkın ve devletin kasasını yok eden bir tufana dönmüştü.

329 (941) yılında da yiyecek ürünlerinin fiyatı yükseldi. Bir kür buğday 130 veya 160 dinara satıldı. Yükselen yiyecek fiyatlarına dayanamayan halk ölüme terk edildi. Ölenler toplu bir şekilde kabirlerde defnedildi. Keza hırsızlıklar ve kötülükler de çoğaldı (Hemedânî, ts., 325; İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/6; Dûrî, 1995, 266). İbnü'l-Cevzî'ye göre bu dönemde yiyecek ürünlerinin fiyatları fahiş bir şekilde artarken ev, bina, mücevher gibi kıymetli eşyalar değer kaybetmiş, dinarlarla satılması gereken şeyler birkaç dirheme satılmaya başlamıştı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/6). Böylece halkın elinde avucunda ne varsa yok olmuştu. Yok olan sadece halk değil devletti.

331 (943) yılında da benzer bir şekilde yiyecek fiyatları yükseldi. Yoksul aileler yemek alamaz oldular. Açlıktan birçok insan hayatını kaybetti. Halk yiyecek bulamadığı için ölü hayvanları ve böcekleri para ile satın alıp yemek zorunda kaldı. Giderek kötüleşen gelişmeler nedeniyle imkânı olan bazı insanlar başkent Bağdat'tan kaçarak İhşidîler'in hâkimiyetindeki Şam ve Mısır'a göçetti (Hemedânî, ts., 339; İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/27). Bağdat artık tam anlamıyla yaşanılmaz bir şehre dönmüştü.

BÖLÜM 3: HİLAFET MERKEZİNİN BAĞDAT'A TAŞINMASINDAN BÜVEYHÎLER'İN HÂKİMİYET KURMASINA KADAR YAŞANAN İÇTİMÂÎ GELİŞMELER

Bir toplumun içtimâî hayatını araştırmak o toplumun yaşantısını, değişimini ve bu değişimin hangi yöne doğru gerçekleştiğini araştırmak demektir. Bu tanıma göre dönemin Abbâsî halkının sosyal hayatını araştırmak sadece dönemin halk yaşantısını izlemek yâhut onlar hakkında okumakla yetinmemek demektir. Onların geçmişine bakmak büyük önem arz etmektedir. Bu toplum Emevî öncesi dönemlerde Arap kültürünün baskın olduğu Medine dönemini görmüş ardından Emevîlerin başkenti Şam'a taşınmasıyla Doğu Roma toplumlarının dilleri, kültürleri ve düşüncelerinin etkisi altında kalmıştır. Abbâsîler'in devlet merkezini Bağdat olarak belirlemesi ile de Sâsânî toplumunun dilinden, kültüründen ve düşüncesinden etkilenmiştir. Keza zikredilen üç kültür dışında Abbâsî halkının sosyal yaşantısını etkileyen başka toplumların olduğu da bilinmektedir. Dolayısıyla, Abbâsî Devleti'nin içtimâî hayatını araştırmak çeşitli dinlere, ırklara, kabilelere, renklere, kültürlere, kökenlere, tutumlara ve sosyal yapıya sahip olan bir toplumun yaşantısını, değişimlerini ve onların bu değişiminin hangi yöne doğru devinim gösterdiğinin incelenmesi demektir. Zira Abbâsî coğrafyası hâkimiyetindeki toprakların genişliği nedeniyle birçok toplumu bünyesinde barındırmaktadır. Barındırdığı bu toplumlar nedeniyle, Abbâsî halkının farklı sosyo-kültürel yapılara ve toplumsal davranışlara sahip olması tabîî bir neticedir. Sonuçta ortaya çıkan bu yapı Abbâsî halkının sosyal hayatını hem zengin hem de sürekli değişime mahkûm kılan bir görünümdür.

Bu çeşitlilik ve farklılıklara rağmen Abbâsî halkı, bütünlük arzeden güzel ve rengârenk bir toplumsal hayat ortaya çıkartmıştır. Fakat unutulmaması gereken önemli bir husus da toplumda bütünlüğün sağlanması için halkın birbirini kabullenmesi kadar toplum önderlerinin kararlılığının da ehemmiyet arz ettiğidir. Çünkü dönemin filozoflarından Fârâbî'nin de söylediği gibi toplumun sosyo-kültürel değişiminin doğru hedefe yönlendirilmesi aslında önderlerin onları erdemliliğe doğru yöneltmesine bağlıdır. Toplum, doğası gereği değişen, sürekli yeni şekil alan bir yapıdır. Ancak bu değişim halkın başında güçlü, erdemli, halkın iyiliğini düşünen, onları ortak hedeflere ve mükemmelliğe doğru yönelten bir lider olduğunda gerçekleşmektedir. Bu erdemli önder

kendisinin ve halkın erdemli bir sosyal hayata ulaşması için yol gösterecektir (Fârâbî, 1991, 43).

Daha sonraki dönemde yaşamış âlimlerden İbn Haldûn da toplumun gelişimi ve değişimi hakkında bilgi verirken bu değişimin yapıcı olması için bir ana kuvvetin olması gerektiğini vurgulamaktadır. İbn Haldûn'un kastettiği ana kuvvet toplumun bir öndere veya lidere sahip olması demektir (İbn Haldûn, 1958, 137-138). Dolayısıyla Abbâsî Devleti'nin sosyal hayatı söz konusu olunca ana kuvvet yâhut önder, halife veya halifenin yetki verdiği birisi olmaktadır. Bu bağlamda Abbâsî halkının içtimâî hayatını araştırırken ister istemez bu iki etken üzerinden anlatmak yerinde olacaktır.

Abbâsî Devleti, kuruluşundan itibaren birçok kargaşa ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kaosların yarattığı değişimlere rağmen, zengin kültürlerle sahip toplulukları bir arada tutmayı başarmıştır. Pek çok zengin kültüre ve yapıya sahip olan halk, Abbâsî Devleti'nin uyguladığı siyâsî ve ideolojik nedenlerden dolayı zaman zaman birbirlerine kırılıp çatışma içine girmiş olsa da oldukça uzun bir süre barış içinde beraberce bir bütünlüğü temsil eden bir hayat sürdürebilmişlerdir (Kennedy, 2015, 174-175).

Özellikle Abbâsî Devleti'nin asıl kurucusu ve devletin ikinci halifesi olan Halife Mansûr'un çeşitli sosyo-politik yapılara uygun bir şekilleniş bina etmek için önemli bir çabasının olduğu aşîkârdır. O merkezî güce yâhut halifeye bağlı toplumsal bir hayat kurma düşüncesinin öncüsüdür. Abbâsî Devleti'nden önceki dönemlerde merkeze bağlılık mevcut olsa da, Abbâsî halkı söz konusu olunca kendisinin bu düşüncenin asıl kurucusu olduğu anlaşılmaktadır. Onun kurmak istediği toplumsal hayat, bina ettiği başkent Bağdat'a benzemektedir. Nasıl ki inşa ettiği başkent, ortasında halife sarayı ve etrafında halkın evlerinin bulunduğu dairesel bir yapı ise, bina etmeye çalıştığı toplumun merkezinde de halifenin yâhut merkezî gücün hâkimiyeti bulunmaktadır. Halife Mansûr farklı kültürlerle açık olma ve onları kabullenme gücünü göstermesiyle merkezden dışa doğru yayımlanan bir sosyal hayat felsefesini ortaya koymuştur. Onun yabancı dillerde yazılan eserlerden Yunanca, Grekçe, Pehlevîce, Farsça, Süryânîce eserleri Arapçaya çevirerek topluma kazandırması; Batlamyus, Öklides, Aristoteles gibi düşünürlerin düşüncelerini insanlara okutması halifenin kararlılığını göstermektedir. Keza döneminde mevâlîlere ve gulâmlara ilk kez sarayda çalışma hakkının tanınması onun bütünlüğü temsil eden bir sosyal hayat kurmak için ne kadar önemli adım attığını

göstermektedir. Halifenin dışı açık bütünü kapsayıcı toplumsal düşüncelere sahip olması halkın beraber yaşama duygusunu fazlasıyla pekiştirmiştir (Mes'ûdî, 2005, 4/250; Gutas, 1998, 17-29; Bozkurt, 2002, 98).

Halife Mansûr'dan sonraki halifelerin de bu düşünceyi devam ettirmesi Abbâsî Devleti'nin sosyal hayatının daha da gelişmesini sağlamıştır. Halifeler tüm kültürlerle sahip çıkmalarına karşın sosyal hayatın kendi kontrollerinde olmasını istemişlerdir. Belki de halifelerin düşünürleri, âlimleri sarayda kendi himâyeleri altında tutmak istemelerinin ana nedenlerinden biri budur (Zaman, 1994, 143-154). Benzer bir şekilde Mansûr döneminde Fars kökenli Ebû Müslim'in öldürülmesi, Mehdî döneminde zındıklık mevzularının ortaya çıkarılması, Hârûnürreşîd döneminde Bermekîler'in yok edilmesi ve Me'mûn döneminde Mihne olaylarının ortaya çıkması Abbâsî Devleti'nde sadece toplumsal hayatın merkezden yönetilmediğini, değişimlerin de merkezden yönetildiğini göstermektedir (Gutas, 1998, 76-83; Bozkurt, 2002, 104).

Halife Mansûr'un hadis ve fıkıh âlimi olan İmâm Mâlik'in eseri *el-Muvattâ'ı* halkın sosyo-kültürel değişiminde bir ana çizgi olarak belirleme önerisi, toplumsal dönüşümü yönlendirmenin bir çabasıdır. Fakat eserin sahibi İmâm Mâlik'in bu teklifi reddetmesi, Halife Mansûr'un hayalinin suya düşmesine neden olmuştur (Gutas, 1998, 76-77; Bozkurt, 2016, 64). Keza uzun zaman kendilerine halkı yönetme fırsatı verilen Bermekîler'in, Hârûnürreşîd'in bir gökte iki güneş olmaz diyerek onları yok etmeden önce gerçekleştirdikleri sosyal gelişme, halkın toplumsal hayatının merkezden yönetilen bir hayat olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır (Yıldız, 1992, 517-520). Onların önderlik ettikleri dönemde Bağdat'ın alt yapısını geliştirmesi, tercüme faaliyetlerini teşvik etmesi, yabancı sayılan Yunan, Hint ve Fars eserlerini okutması, birçok âlim ve düşünürün saraydan atıyye alması gibi pek çok faaliyet buna delâlet etmektedir (Gholamreza, 1997, 65).

Abbâsî Devleti'nde neredeyse bütün halkın bir dili, yani Arapçayı konuşması ve zaman içinde oluşan kültür alışverişi nedeniyle kültürlerin yakın olması onların bir bütünlük yakalamasına imkân tanımıştır (Kennedy, 2015, 174). Birkaç siyâsî olayın yarattığı çatışma dışında insanlar memleketin bir ucundan gelip hiçbir sıkıntı yaşamadan diğer ucuna seyahat ediyordu. Yani Kurtuba'dan çıkan bir müslüman kendini yabancı hissetmeden İslâm topraklarının en doğusuna gidebiliyordu. İnsanlar birçok farklılığa

rağmen paylaşacak birçok ortak değer bulmakta ve gittikleri bölgelerde toplumsal yaşantılarında hiçbir yabancılik hissetmeden birbirinin içtimâî faaliyetine katılabilmektedirler. Bu aslında bir takım karışıklıkların yaşanmasına karşın Abbâsî Devleti'nin sosyal başarılarından biri idi. Farklı dinlere, ırklara, toplumlara, mesleklere ve bölgelere mensup insanlar, Abbâsî Devleti'nde rahatlıkla içtimâî hayatlarını sorunsuzca devam ettirmektedirler. Onlar birbirlerine Müslüman, Hristiyan, Yahûdî ve Zerdüş demeden toplumsal hayat ve mutluluğu paylaşmaktaydılar. Araplar, Türkler, Kürtler, Farslar, Deylemliler ve Siyahîler, bu toplumda rahatça yerlerini bulmaktaydı. Keza Sünnîler, Şîîler, Hâşimîler, Tâlibîler kendi inanç ve düşüncelerinin gerektirdiği gibi yaşıyorlardı. Bu gösterişli devletin halkını anlatan bazı yazarlar özellikle de başkent Bağdat halkını anlatan yazarlar şunu ifade etmişlerdir: Bağdat halkı köylerden ve şehirlerden, uzak ve yakın bölgelerden, farklı kültür ve sosyal çevreden gelen insanlardan oluşuyordu. Onların sahip olduğu bu farklılık ve zenginlikten dolayı onlardan daha ahlâklı, daha anlayışlı, daha bilgili, daha geniş görüşlü, daha uyanık hiçbir toplum görülmemektedir. Bağdat'ta yaşayan insanlar çok maharetli, çeşitli tecrübeler ve mesleklere sahip bir halktan oluşmaktaydı (Mikail, ts., 322-331).

Benzer bir şekilde Hatîb el-Bağdâdî de Bağdat'ı ve halkını anlatırken şunları ifade eder: “Bağdat'ın yüceliği bakımından ona yaklaşan başka şehir görülmez, onun muazzam haline de okur yazar halkının sayısına da avâm olsun havâs olsun insanların onur duyarlılığına da binaların, evlerin, sokakların ve caddelerin çokluğuna da mahallelerin, marketlerin, mescitlerin, hamamların ve Bağdat'a gelip yaşayan insanların oranına da benzer başka bir şehir ve halk yoktur (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/346-358). Bağdatlı âlimlerden biri olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî de (öl. 414/1023) bir seferinde İsfahân sarayına gittiğinde Bağdat hakkında sorulunca, Bağdat sevdasını anlattıklarıyla belli ederek başkent Bağdat halkının özellikleri ve yaşayışları hakkında birtakım bilgiler sunmuştu. O, Bağdat halkının farklı sınıflara mensup zengin bir yaşam tarzına sahip olduğunu, insanların zerafetini, konuşmalarındaki kibarlığını, yemeklerindeki ve içeceklerindeki çeşitliliğini, Dicle Nehri'nin kenarlarında yaptıkları binaların ve köşklerin güzelliğini ve Bağdat'ta her gün yükselen şarkıların sesini, neylerin uğultusunu ve namaz için okunan ezanların hoş sadâsını zikrederek Bağdat'taki sosyal hayatın çeşitliliğini resmetmişti (Tevhîdî, 1997, 5-6). Bu gibi sözler diğer Abbâsî şehirleri için de geçerli idi. Fakat Bağdat'ın Abbâsî Devleti'nin uzun yıllardır başkenti

olması onun çeşitli özelliklere sahip insanları barındırması bu insanları birleştirmesinden başka diğer bölgelere kıyasla sosyal ve kültürel bakımdan daha zengin kılmaktaydı. İnsan sermayesi bakımından da pek çok âlimi, edebiyatçıyı, sanatçıyı, filozofu, müzisyeni, farklı dinlere mensup insanı konuk etmekteydi (Mikail, ts., 322-331).

Fakat Abbâsî Devleti'nin sürekli siyâsî mevzulardan dolayı karışması halkın sosyal hayatını ve bütünleşme gücünü zorlaştırmıştı. Çok erken dönemde Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mevzuundan dolayı alevlenen siyâsî çatışmalar toplumda derin çatlaklar ortaya çıkmasına neden olmuştu. Halk birliktelik içinde yaşarken, bu olaylardan sonra sosyal farklılıklara dayanan ayrılıklar baş göstermişti. Arabî veya Horasânî konusunun açılmasıyla insanlar birbirlerine farklı isimlerle tanımlamaya başlamışlardı. Halk arasında pek çok ayrılık ortaya çıkmıştı. Böylece beraber yaşayan insanlar birbirinin düşmanı oldu. Daha önce pekçok toplumun bir araya gelmesiyle zenginliğe kavuşan Abbâsî Devleti'nde bilhassa Bağdat'ta fakirleşme ve gelir azalması başladı. Ticaret ürünlerinin bile Bağdat'a gelmesinin hızı kesildi. Fiyatlar yükseldi, birçok insan Bağdat'tan göç etti. Bu kargaşalarda insanlar zarar gördüğü gibi binalar, caddeler, sokaklar, tarlalar da zarar gördü. Cennet gibi olan Bağdat harabeye döndü. Halkın birbiriyle entegre olmasını sağlayan birçok sosyal faaliyet bozuldu. Halife Me'mûn'un vefat etmesi ve ardından kardeşi Mu'tasım'ın 218 (833) yılında halife olarak belirlenmesi daha önce azalan tahammülsüzlüğün dibe vurmasını sağlamıştı. Özellikle onun, askerî gücünü kuvvetlendirmek için Türkler'i Bağdat'a getirtmesi var olan Arap-Horasânî çekişmesine Türk hamlesini de ekleyerek durumu daha da fenalaştırmıştı. Onun başkenti Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşınması ise halkın sosyo-kültürel yapısının bir değişim geçirmesini sağlamıştı. Bundan sonra Abbâsî Devleti sakinleşmeyi bilmeyen Sâmerrâ'daki siyâsî sürece girdi. Bu durum Abbâsî halkının sosyal hayatını daha da kötüleştirdi. Aslında bu siyâsî değişim ve kargaşa birbirini takip ederken, yukarıda zikredilen sosyal hayat değişimindeki ana kuvveti yâhut liderlik rolünü yeniden hatırlamakta fayda var. Çünkü devlette siyâsî liderlerin, yani güç odaklarının değişmesi aslında toplumsal hayatta da ana kuvvetin değişmesi demektir.

Abbâsî Devleti'nde arka arkaya gelen bu olaylardan dolayı daha önce var olan düzenli sosyal yapı altüst olmuştu. Devlette bulunan sosyal yapının bozulması kitleler

arasındaki bütünleşme duygularının da azalmasına neden oldu. Daha önce birlik olup bir bütünlüğü temsil eden kitleler kendi başına hareket etmeye başladı. Toplumlar arasında tahammülsüzlük arttığı gibi ideolojik gruplar arasında mesafeler de açılmaya başladı. Benzeri bir şekilde yönetimdekiler ve halk arasında bağlılık tarzları da birbirinden daha da uzaklaşmaya başladı. Sanki bunlar yetmiyormuş gibi daha sonra gelen halife Mütevekkil'in 232 (847) yılında devletin başına geçmesiyle, var olan sosyo-kültürel yapıyı kaldırıp yeni bir yapı kurmaya çalışması durumu daha da kötü hale getirmişti. Yani yepyeni bir askerî birlik kurma, yeni bir başkent oluşturma, bürokratlardan gelen vezirlerin yerine sivil kökenli vezirleri seçme, mihne hâdisesini durdurup Mutezile kökenli kadıları görevden aldırma çabaları halkı bambaşka bir toplumsal hayatın içine doğru sürüklemişti. Nitekim onun bu düşüncelerini gerçekleştirip halkın umduğu yapıya kavuşturmadan öldürülmesi Abbâsî halkını belirsiz bir boşluğa itmişti. Halk ne eski sosyo-politik yapıda kalabildi ne de yenisine kavuşabildi. Aksine kendini kocaman bir kriz içinde buldu. Bu kriz toplumda tüm yapıların bozulmasına neden oldu. Güçlü ve yön belirten liderlerin bu buhran döneminde ortaya çıkmaması halkın sosyal hayat gelişimini ve değişimini öndersiz yâhut ana kuvvetsiz bırakmıştı.

Sonrasında ise Mu'tez ve Müstaîn (251-252/865-866) arasındaki mücadele Abbâsî Devleti'nin sosyal yapısının daha derin karanlıklara düşmesine yol açmıştı. İki farklı şehirde iki farklı halifenin olması Hârûnürreşîd'in söz ettiği gibi bir gökte iki güneşin olmasına neden oldu. Art arda gelen bu mücadele ve kaoslardan dolayı sosyal sorunlar da çoğalarak artmıştı. Mühtedî döneminde (255-256/869-870) ortaya çıkmaya başlayan uzak bölgelerdeki halkların ayrı bir devlet kurma çabası aslında, bu yeni sürecin tezahürü idi. Daha önce bir bütünlüğü temsil eden Abbâsî Devleti çekici özelliğini kaybetmişti. İnsanlar kendilerine özgü yakın buldukları sosyo-politik yapıları tercih ediyorlardı. Böylece önceden kendisini Abbâsî Devleti'nin vatandaşı olarak gören kişiler kendilerine bir devlet veya bir özerk bölge kurarak merkezî devletten ayrı bir sosyal yapı kurma çabasına girmişlerdi. Tâhirîler (205-259/820-872), Saffârîler (254-290/867-904), Sâmanîler (261-379/874-999), Tolunoğulları (255-292/868-905), Karmatîler (255-578/869-1182) ve Zenc İsyanı (255-269/869-883) gibi birçok isyanın ortaya çıkması Abbâsî Devleti'nin sosyal yapısının bozulduğunu ortaya koyduğu gibi halkın toplumsal hayatının da farklılaşmaya başladığını gösteriyordu. Râfizîler,

Hâricîler, Karmatîler ve İsmailîler gibi kendi ideolojilerine sahip olan bazı gruplar da bu dönemde kendilerini daha bariz bir şekilde göstermeye başlamışlardı.

Mu'temid'in gelişiyle beraber açığa çıkan isyanlar sadece siyâsî yapının bozulduğunu değil aslında devletin sosyal yapısının da bozulmuş olduğunu gösteriyordu. Halkın farklı liderlere, güçlere, mezheplere ve bölge liderlerine dönerek onları sosyal hayatlarının ana kuvveti ve önderleri olarak seçmesi buna delâlet etmektedir. Dönemin tarihçileri ve yazarlarının eserlerinden görüldüğü kadarıyla halk bir kırım dönemi yaşamıştır. Örneğin toplumdaki mezhep ve gruplar hakkında bahis açan Makdisî kendi döneminde Abbâsî halkının yaklaşık yirmi sekiz farklı mezhebe ve birçok cemaate ayrıldığını söylemektedir. Bu dönem, Makdisî'nin zikrettiği zaman bakımından daha geç olsa da Abbâsî Devleti'ndeki düşünce çeşitliliğinin bu kadar veya bundan fazla kitlelere sahip olduğu aşîkârdır (Makdisî, 1991, 37-39). Benzer bir şekilde, dönemin coğrafyacılardan İbn Havkal ve İstahrî tarafından Abbâsî halkının toprakları hakkında yazarken bölgeleri farklı toplumlar üzerinden adlandırıp halkın bu dönemden itibaren parçalandığını gün yüzüne çıkarırlar (İstahrî, 2015, 2-3). Böylece merkezî devlette de toplumdaki sosyal yapılar arasındaki beraberlik ve bütünlük bozulmuştur. Halkın içtimâî hayatı birbirlerinden uzaklaşmıştır. Yönetici kitle ve halk arasındaki mesafe derinleşmeye devam etti. Yöneticiler, zenginler ve yüksek tabakadaki insanların hayat tarzları ile alt sınıfta bulunan halkın yaşam tarzı farklılaşmıştı. Toplumda çeşitli sosyal sorunlar artarken hırsızlar, çeteler, saldırgan bedevîler; nefretler, rekabetler almış başını gitmiş toplumun bütünleşmesini sağlayan tüm unsurlar zayıflayarak yok olmuştu.

Devlet bu gelişen durumu kontrol altına almak amacıyla halifenin yanında askerî faaliyetlerde başarı gösteren Muvaffak'ı askerlerin genel komutanı olarak seçmiştir. Yani daha önce hem yönetimin hem de sosyal gelişmelerin ana kuvveti birken Mu'temid döneminde bu otorite iki lidere paylaştırılmış oldu. Bu kararda devlet aslında bir yandan halkı birbirinden ayıştırmaya çalışan askerî güçleri merkeze yakınlaştırmak istiyor, diğer yandan da sosyal yapının ana kuvveti olan merkezî devleti güçlendirmek istiyordu. Fakat bu iki liderin devletin başına gelmesi ne devletin siyâsî sorunlarındaki ne de devletin sosyal yapısındaki kırılmaları önlemiş oldu. Halkın etnik olarak bölgeler üzerinden ayrılması derinleşerek devam etti. Çünkü uzak bölgelerde devlete başkaldıran bütün isyanların arkasında halkın gücü bulunuyordu. Halk merkezî devletten kopmuş

kendilerine yakın buldukları liderlerin arkasında yer almaya başlamışlardı. Yani sosyal değişimin ana kuvveti olan halife, etkisini kaybetmeye başlamıştı, halk kendilerine yakın buldukları ana kuvveti tercih etmek durumunda kalıyordu. Abbâsî halkının bütünlük hissi azalmış, hatta bitmişti. Halklar eski kimliklerine sarılmaya başlamıştı. Dolayısıyla bu dönemlerde devletin siyasetini bozan olayların bilhassa Mühtedî döneminden sonra görülen olayların siyâsî ve sosyal olaylar olduğu apaçıktır. Devletin alt tabakasında olan insanlar yöneticilerin gösterdikleri yönetim ve hayat tarzlarından rahatsız olup onlara karşı eylemlere başlamışlardı (Waines, 1973, 52).

Mu‘tazîd’in Halifelîğinin İlanında Halkın Sosyal Durumu

Bilindiği gibi Halife Mu‘tazîd devletin başına geldiğinde Abbâsî Devleti’ni sadece siyâsî ve ekonomik sorunlarla değil, toplumsal yaşam şekillerinde de değişime uğrayan bir devlet olarak devraldı. Bu durum hem devleti hem de halkı yıpratmıştı. Devletin yönetimi altında olan topraklar azalmış sadece devlet merkezi yapılacak olan Bağdat’ın etrafındaki bölgeler kalmıştı. Halifenin idaresindeki coğrafya daraldığı gibi halkın sosyal bütünlüğü ve paylaşımı da azalmıştı. Daha önce bir sosyo-kültürel yaşayışa sahip olan halk bu dönemden itibaren tamamen birbirinden ayrılmıştı. Mu‘tazîd’in ilk yıllarında da Bağdat’ın dışındaki bedevîlerin devlete karşı baş kaldırması, Karmatîlerin Sevâd, Kûfe ve Şam bölgelerinde sürekli saldırıya geçmesi, hatta uzak bölgelerde de farklı liderler arasındaki çatışmaların devam etmesi, bu sosyal hayatın hâlâ parçalanarak devam ettiğini göstermekte idi. Buna rağmen, arka arkaya gelen bu sosyal yapılar arasındaki hoşnutsuzluk Halife Mu‘tazîd’in idarenin başına gelmesiyle kısa süreli de olsa soluklanma imkânı buldu. Mes‘ûdî, Halife Mu‘tazîd devletin başına geçtiğinde farklı yapılar arasındaki fitnenin sakinliğe kavuştuğunu söyler. Şehirleri harabeye çeviren yıkımlar yerine şehirlere huzurun geldiğini, uzun zamandır çeşitli bölgelerde devam eden savaşların kesildiğini ifade eder. Fakirlerin hayatını zindana çeviren yemek fiyatlarının ucuzladığını, sürekli karşı karşıya gelen muhalifler arasında uyum sağlandığını ve genel olarak da insanlar arasında şiddetin azaldığını söyler (Mes‘ûdî, 2005, 4/185). Böyle bir sakinliğin geri gelmesi daha önce siyâsî ve ekonomik nedenlerden olumsuz bir şekilde etkilenen sosyal hayatı yeniden canlandırmıştır. Özellikle zengin kültüre ve sosyal yapıya sahip olan Bağdat’ın tekrar başkent olması bile toplumsal hayatın yeniden evrilmesini hızlandırmıştır. Mu‘tazîd’in devletin başına

geldikten sonra Bağdat'ın halini anlatan Yezdicerd b. Mahmâ da bunu söylemektedir. Mu'tazîd döneminde Bağdat yeniden büyümeye ve genişlemeye geçerek başka hiçbir şehre benzemeyen şehir haline dönmüştür. Ne eski bir şehre ne de yeni bir şehre benzemektedir. Hamamları yaklaşık iki yüz bine ulaşmış, mescit ve dökümhaneleri de katbekat artmıştır (Sâbî, 1986, 19).

Bağdat, yeniden devlet merkezi olarak tekrar hayata döndüğünde insanların umudu ve sosyal paylaşımları yeniden canlanmıştı. Birçok meslek sahibi zenginleşmiş ve hayatları değişmişti. Hatta bazı meslek sahibi insanlar siyasetle uğraşan liderler gibi zenginliğe kavuşmuşlardı. Her ne kadar halkın tüm sınıflarında bu durum eşit olmasa da onların halleri Mu'tazîd'in devletin başına gelmesiyle daha iyi oldu. Mu'tazîd'in gelişiyle beraber ortaya çıkan canlanma süreci Müktefî döneminin sonuna kadar devam etti. Bu canlandırma döneminde halifelerin, Abbâsî Devleti'nin ilk liderlerini hatırlatan yönetim ve önderlik örneği sergiledikleri görülmektedir. Yani halife sadece siyâsî bir lider değil aynı zamanda halkın sosyal hayatının ana kuvveti olmayı başarmıştı. Onlar halifeliği tekrar halkın toplumsal hayatının değişimlerinin belirleyicisi olma özelliğini yaşatmışlardı. Bu dönemde halk bilhassa Bağdat'ta yaşayan halk yeniden bir bütünlük kazanmıştı. Bağdat halkı çeşitli kökenlere, dinlere, mezheplere mensup olmalarına rağmen bu dönemde barış içinde yaşamışlardı. Bu dönemi anlatan eserlerde geçen en önemli bilgilerden biri, halkın bu dönemde yılda üç yılbaşı kutlayabilmesidir. Yani onların Nevruz kutlamaları için birbirine su serpebilmeleri, yılbaşı (kalendâs: calender) için dans edebilmeleri ve Müslümanların hicrî yılbaşını da kutlayabilmeleridir. Abbâsî sarayı bu kutlamalar için bütçe de ayırıyordu. 306 (919) yılına ait bir kayıt bunu açık bir şekilde gösterir (Sâbî, 1986, 29). Kutlamaların en güzel tarafı da halkın birçoğunun düşünce ve inanç farketmeksizin bu sevince katılabilmesidir. Keza Abbâsî Devleti'nde âlimler, tüccarlar, astrologlar gibi meslek sahibi insanlar, mesleklerinde çok fazla kısıtlamalara maruz kalmadan görevlerini yapabilmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Abbâsî Devleti'nde halk, tüm farklılıklarına rağmen beraber yaşamayı başardığı gibi pek çok düşünürü de vücuda getirmeyi başarmıştır. Müslüman halkın en önemli düşünürlerinden birçoğu bu dönemde yaşamış ve sonraki nesiller için çok kıymetli eserler bırakmıştır. Örneğin ilk Müslüman siyaset filozofu Fârâbî, İslâm tarihinin en güzide isimlerinden Taberî, Miskeveyh, tabip ve filozof kimliğine sahip Ebû Bekir er-Râzî ve Sinân b. Sâbit

gibi düşünürler, bu dönemde yaşamış halkın sosyo-kültürel yapısına katkı veren insanlar arasında yerlerini almışlardır.

Fakat Halife Müktefi'nin vefatından sonra canlanma dönemi sona ermiştir. On üç yaşında olan halifeye önderlik görevi verilmesi toplumu şaşırtmıştı. Abbâsî Devleti'nin geleneği, merkezî devletin yâhut halifenin halkın sosyo-kültürel yaşamının patronu olma kültürünü zedelenmişti. Âlimlerin, edebiyatçıların, astrologların, düşünürlerin etrafını sardığı halife figürü bitmişti. Sarayda etrafında annelerin, teyzelerin, hadımların, câriyelerin, kahramânların dönüp dolaştığı bir halife halkın başına gelmişti. Toplumun ana kuvveti olması beklenen güçlü bir halifenin devletin başına gelmemesi halkı tedirgin etmişti. On altı yıldır devam eden istikrar bitmiş, gerginlikler tekrar yükselmişti. Fitne ve kargaşa Muktedir ile beraber halkı parçalayarak devam etmişti. Muktedir döneminde siyâsî ve ekonomik istikrarsızlığın yükselmesi, halkın sosyal hayatının da bozulmasına neden olmuştu. Özellikle bu istikrarsız dönemde sürekli halkın bedel ödemesi onların toplumsal bütünlüğünün kırılmasına sebep olmuştu. Onun döneminde devletin güçlendirilmesi için önemli kurumlardan olan vezirlik, kâtiplik, kadılık, beytûlmâl gibi kurumlar bozulmuş toplumdaki önemini kaybetmişti. Toplumda ortaya çıkan yeni yapı halkın sosyal hayatına yön vermeye başlamıştı. Özellikle Hanbelîlerin toplum üzerindeki baskısı fazlasıyla hissedilmeye başlamıştı. Hanbelîlerden korkusu sebebiyle halk ölümlerine bile ağlayamaz olmuştu. Ölülerine ağlamak ve feryat etmek bir kültür olmasına rağmen dine aykırı bir şey yaptıklarını ilan edip onları zor durumda bırakmışlardı. Bu dönemde birçok kiralık katil, feryat edenleri öldürmüştü. Keza Kerbelâ'ya gidip Hz. Hüseyin'in kabrinde ağlayıp yas tutanlar da korkularından oraya gidemez olmuşlardı. Şâfiî mezhebine mensup olanlar camiye gidemez, aykırı düşünen insanlar çarşılarda ürün alıp satamazlardı (Tenûhî, 1995, 2/230-233).

Muktedir'in son dönemlerinde askerî kurum da bozulunca devletin düzeni altüst oldu. Zorba ve feodal yapılar devlete daha da hâkim oldular. Halkın sosyal değişimin önderliği, bu zorba kurumlara kalmıştı. Tenûhî'nin paylaştığı bir rivayete göre bu dönemde bölge liderleri güçlendiği gibi Hanbelî liderlerinden Berbehârî de güçlenerek bu döneme damga vuran kişilerden birisi oldu (Tenûhî, 1995, 2/232-233; İbn Ebû Ya'lâ, ts., 2/44-45). Benzer bir şekilde Hâşimîler, Tâlibîler, Karmatîler, İsmâilîler ve benzeri

gruplar Muktedir'den sonraki dönemlerde daha da güçlenerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin Hanbelî lideri Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî'nin (öl. 329/940-41) çıkardığı birçok hüküm yâhut fikhî anlayış toplumun sosyal hayatını değiştirebilecek mahiyette olan kurallardı. Hatta toplumun bütünleşme kültürüne aykırı halkı parçalara bölerek dağıtan hükümlerdi. Özellikle onun Mu'tezile, Râfizî ve Cehmiyye'ye mensup olanların öldürülmesi gerektiğini söylemesi halkı birbirine düşman kılmıştı (İbn Ebû Ya'lâ, ts., 2/18-45). Keza onun, dönemin tarihçilerden biri olan İbn Cerîr et-Taberî'yi Râfizî ilan etmesi, tarihçinin evde mahsur kalmasına ve cenazesinin bile gizlice kaldırılmasına neden olmuştu (Tenûhî, 1995, 2/233). Anlaşılan Berbehârî de aynı kadere kurban gitmiş Halife Râzî'den saklanmak için kaldığı yerde vefat ederek gecenin ortasında gizlice defnedilmişti (İbn Ebû Ya'lâ, ts., 2/44-45; Tenûhî, 1995, 2/233; Hemedânî, ts., 278; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/159).

Bazı araştırmacılar Hanbelîlerin ortaya çıkışını ve sert politikasını Emevî ve Abbâsî mücadelesine dayandırır. Emevî Devleti'ne sempati duyan birçok bilginin Hanbelî hareketine katılması bunu destekler mahiyettedir. Bu mücadele Me'mûn döneminde Mihne hadisesi altında devam etmiştir. Ele aldığımız dönemde de Hanbelî meselesi olarak önümüze çıkmaktadır. Halife Mu'tazîd onlara karşı mücadelesinde 284 (894) yılında mescitlerde Muâviye'ye lanet okunmasını istemiştir. Fakat Hanbelîlerin halk arasında etkilerinin çok güçlü olması halifenin bu görüşten vazgeçmesine neden olmuştur. Ayrıca halifenin bu isteği, toplumda gerginlik yaratınca devlet bir süre iki kişiden fazla insanın toplu olarak sokaklarda konuşmasını yasaklamıştı. Böylece konunun halkın arasında konuşulmaması sağlanmıştı. Halife Kâhir döneminde de Mûnis'in yardımcısının oğlu Ali b. Yelbak, Muâviye'ye lanet okunmasını istemiştir.⁵⁵ Ali b. Yelbak babasının Mûnis el-Muzaffer'in yardımcısı olması nedeniyle devletin en yetkili kişileri arasında yer almaktaydı. Yöneticilerin bu isteği Hanbelîleri baya sınırlandırmıştı (Miskeveyh, 1921, 4/295-296). Halife Râzî döneminde onların tutumuna karşı halife harekete geçince liderlerinden Berbehârî saklanmak zorunda kaldı. Onların baş lideri olan Berbehârî'nin saklandığı yerde vefat ettiği yukarıda

⁵⁵ Halife Kâhir döneminde Muâviye'ye lanet okunmasının istenmesinin Endülüs Emevîlerine bir cevap olduğu söylenir. Bk. Miskeveyh, 1921, 4/295-296. Çünkü Endülüs Emevîleri 317 (930) yılında daha önce kullandıkları Emîr ismini bırakarak halife unvanını kullanmaya başlamışlardı. Bu anlamda onların liderlerden ilk ismini değiştiren üçüncü Abdurrahman'dır (Mughni, 1990, 31). Fakat Ali b. Yelbak'ın Hanbelîler'e karşı müdahalesinin dış etkidenden daha çok iç etkinlerden dolayı ortaya çıkması yüksek bir olasılıktır.

zikredildi. Dolayısıyla Hanbelî mevzusu bu dönemde halkın sosyal hayatını derinden etkileyen sosyal bir sorundu.

Abbâsî halkı Muktedir'in öldürülmesi ve merkezî devletin önderlik niteliğinin daha da dibe vurmasıyla çözülmeye devam etmişti. Halife Kâhir döneminde yapılan bazı müdahalelere rağmen halkın sosyal hayatı birçok yapının tehdidi altında idi. Karmatîler, Hanbelîler, İsmâilîler dışında Bağdat'tan kaçan Muktedir'in askerî birlikleri de gittikleri her bölge halkının hayatını altüst etmişti. Çiftçilerin tarlalarına ve tüccarların iş yerlerine saldırmaları halkın kaygılarını epeyce artırmıştı. Onların gittikleri bütün bölgelerde vergi toplamaya çalışması halkın sosyo-ekonomik durumunu bozmuştu. Benzer bir şekilde Bağdat'ta bile halkın dertlerinin katlanarak devam etmesi, Halife Kâhir'in bazı müdahaleler yapmasına neden olmuştu. Örneğin Halife Kâhir bazı yol kesici çete elemanlarını yakalayarak ellerini Bağdat'ın ortasında kestirmişti (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/316). Bağdat'ta halkın birliğini engelleyen Hanbelîleri gemilere doldurup Basra'ya göndermişti (Miskeveyh, 1921, 4/295-296; Hemedânî, ts., 278). Keza meyhaneleri kapatmış, eğlence mekanlarında insanları eğlendiren şarkıcı câriyeleri, bay ve bayanları yakalatıp Bağdat'ın dışına göndermişti. Miskeveyh bunların Basra ve Kûfe'ye gönderildiğini söyler (Miskeveyh, 1921, 4/305). Halife Kâhir'in bu müdahaleleri onun daha önceki Abbâsî halifeleri gibi ana kuvvet olma arzusunda olduğunu göstermektedir. Fakat etrafında olan güçler onun o mutlak güce ulaşmasına müsaade etmemişlerdi. Hatta onun bu adımları bazı güçlerin endişeye kapılmasına neden olmuştu. Halife Kâhir halkın sosyal hayatına tam anlamda önderlik edebilecek güce ulaşmadan görevinden alınmıştı.

Halife Kâhir'in yaptığı müdahalelere rağmen Abbâsî toplumsal hayatı giderek bozuldu. Özellikle merkezdeki istikrarsızlık halkı belirsiz ve bulanık bir hayata yönlendirdi. Halk arasında tahammülsüzlük daha da arttı. İnsanlar arasındaki kavga ve çatışmalar gün geçtikçe çoğaldı. Halife Râzî'nin 322 (934) yılında devletin başına geçmesi de huzuru getirmedi. Onun yönetiminde de yöneticiler arasındaki sorunlar halkı zor durumda bıraktı. Halifeliğinin başında hâcibi Muhammed b. Yâkût ve Hârûn b. Garîb arasındaki kavga halkın çok yüksek vergilere maruz kalmasına neden oldu. Hârûn, babasının Şagab'a olan yakınlığına dayanarak Muhammed b. Yâkût'un Halife Râzî'nin hâcibi olarak seçilmesine itiraz etti. Ona göre bir kölenin çocuğu olan Muhammed'e hâciblik

görevinin verilmesi ve zenginleşmesine müsaade edilmesi kabul edilemez bir olaydı. İki liderin bu kavgası, vergi toplama yarışına dönüşünce halk fazlasıyla ezildi. Kavga Hârûn'un öldürülmesiyle sona erdi (Miskeveyh, 1921, 4/349-350).

Halife Râzî döneminde bölge liderlerinin merkezî devletten daha zengin ve güçlü olması sosyal faaliyetleri epey aksatmıştı. Diğer yandan devlet, Bağdat'ta giderek yükselen Hanbelîlerin ve çetelerin zorbalıklarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. Devlet Hanbelîlerin lideri Berbehârî'ye tâbi olan insanların bir yerde iki kişiden fazla toplanmamasını kararlaştırdı (Miskeveyh, 1921, 4/364; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/349). Bu dönemde insanlar arasında ticaret azaldığı için çarşılar gelen ürünler de azalmıştı. 324 (936) yılında Bağdat on beş gün ekmeksiz kaldı. Bir yandan insanlar açlıkla mücadele ederken diğer yandan vebanın ortaya çıkması birçok kişinin vefat etmesine neden oldu (Miskeveyh, 1921, 13/356). Halife Râzî'nin devleti yönetemeyerek emîrû'l-ümerâ İbn Râik'a teslim etmesi yeni bir durum yarattı. Abbâsî Devleti'nin yönetim kültüründe halife siyâsî, ekonomik ve sosyal hayatın mutlak önderi ve ana kuvvetiyken emîrû'l-ümerâ mevzusu bu geleneği tamamen değiştirdi. Halife devlet ile ilgili hiçbir sorumluluğu taşımamaya başladı. Bütün güç emîrû'l-ümerâda idi. Böylece halifenin, değil devletin gücünün merkezî konumunda olmak, bizâtihi varlığı bile sembolik olmuştu. Fakat bu değişim halkın toplumsal yapısına huzur vermek yerine daha çok kan dökülmesine neden oldu. Bölge liderlerinin hepsi bu yeni ortaya çıkan görevi ele geçirmek için birbiriyle savaşılmaya başladı ve toplumsal yaşam altüst oldu. Ardından gelen halifeler de emîrû'l-ümerâların arkasında sembolik bir figür olarak kaldı.

Bu dönemden sonra halkın en büyük kaygısı açlık ve yemek fiyatları oldu. Örneğin 329 (941) yılında Halife Müttakî (940-944) devletin başına geldiğinde halk aşırı yemek fiyatıyla uğraşmakta idi. Yemek fiyatlarından dolayı halkın satın alma gücü yok olmuştu. İbnü'l-Cevzî'ye göre bir kür buğdayın fiyatı yüz otuz dinar oldu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/6). Hemedânî, bir kür fiyatın yüz altmış dinar olduğunu söyler (Hemedânî, ts., 325). İbnü'l-Esîr ise fiyat vermeden yemek fiyatlarının çok pahalı olduğunu ve gayrimenkul malların fiyatlarının ise çok ucuzladığını belirtir (İbnü'l-Esîr, 1987, 7/158). Bu dönemde yemeksizlikten ve hastalıklardan dolayı insanların çoğu hayatlarını kaybetmişlerdi. Bir kabirde sayısız cesetlerin gömüldüğü bir tablo söz konusuydu (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/6; Hemedânî, ts., 325; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/158).

Emîrû'l-ümerâlar döneminde sosyo-politik ve ekonomik durum kötü olsa da daha başarılı bir yönetim sunan Beckem'in vefat etmesi halk için hiç de iyi olmamıştı. Bağdat halkı çete lideri gibi davranan Berîdîler'in eziyeti altında kaldı. Onların Bağdatlılara ve yiyecek ürünlerine koydukları vergi hayatı zindana çevirmişti. Onlara gönül veren Deylemliler ve Bağdat halkı arasındaki tahammülsüzlük yükselerek doruğa ulaşmıştı. Deylemliler'in insanların evlerine kira veya ücret ödemeden girip konaklaması halkın yaralarına tuz basmış gibi oldu. Halkın onlara karşı ayaklanması Bağdat'ı yangın yerine çevirdi. Eylemler ve çatışmalar iyice artmaya başladı (Hemedânî, ts., 332; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/160-163). Böylece Abbâsî Devleti'nde halkın entegre olma fırsatı azalarak kaybolmuştu. Halklar arasındaki nefret arttığı gibi siyah-beyaz, Türk-Deylemî, Müslüman-Gayrimüslim, Farsî-Arabî, Tâlibî-Abbâsî, Şehirli-Bedevî mevzusu devlete hâkim oldu. Sosyal paylaşım azaldı, uyumsuzluk ve karışıklıklar artarak devam etti. Halkın ortak değeri olan ve bütün Abbâsî toplumunu birleştiren değerler, toplumu birleştiren değil de halkı ayrıştıran unsurlar haline geldi. Abbâsî halkının yemesi içmesi, evleri mahallesi, kutladıkları şenlikler ve kutlama tarzları birbirlerine zıt oldu. Bir bölgedeki insanlar bolluk içinde yaşarken diğer bölgedeki kişiler yoksulluktan dolayı ya hırsızlığa ya da ölüme terkedilmiş oldu. Daha önce bulunduğu coğrafi ve stratejik konumu ile dünyanın gözbebeği olan Bağdat, çetelerin oyun sahasına dönüştü. Bağdat, artarak devam eden açlık, hastalık, ölüm, fahiş yiyecek fiyatları ve yüksek vergiler altında ezildi. 331 (943) yılında maddî gücü olan insanların Bağdat'tan göç etmesi hayatın ne kadar zorlandığını göstermekteydi. Bu zengin adamlar Şam ve Mısır bölgesine göç etmişlerdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/27). 334 yılında Halife Müstekfi (333-334/944-946) seçildiğinde Bağdat halkı yol kesici çetelerin lideri İbn Ebû Ali'nin saldırılarına maruz kalmıştı. İbn Ebû Ali Bağdat'ı hedef alarak çetelerinin eşliğinde Bağdat'a gelmişti. Onun yarattığı tehlike halkın ayaklanıp ona karşı silahlanmasıyla bertaraf edilebildi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 14/42). Abbâsî Devleti'nin güçsüzlüğü ve halkın sosyal hayatına yapıcı bir önderlik yapma zaafı Büveyhîlerin devletin başına gelmesine kadar devam etti.

Bu bilgilere ilave olarak Abbâsî halkının o dönemki içtimâî hayatını anlatırken tüm bölgeleri incelemek yerine özellikle Bağdat'ta yaşayan halkın hayatını ele alarak konuyu aydınlatmaya çalışmak uygun olacaktır. Bağdat'taki insanların merkeze alınmasının nedeni ise, başkentten uzak bölgelerde yaşayan insanların merkeze yakın

olan insanlara nazaran daha farklı bir yaşama sahip olmalarıdır. Zira onların kendi bölgelerindeki yönetim sistemi, siyâsî yapı, fırsatlar ve sorunlar farklılık arz etmektedir. Örneğin Bağdat'ta kargaşanın çoğaldığı dönemlerde, yönetim emîrû'l-ümerâların elinde olduğu dönemlerde hırsızlar ve yol kesiciler halka kâbus yaşatırken, Hâricîlerin kontrolünde olan bölgelerde uygulanan katı cezalardan dolayı hırsızlık ve yol kesicilik söz konusu değildi. Keza merkezdeki insanların içtimâî hayatını incelerken onların hayat tarzlarının bu dönemde devletin siyâsî ve ekonomik durumundan ne kadar etkilendiğini görme noktasında konumuzu anlama bakımından katkı sağlayıcı olacaktır.

Bu bölüm daha önce siyâsî ve iktisâdî hayat hakkında bilgi verirken yapılandan farklı olarak konu birden fazla kısma bölünerek ele alınacaktır. Öncelikle bu dönemdeki toplumun içtimâî hayatının genel tablosuna dair bir çerçeve oluşturulacaktır. Ondan sonra halk arasında oluşan sınıflar ele alınarak, bu sınıflar arasındaki sosyal hayat farklılıkları gösterilmeye çalışılacaktır.

Abbâsî halkı arasında belli bir sınıflandırmanın olmadığı apaçıktır. Fakat konuyu basitleştirmek amacıyla toplumu belli sınıflara ayırmak yerinde olacaktır. Nitekim klasik dönem yazarları halkın siyâsî ve iktisâdî hayatını ele alırken toplumu sınıflara ayırmazlar. Buna rağmen günümüzde bazı yazarlar içtimâî hayatı ele alırken Abbâsî halkını iki sınıfa ayırırlar. Örneğin Corcî Zeydân, Abbâsî halkını ikiye ayırır. Ona göre toplum hâs sınıf ve âmme sınıf olarak ikiye bölünmektedir. Hâs sınıf, halife ve ailesi, devlet erbabı, saray erbabı gibi gruplardan oluşmaktadır. Bu sınıfa ek olarak tâbi-i hâs (seçilmiş sınıfa bağlı) diye belirttiği bir grup insanı zikretmektedir ve askerleri, hâdimleri seçilmiş sınıflara hizmet sunan insanlar arasında saymaktadır. İkinci sınıf ise âmme (halk) sınıfıdır. Bunlar da üst sınıfta bulunan hâssa yakın olan insanlardır. Bunlar güzel sanatlarla uğraşanlar, şiir ve edebiyat âlimleri, şarkıcılar ve üstün yeteneklere sahip insanlar, bu grup altında zikredilmektedir. İkinci sınıfın son grubu ise salt, belli bir zanaat sahibi olmayan insanlardan oluşmaktadır (Corcî Zeydân, 2012, 25-27). İhsan Arslan da toplumun bu dönemde hâssa ve âmme tabakalarına ayrıldığını söylemektedir. Ona göre bu iki grubun altında da başka alt tabakalar bulunmaktadır. O hâssa tabakasının halife, ailesi, devlet adamları ve Hâşimîlerden oluştuğunu söylemektedir. Âmme tabakasının ise çoğunluğu teşkil eden alt sınıftaki insanlardan oluştuğunu ifade etmektedir. Saray girişinde hâssa tabakası özel kapı kullanırken âmme tabakası genel

kapıyı kullanırlardı (Arslan, 2011, 124-125). Arslan, bu görüşünü genel anlamda kabul gören bir görüş olarak aktarmaktadır.

Konuyu daha anlaşılır hale getirmek için Corcî Zeydân'dan ve İhsan Arslan'dan daha farklı olarak ele alınan dönemdeki Abbâsî toplumunu üç sınıfa ayırmak yerinde olacaktır. Çünkü toplumu gruplara bölüp sınıflar üzerinden bu konuyu ele almak daha sistematik, kapsayıcı ve düzenli olacaktır. Böylece Abbâsî Devleti'nin sosyal yapısında yer alan grupların nasıl bir sosyal hayat sergiledikleri yansıtılacaktır. Bu dönemde ortaya çıkan siyâsî ve ekonomik sorunlar nedeniyle sınıflar arasında geçişler çok hızlı olsa da konuyu sınıflar üzerinden anlatmak daha pratik ve kolaylaştırıcıdır. Hem yazarın konuyu anlatması için yol sunar hem de okuyucunun konuyu anlaması ve bütün çerçeveyi görmesi için bir şablon oluşturur. Fakat böyle geniş bir konuyu dar sınıflara indirgemek ve bu çerçeve üzerinden anlatmak bazen de önemli noktaların aralarda kaybolmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla böyle bir riskin oluşmaması için paylaşılan bilgiler olabildiğince kapsayıcı ve aydınlatıcı tutulmaya gayret edilecektir. Lâkin bu dönemin içtimâî hayatı ele alınırken kıyafet, yemek, bayram kutlamaları ve benzeri sosyal hayat görünümleri çalışmayı haddinden fazla uzatacağı için detaylı bir şekilde irdelenmeyecektir. Çünkü içtimâî hayat ile alakalı bütün konuları incelemek, bu çalışmanın bir parçası olmaktan öte kendi başına bir inceleme alanıdır. Bu da çalışmamız açısından bir dengesizlik ve amaç dışı bir sonuç doğurmasına neden olacaktır. Dolayısıyla toplumun üst sınıflarından başlayarak içtimâî hayatları hakkında genel bilgiler sunulacaktır. Böylece Abbâsî halkının ele alınan dönemdeki içtimâî hayatının, Büveyhî hâkimiyetine giden süreci besleyip beslemediği ortaya çıkmış olacaktır.

3.1. Sosyal Hayatta Üst Sınıf

Üst sınıf ve yönetici grupla kastedilen Hilâl es-Sâbî'nin *Rûsûm* adlı eserine göre halife, akrabaları, çocukları, vezirleri, valileri, âmirleri, usta kâtipleri, zenginleri, eşrafi ve komutanlarıdır (Sâbî, 1986, 21). Bunlarla başlamamızın nedeni de bu dönemin toplum hayat tarzının çitasını belirleyen insanların onlar olmasıdır. Dönemin moda akışını etkileyen onlardır. Elllerinde birçok maddî imkânın olması onlara bu ayrıcalığı tanımaktadır. Yine Hilâl'in örnekleri üzerinden giderek bu sınıftaki insanların sosyal hayatını anlatmak yerinde olacaktır. Hilâl'in kayıtları onların o dönemdeki tahmini

sayısının yani sadece Bağdat'ta yaşayanların sayısının elli binden fazla olabileceğini ortaya koymaktadır. Bağdat'ta bulunan hamamlardan bahseden Hilâl bu yüksek tabakada bulunan insanların tahmini sayılarını da vermiştir. Buna ilave olarak onların evlerinde bulunan hamamlardan da bilgi vermektedir. Onların hayatlarının daha şaşalı olmalarına istinaden evlerinde ve köşklerinde de ya bir hamam ya da birden fazla hamam bulunabileceğini ifade etmektedir (Sâbî, 1986, 20-21). Bu insanların aslında o dönemin en yüksek servet sahibi ve en fazla para harcama kapasitesine sahip insanları olduğunu farz edersek onların sadece hamamlarının değil evlerinin de birden fazla olabileceğini düşünebiliriz. Elli binden fazla insanın iki üç köşke sahip olması Bağdat'ın âdeti köşklerle ve malikânelerle dolu bir şehir olduğunu göstermektedir. Birçok kayıta da görüldüğü gibi özellikle hem Fırat hem de Dicle kıyılarında birçok köşk bulunduğu açıktır. Ayrıca fakirlerin yaşadığı Bâbü'l-Murâbit gibi mahallelerde zengin semtlerin ortaya çıkmasının nedeni yüksek harcamaya sahip olan insanların bu bölgelerde köşkler inşa etmeleri olabilir. Bu insanların bir kısmı sarayda diğer kısmı da köşklere yaşıyordu. Halife ve yakınları sarayda yaşarken vezirler, valiler, âmirler, komutanlar, yöneticiler, zengin adamlar özel köşklerinde hayatlarını sürdürüyordu. Bu köşkların bazıları kendi imkânlarıyla inşa edilmiş ve bazıları devlet tarafından yapılmıştı. Çünkü devlet zengin olup mirasçısı olmayan insanların evlerini ve köşklarını kendi zimmetine aldığı gibi bazı liderlerin evlerine ve köşklarına de el koymaktaydı. El konulan bu evler ve miras olarak kalan köşklar daha sonra devletin en önemli liderlerinin ve yöneticilerinin konakları olmuştur. Örneğin, Halife Mu'taz'ın, devlet merkezini Bağdat'a çevirdiğinde taşındığı ve sonraları Hasenî Sarayı⁵⁶ olarak bilenen köşk daha

⁵⁶ Hasenî Köşkü yâhut Sarayı aslında Hârûnürreşîd'in veziri olan Yahya b. Bermek'in oğlu Ca'fer'in kendisi için bina ettiği bir köşktü ve asıl adı da Ca'ferî Köşkü idi. Fakat halifenin en yakın arkadaşlarından biri olan Ca'fer, köşkün inşası bitince halifenin oğlu Me'mûn'a armağan etmek zorunda kaldı. Böylece köşkün adı Me'mûn Köşkü oldu. Köşk Me'mûn'un adını taşmasına rağmen Ca'fer'in vefatına kadar onun evi oldu. Ca'fer'in vefatından sonra buraya yerleşen Me'mûn onu resmî konağı haline getirdi. Ondan sonra köşkün bulunduğu arazide atların yarıştığı ve bazen de polo (çevgen) oyununun oynandığı Meydan adlı bir saha yapıldı. Onun yanına yaban havanlarının beslendiği bir yer ilave edildi. Me'mûn doğu görevi için çıktıktan sonra bir süre bu köşk boş kaldı. Emîn ve Me'mûn savaşından sonra Me'mûn'un veziri Hasan b. Sehl buraya yerleşti. Vezir, Halife Me'mûn'un Bağdat'a dönmesine kadar burada kaldı. Halife Me'mûn Bağdat'a döndüğünde vezir Hasan b. Sehl'in konakladığı bu köşkü ona bırakıp kendisi Bağdat'ın batısında Huld sarayına yerleşti. Böylece Hasan b. Sehl, Me'mûn köşkünde kalmaya devam etti. Fakat Halife Me'mûn vezirin kızı Bûrân ile evlendikten sonra pederine Me'mûn köşkünü hediye etti. Böylece köşkün adı değişti ve Hasan Köşkü oldu. Vezir Hasan da belli bir süre bu köşte konakladıktan sonra kızına armağan etti. Halife Me'mûn'dan sonra halife olan Mu'tasım'ın da Sâmerrâ'ya geçmeden önce bu köşte kaldığı söylenir. Halifelerin merkezi Sâmerrâ'ya değiştirildikten sonra Bûrân uzun yıllar bu köşte kalmıştır (Le Strange, 2017, 243-246; Yılmaz, 2020, 288-290).

önce devlet memurlarından Hasan b. Sehl'in kaldığı vefatından sonra da kızı Bûrân'ın oturduğu devlet köşklerinden biri olarak bilinmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/335; Hatîb el Bağdâdî, 2001, 1/416; İbnü'l-Cevzî, 1342, 15; Le Strange, 2017, 243-244; Yılmaz, 2020, 290-291). Benzer bir şekilde Muharrem Köşkü'nü⁵⁷ ilk bina edenin Mühtedî ve Mu'temid dönemlerinde vezirlik yapan Süleyman b. Vehb olduğu onun vefatından sonra köşkün vezirlerin köşkü (Dârü'l-vizâra) adıyla anıldığı ifade edilmektedir (Sâbî, 1986, 13). Dolayısıyla bu dönemlerde halifeler sarayda bulunurken bilhassa birçok yönetici, âmil, âmir, kâtip ve zengin Bağdat'ın en güzel yerlerinde onların siyâsî, idarî ve malî mevkilerine uygun köşklere yaşamakta idi. Özellikle nehirlerin kıyılarında bilhassa Dicle'nin iki kenarında Bağdat'ın en güzel, şahane köşkleriyle süslü mahallelerin ortaya çıktığı söylenir (Sâmerrâî, 2019, 15-32). Ayrıca eski halifelerden Mu'tasım ve Me'mûn'un bazı köşklarinin, bazı Hâşimîlerin evlerinin, Vehb ailesinin ve yönetime yakın birçok insanın evlerinin bulunduğu Dicle'nin doğusu ise bambaşka güzelliğe sahipti (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/415). Bu köşkların birçoğu bulunduğu yerlerin mükemmelliği, binanın yapımının güzelliği ve köşkün içinde bulunan eşyaların kalitesiyle şaşıla bir yaşam tarzının görünümünü teşkil etmekteydi.

Ayrıca onlar, bir yandan saraylarının ve köşklarinin görkemli olmasını isterken bir yandan da sürekli yeni köşklar bina etme arzusunu taşıyorlardı. Bu dönemde saray ve köşk inşa edilmesinin çok yaygınlaştığı Bağdat gibi şehirlerin çok fazla genişlemesiyle belli olmaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan bazı siyâsî nedenlerden dolayı şehre yerleşen insanların sayısının artması ve daha önce köylerde yaşayan insanların birçoğunun şehir merkezlerine göç etmesi şehirlerin genişlemesini sağlayan önemli faktörlerdendi. Dönemin sonlarında küçülse de dönemin başlarında bilhassa Mu'tazîd döneminde Bağdat'ın ne kadar genişlediği konusunda daha önce bilgi verilmişti. Sarayda yaşamış bir müellif olan Yezdicerd'in kayıtları bu dönemde şehir nüfusunun arttığını göstermesi bakımından önem arz eder. Müellife göre Bağdat o kadar büyüdü ki şehirde bulunan hamamlar en az iki yüz bin, mescit ve dökümhaneler ise bundan kat be kat fazla idi (Sâbî, 1986, 18-19; Mikail, ts., 329-330). Yezdicerd'in verdiği bu bilgilerle Bağdat'taki nüfusu kestirmek kolay değilse de şehrin epeyce kalabalık olduğu anlaşıyor. Bu dönemde bir hamamın kaç kişi veya kaç eve hizmet ettiğini bilmeden şehrin nüfusunu

⁵⁷ Muharrem Köşkü Dicle'nin doğu kıyısında Muharrem kapısının yakınlarında yapıldığı için böyle adlandırılmıştır.

ve evlerin sayısını net bir şekilde bilmek kolay değildir. Ayrıca bazı yazarlar Yazdicerd'in verdiği hamam sayılarının çok fazla olduğunu düşünerek gerçek sayının bunun altında olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre Mu'tazid döneminde Bağdat'ta hamam sayısı altmış bin civarında olmalıdır (Sâbi, 1986, 19; İbnü'l-Cevzî, 1342, 24; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/439).

Şehirlerin genişlemesi konusunda alt ve orta gelir insanların şehre göç etmelerinin payı olduğu gibi zenginlerin ve yönetici kısmın birçok köşk inşa etmelerinin de payı olduğu açıktır. Örneğin; Vezir Hâmid b. Abbâs yüz bin dinar harçayarak Bağdat'ta güzel bir köşk inşa etmişti. Nûre adı ile bilinen köşkü güzel bir şekilde inşa eden vezir, salonların iç kısımlarını perdelerle süslemiş ve Horasan kilimleriyle kapladıktan sonra halife Muktedir'e hediye etmişti (Zübeyr, 1959, 60). Halifelerin ve yöneticilerin saraylarını veya köşklerini, Dicle'nin doğusunda yapması şehrin, o tarafa genişlemesine imkân tanıdı. Özellikle halife Mu'tazid'in Hasenî Sarayı'nı genişletmesinden sonra sarayının yanında tüccarların çarşılarını bina etmesini istemesi şehrin o tarafa kaymasına neden oldu. Birçok yazarın görüşüne göre, halifenin isteği alt sınıftaki insanları şaşırtmış ve korkutmuştu. Bunu fark eden halife insanların isteklerine göre kararlarını vermelerini vurgulamış ve sözlerini de kazanç isteyen her kimse çarşısını saray tarafına bina etsin sözüyle değiştirmişti. Fakat halifenin sözü birçok insanı ne kadar şaşırtmış olsa da Bağdat şehri Dicle Nehri'nin doğusuna genişlemesini sürdürdü. Aslında bu örnek yüksek sınıflarda olan insanların yaşam tarzının şehrin yapısını ve halkın tercihlerini yönlendirdiğini de göstermektedir. Çünkü halifenin sarayını Bağdat'ın doğusunda inşa etmesi ve yanında da bir çarşı yapılması için bir çağrıda bulunması, halkın o tarafa doğru gelmesini sağlamıştı. Hatta Cuma günlerini de insanların namazlarını sarayının sahasında kılması için sarayının bahçesini namazgâha yâhut mescide⁵⁸ çevirmesi halkın orada toplanmasını sağlamıştı (İbnü'l-Cevzî, 1342, 21; Sa'd Fehmî, 1993, 332). Neticede Bağdat şehrinin doğu tarafında daha fazla genişleme oldu. Dolayısıyla bu dönemde yöneticilerin saray ve köşk yaptırma çabalarını anlatırken Mu'tazid'in inşa ettirdiği sarayla başlamak, yüksek tabakadaki insanların evlerini ve binalarını anlama

⁵⁸ Halife Mu'tazid'in, sarayını Cuma günleri insanlara açması ve sarayın bahçesinde Cuma namazının kılınması sarayı Bağdat'ın üçüncü namazgâhı yapmıştı. Mu'tazid'in vefatından sonra halife Muktefi sarayın içinde mescit yaptı ve insanlar ondan sonra sarayda cumalarını kılmış oldu (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/429).

konusunda yardımcı olacaktır. Sonuçta bu insanların evleri boyutuyla ve genişliğiyle farklı olsa da yapı tarzları ve zevkleri birbirine benzemektedir.

Halife Mu‘tazîd Hasenî Köşkü’ne yerleştikten sonra çevresinde bulunan bazı ıssız yerleri ve toprakları mülkiyetine geçirerek köşkün sahasını genişletme çabasına girmişti. El koyduğu bu sahanın etrafını duvarlarla çeviren halife bu arazileri büyük ve çok geniş bir saray için tahsis etmişti (İbnü’l-Cevzî, 1342, 15; Yılmaz, 2020, 293). Saray bina etme düşkünlüğü ile bilinen Halife Mu‘tazîd, daha sonra Hasenî Köşkü’nün yanında başka köşkler de inşa etmeye devam etmişti (İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/335). Taç Köşkü’nü yarıda bırakıp iki mil uzaklıkta Süreyyâ⁵⁹ adıyla bilinen bir başka köşkü Hasenî Sarayı’nın yanında inşa eden halife, inşası bittikten sonra köşke taşınarak burada konaklamaya karar verdi. İki köşkün sahasını birbirine birleştiren halife yer altından da tünel kazarak iki köşkü birbirine bağlamıştı. Bu kanal, eşleri ve çocukları tarafından iki köşk arasında geçiş yapmak için kullanılmaktaydı (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/77; Le Strange, 2017, 251). Keza Şemmâsiye bölgesinde de bir başka köşkü, yani Firdevs’i⁶⁰ bina etmişti. Bu köşk halife Mu‘tazîd’ın vefatından sonra Müktefî tarafından bitirildi (Sa‘d, Fehmî, 1993, 33). Le Strange, Firdevs’in Dicle Nehri’nin akıntıya karşı yukarı tarafta, Tâc Köşkü’nün ise aşağı tarafta olduğunu belirtir (Le Strange, 2017, 243). Daha sonra sarayın bahçelerinde hem vahşi hem de evcil hayvanların ahır, hapishane, hamam, döküm evleri gibi birçok şeyi ekleyerek devasa bir saray inşa etmiş oldu. Sarayları bina etme hızını kesmeyen halife Mu‘tazîd 287 (900) yılında dinlenme yerlerinden biri olan Berâzu’r-Rûz’da⁶¹ bir saray yâhut köşk inşa ettirmişti (Taberî, 1989, 38/83; İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/411). Ardından Şemmâsiye bölgesinde de bir başka köşk inşa ettirmek için orada bulunan halkı evlerini satmaya mecbur kıldı. Fakat Şemmâsiye bölgesinde inşa edilen köşk bitmeden vefat edince binanın yapımı durdu (Taberî, 1989, 38/100-101; İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/336). Halife Mu‘tazîd’ın vefatından sonra gelen halife Müktefî bu toprakları sahiplerine iade etmişti.

⁵⁹ Halife Mu‘tazîd Süreyyâ köşkünü bina etmeden önce Tâc köşkünün binası başladı. Fakat binanın temeli oluşmadan önce Âmid’e gitti. Âmid’den gelen halife inşasını başlattığı binayı ziyaret edince şehirden gelen dumanlar binası devam eden köşkünü ulaştığını fark etti. Bu durumdan rahatsız olan halife binayı durdurdu ve Tâc’dan yaklaşık iki milde yeni bir köşkün binasını başlattı. Yani Süreyyâ’nın binasını başlattı. Tâc köşkü Halife Müktefî tarafından Mu‘tazîd’ın vefatından sonra binasını bitirdi (İbnü’l-Cevzî, 1342, 16).

⁶⁰ Firdevs köşkü Dicle’ye akan Mu‘alla nehri üstünde olduğu, onun bahçesinde Musa kanalından akan bir şelalenin beslediği küçük bir gölcüğün olduğu söylenir (Le Strange, 2017, 250).

⁶¹ Berâzu’r-Rûz, Bağdat’ doğusunda Sevâd arazisi içinde Şâzkubâz’a bağlı bir yerleşim yeridir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 1/364).

Halife Mu‘tazîd sarayları inşa ettikten sonra Süreyyâ Köşkü’nden Hasenî Köşkü’ne geçiş sağlayan yer altından bir tünel kazılmasını emretmişti. Bu tünel haremleri, çocukları ve bazı önemli kişilerin köşkleri arasında geçişini sağlamaktaydı. Halifenin bu isteğinde aslında dikkat çeken iki şey vardı: Halifenin öncelikle sarayın etrafında duvar bina etmesi ve duvar olmasına rağmen iki saray arasında tünel kazması. Bunun güvenlik nedeniyle yapıldığı düşünülebilir, fakat sarayda çokça bulunan bunca koruma ve asker nedeniyle güvenlik sorununun ön plana çıkması beklenmemelidir. O zaman bu durumun onların hem gösterişli yaşam tarzlarından hem de hayatlarının insanlardan gizli ve saklı kalmasını istemelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yani onlar için gösteriş ne kadar önemli ise gizlilik de bir o kadar önemli idi. Ayrıca onların saraylarında birçok kapıcı olması her halde bundan kaynaklanıyordu. Onların saray ve köşkleri herkese açık bir yer değildi. Bu gizlilik hem siyâsî nedenlerden hem de sosyal hayat tarzından kaynaklanmaktaydı. Çünkü eşlerini ve çocuklarını gizledikleri gibi bazen eğlendiklerinde kendilerini de gizledikleri, halkın gözünden uzaklaşmak istedikleri de oluyordu.

Halife Mu‘tazîd’den sonra gelen halife Müktefî de bu sarayın sahasında Dicle Nehri’ne bakan kısımda Taç adıyla bilinen köşkün inşasını Mu‘tazîd’in bıraktığı yerden devam ettirerek bitirtmişti. Halifelerin köşkleri çoğaltma istekleri devam ediyordu. Mu‘tazîd bu köşküne ek olarak yeni kubbeler ve gösteri salonları da inşa ettirmişti (İbnü’l-Cevzî, 1995, 12/335; Lassner, 1970, 85-86). Halifelerin birçok köşkü Hasenî Sarayı’nda bina ettirmesi sarayın adeta şehir içinde bir şehre benzemesini sağlamıştı. Yâkût el-Hamevî yapılan sarayları Bağdat içinde bir Şîrâz kenti oluşturmaya benzetmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/251). Müktefî’den sonra gelen halife Muktedir de Müktefî’nin başlattığı Taç Köşkü’nde, gösteri salonu ve vahşi hayvanlar bahçesi gibi birimleri inşa ettirerek sarayı güzelleştirmek için çok fazla uğraşmıştı (Lassner, 1970, 86). Muktedir döneminde sarayın durumu ve Bağdat’ın büyüklüğü hakkında bilgi paylaşan Hilâl es-Sâbî de bu dönemde Bağdat’ta bulunan hamamların sayısının yirmi yedi bine düştüğünü söylemektedir (Sâbî, 1986, 20). Onun verdiği bu bilgiye bağlı olarak saraydaki evlerin ve köşkların sayısının azaldığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira Muktedir döneminde sarayda bulunan köşkleri daha da güzelleştirdi. Halife Râzî de Muktedir’den önceki göreve gelen Mu‘tazîd ve Müktefî gibi bina yapmayı, bahçe düzenlemeyi seven bir halifeydi (Mez, 1937, 10). Onların bu sarayları inşa etmek ve

güzelleştirmekle uğraşmaları halk arasında çok anlamlı bir yere oturuyordu. Özellikle onların hayat tarzı toplumun gözünde onların gücünü gösterdiği gibi bir hayat tarzının yönlendiricisi olmaları da önem arz ediyordu.

Aslında yönetim sınıfında olan insanların evlerini ve yaşayışlarını gösteren en güzel örnek, 305 (918) yılında Halife Muktedir döneminde iki Bizans elçisinin⁶² Bağdat'a geldiklerinde ortaya çıkmıştı. Onlara yapılan hazırlıklarda ortaya çıkan tablo yönetim sınıfında olanların yaşam tarzının özetini sunar. Bu dönemin insanların hayat tarzını, onları mutlu eden etkenleri, güç göstermenin şeklini ve onların sosyal hayatlarına ait birçok bilgiyi ortaya çıkarır. Bilhassa evlerin, köşklerin ve sarayların iç mimarisi hakkında çok önemli ayrıntılar verir. Elçilere güç göstergesi olarak hazırlanan bu tören tarihi rivayetlere göre muazzam bir hayat tarzının yansımasıdır. Yönetici sınıfta yer alan insanların gösterişli hayatlarının amaçlarından biri de güç gösterisinin olmasıdır. Fakat Bizans elçilerinde olduğu gibi bunun bir yaşam tarzı ve sosyete sınıfının hayat göstergesi olduğu da unutulmamalıdır.

Gelen iki elçi önce yaklaşık iki ay Sa'd b. Mahled'in köşkünde çok güzel bir şekilde ağırlandı. Ondan sonra halifenin sarayına getirilmeden önce vezir İbnü'l-Furât'ın köşkünü (Muharrem) ziyaret etmek isteyen bu elçiler ve tercümanlar vezirin Muharrem Köşkü'ne götürüldü. Onlar gelmeden önce Muharrem Köşkü iyice süslendi. Vezir ve yönetici seviyesinde olan insanların yaşamlarına göre en güzel şekilde çeşitli süs ürünleriyle güzelleştirildi. Ayrıca elçiler çıkmadan önce onların kaldığı Sa'd b. Mahled'in köşkünden vezirin köşküne uzanan yolun kenarlarına askerler yerleştirildi. Bu askerler yolun iki tarafına saf oluşturarak hem elçilere saygı duruşunda bulundular hem de devletin askerî gücünü gösterme fırsatı buldular. Onlar köşkün kapısına vardıklarında köşkün kapısından vezirin elçileri beklediği salona kadar, vezirin askerleri ve gulâmları saf oluşturarak elçilere saygı duruşu göstermişlerdi. Bu iki elçi Muharrem Köşkü'ne geldiklerinde vezirin köşkünün güzelliği ve görkemli hali onları epeyce şaşırtmıştır. Elçiler Muharrem Köşkü'ne girer girmez üstü kapalı üç yanı açık ve evin bir cephesinde boydan boya uzanan balkona getirilmişti. Bu uzun verandanın arkasında binaları dörtgen şekilde dizilmiş olan bir bahçeli bina kompleksine uğradılar. Bu binaların koridorlarından geçen elçiler buradan çıkarak Vezir İbnü'l-Furât'ın oturduğu

⁶² Elçiler Rum kostatini 7. Constantine Porphyrogenitus'un elçileridir (Sâbî, 1986, 11).

odaya getirildi. Elçiler odada gördükleri ev döşemelerini ve orada bulunan insanları gördüklerinde gözleri kamaşmıştı. İnsanların giyimi ve odanın ortamı çok lüks ve güzel durmaktaydı. Köşkün iç tarafları yaklaşık otuz bin dinar değerinde olan bir hayli güzel halı ve perdelerle süslüydü. Vezir kendisi geniş yumuşacık namazlık üstünde oturmaktaydı. Onun arkasında da görkemli bir taht bulunuyordu. Vezir onları kabul ettikten sonra onların taleplerini dinleyerek o isteklerini halifeye iletceğini söyledi. Elçiler arz edildikten sonra geldikleri şekilde aynı yolu takip ederek geri götürüldü. Onların gittiği yolun sağ ve sol tarafında daha önce girişte de olduğu gibi çıkışında da güzel giysiler giyen ve ağır silahlar taşıyan askerler dizilmiştir. Bunlar yol boyunca sırayla ayakta durarak onların girişini ve çıkışını beklemişlerdir (Miskeveyh, 1921, 4/57).

Bizans elçileri vezirin köşküne getirildikten sonra halifenin Hasenî Sarayı'na götürülmüştür. Onlar Hasenî Sarayı'nda ağırlandığı gün sarayın durumunu anlatan yazarlar şunu söylemektedir: Elçilerin kaldığı Sa'd b. Mahled'in köşkünden halifenin sarayına kadar daha önce vezirin ziyaretinde olduğu gibi yol boyu askerler dizilmiştir. Halifenin sarayının girişinden köşkların olduğu bölgeye kadar devam eden geçişlerinde de atlarının üstünde çok güzel bir şekilde giyinen suvârîler ve gulâmlar saf oluşturarak alanı doldurmuşlardı. Sarayda bulunan köşklere ulaşmadan önce yollar ve döşemeler, onların daha önce vezirin köşküne giderken gördükleri manzara ile birbirine benziyordu. Yani yazarlar Sa'd'ın evinden saraya kadar giden yol ile sarayın kapısından sarayın iç köşklarına kadar giden yolun, vezirin köşküne giderken elçilerin gördüğü yol ile birbirine benzediğini anlatmaktadırlar. Anlaşılan saray veya köşk sahalarında ve sarayların ana binalara ulaşmadan önceki alanlarında çeşitli bahçeler bulunuyordu. Köşke geldiklerinde dörtgen şeklinde olan ortalarında güzel bahçelerin bulunduğu birçok evlere girdikleri söylenir. Bu dörtgen şeklinde birbirinde büyük olan köşkların hepsinde hizmetçiler ve askerler olduğu ifade edilmektedir. Bu binaların uzun bir koridor ile birleştiği, koridorlardaki hâciblerin ise elçileri bir binadan öbür binaya yönlendirdiği söylenir. En son bu her tarafı binalarla dizilmiş dörtgen şeklini oluşturan köşklar halifenin kaldığı büyük bir salona açılıyordu (Miskeveyh, 1921, 58-59). Anlaşılan köşkların ana binaları birbirine bakan dörtgen şeklinde ortasında bahçe olan binalardan oluşuyordu. Fakat bu binalardan bahsedilirken hem vezirin köşkünde hem de

halifenin sarayında katlı evlerden bahsedilmemiştir. Dolayısıyla bu sarayların birçoğu müstakil binalardan oluşan evler olmalıdır.

Yukarıda zikredilen rivayetin yanı sıra İbnü's-Sâî, bu elçiler hakkında paylaştığı bilgilerde Hasenî Sarayı'nın odalarında ve iç mimarlıktan daha ayrıntılı, konuyu aydınlatan bilgiler tekrar gibi duruyor olsa bile, bu rivayete yer verilmesi yerinde olacaktır. Çünkü daha önce yukarıda açıklanan birçok hususu rakamlar vererek anlatması, halifelerin hayat tarzı ve yaşadıkları ortamlar hakkında daha fazla aydınlatıcı olmaktadır. Ona göre halife Muktedir'e gelen elçilerin kabulünde sergilenen asker sayısı yüz altmış bindi ve bunlardan bazısı suvârî bazısı da piyade askerlerden oluşmaktaydı. Saray içinde ise elçileri kabul etmek için ortaya çıkan gulâmlar ve Hucurîlerin sayısı yirmi iki bindir. Genel hizmetçiler ve özel hadımlardan yaklaşık toplam yedi bin hizmetçinin o sırada sarayda bulunduğu söylenir. Bunlardan dört bininin beyaz, üç bininin siyahî olduğunu, hâciblerden de yedi yüz kişinin sarayda bulunduğunu ifade eder. Keza Dicle Nehri'nin sularında da bir güç göstergesi yâhut o günün saray süslerine bir güzellik katmak amacıyla iki bin gemi ve teknenin konulduğunu söyler. Sarayın iç güzelliğine gelecek olursak müellif saray binasına asılan perdelerin sayısının sekiz yüz otuz bin olduğuna dair bir bilgi verir. Bu perdelerden on altı bin beş yüzü altınla süslenmişti. Sarayda kullanılan halıların sayısı ise yirmi iki bin idi. Ayrıca sarayın içinde evcilleştirilmiş yüz adet yırtıcı hayvan ve onlara hizmet eden birer bakıcı vardı. Benzer bir şekilde sarayın süslü ürünlerinden biri de altın ve gümüşten yapılan bir ağaçtı. Bu süs ağacı on sekiz daldan oluşuyor, bu dallarda da altın ve gümüşten yapılan yapraklar bulunuyordu. Ağacın üstünde de hem ötebilen hem de hareket edebilen altın ve gümüşten kuşlar vardı (İbnü's-Sâî, 1309, 75).⁶³ Yazarın net rakamlarla verdiği bu bilgiler bu dönemde yönetici sınıfta olan insanların yaşayış tarzları hakkında birçok bilgi sunmaktadır.⁶⁴

⁶³ Çalışmamızda kullandığımız İbn Sâî'n eseri hakkında bazı tartışmalar mevcuttur. Ona atf edilen *Kitâbü Muhtasari Ahbâri'l-Hülefâ*, eserin onun vefatından sonra bilgiler içerdiğini, dolayısıyla eserin başkasına olabileceğini ifade edilmektedir.

⁶⁴ Keza Hilâl es-Sâbî'nin paylaştığı bilgiye göre, bu elçiler saraya geldiğinde saray güzel halılarla döşenmiş, sarayın odalarına da muhteşem mobilyalar yerleştirilmişti. Sarayın her çıkışında, kapılarında, odalar arasında geçişlerinde, koridorlarında, yollarda ve oturma odalarında güzel giyinmiş askerler konulmuş, askerlerin altın ve gümüşle süslenmiş at arabaları veya bir binek aletleri ile taşındığını söyler. Şemmâsiye kapısından sarayın kapılarına kadar askerlerin dizildiğini, onların ve halkın bu iki elçilerin kaldığı yerlerden saraya kadar yürüyüşle göz ettirdiğini. Sarayın iç kısımlarında da hucarı askerler, hadımlar, özellikle halife ile ilgilenen haslar ve Baranlar (sarayın dışında yapılması

Hatîb el-Bağdâdî de İbnü's-Sâî'nin verdiği bilgilerin üzerine bazı detaylar ekleyerek şunu söylemektedir. Bu ziyarette Halife Muktedir'in sarayında asılan perdeler hem altın ile süslenmiş hem de altın iplerle örtülmüştür. Hatta bardakların, fillerin, atların, develerin ve vahşi hayvanların resimleriyle güzelleştirilmiş ipekli sekiz yüz otuz bin parça örtü kullanılmıştır. Bu örtüler hacim bakımından daha büyüktü ve menşei bakımından da Ahvâz,⁶⁵ Ermenistan,⁶⁶ Vâsıt ve Şam'ın Dâbık⁶⁷ bölgesine ait kumaşlardan oluşuyordu. Bu örtülerden sarayın ilk sıralarında bulunanlardan on iki bin beş yüz perde oran bakımından daha fazla altın ile süslenmelere sahip ipekli perdelerdi. Keza sarayın kapısından halifenin oturma salonuna kadar sarılmış olan uzun kilimler ise Cehram,⁶⁸ Derâbcird,⁶⁹ Devrak⁷⁰ bölgelerinden gelen on iki bin kilimdi. Binaların geçişinde, odalara ve gelen elçilerin askerlerin oturdukları salonlarda da aynı kilim

gereken işlerle uğraşanlardır. Bunlar doğrudan halifeye hizmet vermemektedir) sarayda sıralandığını bilgi verir. Dicle'nin kıyısında da birçok farklı tekneler ve kadirgalar süslenmiştir. Elçiler saraya gelişlerinde ilk önce Nasr el-Küreşi'nin odasına getirildi. Nasr'ın odasını gören ve odanın güzelliği ve düzeni şaşıran elçiler onu halife zannederek ona koşmuşlardır. Fakat onları onun halife olmadığını sadece bir hâcib olduğu söylendi ondan sonra elçiler vezir Ali ibn Furat'ın Muharrım köküne götürüldü. Vezirin köşkü süsü, güzelliği ve düzeni onların hâcib'in köşkünde gördüklerinden daha fazla olduğunu fark edince elçiler onu da halifeyi zannettiler. Fakat onlara onun halife olmadığını devletin veziri olduğunu söylendi ve vezir 'in onları kabul etmek için hazırlattığı Dicle ve Bustan arasında odasına ağırlandığı. İki elçiyi halifeler, vezirler, emirler ve yüksek tabakadaki insanların üzerine oturduğu dustu hazırlandı. Keza onların kabulü için hazırlanan salonu da iyice süslendi perdeler ve halılar sarıldı. Onlara muhteşem bir ortam yaratıldı. Onların oturdukları salonu süslendiği gibi yanlarında bulunan askerlerde tam cihazlı kılıçlarla, baltalar vs donatılmıştır. Vezirin köşkünün ziyaretinden sonra onları halifenin sarayına götürüldü. Onların gördükleri ortam daha önce hâcibin ve vezirin köşklerinde gördükleri ortamdaki daha düzenli, daha güzel, daha kalabalık ve daha ciddi olduğunu fark etmişlerdir. Halifenin oturduğu, yanında bulunan hadımların davranışı onun ayrıcalığı göstermektedir. (es-Sâbî, 1986, s. 13 - 14; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/417- 419).

⁶⁵ Ahvâz, Huzistân bölgesinde Kârûn (Düceyl) Nehri'nin iki yakasına yayılan bir yerleşim yeridir (Yâkût el-Hamevî, I, 284-286; Laurence, 1986, 305; Bilge, 1989, 192-193).

⁶⁶ Ermeni halısı Armenia bölgesinden gelmektedir. Armenia ise Asya'nın en yüksek bölgelerinde, Kafkas bölgelerin Güney batısında ve Azerbaycan bölgelerin arasında bulunmaktadır (Canard et al., 2012, 634-650).

⁶⁷ Dâbık şehri Süriyenin kuzeyinde Halep şehrin yanında, Azaz bölgesinde, Manbic ve Antakya arasında yol güzergahının üzerinde bulunan bir şehirdir. Emevî Halifesi Süleyman b. Abdulmalık'ın mezarı burada olduğunu söylenir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/416-417; Sourdel, 1991, 72-73; Emecen, 2004, 174-174).

⁶⁸ Cehram şehri Fars bölgesinde bulunan, güzel halılarıyla meşhûr olan şehirlerden biridir. Bu şehir Şiraz şehrine çok yakında bulunmaktadır (Yakut Al-Hamevi, 1977, 2/194).

⁶⁹ Darabcard kasabası Daravard olarakta bilinmektedir. Darabcard ismin insanların dilleri üzerinde ağır olması nedeniyle şehrin adı Daravard adına çevrilmiştir. Bu kasaba Huzistan bölgesinde bulunmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/446).

⁷⁰ Devrağı halıları geldiği bölgesi olan Devrak şehrine atfedilmektedir. Devrak Huzistan bölgesinde bulunmaktadır (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/483).

türleri kullanılmıştı. Halifenin özel oturma odasında ve makamında ise zikredilen türlerden farklı olan Taberî⁷¹ ve Dâbık kilimleri kullanılmıştır.

Elçiler ilk önce en büyük kapı olan Bâbü'l-Âmme'den sarayın içine alındı. Buradan meşhur atların odası denilen bir odaya doğru yönlendirildiler. Bu odaya giden yolun uzun koridor ve mermer sütunlarla güzelleştirilmiş alana sahip olduğu anlaşılır. Koridorun sağ tarafında beş yüz at sıralandı ve her at bir altın veya gümüşle süslenmiş arabayı çekiyordu. Sol tarafında ise beş yüz at daha bulunmakta her at ipekli semer ve uzun yüz peçesi ile süslüydü. Bütün bu atların önünde elinde bir şahin taşıyan bir görevli yâhut asker bulunuyordu. Bu odadan sonra vahşi hayvanların beslendiği odaya doğru yönlendiren geçiş ve koridorları takip ederek hayvanları seyretmeye getirildiler. Bu hayvanlar, bakıcılarının elinden besleniyordu. Sonra dört filin bulunduğu bir odaya götürüldü ve fillerin üstünde ipekli bir semer vardı. Ancak ellerinde ateşli meşalelerin bulunduğu sekiz kişi de fillerin sırtında gösteri yapıyordu. Ondan sonra bu elçiler yüz tane yırtıcı hayvanın tutulduğu bir başka odaya götürüldü. Bu hayvanların elli tanesi sol tarafta ellisi de sağ tarafta dizilmiş şekilde bakıcıların elinde kırbaç ve ağızlıkla durmaktaydılar. Buradan onlar bahçelerin ortasında yer alan küçük bir yalıya getirildi. Yalının içinde bir havuz vardı ve havuzun duvarları güzel bir kurşun kaplama ile kaplıydı. Bu kurşun kaplama gümüş kaplamalardan daha güzel görünüyordu. Havuzun boyutu otuz, çapı yirmi metre kare idi. Havuzun içinde bir süsleme ürünü olarak dört tane altın süslü kuş bulunuyordu. Kuşların üstüne konulduğu levha altın ile süslenmiş Dâbık kumaşından idi. Bu güzel yalının etrafında bir bahçe bulunmaktaydı. Bahçenin içinde dört yüz hurma ağacı dikilmiş ve güney tarafında ağaç kavunları vardı. Bu yalıdan sonra elçiler Dârü's-şecere (Ağaç Salonu) denilen bir salona getirildi. Bu salonun ortasında bulunan süslü ağacı anlatırken Hatîb el-Bağdâdî de İbnü's-Sâî'nin söylediği gibi salonun ortasında bir havuzun olduğunu belirtir. Havuzun saf temiz suyunun ortasında bir ağacın olduğunu, ağacın on sekiz dala sahip olduğunu, ağacın dalları üzerinde kuşların ve serçelerin bulunduğunu, birçok yapraklara sahip olduğunu ifade eder. Bu kuşlar ve serçeler çeşit çeşit altın ve gümüşten oluşmaktadır. Ağacın gövdesi ise büyük oranda gümüşle bazı kısımları ise altın ile yapılmıştı. Bu yapraklar bazen yapay bir hareket sergiliyor gibiydi ve ağacın üstündeki kuşlar cıvıldaşıyordu. Bu

⁷¹ Taberî halıları ve kilimleri geldikleri bölgesi olan Taberistan atfedilir. Taberistan ise şimdiki İran sınırlarında Hazar Denizden Elburz dağlarına kadar uzanan bölgenin adıdır (Yâkût el-Hamevî, 1977; Özgüdenli, 2010, 322-323).

güzel odanın sağ tarafında bir başka havuz bulunuyordu. Havuzun içinde suvârî askerleri temsil eden ellerinde bulunan mızrakla birbirini kovalayan on beş asker görülmektedir. Bir çizgi içinde birbirini kovalayan bu askerler adeta bir döngü içinde dönüp durmaktadırlar. Bu askerlerin üstündeki elbise çok kıymetli Dâbık kumaşından ve birçok farklı kumaştan yapılmıştı. Odanın sol tarafında da benzer bir havuz ve askerler bulunuyordu. Ondan sonra elçiler Firdevs Köşkü diye bilinen yere götürüldü. Firdevs Köşkü'nde sayısız aletler vardı. Firdevs'in koridoru on binlerce altın ile süslenmiş tellerle kaplıydı. Firdevs'ten çıkarken elçiler üç yüz metre uzunluğa sahip olan bir salondan geçirildi. Geçişin iki cephesinde on binlerce teçhizat, kalkan, siper, ok kılıfı gibi savaş malzemeleri bulunuyordu. Yine bu geçişte iki bin hizmetçi onları ayakta karşıladı. Elçiler otuz iki bina gezdirildikten sonra Doksanıncı Sahanlık (Sahnı Tis'îniyye) denilen açık bir bölüme getirilmişti. Sahnede gılmân ve Huceri askerler tam silahlarıyla, güzel giysileriyle, ellerinde inanılmaz güzelliğe sahip şahinler, keskin baltalar, mızraklar vs. tam teçhizatlı olarak onları ayakta beklemişlerdi. Oradan çıktıktan sonra onları bir safta duran başka gruplar bekliyordu. Onları bekleyen grup ise yüksek makamlarda çalışan siyah üstlük giyinen hâcibler, askerler, Huceri muhafızlar ve alt tabakada olan askerlerdi. Onlar bu askerlerin önünden geçerek Dârü's-selâm denilen bir başka köşke geldiler. Bu köşkün her tarafında hizmetçiler ve sekâlibe denilen askerler bulunmaktaydı. Elçilere ve onların yanındaki insanlara buz ile soğutulmuş su ve içecekler ikram edildi. Ondan sonra elçiler Halife Muktedir'in olduğu Taç Köşkü'ne geldiler. Onlar köşke geldiklerinde halifenin abanoz ağacından yapılmış yatağın üstünde oturmakta olduğu ve yatağın örtüsünün altın ile süslenmiş Dâbık kumaşından olduğu söylenir. Halifenin odasında dokuz ip ile bağlanmış salıncak yatağı da bulunmaktaydı. Odanın sol tarafında bir mücevher bulunmakta ve mücevherden çıkan parıltılı görüntü odayı adeta güneş gibi aydınlatmaktaydı. Halife görüşme sırasında beş çocuğunu yanında bulundurmıştı. Elçiler halifeye gereken saygı içerisinde krallarından getirdikleri bilgiyi halifeye teslim ettiler. Ondan sonra özel kapıdan Dicle'nin kıyısına, buradan da teknelerle kaldıkları köşke götürüldüler.

Aslında yönetici ve yüksek sınıftaki insanların sosyal hayatlarını anlatırken bu rivayette yer alan birkaç kesitin bile konuyu rahatlıkla anlamaya yardımcı olacağı açıktır. Bu elçilerin önüne çıkartılan saraydaki birçok içecek, alet, süslü malzeme, çeşitli türden elbise vs. yüksek tabakada bulunan insanların sosyal hayatlarında mutlu olmak için

kullandıkları ürünlerin zenginliğini göstermektedir. Toplumda gelir ve mevki bakımından en yüksek tabakada olan kitlenin kendini mutlu kılmak için yaptığı şey, kullandığı ürünler, giydiği elbiseler, yediği yemekler, içtiği içecekler, izlediği hayvanlar vs. her hâlükârda saraydakilerden çok uzak değildir. Hâcibin köşkü ile vezirin köşküne ait anlatımlarda görülen benzerlik elçileri bile şaşırtmıştır. Sarayda ve bürokratların köşklerinde bulunan şeyler halk arasında da sayı ve miktar bakımında az olsa bile, zengin olan insanların evlerinde bulunan şeylerdi. Dolayısıyla bu ziyaret üzerinden yönetici sınıftaki insanların sosyal yaşantılarını görmemiz çok önemlidir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/420-424).

Hasenî Sarayı'nda halifelerin birçok köşk ve görkemli saray yaptırması şüphesiz bir grup insanın yâhut yönetici grubun sosyal hayatını temsil etmektedir. Özellikle Halife Mu'tazîd'in bu yönde bir temayülünün bulunduğu, bunun onda bir tutku haline geldiği bilinmektedir. Halife Mu'tazîd başa geçtiğinde bir bina olarak zikredilen Hasenî Sarayı elçiler geldiğinde bir sürü köşke ve odaya sahipti. Bu o dönemdeki bina yapma arzusunu göstermektedir. Ayrıca binalarda pek çok odanın yapılması özellikle oturma salonlarına verilen özen dikkatlerden kaçmamaktadır. Salonların geniş olması, perdelerin asılması ve en güzel halının salonda sergilenmesi bu durumu pekiştiren adımlardı. Keza binaların uzun koridorlara sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Bazı salonlar fiskiyeli havuzlara sahipti. Tenûhî, Vezir Mühellebî'nin hayatını anlatırken onun köşkü hakkında da bazı bilgiler sunmaktadır. Ona göre vezirin köşkü bir odasında fiskiyeli havuz bulunan büyük bir evdi, bazı zamanlar eğlenmek için evinde bulunan havuzu güllerle doldurup içine oturarak içkisini içerdi. Bir keresinde üç gün arka arkaya bin dinar değerinde gül alarak içki meclisini devam ettirmişti (Tenûhî, 1995, 1/303).

Keza yapılan köşkler hem halifenin sarayında hem de vezirin köşkünde olduğu gibi güzel halılarla ve döşemelerle süslenirdi. Bu sınıfa mensup insanların evlerinin süslenmesinde güzel kilimlerin bulunması onların toplumdaki yerini belirten şeylerden birisiydi. Onların evlerinde, köşklerinde ve saraylarında çeşit çeşit halı ve perdelerin bulunması dikkat çekicidir. Hatîb el-Bağdâdî'nin ve İbnü's-Sâî'nin rivayetlerinde zikredildiği gibi evlerinde bulunan perde ve halı çeşitleri çok olduğu gibi sayıları da fazlasıyla çoktu (İbnü's-Sâî, 1309, 75). Benzer bir şekilde Hasenî Köşkü Bûrân'dan alıp halifelere teslim edildiğinde binanın iç ve dış tadilatları yapıldığında perde mevzusu

ortaya çıkmıştı. Rivayete göre köşkün kapıları farklı farklı birbirinden güzel perdelerle örtülmekteydi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/335). Bu bilginin köşk hakkında konuşurken vurgulanması herhalde perde ve halıların o dönemdeki evlerde önemli yere sahip olduğunu göstermektedir. Yine Muktedir döneminde tekrar sarayda bulunan perdelerin ve halıların çeşitlerinin veya sayılarının dikkat çekmesi onun halkın hayatında önemli olduğunu tekrar vurgulamaktadır. Keza bu dönemde yaygınlık kazanan bazı halı ve kumaş türlerinin de zikredildiği görülmektedir. Tüster,⁷² Ahvâz, Cehram, Dârüebcerd ve Dâbık kumaşları yaygınlık kazandığı gibi halı yâhut kilimlerden de Dâbıkî, Taberî, Ermenî, Devrağî'nin adları geçmektedir. Halifenin kullandığı elbiseler arasında Dâbık'tan gelenler pek yaygındı. Köşkünde tercih edilen kilimler arasında Taberî ve Dâbıkî denilenler ön plandaydı. O dönemde Endülüs Emevî sarayını gezen Hristiyan bir elçinin sarayda bulunan perdelerin ve halıların güzelliğini dillendirmesi bu kültürün Abbâsîler'de ve komşu özerk bölgelerde de yaygın olduğunu göstermektedir (Grossato, 2018, 178-183). Ayrıca onların birbirine üstünlük taslamak istediklerinde birbirine armağan ettikleri eşyalardan biri halı ve perdelerdi. Örneğin Saffârîlerin lideri Amr b. Leys 281 (894) yılında halife Mu'tazîd'a yedi perde hediye etmişti (Zübeyr, 1959, 42-43). Keza Ermenistan ve Azerbeycan valisi İbn Ebü's-Sâc da halife Mu'tazîd'a birçok hediye yanında Ermeni halılarını armağan etmişti (Zübeyr, 1959, 45-46).

Bu ziyarete bağlı olarak ortaya çıkan bilgilerden biri de sarayda kullanılan birçok süs malzemesinin altın, gümüş, kurşun, mermer veya değerli taşlardan yapılan malzemelerden olmasıdır. Yönetici ve yüksek sınıfta bulunan insanlar arasında değerli taşlara verilen önem çok yüksekti. Onların elbiseleri, aletleri, binaları, perdeleri vs. birçok ürünün değerli taşlarla süslenmesi değerli taşların toplumdaki yerini göstermektedir. Buna ilave olarak değerli taşlar o dönemde hem para birimi olması hem de paraların değer ölçüsü olması yönüyle bir hayli öneme sahipti. Benzer bir şekilde zengin ve yüksek sınıfta olan insanlar için taşlar mal varlığını simgelediği için fazlasıyla değer ifade ediyordu. Onların değerli taşlara verdikleri önemin örnekleri çoktur. Halifelerin değerli taşlara düşkünlüğü kayıtlara yansımıştır ve bunun uzun zamandan beri devam eden bir kültür olduğu anlaşılmaktadır.

⁷² Tüster, Süster adıyla da bilinmektedir. Kârûn Nehir'in etrafında Zağros dağların Güneyinde bulunan ovalarda bulunan bir şehirdir. Huzistan bölgesinin en büyük şehri olarakta bilinmektedir. Tüster halıları ve kilimleri de Tüster adı ile bilinmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1977, 2/29-30; Kramers, 1997, 512-513).

Aslında onların hediyelerinin, ev eşyalarının, elbiselerinin, hazinelerinin bunlardan ibaret olması değerli taşların ve mücevherlerin onların günlük yaşamlarında ne kadar yer teşkil ettiğini göstermektedir. Örneğin Halife Mu‘tazıd 282 (895) yılında eşi Katrü’n-Nedâ’ya Nevruz yâhut yeni yıl hediyesi olarak yirmi adet altın kaplama sofr takımı, yirmi adet gümüş kaplama sofr takımı ve altın ile süslenmiş cam kaplama sofr takımı hediye etmişti (Zübeyr, 1959, 37). Keza halifelere farklı bölgelerden gönderilen hediyeler de değerli taşlarla süslenmiş eşyalardı. Örneğin; Halife Mu‘tazıd’a en çok hediye gönderen bölgesel liderlerden Amr b. Leys’in 279 (892) yılında halifeye gönderdiği ürünler arasında altın ile süslenmiş at sırtına konulan eğer ve gümüşle süslenmiş kılıçlar bulunmaktaydı. 281 (894) yılında da altın ile süslenmiş iki fayton yâhut onların seyahatlerde kullandığı binek takımı ile gümüşle süslenmiş on yedi binek aletini halifeye armağan etmiştir. 282 (895) yılında da altın ile süslenmiş binek aleti, iki altın süslü at göğüslüğü, ondan fazla gümüş ile süslenmiş at göğüslük ve on iki altın ile süslenmiş ayakkabı çiftleri hediye etmiştir (Zübeyr, 1959, 39-43). Humâraveyh b. Ahmed b. Tolun da 279 (892) yılında ona beş altın süslü semer ve on iki gümüş süslü semer armağan etmiştir. Rum Kraliçesi Bertha (Bertâ binti’l-Evtârî),⁷³ Müktefî’ye yirmi altın ile süslenmiş elbise armağan etmiştir. 318 (931) yılında Halife Râzî, Beckem’e altın süslü elbiseler, güzel bir mücevherle süslenmiş serpuş ve iki altın kaplamalı sofr takımı vermiştir. Beckem ise eşine gümüşle süslenmiş yemek masası takımı, bir kap içinde gören herkesi şaşırtan büyük incilerle süslü kırmızı ve mavi yâkût hediye etmiştir (Zübeyr, 1959, 41-46).

İbnü’l-Cevzî’nin aktardığı bir rivayete göre İslâm’dan önce bazı Sâsânî meliklerinin mücevherlerinin bile yer aldığı değerli taşlar hazinesi Abbâsî sarayında bulunuyordu. Böyle bir hazinenin mevcudiyeti bu değerli taşların sadece halkın sosyal hayatında değil saray mensupları için de çok önemli olduğunu göstermektedir. Ona göre Sâsânî kisralarının hazinesinden müslümanların hazinesine intikal edilen değerli taşlar Emevî hazinesinde de bir miras olarak tutulmaktaydı. Hatta Emevîler’in çöküşüyle beraber bunların Abbâsî Devleti’nin hazinesine geçtiği söylenir. Abbâsîler döneminde özellikle

⁷³ Bertha (863-952) başka isimlerle de adlandırmaktadır: Bertha Carolingian, Berta Carolingian ve Bertha von Lothringen olarak bilinmektedir. Italia’da bulunan Lotharingia bölgesinin Kralı Lothair ıı’nın kızıdır. Küçük yaşta çocukların kral olarak seçilmesi sonucunda kendisi hükümdar olmuş ve bölgelerde etki yaratmıştır. O sırada Abbâsî Devletin halifesi Müktefî ile iletişime girdiğini söylenir (Christys Ann, 2010, 150).

ele almış olduğumuz döneme geçmeden önce bu hazineye birçok bölgeden mücevherler eklendiğini, bunlar arasında benzeri bulunmayan taşların ve incilerin olduğuna dair bilgi verilir. Devletin ilk halifesinden ele alınan döneme kadar bu hazine bir miras olarak halifeden halifeye aktararak korunmuştur. Bir keresinde Muktedir bu hazineden Sâfi el-Hürremî'ye bir hediye verince dönemin veziri Abbâs b. Hasan halifeyi uyararak o mücevherlerin devlet için önemini hatırlatmış ve hazineden hiçbir şey çıkarılmaması gerektiğini anlatmıştır. O, bu rivayetin devamında tekrar Muktedir döneminde yaşanmış bir olayı anlatmaktadır. İbnü'l-Cevzî halifelerin hazinesinde bulunan bu mücevherlerden birisinin dönemin en zengin adamlarından birisi olan İbnü'l-Cessâs'tan alındığını, yönetim zayıflayınca kaybolup Mısır'da bulunduğunu paylaşmaktadır. Ona göre bu değerli taş Vezir Ali b. İsâ görevinden uzaklaştırılıp Mısır'da bulunduğu dönemlerde bir kuyumcu tarafından satılmakta idi. Kuyumcu halifenin sarayından çalınan değeri yaklaşık üç yüz bin dinara ulaşan bu mücevheri sabık vezir Ali b. İsâ'ya satmak istedi. Vezir Ali b. İsâ ürünü görür görmez o mücevherin halifenin hazinesine ait olduğunu fark etti. Devlet malı olan bu ürünün başkasının eline geçmesini engellemek için hemen harekete geçerek ürünü aldı. Mısır'dayken tekrar göreve çağırıldığında bu değerli taşı Halife Muktedir'e teslim etti. Halife bu hazinenin sorumlusu olan Kahramân Zeydân'ı görevinden alarak ceza verilmesini emretti. Halife Kâhir ve Râzî dönemlerinde yönetimin daha da kötüleşmesiyle bu değerli taşlar devlet hazinesinden sürekli satılıp elde edilen gelirlerin harcanmasıyla beraber hazine bom boş kaldı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/64-65). Bu rivayette vurgulanan konu, Abbâsî Devleti'nde halifelerin birbirinden miras aldığı bir mücevher hazinesinin var olduğu, bu hazinenin Muktedir dönemi ve sonrasında yanlış kullanıldığıdır. Fakat mücevherlerin önemi saray mensupları arasında olduğu gibi halk arasında da özellikle yönetici ve elit kesimin sosyal hayatlarında çok değerlidir. Özellikle onların aralarında gerçekleştirdikleri hediyelerde bu açık bir şekilde görülmektedir. Halife Muktedir'in kendisine gelen iki elçiye altın ile süslenmiş poplin örtüsü ve türban vermesi bu yaşantının yaygınlığını göstermektedir (Miskeveyh, 1921, 4/59).

Keza bu iki elçinin sarayın Dicle'ye açılan tarafına götürülerek saray içinde bulunan aslan, leopar, zürafa, şahin, papağan gibi birçok hayvanın gösterildiği görülmektedir (Arîb b. Sa'd, ts., 62; Sûlî, 1999, 197). Bu dönemde de yönetici ve yüksek zümrelerde bulunan insanların sosyal hayatlarında süslü, evcil ve yırtıcı hayvanları besleme

kültürünün yaygın olduğu fark edilmektedir. Özellikle saray binalarına bu hayvanların beslendiği yerlerin tahsis edilmesi, bu kültürün onların hayatlarının merkezinde yer aldığını göstermektedir. İbnü's-Sâî'nin anlattıklarına göre yüze yakın yırtıcı hayvan saray koridorlarında beslenmekte, bunun için onları besleyen bakıcılar bulunmakta ve onların hayvanların başlarında bekledikleri zikredilmektedir. Keza onların birbirine hediye ettikleri arasında hem süslü hayvanların hem de yırtıcı hayvanların adlarının geçmesi onlara verilen önemi vurgulamaktadır. Örneğin, 279 (892) yılında Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un Mu'tazid'a gönderdiği hediyeler arasında at, deve ve şüpheli olsa da zürafanın olduğu söylenir (Taberî, 1989, 38/3; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/327). 280 (893) yılında İsmail b. Ahmed'in Halife Mu'tazid'a sunduğu hediyeler arasında üç leopar ve otuz iki şahin bulunmaktadır. Amr b. Leys'in halife Mu'tazid'a gönderdiği hediyeler arasında iki hörgüçlü deve, atlar, şahinler, bülbüller vs. yer almaktadır (Zübeyr, 1959, 39-46). Afrika'daki Ağlebîlerin lideri Ziyâdetullah b. Abdullah b. Ağleb'in Halife Müktefi'ye gönderdiği hediyeler arasında zürafalar ve mandalar yer almaktadır (Zübeyr, 1959, 47). Rum Kraliçesi Bertha'nın da halife Müktefi'ye gönderdiği armağanlar arasında köpekler ve şahinler bulunmaktadır (Zübeyr, 1959, 50-58; Christys, 2010, 150-151). Bu kadar hayvanın halifeye hediye olarak verilmesi ve bunların çok farklı bölgelerden gelmesi, süslü hayvanların halifeye hediye edilmesi bu saraylarda ve köşklere hayvan beslemenin halkın yaşam tarzında ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Yöneticilerin ve yüksek sınıfta yer alan insanların evlerinde ve köşklere birçok hizmetçinin bulunduğu da görülmektedir. Bu insanların hayatları hakkında bilgi verildiğinde de çoğunlukla onların yanlarında hizmetçi çalıştırdıkları veya köle edinme alışkanlıkları olduğu ortaya çıkmaktadır. Gulâmlar, câriyeler, özel hizmetçiler vs. birçok çalışan ve onları mutlu etmek için birçok insan efendilerine hizmet etmektedir. Örneğin rakamlarda bir uyuşmazlık veya belirsizlik olsa da Halife Muktedir'in sarayında birçok hizmetçinin bulunduğu söylenmektedir. İbnü'l-Cevzî Sekâlibeler,⁷⁴ Rumlar⁷⁵ ve Siyahîler dışında Halife Muktedir'in evinde on bin özel hizmetçinin bulunduğunu

⁷⁴ Sakâlibler: Orta çağ dönemlerinde İslam toplumlarında Slav köken kölelerine adlandıran isimdir. Ayrıca Sakâlib halkının bu dönemde Avrupa'nın doğusunda ve güneyinde, Asya'nın da kuzeyinde bulunmakta olduğu bilgisi sunulmaktadır (Taşagıl, 2009, 36/ 3-4).

⁷⁵ Rumlarla kastedilen grup daha önce Bizans devletinden getirilen kölelerdir. Rumlar aynı zamanda Romalılara ve Bizanslılar için kullanılmaktadır (İbnü'l-Fakîh, 1996, 183; Avcı, Casim, 2008, 35/222-225).

belirtir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/63). Fakat onun 295 (908) ve 305 (918) yılları için farklı hizmetçi sayısını vermesi, hizmetçiler hakkındaki bilgilerinde birtakım karışıklıkların oluşmasına sebep olmaktadır. Şöyle ki 305 (918) yılında halifenin sarayında çalışan hizmetçilerin yedi bin kişi olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Hatta daha da açıklık getirmek gerekirse hizmetçilerden dört bininin beyaz, üç bininin siyahî olduğunu belirtmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/174). Keza Tenûhî de halife Muktedir döneminde on bir bin özel hizmetçinin sarayda bulunduğunu, benzer bir şekilde Sekâlibeler, Rumlar ve Siyahîlerden de hizmetçilerin var olduğunu söylemesi durumu daha da karıştırmaktadır (Tenûhî, 1995, 5/48). Çünkü Tenûhî'nin verdiği bilgiyi kabul edecek olursak sarayda bulunan hizmetçilerin on bir binden fazla olduğu hatta kırk bine ulaşabileceğine dair bir algıya sahip olunması gerekmektedir.

İbnü's-Sâî'nin hizmetçiler hakkında söylediği rakamlar ve İbnü'l-Cevzî'nin 305 (918) yılındaki hizmetçilerin sayısına ait paylaştığı rakamlarla aynıdır. Fakat İbnü'l-Cevzî'nin Muktedir hakkında bilgi sunarken yani 295 (908) tarihine dair mâlûmat aktardığı kısımda söylediği rakam ve ondan sonra Muktedir'in hizmetçileri hakkında söylediği rakam birbiriyle uyuşmamaktadır. Çünkü İbnü'l-Cevzî'nin 305 (918) yılında sunduğu rakam İbnü's-Sâî'nin rakamı ile aynı olarak yedi bin kişiyken onun 295 (908) yılına ait olmak üzere söylediği rakam Tenûhî'nin paylaştığı rakam ile benzerlik göstermektedir. Yani İbnü'l-Cevzî'nin 295 (908) yılı bilgilerinde birinci görüş olarak ortaya koyduğu rakama göre Muktedir'in özel hizmetçilerinin sayısı on bindir. Tenûhî ise rakamın on bir bin olduğunu ifade etmektedir. Bu iki rivayet arasındaki fark sadece bin kişidir. Dolayısıyla rakam birbirine yakın olsa da İbnü'l-Cevzî'nin Tenûhî'den de farklı görüşe sahip olduğu görülmektedir. Arasındaki farkın az olması hizmetçilerin gerçek rakamının onların zikretmeye çalıştığı rakam olduğunu düşündürmektedir. Onların birleştiği konu ise on bin ve on bir bin özel hizmetçi rakamında Sekâlîbe, Rum ve Siyahîlerin bulunmadığı anlaşılmaktadır (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/174; Tenûhî, 1995, 5/48). Aslında rakamların farklı çıkmasının nedeni müelliflerin “Hâs” (özel hizmetçi) ve “Hâdim” (hizmetçi) kelimeleri ile neyi kast ettiklerinin anlaşılamamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü “Hâs” dediklerinde büyük ihtimalle sadece halifenin odasında çalışan özel hizmetçiler kastedilmiş olabilir. Ama “Hâdim” dediklerinde sarayın genelinde görev yapan bütün hizmetçileri zikretmiş olabilirler. Dolayısıyla bu ayrıntılara çok fazla girmeden bu iki tarihçinin bilgileri analiz edilirse sarayda çalışan insan sayısının daha

fazla olduğu anlaşılacaktır. Bu hizmetçilerin çokluğunu daha açık bir şekilde gösteren Sâbî, Mu‘tazîd döneminde saraydaki hizmetçilerin sayısını vermiyor olsa da, Müktefî ve Muktedir için şunu ifade etmektedir: Müktefî döneminde sarayda istihdam edilen hizmetçi sayısı yirmi bin güvenlikçi, on bin hâdimdir. Hâdimler siyahî ve Sekâlîbe grubundan oluşuyordu. Muktedir dönemine gelince sarayda çalışan insan sayısının yükseldiği görölmektedir. Sarayın hâdim bölümünde on bir bin kişi çalışmakta bunların yedi bini siyahî ve dört bini Sekâlîbe idi. Buna ilave olarak kadın hizmetçilerden hür ve memlûk olanlar arasında yaklaşık dört bin kişinin sarayda çalıştığını belirtir. Ayrıca sarayın güvenliği ve huzuru için de Huceri askerlerinden oluşan binlerce görevlinin çalıştığını, Reccâle denilen piyade askerlerden yaklaşık beş bin askerin sarayda konakladığını ve koruyucu muhafızlarından da dört yüz kişinin bulunduğunu ifade etmektedir (Sâbî, 1986, 8-9). Bu döneme yakın yazan müelliflerden Sûlî ve Arîb b. Sa‘d, Muktedir’in sarayında bulunan asker, gılmân, hâcib ve hizmetçilerin sayısını vermeden konuyu özetleyip bilgi tasarrufu yapmakla yetinmektedir. Bu bilgilerin getirdiği belirsizliklere rağmen halifelerin sarayında birçok hizmetçinin bulunduğu ve bilhassa halife Muktedir döneminde sayının daha da yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Üst tabakadaki insanların sosyal statüleri gereği hizmetçi ve köle bulundurmaları sadece halife ve vezirlere mahsus değildi. Diğer yönetici sınıflarda da hizmetçi veya köleye sahip olmak normal karşılanmaktaydı. Hatta bu insanların taleplerini karşılayan Bağdat’ta insanların satıldığı bir pazar bulunuyordu. Cârîye satın almak isteyen insanlar bu pazara giderlerdi. Beytûlmâl sorumlusu İbn Ebû Hâmid’in eşinin aldığı cârîyenin hikâyesi, onların sosyal yaşantıları hakkında bilgi verici mahiyettedir. Rivayet Bağdat’ın Nuhhâsîn çarşısından eşinin bilgisi olmadan bir cârîye alması hakkında bilgi sunmaktadır. Anlaşılan o ki cârîye veya bir köle satın almak o kadar kolay ki kocasının haberi olmadan bir hanım evine cârîye alabilmektedir (Tenûhî,1995, 7/170-172). Benzer bir şekilde 283 (896) yılında Ebû’l-Înâ Basra’dan bir köleyi otuz dinara almıştır. Dolayısıyla bu dönemde bir hizmetçi, gılmân, hâdim ve cârîye sahibi olmak toplumda normal karşılanmakta ve bir gücün göstergesi görölmekte idi.

Keza bu hizmetçilerden özellikle cârîyeler, hadımlar ve gulâmlar bazen de yönetici sınıfların aralarında paylaştığı hediye ürünlerinden biri olabiliyordu. Bu dönemde halifelere gönderilen hediyelerde cârîyelerin ve gulâmların sürekli paylaşıldığı

görülmektedir. Örneğin, 279 (892) yılında Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun on gulâmı binek hayvanlarıyla beraber Mu‘tazîd’a göndermiştir. Sâ mânîlerin lideri İsmail b. Ahmed 280 (893) yılında Mu‘tazîd’a silahlarıyla ve binek hayvanlarıyla elli iki Türk ve Hazar gılmânı, ilave olarak siyahî olmayan kırk dokuzdan fazla gılmânı hediye etti. Afrika’daki Ağlebîlerin lideri İbrahim b. Ahmed b. Ağlebî de 282 (895) yılında elli câriye ve yüz hâdimi halifeye göndermişti. Humâreveyh 287 (900) yılında da elliden fazla siyahî gılmânı halifeye hediye etmiştir. Bu hizmetçilerin ve hâdimlerin yöneticiler arasında armağan edilmesi Halife Mu‘tazîd’ın vefatından sonra da devam etmiştir. Ağlebîlerin lideri Ziyâdetullah b. Abdullah b. Ağlebî’nin Halife Müktefî’ye yüz hâdim ve yüz câriye gönderdiği zikredilmektedir. Benzer bir şekilde Rum Kraliçesi Bertha ona yirmi bir Sekâlib câriyesi ve yirmi Sekâlib hâdim hediye etmişti (Zübeyr, 1959, 41-58).

Halife Mu‘tazîd’ın konaklaması için Hasenî Sarayı hazırlanırken süslemesinde dikkat edilen bazı şeylerin yüksek tabakadaki insanların sosyal hayatlarına dair birçok ipucu verdiği ifade edilmişti. Bu ipuçlarından dikkati çeken bir başka şey de onların güzel ortam oluşturma ve bahçe yapma düşkünlüğüdür. Hem Hasenî Sarayı hem de vezir köşkünden bahsedilirken önce bahçelerin yapılarından zikredilmesi hatta bunların binaların ortasında yer alması aslında bahçe yapma kültürünün onların gönüllerinde yattığını göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî halifenin bahçelerinde meyve ağaçlarının olduğunu zikreder (Hatîb el-Bağdâdî, 2001, 1/42). Bu dönemde binaların iç eşyaları güzel olduğu gibi evlerin ve köşkların bahçelerinin de güzel olması, özellikle birçok büyük evin geniş bahçesinin olması istenen bir şeydi (Ahsan, 1979, 173). Örneğin, bu dönemin en zengin vezirlerinden biri olan İbnü’l-Furât, köşk binası için üç yüz bin dinar harcamıştı. Daha sonra eşleri ve çocuklarının oturması için bahçeli bir köşkü beş yüz bin dinara inşa ettirmişti (Ahsan, 1979, 167). Mes‘ûdî, Halife Râzî’nin Süreyyâ Sarayı’nın bahçesine güzel çiçekler ekme gayretinden bahsetmektedir (Mes‘ûdî, 2005, 4/259).

Elçilerin ziyaretinde içeceklerden buz ile soğutulmuş su ve şerbetin içildiğinin söylenmesine rağmen onların yediği yemeklerden bahsedilmemiştir. Fakat yüksek sınıfta olan insanların yemeklerindeki çeşitlilik ve çokluk birçok eserde zikredilmiştir. Bu kesimde büyük sofraların hazırlanması çok önem taşıyordu. Bunlar aynı zamanda bir yaşantı biçimiydi. Bu kültüre dair birçok kayıt sunan Veşşâ (öl. 325/937) zarif

insanların yemeklerinde ağızlarına küçük lokmalar koymayı tercih ettiklerini, ince ve küçük yiyecek türlerini beğendiklerini, et yemeklerinin diğer yemeklere kıyasla en sevilen yemek olmasına rağmen bazı çeşitlerini tercih etmediklerini söylemektedir (Veşşâ, 1990, 211-214; Öztürk, 2008, 251-253). Keza ekmek lapası ve tuzlanmış et gibi yiyecekleri de tercih etmediklerini, çorbaları yudumlayarak içtiklerini, şapur şapur yemek yememeye özen gösterdiklerini, bazı yiyecekleri çeşitli özelliklerinden dolayı yemediklerini ilave eder (Veşşâ, 1990, 211-214).

Onların, yemeklerinde, özellikle yönetici sınıfın köşklerinde en yakınlarına has gruplarla eğlendikleri zamanlarda mutfaklarında harcanan paranın çok yüksek olduğu görülmektedir. Bulundukları mevkiden dolayı birçok kaynağa sahip olan bu kişiler yemeklerine çok fazla masraf yaparlardı. Aslında devletin alt sınıfında bulunan insanlar ve bazı uzak bölgelerde mesela Taberîstan gibi yerlerde 281 (894) yılında meydana gelen kuraklıkta halk açlıktan sefalet içinde yaşarken yöneticiler ve üst sınıf gruplar inanılmaz bir tüketim çılgınlığına kapılmış durumdaydılar (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/339). Keza, Mes'ûdî, Halife Muktefî için hazırlanan yemeklerin günlük on çeşitten oluştuğunu her Cuma bir kuzu ve üç tatlı çeşidinin mutlaka yapıldığını ifade eder (Mes'ûdî, 2005, 1/223). Halife Muktedir'in köşkünde her gün yemeğe harcanan para bin beş yüz dinardır. Bu rakam yılda yemek için beş yüz kırk yedi bin beş yüz dinar harcandığını göstermektedir. Halife Muktedir haftada bir gün köşkünde sadece balık yemeğinin verilmesini istediğinde, sadece balık için harcanan para üç yüz dinardı. Vezir Ebü'l-Hasan b. Furât'ın köşkünde daha önce de geçtiği üzere iki mutfak vardı. Birisi hâs (özel), diğeri halka açık mutfaktı. Özelde yapılan yemekler ve kesilen hayvanların sayısı çok yüksek rakamlara ulaşmaktaydı. Ama halka açık olan mutfakta yani halifeyle çalışan yakın müşavirler, hâcibler, piyade askerler, kapı bekleyen muhafızlar, çırak olarak çalışan genç kâtiplerin yediği mutfakta her gün doksan koyun, otuz kuzu, altı yüz tavuk kesilirdi. Bu köşkte gece gündüz taze ekmek ve tatlılar yapılırdı. İçecekler için özel bir büyük bina bulunuyordu. Bu içecekleri insanlara ikram eden hâdimlerin üstünde güzel Dâbık kumaşı olurdu. Onların elinde farklı türden çeşit çeşit içecekler vardı. Bunlardan (Sekencebeyn) denilen su ve balla karıştırılan bir içecek çok yaygındı. Ayrıca ikram veren hizmetçiler bu köşke gelen herkesin meyve suyu içmesini sağlardı (Sâbî, 1904, 215-216). Zengin bir tarla yöneticisiyken vezir seçilen Hâmid b. Abbâs'ın evinde de her gün kırk tencere yemek yapılırdı. Bu yemeklerin sarayda çalışan

hizmetçiler ve aileleri için verildiği de söylenmektedir (Tenûhî, 1995, 1/22). Ayrıca bir başka rivayetinde onun günlük yemek harcamalarının iki yüz dinar olduğu kayıtlıdır. Onun yemek sofrasında başka kişilerle yemek paylaşmamak için herkesin önüne bir kuzunun konulduğu, herkesin önündeki kuzudan yediği söylenir (Tenûhî, 1995, 3/193). Ebû Ca'fer b. Hamdûn'un paylaştığı bir rivayet Halife Râzî'nin saray meclisinde yakın arkadaşlarıyla eğlenirken meyve dolu tabaklarla içeceklerin sunulduğunu söyler. Fakat hizmetçiler bu içecekleri getirirken halife misafirlerin daha eğlenceli bir şekilde içecekleri içmesi için başka bir salonun hazırlanmasını istemiştir. Hazırlanan salonda içecekler dizilirken halife odanın içinde bulunan reyhanın (fesleğin) renginin kâfur ile karıştırılıp değiştirilmesini istemiş, hizmetçiler hemen kâfurları altın tabaklarla doldurup getirmişlerdi. Getirilen kâfurların reyhanların üzerine dökülmesini istemiş, ısrarla daha fazla kâfurun reyhanların üzerine dökülmesini isteyen halife reyhanın rengini kâfurun beyazı ile kapatmasını sağlamıştı. Pek çok güzel kokulu salon yaptıran halife arkadaşlarıyla beraber bu salonda içki meclislerine devam ederdi. Onlar içecekleri bitirdikten sonra salonda bulunan kâfur ve reyhanları orada bulunan hizmetçilere ve gilmânlara bırakırlardı. Anlaşılan onların yeme ve içme ortamlarında güzel kokulu maddelerin yer alması bir hayat tarzı idi (Tenûhî, 1995, 1/296-297). Vezir Mühellebî'nin de evinde bulunan havuzu güllerle doldurup içine oturarak içkiler içtiği söylenir (Tenûhî, 1995, 1/303). Yani sadece güzel kokulu ortamda değil de güzel görüntülerle süslü yerde oturarak zevklerini beslemeyi severdi.

Elbiseler bakımından ön plana çıkan şeylerden biri Bağdat'ı anlatan yazarların şehrin büyüklüğünü şehirde bulunan terzihanelerin sayısını tahmin etmeye çalışarak zikretmeleridir. Terzihanelere kıyasla bir şehri tahmin etmek biraz garip dursa da, bu dönem için anlam taşıdığı açıktır. Üst sınıftaki insanların giydikleri elbiselerin en pahalı kumaşlardan yapıldığı birçok örnekte görülmektedir. Örneğin Halife Mu'tazî'din vefatında onun kefen kumaşı olarak kullanılan Kûhî kumaşından yapılan iki parçanın fiyatının on altı karat değerinde olduğunu söylenir. 301 (914) yılında Kadı Ebû Ömer'in gömleğinin Dâbıkî Tüsterî kumaşından değeri 200 dinar olan bir gömlek olduğu, fakat o sırada Vezir Ali b. İsâ'nın gömleğinin ise yirmi dinar olduğu söylenir (Sa'd, Fehmî, 1993, 284). Ayrıca bu sınıftaki insanların kullandıkları elbise türleri hakkında da birçok fazla örnek verilmiştir. Özellikle Dâbık, Ermenî, Rum, Tüsterî, Ahvâzî, Horasanî, Cehram, Darabcard'dan gelen elbise türleri dönemin yaygınlık kazanan kumaş

türlerindendi. 306 (919) yılında devletin giderlerini anlatan Vezir Ali b. İsâ halifenin elbiseleri için kullanılan yıllık bütçenin sekiz yüz on dört dinar olduğunu söyler. Aynı vezire göre halifenin elbiselerinin üretilmesi için özel tasarımcılar Ahvaz, Tüster, Cehram ve Darabcard'da bulunuyordu (Sâbî, 1986, 26). Veşşâ ise Bağdatlıların giydiği kumaş türlerini ve özelliklerini zengin bir biçimde zikretmektedir. Ona göre yüksek seviyedeki insanların elbiseleri arasında kadifeli montlar, güzel desenli gömlekler, iyi pamuktan dokunmuş yumuşak, çeşitli renklere sahip kumaşlar vardı. Bu kumaşların türleri arasında Dâbık kumaşı, Cennâbî kumaşı, Pamuklu kumaşlar, Örgülü kumaşlar, İpekli kumaşlar, Darabcard kumaşı, İskenderiye kumaşı, Mulham⁷⁶ Horasan kumaşı yer almaktadır. Keza Nîsâbûr Kuş'tan kumaşı, Kasbu'ş-Şurub pamuk kumaşı, Nîsâbûr atkısı, Yumaşacık Dâbık kumaşı, Cübâbü'n-Nîsâbûrî, Ahvaz Sûsiyye ipeği de zikretmektedir. Bu elbise türleri, nakış türleri, yüksek tabaka mensuplarının veya zerafet ehlinin tercih ettiği giyimlerdir. Ayrıca bu yüksek seviyede bulunan insanların özelliklerinden biri de erkeklerin onlara göre kötü renklere sahip olan elbiseleri giymemeleridir. Keza, onlar çok parlak renklere sahip, parfümlü ve safranlı, sarı karışık kumaşlardan yapılan elbiseyi ve anber⁷⁷ parfümü kokan Dâbık kumaşları tercih etmedikleri söylenir. Onlar için bu elbiseler kadınların, şarkıcıların ve okumamış avam veya alt sınıf insanların tarzı olarak görülmektedir. Keza genellikle bu sınıfa mensup insanlar desenli ve yıkandığında renkleri çıkan elbiseleri giymezlerdi (Veşşâ, 1990, 199-200).

Elbiseler aynı zamanda bu yüksek tabakadaki insanların hediyeleşme kültüründe de önemli rol oynuyordu. Örneğin Amr b. Leys'in 281 (894) ve 283 (896) yılları arasında Halife Mu'tazid'a hediye olarak gönderdiği şeyler arasında sadece elbiseler yer alıyordu (Zübeyr, 1959, 39-43). Bertha'nın Halife Müktefi'ye gönderdiği malzemeler arasında da benzer bir şekilde elbiseler yer almaktaydı (Zübeyr, 1959, 46). Halife Râzî'nin Beckem'e verdiği hediyeler arasında altın ile süslenmiş elbiseler bulunuyordu. Bu elbiselerde en bariz bir şekilde ortaya çıkan hususiyet de kumaşlara ve elbise türlerine çok önem verilmesidir. Bu değerli kumaşların güzelleştirilmesinde altın ve gümüş gibi değerli taşlar, kumaş örgülerinde kullanılırdı.

⁷⁶ Mulham iki tür kumaştan yapılan elbise örneğin koton ve ipek karışımı veya yüğün ve koton karışımı gibi.

⁷⁷ Anbar bir parfüm türü olduğunu söylenir. Balınaların midelerinden çıkan bir ham maddeden yahut bir yağ türünden yapılan bir parfüm türü olduğunu söylenir.

Veşşâ, onların Habeşistan terliğini, üstü kapalı olan Hind Kenbâtiye bölgesinde yapılan kalın ayakkabılarını ve Yemen'in tüylü ayakkabılarını beğendiklerini söyler (Veşşâ, 1990, 201). Onların kullandıkları ürünlerle ilgili tutumları hakkında Tenûhî de bazı kayıtlar sunar. Halife Muktedir'in annesi Şagab'ı örnek gösteren yazar onun kumaştan yapılan bir ayakkabısı için kullanılan kumaşı anlatır. Halifenin annesi yumuşak ipekli kumaşdan ayakkabı yaptırmak için İshak eş-Şirâzî adlı hizmetçisini çarşıya gönderir. Hizmetçi o zamanın en pahalı ve en kaliteli kumaşı olarak görülen ipekli Dâbık kumaşından alır. Getirdiği kumaş küçük parçalara ayrılıp parçaların arasına misk ve anber yağı doldurularak yapıştırılır. Tenûhî'nin aktardığı en önemli detay Şagab'a özenle yapılan bu ayakkabıların onun tarafından en fazla on gün giyildiğidir. Dolayısıyla ona her on günde bir ayakkabının yapıldığı düşünülürse ayakkabılarının kumaşı için harcadığı paranın ne kadar yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Keza onun ayakkabı değiştirme hızının da çok yüksek olduğu görülmektedir. Onun davranışları yüksek sınıflardaki insanların yaşam tarzına bir örnek teşkil ediyordu. Yüksek sınıftaki insanların her şeyin en iyisini, en güzelini, en kalitelisini, en yenisini ve en pahalısını tercih etmeleri artık lüks ve refahta sınır tanınmadığını ifade ediyordu. Şagab'ın her on günde bir attığı ayakkabıları hizmetçileri toplayıp ayakkabı yapımında kullanılan anber ve miskleri çıkartarak satıp birkaç dinar elde ediyorlardı (Tenûhî, 1995, 1/293-294).

Yüksek tabakadaki insanların bolluk ve şatafatlı bir hayat içinde oldukları görülmektedir. Onların hayat tarzı toplumun hiçbir alt sınıfıyla kıyaslanamaz. Geri kalan gruplar sanki onların iyi yaşamaları karşılığında eziyet çekmeye mahkûm olmuşlardır. Abbâsî Devleti'nin yürüttüğü ekonomik ve siyâsî politika da bunu teşvik ediyordu. Özellikle Halife Mu'tazîd ve Müktefî dönemlerinde yani devletin gücünün ve sosyal yaşam önderliğinin halifede olduğu dönemlerde, zenginlerin daha şatafatlı bir hayatı tercih ettikleri söylenebilir. Bu durum aslında alt sınıflarda bulunan halk için hiç de olumlu değildi. Çünkü Halife Mu'tazîd ve Müktefî'nin devlette siyâsî istikrarı oluşturmak için çabaladıkları gibi halkın gelirini soyan, halkın toplumsal hayatının bozulmasına neden olan bazı iktisâdî faaliyetleri yapmaktan geri durmadıkları görülmektedir. Halk arasında gelir dağılımı bozulduğu için sosyal yapı da bozulmaktaydı. Özellikle elde edilen gelirlerin sadece merkezde bulunan küçük bir grubun iyiliği için planlanması alt gelir gruplarını epeyce yormaktaydı.

3.2. Sosyal Hayatta Orta Sınıf

Orta sınıf insanlardan kastedilen meslek sahibi insanlar, âlimler, şiir ve edebiyat yazarları, alt kadro kâtipler ve kadılar, tabipler, ücretli askerler, hizmetçiler, saray ve yöneticilerin köşklerinde çalışan hizmetçiler, tüccarlar gibi tüm meslek sahibi insanlardır. Bu kişiler sahip oldukları meslekler veya mensup oldukları kurum, şehir ve çeşitli yeteneklerle bilinmektedirler. Çoğu zaman da onların adlarının künyelerinde onların mensup olduğu meslekler zikredilmektedir. Örneğin çoğu zaman bu insanların isimleri zikredilirken “Kâtibî, Muhaddisî, Basrî” gibi adlandırmalar görülmektedir. Yaşam tarzları ve sosyo-ekonomik statüleri bakımından da üst sınıf ile kıyaslamak gerekiyorsa onların yönetici sınıfında olmadıkları anlaşılmaktadır. Alt sınıfta bulunan gruba kıyasla da ilim, meslek, kültür ve gelir bakımından çoğunlukla farklı oldukları görülmektedir.

Mesleklerini icra ederken çoğu zaman yönetici sınıfın yanında mesleklerini sürdürmek zorunda kalışları, onların sosyal hayatını belirleyen önemli bir etkeni. Bu sınıftaki insanların birçoğu yönetici sınıfında olan insanlara yaklaştıklarında sosyal ve ekonomik bakımdan hayatları daha da iyileşirdi. Onlardan uzaklaştıklarında durumları, özellikle ekonomik durumları kötüleşirdi. Halifelerin sarayında çalışan birçok hizmetçi, asker gibi görevli vazifede olduklarında zenginleşir, saraydan uzaklaştığında ise hayatları kötüleşirdi. Benzer bir şekilde âlimlerin ve edebiyatçıların da halifeye fikir arkadaşlığı yaptıklarında ve saraylarda görevli bulunduklarında sosyal ve ekonomik durumları güzelleşirdi. Aynı durum sanatçılar ve tüccarlar için de söz konusudur. Örneğin Tenûhî'nin İbnü'l-Cessâs'ın torunlarından Ebû Ali b. Ahmed b. Hüseyin b. Abdullah el-Cevherî b. el-Cessâs'tan aktardığına göre dedesi Muktedir döneminin en zengin adamlarından biri idi. Dedesi İbnü'l-Cessâs zengin olmadan önce Tolunoğulları'nın lideri Ebû Ceyş Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un sarayının koridorunda mücevher satan bir kuyumcuydu. O bu kişinin zenginliğinin, saray kahramânlarından birinin ondan bir mücevher istemesi ve başarılı bir şekilde bu işi gerçekleştirmesi, mücevheri kısa bir süre içinde bulmasıyla başladığını ifade etmektedir. Sarayın koridorunda gezerken İbnü'l-Cessâs kahramânın güvenini kazanarak sarayla arasındaki ilişkiyi pekiştirmeye başladığını söyler. Saraydan uzağa gitmek istemeyen İbnü'l-Cessâs da sarayın koridorlarında kendine bir oda bulmuş ve oradan ticaretine devam etmiştir.

Sarayın koridorunda oda bulması kahramânın müdahalesiyle mi yoksa başka birinin aracılığıyla mı olduğu bilinmemektedir. Fakat onun sarayın koridorunda oda bulduktan sonra saray ahalisi ile yakın olma sürecinin ve zenginleşme sürecinin başladığı anlaşılmaktadır. Sarayın güvenini kazanan İbnü'l-Cessâs daha sonra Humâreveyh'in eğlence meclisinde yer bulmuş kendisi Humâreveyh'in samimi içki arkadaşı olmuştur (Tenûhî, 1995, 2/312-315). İbnü'l-Cessâs daha sonra Tolunoğulları devletinin siyâsî alanlarında da görülmeye başlamıştır. 279 (892) yılında Tolunoğulları'nın elçisi olarak Humâreveyh tarafından Bağdat'a Halife Mu'tazîd'a gönderilmiştir. Halife Mu'tazîd Abbâsî Devleti'nin başına geçtiğinde Tolunoğulları adına yeni halifeyi tebrik için gönderilen hediyeleri götürmüştür. Keza bu ziyarette İbnü'l-Cessâs, Tolunoğulları ile Abbâsî Devleti arasındaki mutabakatın devam etmesini sağlayan kişi ve Tolunoğulları'nın yönetimini tanınması için talepleri sunan elçi olmuştur. Ayrıca iki yönetim arasında iyi niyetlerin devam etmesi için Humâreveyh'in halife Mu'tazîd'ın oğlu Ali'ye (Müktefî) kızını evlendirme müjdesini getirmişti. Humâreveyh'in kızını kendisi için isteyen Halife Mu'tazîd iki yönetim arasında arkadaşlığın devam etmesi için Humâreveyh'in teklifini kabul etmiştir (Taberî, 1989, 38/2-3; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/327; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/92). 282 (895) yılında tekrar Bağdat'a dönen İbnü'l-Cessâs halifenin Mu'tazîd'ın eşi Katrû'n-Nedâ'ya eşlik etmiştir (Taberî, 1989, 38/19-20; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/343; İbn Tagrîberdî, 1992, 3/99). 282 (895) yılının sonunda İbnü'l-Cessâs Halife Mu'tazîd'ın Humâreveyh'e vereceği hediyeleri alarak Mısır'a doğru giderken Humâreveyh'in vefat haberi geldi. Halife onun peşinden bir elçi göndererek Bağdat'a geri dönmesini istedi ve böylece sarayın koridorlarında mücevherleri satan tacirin hikâyesi, devletin en önemli diplomatı olması ile sonuçlandı (Taberî, 1989, 38/26). İbnü'l-Cessâs'ın Humâreveyh ile anlaşması onun mertebesini yükselttiği gibi cebinin de kabarmasına imkân tanıdı.

İbnü'l-Cessâs'ın hikâyesi Tolunoğullarının sarayında sıra dışı bir tüccar olan orta gelir sahibi birinin nasıl ekonomik başarıya ulaştığını gösterdiği gibi orta sınıfta olan insanların üst sınıfta olan insanlarla çalıştıklarında nasıl yükseldiklerini de ortaya koymaktadır. İbnü'l-Cessâs, Humâreveyh'in vefatından sonra Tolunoğulları sarayında sahip olduğu yakınlığı kaybetmiş olmalı ki adı hiçbir yerde geçmemektedir. 296 (909) yılında Muktedir'e yapılan darbede darbecilerin onun evine sığındığı söylenir. Sûlî'nin paylaştığı bilgiye göre darbe sırasında İbnü'l-Mu'tez, İbnü'l-Cessâs'ın evinde

saklanıyordu. Ancak İbnü'l-Cessâs'ın gulâmlarından Sûsen denilen birinin onu ihbar etmesi üzerine saklandığı İbnü'l-Cessâs'ın evinden çıkartılarak hapishaneye gönderildi. Keza Sûlî, İbnü'l-Cessâs'ın Muktedir'in yerine İbnü'l-Mu'tez'in halife olmasını isteyen ve darbe günü İbnü'l-Mu'tez'e biat eden kişiler arasında olduğunu da söylemektedir (Sûlî, 1999, 71; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/443). İbnü'l Cessâs'ın zengin olması sadece Mısır'da değil başkent Bağdat'ta da sözüne itibar edilen kişilerden biri olduğunu göstermektedir. Yani bu dönemde biri malı sebebiyle güç elde edince onun toplumdaki itibarı ve yeri de yükseliyordu. Fakat onun düşüşü bu darbenin başarısız olmasından sonra başlamıştı. Kendisi ve birçok insanın yakalanması ile başlayan düşüşü hızlanarak devam etti. Vezir İbnü'l-Furât göreve seçildikten sonra İbnü'l-Cessâs da dahil bazı mahkumlar beraat ettirildi. Beraat eden kişilerin çoğu büyük paralar karşılığında bırakılmıştı. İbnü'l-Cessâs da para karşılığında beraat eden kişilerden biri oldu (Miskeveyh, 1921, 4/8; İbnü'l-Esîr, 1987, 6/443). Tenûhî'ye göre evinden çıkartılan mücevherler ve mallar dışında kendisine altı milyon dinar ceza kesildi (Tenûhî, 1995, 1/25). 302 (915) yılında o tekrar yakalanmış ve elinden yaklaşık dört milyon dinar alınmıştı. Bu bilgiye yer veren Miskeveyh, İbnü'l-Cessâs'ın başına gelen olayları anlatmanın ötesinde İbnü'l-Cessâs'ın bu dönemde yirmi milyon dinar servet sahibi olduğunu ileri sürmektedir (Miskeveyh, 1921, 4/39). Oysaki muahhar yazarlar İbnü'l-Cessâs'tan alınan paraların daha yüksek olduğunu söylemektedirler. İbnü'l-Esîr bu yılda İbnü'l-Cessâs'tan alınan paranın yirmi milyon dinar olduğunu söyler (İbnü'l-Esîr, 1987, 6/484). İbnü'l-Cevzî ise ondan alınan malların on altı milyon dinar değerinde peşin para olduğunu kaydeder. Buna ilave olarak onun mücevherlerine, atlarına ve hizmetçilerine de el konulduğunu belirtir (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/150). İbnü'l-Cessâs hakkındaki bilgiler bundan sonra çok kısıtlı olsa da özellikle onun hayatının son dönemleri ile ilgili bilgilerden onun 315 (928) yılında vefat etmesine kadar halifelerin hedefinden çıkmadığını göstermektedir (Sûlî, 1999, 99).

İbnü'l-Furât ile bir terzi arasındaki ilişki de buna benzer. Vezir İbnü'l-Furât vezirliğe seçilmeden önce bir keresinde Bağdat'ta dar yollardan geçerken evlerin çatı oluğundan bir şeyler üzerine dökülüp elbisesi lekelenmişti. O elbise ile yola devam etmek istemeyen İbnü'l-Furât hizmetçilerini yolu üzerindeki evlere göndererek elbiseleri getirilinceye kadar onların evlerinde beklemesi için izin istenmesini rica etmişti. Onların o gün yöneldiği ev tesadüfen bir terzinin evi oldu. Terziye talep iletilince gayet güzel bir

şekilde İbnü'l-Furât'ı evine kabul etti. Elbiselerin temizlenmesini de sağlayan bu terzi İbnü'l-Furât'ı olağan üstü bir şekilde karşılamıştı. Ona gösterilen bu güzel davranışı unutmayan İbnü'l-Furât sorunu çözülünce yoluna devam etmişti. Vezir seçildikten sonra bu bölgeye geri dönen İbnü'l-Furât bu terzi ile karşılaşınca o gün sergilediği güzel davranışı karşılıksız bırakmak istememiş onu kendi köşkünde terzilerin başkanı yapmıştır. Bu terzi ona verilen bu işin sonucunda kısa bir süre zarfında on binlerce para kazanmıştı (Tenûhî, 1995, 1/66-67). Hilâl es-Sâbî, İbnü'l-Furât'ı evine kabul eden bu adamın terzi değil güzel kokular yâhut parfüm satan bir tüccar olduğunu, İbnü'l-Furât'ın vezirlik döneminde ticaretin bozulduğunu eşiyle konuşması sonucunda vezirin yanına gidip ondan maddî destek istediğini söylemektedir (Sâbî, 1904, 84-85). Bu hikâyede bazı değişiklikler olsa da anlaşılan orta sınıftan olan insanların üst sınıftaki kişilere yakınlaştıklarında maddî durumlarının yükseldiğini göstermektedir. Bu da orta sınıfta olan insanlar ile yüksek sınıfta olan insanlar arasında bağlantının ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Benzer bir şekilde yüksek sınıflarda bulunan insanlarla ayrı düştükten sonra hayat tarzları bozulan orta sınıf insanlardan biri de İbnü'l-Furât'ın anlattığı Cahda adıyla bilinen bir âmildir. Cahda gibi bu duruma düşen insanlar çok olsa da bu örnek dönemin en önemli kişilerinden uzun yıllar dîvân kurumlarında çalışan ve vezirlik görevi üstlenen İbnü'l-Furât'ın bu bilgiyi paylaşması sebebiyle zikretmek yerinde olacaktır. İbnü'l-Furât'ın anlattığına göre o ve kardeşi, Vezir Ubeydullah b. Süleyman zamanında dîvânda görev yaparken bir âminin yolsuzluk yaptığına dair bir şüphe duymuşlar ve o âmili takibe başlamışlardı. Onlar kontrol amaçlı ilk önce onun imzası bulunan belgeleri toplamışlardı. Ancak bu durumu fark eden âmil, Vezir Ubeydullah'ın da olduğu bir oturumda bu iki kardeşin işini küçümseyerek onlarla alay edercesine şunu söyler. *“O iş imzada değil yolsuzluğun yapılış şeklindedir. Bütün imzalarımı toplasanız bile hiçbir şey bulamazsınız.”* demiştir. Lâkin o sıra bu âmil ile aynı mecliste bulunan Vezir Ubeydullah'ın onun söylediklerini duyması durumu değiştirdi. Vezir Ubeydullah bu âmili hemen gulâm askerlerin yardımıyla meclisten çıkardı ve yaptığı görevden de aldı. Âminin görevden alınması onun için kötü sonuç doğurdu, ondan sonra isminin lekelenmesi nedeniyle hiçbir iş bulamaz oldu. İbnü'l-Furât'a göre işsiz kalan bu âminin hayatı tamamen kötüye gitti daha sonra fakirlikten insanların bağışlarına muhtaç duruma düştü (Sâbî 1904, 88-89).

Buna benzer bir diğ er olay da yine İbn  'l-Fur  t'ın aktarımında yer almaktadır. İbn  'l-Fur  t kendisi ve aġabeyinin y  kselişini anlatırken bir  amili görevden uzaklaştırdıklarını anlatmaktadır. Buna göre Ubeydullah'ın vezirlik döneminin ilk yıllarında onun Bâdurâyâ bölgesine g revlendirdiġi N heyk  adıyla bilinen bir  amil vardı. Vezir Ubeydullah'ın verdiġi görev nedeniyle N heyk 'nin çok kibirlendiġini söyleyen İbn  'l-Fur  t, kardeşi Eb  'l-Abbâs ile onun hatalarını tespit ederek vezire ilettiler. N heyk 'nin gözetimi altında olan bölgenin gelir hesaplarında hatalarının bulunup görevden alınmasının mutluluġunu anlatan İbn  'l-Fur  t bu  amilin bu hadiseden sonra hiçbir önemli işte  alıřmadıġını anlatmaktadır (Sâbî, 1904, 87-88).

Aslında bu hik yelerde iki önemli mevzu ortaya çıkmaktadır. Birincisi orta sınıfta olmanın geçişlere müsait deġiřken bir yapısının olduġu, ikincisi ise bu sınıfta olan insanlar arasında rekabetin ve kindarlıġın, çekişmenin oldukça yüksek olduġudur. İkinci mevzu ile çok uġrařmadan birinci mevzuya dönülecek olursa orta sınıftaki insanların sosyal hayatlarındaki deġiřimin yüksek sınıflarda olan insanlarla ilişkilerine baġlı olduġunu tekrarlamakta fayda bulunmaktadır. Öte yandan devletin siyâsî, iktisâdî ve içtimâî bakımından ilerlemesi için orta sınıfta olan insanların rolünün çok önemli ve büyük olduġu açıktır. Çünkü  st sınıflarda bulunan insanların sosyal hayatı ile alt sınıfta bulunan insanların sosyal hayatı arasında denge saġlayan sınıf her zaman orta sınıfta bulunan bu insanlar olmuştur. Onların sosyal hayatları s ylenildiġi gibi devlet yöneticilerine yakınlıkları ve uzaklık durumuna göre deġiřmektedir. Fakat onların bu iki sınıf arasında olması ve bu iki sınıfta bulunan insanların bütünleşmesi için tamamlayıcı unsur olması onların bu iki sınıfın dışında yer almasına neden olmaktadır. Aksine onlar bir bütünün parçasıdır ve böyle de görülmektedir. Dolayısıyla onlar ve üst sınıfta olan insanlar arasında ayırım yapmak zor olduġu gibi bazen de orta sınıfta olan ve alt sınıfta olan insanlar arasında ayırım yapmak da çok zor olabilmektedir. Çünkü ekonomik durumları güzel olunca ve ellerine maddî kaynaklar geçince hızla zengin olup üst sınıfa çıkabildikleri gibi ekonomik durumları kötüleşince de hemen alt sınıfa düşmektedirler. Ayrıca daha önce de s ylenildiġi gibi genel anlamda Abbâsî halkları arasında çok bariz ve katı bir sınıflandırma bulunmamaktadır. Buna ilaveten konuyu basitleştirme amacıyla sunî bir sınıflandırma yapılmış olsa da bu sınıflandırma sisteminde de açık ve net bir çizginin bulunmadıġı, halkın ayrıldıġını gösteren belli ve kat  bir analiz sonucunun da olmadıġı görülmektedir.  rneġin halkı ikiye bölen Corci Zeydân da üst sınıf olan h s

grubuna bir kısım insanlar ekleyerek üst sınıfa tâbi (hâsa tâbi) diye adlandırdığı gibi onun alt sınıfı olan âmme sınıfını anlatırken de bir grup insanları hâsa yakın olarak zikretmektedir (Corci Zeydân, 2012, 25-50). Anlaşılan o da Abbâsî halkını sınıflandırırken zorlanmıştır. Dolayısıyla Abbâsî halkının sosyal yapısı gereği orta sınıfta olan insanların toplumdaki yerlerini belirlemek ve sınırlarını çizmek hiç kolay olmamaktadır.

Mamafih orta sınıf insanların bu dönemde önemli olmasını sağlayan ve onları ayakta tutan etkenlerden birisi onların hızlı örgütlenme gücüdür. Onlar kendi mesleklerine yâhut el maharetlerine göre örgütleniyorlardı. Kâtiplikten camcılığa kadar herkes meslek ve yetenek gruplarına göre örgütlenip grup oluşturuyordu. Hatta onların şehirlerdeki pazar ve yerleşim yerleri de buna göre şekilleniyordu. Örneğin; Bağdat'ta camcılar, parfümcüler, balıkçılar, ekmekçiler, elbise yapanlar gibi farklı gruplara ait çarşılar olduğu gibi kumaşçıların, pamuk işi yapanların yaşadığı mahalleler de vardı. Mesela Bağdat'ın batısında bulunan Yahya Çarşısı (Sûku Yahyâ) ekmek ve un işleriyle uğraşan insanların toplandığı bir mahalle idi. Benzer bir şekilde Sûku't-Tayr kuş vb. hayvanların alım satımıyla uğraşanlara, Sûku's-sayârif sarraflara, Sûku's-sâga kuyumculara, Sûku'l-varrâkîn kitapçılara mahsus bölümdü (Awad, 2019, 198-199). Bu insanlar kendi aralarında örgütlendikleri gibi ortak bir karar alabilecek bir yapı da oluşturmuşlardı. Oluşturdukları bu yapıyla ortak hareket ederek devlet yâhut yöneticilere karşı haklarını talep ettikleri de görülürdü. Hatta bu yapıyı kullanarak siyâsî kararlar aldıkları gibi onların ekonomik ve içtimâî hakkını çiğneyen güçlere karşı çıktıkları da vaki idi. Onların sosyal hayat tarzı da bu iki sınıf insan arasında gidip gelmektedir. Onların sosyal hayatı çoğu kez devlet ile iyi ilişkiyi sürdürdükleri sürece iyi olmaktadır. Yönetici sınıfta olan kişilerle kötü ilişki kurduklarında hemen alt sınıfa düşmektedirler. Orta sınıf insanların yaşadığı evler zengin ve yönetici sınıfta olan insanlar gibi köşkler ve saraylar olmasa da bazıları kendi hamamlarına sahip güzel ve geniş evlerde otururdu. Bu evler çoğu zaman üç kısma ayrılmaktadır: Kadınlara özel kısım, hizmetçilere özel kısım ve bir de oturma salonu (Ahsan, 1979, 165). Bazıları da özellikle orta sınıfta olup da gelirleri ev almalarına gücü yetmeyenler ev kiralamaktadırlar. Kiraladıkları evlerin güzelliği, şehirdeki mevkii ve bazen içinde yaşayan insanların sayısına göre farklılıklar arz etmektedir.

Bu kesime dair birkaç örnek alarak onların genel tablosunu çizmenin ne kadar kapsayıcı olacağı tartışmalı bir konu olsa da onların sosyal hayatının genel bir görünümünü gösteren bazı örnekleri sunmak da yerinde olacaktır. Orta sınıfa mensup insanların sosyal hayatına ışık tutan bir başka örnek de kadılardır. Bunun en güzel örneği ise Vezir Ali b. İsâ ve Kadı Ebû Ömer arasında geçen bir diyalogda ortaya çıkan söylemlerdir. Bu diyaloga göre Vezir Ali b. İsâ Kadı Ebû Ömer'in giydiği gömleği çok pahalı bularak ona fiyatını sorunca Kadı Ebû Ömer gömleğin iki yüz dinar olduğunu belirtir. Neden sorduğunu anlatmak isteyen vezir Ali b. İsâ ona kendisinin giydiği gömleğin sadece yirmi dinar olduğunu ifade eder. Bunun üzerine Kadı Ebû Ömer ona ibretli bir söz söylemiştir. Ebû Ömer, ona vezirlerin çoğu zaman yöneticilerle beraber olduğu için çok güzel giyinip otorite kurma gereği duymamalarının normal olduğunu çünkü onların muhatabı olan insanların onun mesleğini ve yüce makamını algılayabilecek insanlar olduğunu ama kendisi bir kadı olarak muhatabının çoğu kez avâmdan biri olduğunu ve böyle güzel giysilerle otorite kurmaya çalıştığını söylemiştir (Tenûhî, 1995, 1/51).

Bir kişinin güzel ve pahalı elbise giymesinin halkın gözünde kendisine ne kadar saygı kazandırdığını tartışmadan kadılar gibi bazı meslek sahiplerinin aslında yöneticilerle avâm arasında bir grup olduğunu söylemek gerekecektir. Çalışmanın giriş bölümünde kadılar hakkında bazı bilgiler aktarırken onların Abbâsî Devleti'nin siyâsî ve idarî yönetiminde çok önemli bir yere sahip olduğu söylendi. Fakat çalışmada ele alınan dönemlerde onların devletteki etkileri azalırken sosyal hayattaki konum ve etkilerinin de değiştiği görülmektedir. Kadıların devletin yaşadığı bu ekonomik ve siyâsî durum karşısında hiçbir duruş sergilememesi onların halkın gözündeki değerini düşürdü. Bu durum halkın onların toplum hayatındaki önemini sorgulamasına neden oldu. Örneğin Tenûhî'nin paylaştığı bir bilgiye göre, Kadı Ebû Hâzim bir keresinde halkın bazı kadıları bu samimi, şu samimi değil, şeklinde değerlendirmesini duyunca çok kızarak kadıların böyle değerlendirilmemesi gerektiğini onların ilkelere göre değerlendirilmesi gerektiğini söyleyerek savunmaya çalışmıştı. Fakat Ebû Hâzim, her ne kadar kadıların içine düştüğü bu güvensizliği kalben kaldıramasa da, bu gerçeği kabullenerek kadıların değerinin toplum gözünde çok düştüğünü üzümlere itiraf etmişti (Tenûhî, 1995, 1/239). Benzer bir şekilde halife Muktedir'in saygı duyulan Kadı Ebû Ömer'i görevden alıp yirmi yaşında olan oğlu Ebû'l-Hüseyin b. Ebû Ömer'i kadı seçtiğinde halkın kadılara olan saygısı daha da azalmıştı.

Devletin alt sınıfında olan halklar ve yöneticiler arasında olan kadılık kurumunun bozulması Abbâsî halkının sosyal yapısının zayıflaması ve toplumun yaşayış tarzının da bir hayli bozulması anlamına geliyordu (Tenûhî, 1995, 1/240). Benzer bir şekilde Kadı Tenûhî devlette kadılık kurumu bozulursa yönetim sisteminin de altüst olacağını söylüyordu. Bu sözlerini vurgulamak için şu örneği paylaşmaktadır: Muktedir döneminde devlet yönetiminin bozulmasının sebebi, Vezir İbnü'l-Furât'ın işini iyi yapan kadılara karşı sergilediği olumsuz tavra bağlıydı. Vezir İbnü'l-Furât, devlette işi bilen kadıları tayin etmek yerine hiçbir fıkıh bilgisi olmayan kişileri bile devletin önemli şehirlerine veya bölgelerine kadı olarak atamıştı. Bu atamalar devlet işlerini bozduğu gibi halkın kadılara karşı olan saygısını da yıkmıştı. Fakat vezirin bu hareketi sadece kadılık kurumunu bozmadı sırasıyla başka kurumlara da yayıldı. Çünkü kadılıkta liyâkat sahibi kişinin başa geçmemesi daha sonraki dönemlerde de devletin en önemli kurumlarından biri olan vezirlik kurumunda bile işe uygun olmayan kişilerin görev başına getirilmesine sebep oldu (Tenûhî, 1995, 1/231). Bu konu aslında siyâsî bir konu olarak gözükmüyorsa da, halkın sosyal hayatının değişmesi hususunda çok önemliydi. Çünkü kötü siyâsî yönetim kötü sosyal hayatın oluşmasının temel nedenlerinden birisiydi.

3.3. Sosyal Hayatta Alt Sınıf

Alt sınıfta olan insanlardan kastedilen meslek sahibi olmayan getir götür işi yapan insanlardır. Bunlar belli bir zenginliğe sahip olmayan, köylerde zor şartlarda hayatlarını sürdürmeye çalışanlardır. Göçebe hayatlarında hayvanların peşinde olan, küçük çiftçiler, deri tabakçıları, balıkçılar ve bina işlerinde ağır işleri yapanlar da bu sınıftandır. Onların maddî imkânları günlük yaşamlarını idame ettirmekle sınırlıdır. Yani bir günün ekmeğini kazanmak için bütün gün çok ağır işlerle uğraşan insanlardır. Bu insanlar yaşadıkları maddî sıkıntılara rağmen, yaşadıkları dönemin siyâsî problemleri onları bir sosyal hayat örgüsüne yerleştirmektedir. Onların yüksek ve orta sınıfta olan insanlara kıyasla yaşam tarzları epey farklıdır. Onlar ne yüksek sınıflardaki grupların sahip olduğu birçok menfaate sahiptirler ne de orta sınıftaki insanların seviyesinde idiler. Bunlar sosyal sınıflar arasında en fazla zorluklarla karşılaşanlardır. Ne onların büyük köşkleri ve binaları vardı, ne de yaşadıkları ortamlarda güzel bahçelerle çevrilmiş çevreleri bulunuyordu.

Onların yaşadıkları bölgeler, şehrin en kalabalık ve en dar sokaklarına sahip bölgelerdi. Köylerde yaşayanlar ise doğanın onlara sunduğu zorluklar dışında ya vergi memurlarının sömürü üzerine kurulu ekonomi politikasına ya da isyancıların şiddetine maruz kalırlardı. Ne yazık ki devletin koyduğu verginin en ağır yükünü taşıdıkları gibi isyancıların darbelerine de maruz kalıyorlardı. Bu durum çoğunlukla köyde yaşayan küçük çiftçilerin toprakları bırakıp şehre göç etmelerine neden oluyordu (Arslan, 2011, 129).

Bu insanlar yaşadıkları bu siyâsî ve ekonomik durumlardan dolayı devletin ekonomik politikasına ve tüccarların ticarî rekabetine ayak uydurmakta zorluk çekiyorlardı. Devletin herhangi bir vergi yükseltme hareketi veya tüccarların yiyecek fiyatlarını yükseltme adımları onlar için tam bir felaket olurdu. Özellikle alt sınıftaki insanların Muktedir döneminden sonra çektikleri yaşam çilesi onların sosyal hayatını karartan olaylar zinciriydi. Tenûhî halkın bu dönemki ruh hallerini göstermek için şunu paylaşmaktadır. 318 (931) yılında Vâsıt'tan gelen bir misafir Bağdat'ta yaşayan bir arkadaşını ziyaretinde toplumun çektiği eziyet ve zorluklar hakkında konuşurken Bağdat'ta yaşayan adam arkadaşına şunu söylemektedir: Eğer Bağdat'ın çarşısında durup Bâbü't-Tâk'a doğru eline uzatıp veya herhangi bir bölgeye doğru elini uzatıp, ey dertli olan, eziyet çeken, diye çağırırsan herkes kendisini çağırdığını zannedip sana gelir (Tenûhî, 1995, 3/167).

Aslında halkın Muktedir'den sonraki dönemlerde de sürüp giden kötü siyâsî ve iktisâdî durumdan dolayı sosyal yaşamları bir hayli bozuktu. Buna ilave olarak doğal bir afetin gelmesi savunmasız olan alt sınıf için tam bir felaket oluyordu. Dolayısıyla bu sınıftaki halkın sosyal hayatlarının değişimi sadece devletin siyâsî ve ekonomik sorunlarına değil, doğal afetlere de dayanacak güçlerinin olmamasından kaynaklanıyordu. Doğal afetler onların sosyal hayatını çok hızlı bir şekilde etkiliyordu. Örneğin Rey ve Taberistan'da 281 (894) yılında vuku bulan sel afetinden sonra bölgede kuraklık başlaması sonucunda insanların evlerinde yiyecekleri bitmişti. İnsanlar yiyecek sıkıntısından dolayı ölen akrabalarının etlerini yemek durumuna gelmişlerdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/339). Bu yıllarda Horasan'da açlıktan halkın hayatı altüst olurken Bağdat'ta devlet bolluk içinde sarayların binaları için muazzam paralar harcıyordu. Ortaya çıkan görüntü, yani devletin bir cephesinde fakirler açlıktan vefat ederken

Bağdat'ta şaşalı hayatın devam etmesi bu insanlar arasında yaşantı farklılıklarını açık kılıyordu. Aslında 281 (894) yılı bitmeden önce Halife Mu'tazîd'in Horasan bölgesine bir savaş için gelmesi ve bölgede gördüğü yiyecek fiyatlarının pahalı olmasından dolayı bölgeden kaçıp Bağdat'a geri dönmek zorunda kalması, onların hangi sıkıntılarla baş başa bırakıldığını göstermektedir. Fakat bu zor hayat sadece uzak bölgelerde değil Bağdat'ın merkezinde de hissedilmekteydi. Örneğin İbnü'l-Cevzî 279 (892) yılında pamuk satan bir küçük çiftçinin haykırışı hakkında bilgi vermektedir. Çiftçi, Bağdatlı tüccarların gözünün önünde pamuk fiyatlarında ve kilosunda haksızlık yapınca rahatsız olup isyan etmişti. Yüksek sesle çağrı yapan çiftçi çarşıda halkı açgözlü tüccarlardan koruyan devlet adamları yok mu diye bağırmaya başlamıştı. Halifenin çarşı ve pazarları kontrol etme otoritesini kullanmadığını düşünüyordu. Bunu duyan Halife Mu'tazîd onu çağırıp haykırışı hakkında sorgulamıştı. Alt sınıf bir çiftçinin halifenin huzuruna çıkarılması onu biraz korkutmuş olsa da Bağdat çarşılarında yoksulların yaşadığı zorluğu göstermesi bakımından önemli bir hatıra sunmuş oldu. Bu rivayet bütün açıklığıyla alt sınıfın her alanda yaşadığı zorluğun bir örneğini göstermektedir. Hem siyâsîlerin hem de tüccarların onların çektiği eziyetlerden haberdar olmadığı anlaşılmaktadır. Benzer bir şekilde Mes'ûdî de bir rivayetinde alt sınıf insanların yaşadığı zorluğu anlatır. Ona göre hatipler, âlimler, düşünürler, yöneticiler vs. den oluşan bir heyet Basra'dan Bağdat'a halifenin sarayına gelip bu durumu anlatmıştı. Onların anlattıkları bilgilerden Basra'da yaşayan halkın özellikle alt sınıfta olan insanların üzerine konulan verginin çok yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Yaşadıkları zulüm ve zorlukları halifeye gelip bizzat kendilerinin anlatmaları, insanların baş başa bırakıldığı maddî yükün ne kadar ağır olduğunu göstermektedir (Mes'ûdî, 2005, 4/190). Halkın böyle bir maddî yük altında bırakılması onları sosyal hayatlarındaki rahatlıklarını engellediği gibi toplumsal faaliyetlere katılmalarını da engellemektedir. Böylece halkın bütünlüğü giderek azalmaktadır.

Onların yediği yiyecekler üst sınıftan insanlara kıyasla kalitesi düşük gıdalardı. Bu dönemde birçok yemekte yer alan et, her kesimin tükettiği bir yiyecekti. Fakat et yemeği en beğenilen yemek olmasına rağmen sınıflar arasında tüketilen etlerin farklı olduğu görülmektedir. Üst sınıflar yumuşak beyaz etleri tercih ederken alt sınıfta olanlar sadece inek eti yerlerdi (Dûrî, 1995, 295). İnek etinin fiyatı geri kalan etlerden daha

ucuzdu. Abbâsî Devleti'nin ilk yıllarında da mesela Mansûr döneminde bile altmış rıtl koyun veya keçi eti bir dirhemken inek etinin doksan rıtlı bir dirheme satılıyordu.

Bu fiyatlara rağmen kırmızı et ara sıra yemeklerinde yer alırdı. Alt sınıfta olan insanların asıl yemeği baklagiller, bilhassa kuru baklaydı. Et ve et ürünleri üst sınıfın her gün sofrasını nasıl süslüyorsa kuru baklagiller de alt sınıfın sofrasını süslüyordu. Örneğin, Vezir Hâmid b. Abbâs bir keresinde köşkün koridorunda yürürken kuru baklanın kabuğunun yere döküldüğünü görmüştü. Fakirlerin yemeği olan bu yemeğin nasıl olup da onun şaşaalı köşküne girdiğine şaşırarak vezir, hâcibini hemen sorguya çekmişti. Vezir her gün köşkünde yaklaşık dört yüz kişilik etli yemek yapıldığını hâcibine hatırlatarak kuru baklanın koridorlarda neden karşısına çıktığını sordu. Bunun üzerine hâcib kuru bakla kabuklarının köşk muhafızlarının kendi evlerinden getirdikleri yemekten düşmüş olabileceği bilgisini verdi. Vezir bunu duyunca köşte yapılan yemeklere onların paylarının da eklenmesini emretti. Fakat başka bir gün onun talimatından sonra kuru bakla kabuğunu tekrar koridorda görünce yine vekilini yâhut hâcibini çağırarak sorguya çekti. Vezir verdiği talimattan sonra köşkünde nasıl hâlâ kuru bakla kabuğunun koridorlarda bulunduğunu sordu. Bunun üzerine vekil, vezire muhafızların etli yemekleri çantalarında saklayıp kuru baklaları yemeğe devam ettiklerini söyledi. Keza onlar etli yemekleri evlerine döndüklerinde kendi aileleriyle beraber yemek için saklıyorlardı. Kendi köşkünde kuru baklayı görmek istemeyen vezir bunu duyunca köşkünün günlük yemeklerine onların ailelerinin paylarının da eklenmesini emretmişti. Böylece Vezir Hâmid kuru baklanın köşkünde yenmesini kesmiş oldu. Bu rivayetin sonunda az gelir sahibi olan ailelerden olan muhafızların ve ailelerinin sofralarının da her gün etli yemeğe kavuştuğu görülmektedir. Ancak böyle bir yemeğin diğer az gelir sahibi insanların her gün yiyecek yemeği olmadığını ve onların ana yemeğinin bakliyat olduğuna delâlet etmektedir (Tenûhî, 1995, 1/22-23).

Onların yaşadığı bu olumsuzluklarla yüksek sınıflarda bulunan insanların tam aksine onları farklı bir hayat tarzına yönelttiği görülmektedir. Tenûhî insanların yaşadığı çeşitli zorlukların ve yoksulluğun onları iyilik yapmaktan uzaklaştırdığını söyler. Özellikle bu dönemde bir insana iyilik yapmak sanki bir erdem değil, kötü bir davranış idi. Ona göre bu dönemde insanlar birbirine iyilik yapmaktan rahatsız olmaya başlamıştı. Hatta normalde kötü davranış olarak bilinen bazı davranışların sanki iyi bir davranış olarak

gösterildiğini ve insanlar tarafından benimsenmeye başladığı bilgisini sunar. Örneğin cimri veya hırsız olma gibi şeyleri iyi bir davranış olarak savunan insanların çoğaldığını ifade eder (Tenûhî, 1995, 1/275). Bu dönemde alt sınıfa mensup insanların zorluk yaşamalarına neden olan problemlere işaret etmek yerinde olacaktır.

Halkın Ortak Değerleri Olan Bazı Sosyal Kurum ve Kuruluşların Hedef Alınması

Abbâsî Devleti'nde bu dönemde devletin yaşadığı ekonomik ve siyâsî sıkıntılardan dolayı halkın sosyalleşme alanı da daralmıştı. İsyancıların eskiden halkın bütünleşmesi için yapılan önemli faaliyetleri hedef alarak yok etmeye çalıştıkları görülmektedir. Abbâsî Devleti'nin gelenek görenek olarak uyguladığı politikalarından biri, halifenin sadece siyâsî lider değil, aynı zamanda sosyal hayatın önderi de olmasıydı. Bu değer giderek yok olması zorba yapıların ön plana çıkmasına yol açmıştı. Aynı zamanda halkın yönetime ve devletin geleneksel kültürüne olan saygısı ve güveni sarsılmıştı. Halk devlete ne kadar öfkeli olduğunu göstermek için, toplumun bütün sınıflarının katıldığı yâhut benimsediği bazı değerleri sabote etmeye veya bozmaya çalışıyordu. Dolayısıyla birçok kurumun, sosyal yapının ve faaliyetin değersizleştiği veya önemsizleştiği bir dönem söz konusuydu. İsyancıların hedefinde olan, darbelere maruz kalan sosyal yapı ve değerlerden birisi de hac ibadeti idi.

Bu dönemde yönetim sınıfındaki insanların halkı maruz bıraktıkları sorunlardan dolayı alt sınıftakiler devlete karşı çeşitli eylemlere başlamıştı. Yapılan eylemlerden biri; isyancı grupların bedevî kabilelerle birleşerek hac mevsiminde hac kabilelerine saldırmasıydı. Hac kabileleri aslında bu dönemin en önemli sosyal faaliyetlerden birisiydi. Nasıl bayram ve Nevrûz şölenlerini bütün halk beraber kutluyorsa önemli sosyal ve dinî faaliyetlerden biri olan hac da beraber icra edilen birleştirici etkisi yüksek bir ibadetti. Özellikle dinî ve ticarî öneminden dolayı imkân sahibi olan bütün halkın katıldığı bir faaliyet idi. Fakat yüksek sınıflarda bulunan halklar ile alt sınıflarda bulunan halklar arasında yaşanan gerginliklerden dolayı her isyanın hedefi haline gelmişti. Bu dönemde devleti ve yönetimi ayağa kaldırmak için birçok isyancı grup hac kabilelerine saldırmakla kendini göstermekteydi. Örneğin 285 (898) yılında Sâlih b.

Müdrîk et-Tâî⁷⁸ hacca giden kabileye saldırarak yaklaşık iki milyon dinar değerinde bir mala el koymuştu. Bu saldırıda hacca giden birçok insan ve binek hayvanı da kaçırılmıştı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/377). 287 (900) yılında hacılarını yapıp Bağdat'a dönmek isteyen insanlara Tâî kabilesine mensup bedevîler tarafından yapılan saldırıya maruz kalmıştı. İki gün devam eden bu çatışma bedevîlerin geri çekilmesiyle sona ermiştir. Bu çatışmada halifenin temsilci olarak hac yapan insanların yanında görevlendirilen askerî komutan Ebü'l-Agar'dı. Ebü'l-Agar et-Tâî⁷⁹ bedevî kabilelerle girdiği bu savaşta daha önce 285 (898) yılında hac kafilesine saldıran Sâlih b. Müdrîk'i öldürmüş ve kellesini halifeye getirmişti. Anlaşılan hac merasimi bütün halkın ortak sosyal faaliyeti olmasına rağmen devlete küsen birçok grup, bu değerlere saldırmayı sürdürüyordu. Böylece yönetimden rahatsız olduklarını da göstermiş oluyorlardı (Taberî, 1989, 38/81-82). 289 (902) yılında bazı Karmatî gruplar hac kafilesinin önünü kesmişti. Fakat Halife Müktefî haberi alır almaz asker ve maddî destek göndererek Karmatî engelini aşmıştı. Keza 294 (907) yılında Karmatî grupları Akabe bölgesinde hac kafilesine saldırarak insanlara, eşyalara, ürünlere ve hayvanlara el koydu. O gün onların eline geçen bu mallardan kazandıkları para yaklaşık iki milyon dinar civarındaydı (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/6, 49). 313 (926) yılında da Tarîku Mekke ve Kûfe Valisi Ca'fer b. Varkâ'nın liderliğinde Bağdat'tan hac kafilesi yola çıkmıştı. Bu kafile Ebû Tâhir ve beraberinde olan Arap bedevî kabilelerinden Benî Şeybân kabilesi tarafından yollarının kesilmesiyle Kûfe'ye geri dönmek zorunda kalmıştı. Hac kafilesinin peşine düşen Ebû Tâhir de ilk önce Kâdisiye şehrine geldi. Şehirdeki insanlar ona teslim olup ondan barış isteyince onlara saldırmadan Kûfe'ye geçti. Kûfe'yi savunmasız bir şekilde yakalayan Ebû Tâhir ve yanındaki bedevîler şehri yaklaşık yedi gün talan etmişlerdi. Ebû Tâhir'in hac kafilesine saldırması bu yılda Bağdat'tan ve Horasan bölgesinden hiç kimsenin hacca gidememesine neden oldu (Miskeveyh, 1921, 4/372; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/248-249). 323 (936) yılında da hac kafilesi Lü'lü' denilen bir gulâmın yöneticiliğinde yola çıkınca yine Ebû Tâhir onların peşine düşmüştü. Ebû Tâhir bu kafileye ulaşınca iki grup arasında savaş çıktı. Ebû

⁷⁸ Salih b. Müdrîk et-Tâî, Irak'ın Hacer bölgesinde yaşayan et-Tâî kabilesine (bedevi kabileler) mensub yol kesici çetesinin lideridir. Bu yol kesiciler Horasan bölgesinden haça giden insanlarına saldırmaktadır. Bkz, Taberî, 1989, 38/70.

⁷⁹ 287 (900) yılında hacdan gelen kafilenin muhafızların askeri lideridir. Bu yılda bedevilerden et-Tâî kabilesine yol kesicileri hac kafilesine saldırmasına rağmen onları başarılı bir şekilde kafileyi çetelerden savuna bildi. Çete lideri Salih b. Müdrîk'i de öldürmüş kelesini halife Mu'tazîd'a getirmiştir (Taberî, 1989, 38/82).

Tâhir'in galip gelmesi sonucunda askerler ve hacca gitmek için yola çıkan insanlar Bağdat'a geri dönmek zorunda kaldılar. Bu olay nedeniyle insanlar Bağdat'tan o yıl hacca gidememişlerdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/349-350).

Zimmîlere Karşı Duyulan Nefret ve Saldırının Artması

Bu dönemde halkın üzerindeki siyâsî ve ekonomik sorunlar halk arasındaki hoşgörüyü ortadan kaldırmıştı. Halk küçücük bir sosyal hareketten etkilenecek aşırı tepki verecek duruma dönüşmüştü. Beraber yaşamak konusunda başka bölgeler için adeta örnek teşkil eden Abbâsî ve Bağdat halkı tahammülsüz hale gelmiş, kin ve nefret duyguları artmıştı. Örneğin, 284 (897) yılında Muvaffak ve Mu'tazîd'in hekimi olan Hristiyan kökenli Gâlib en-Nasrânî'nin hâdimi Vasîf'in Hz. Peygamber'e kötü söz sarf ettiğini duyan halk sokağa indi. Düşük gelirli halkın ağırlıklı yaşadığı mahallelerden biri olan Bâbü't-Tâk bölgesinde isyanlar yükseldi. Bağdat'ta çarşılarından toplanan insanlar halifenin yakınlarından birisinin peygambere laf atmasını aşırı öfke ile karşılayarak saraya yürüdü. Bu durumu kabullenemeyen halk onun idam edilmesini isteyerek halifenin sarayını bastı. Zorla saraya girmeye çalışan halk halifenin mevzuu çözmesi için bir kadıyı görevlendirdiğini duyunca onun makamına yürüdü. Öfkesine hâkim olamayan halk Kadı Yûsuf ve halifenin gönderdiği elçiye, yani Hafîf es-Semerkindî'ye zor zamanlar yaşattı. Ortaya çıkan kargaşaya rağmen Halife Mu'tazîd halkı çok rahatsız eden bu olayı onların istediği gibi sonuçlandırmadı. Aksine halife tabibin hâdimini halkın lincinden kurtarmış oldu (Taberî, 1989, 38/42-43; İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/370-371). Bu olay aslında sıkıntılı günler yaşayan halkın maddî ve siyâsî sıkıntıların dışında sosyal hayatta da birçok değeri kaybettiklerini göstermektedir.

284 (897) yılında halk, sarayda çalışan siyahîlere karşı nefret ve hakaret gözüyle bakmaya başladı. Onların yolda buldukları siyahîlere karşı sözlü ve fiziksel saldırıda bulunması sarayda çalışan birçok siyahîyi rahatsız etmişti. Siyahîlerin halk ile karışık hayatlarını sürdürebilme imkânları zarar görmeye başlayınca Halife Mu'tazîd'a şikâyet etmişlerdir. Siyahîlere karşı saldırı Halife Mu'tazîd'ın müdahalesiyle sona erdi (İbnü'l-Cevzî, 1995, 12/371; Golole, 2020, 268-275). 296 (909) yılında kâtiplik mesleğinde gayri müslimlerin çoğalması insanların nefret duymasına yol açtı. Özellikle Halife Muktedir'in ilk veziri olan Abbâs b. Hasan döneminde sayılarının yükselmesi halkı onlara karşı tetikledi. Kâtiplik mesleğine sahip Hristiyan ve Yahûdîlerin devlet

üzerindeki etkilerinin yükselmesi halkı rahatsız etmeye başlamış ve halifenin harekete geçmesini sağlayacak bir baskı oluşturmuştu. Halife Muktedir Hristiyan ve Yahûdî görevlilerin devlet hizmetinden çıkarılmasını istedi. Hatta onların halk arasında rahat dolaşma hakkı da sınırlandırılmış oldu. İbnü'l-Cevzî onların bu karara bağlı olarak evlerinden bile çıkamaz hale geldiklerini ve sokağa çıktıklarında onları başkalarından ayırt eden bazı elbiseler giymek zorunda bırakıldıklarını anlatmaktadır (Arîb b. Sa'd, ts., 33; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/82).

Hırsızlık ve Soygunculuğun Çoğalması

Bu dönemde ekonomik sıkıntılar büyüdükçe çetelik ve hırsızlık gibi sosyal hayatı bozan durumlar da çoğalmıştı. Hırsızların insanların evlerini basması normal bir hale dönmüştü. Benzer bir şekilde yolculuğa çıkan kişilerin yollarının da çeteler tarafından kesilmesi bir o kadar normalleşmişti. Hırsızlar bir insanın evine girip bütün eşyalarını çaldıktan sonra ev sahibine iftira atıp kolaylıkla oradan ayrılabilir duruma gelmişti. Bu hırsızların hilelerini ve ucuz kurtulma hikâyelerini anlatan Tenûhî, hırsızların insanların evlerine girip eşyalarını çaldıktan sonra evin içinde kumar masası kurduklarını anlatmaktadır. Ev sahibi onları suçüstünde yakalayıp komşularını çağırsa da inanılmaz bir şekilde kolayca kaçıyorlardı. Çünkü ev sahibi destek almak için bağırınca, bu hırsızlar yardıma gelen insanlara ev sahibinin kumar arkadaşları olduğuna ikna edip kaçıyordu (Tenûhî, 1995, 1/156-157). Benzer bir şekilde kocası evde olmayan kadınlara da iftira attıklarını anlatmaktadır. Yani eşi evde olmayan kadınların evlerini soyup kadınlar komşularını çağırınca onlara ahlak dışı iftiralar atıp pervâsızca kaçıyorlardı (Tenûhî, 1995, 1/157-158). Tenûhî, yaşlı bir kadına aynı iftirayı atmaya çalışan bir hırsızın hikâyesini de anlatmaktadır. Hırsız yaşlı kadına aynı iftirayı atınca komşular hilesini anlayarak yakalatıp onu cezalandırmışlardı. Benzer bir şekilde hırsızların hileleri ve kaba davranışlarının örnekleri çoğalmıştı. Onların uyguladığı hırsızlık türü eylemlerden bu işlerin ne kadar normalleştiği anlaşılmaktadır. Hırsızlar türlü türlü eylemlerle insanların malına el koymaktaydı. Kimisi devleti yönetenlere belli bir ücret ödeyerek bunun karşılığında hırsızlık işleri yapıyordu. Tenûhî, Bağdat'ın doğusunda yaşayan İbnü'l-Harâsa denilen bir tüccarın, devletin askerî komutanı Ebü'l-Hasen Şîrmerdîn b. Bealbâs'a aylık iki bin dirhem para vererek birçok kötülükler yaptığını anlatmaktadır. İbnü'l-Harâsa kumar, fuhuş ve hırsız çeteleri kurarak komutanın maddî

taleplerini karşılamaya çalışıyordu. Bu tüccarın Şîrmerdîn'e verdiği para nedeniyle hiçbir yönetici ona dokunamıyordu. Dolayısıyla bu zengin adamın hırsız çeteleri halkın malını rahat rahat soyuyorlardı (Tenûhî, 1995, 1/349). Böylece çetelerin saldırılarına savunmasız kalan halkın hali sadece hırsızların insafına kalmıştı.

Kimisi, yol kesip gelip geçen herkesin malına el koyuyordu. Örneğin, Vâsıt yolu üzerindeki İbn Kerk⁸⁰ çetesi bu döneme damga vuran soygunculardan birisiydi. Tenûhî'nin, babası Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed'den rivayet ettiği bir hikâyeye göre bir keresinde Ebû Abdullah el-Berîdî (Hasen b. Abdullah b. Ahmed el-Berîdî)⁸¹ onu Emîrû'l-ümerâ İbn Râik'e elçi olarak göndermişti. Vâsıt yolunda İbn Kerk'in çetesi yollarını kesmişti. İbn Kerk eski kapı kullarından birisiydi. Ebû'l-Kâsım, İbn Kerk'i tanıyınca sadece onun hayatı ve malı değil beraberinde olduğu kişilerin hayatları da kurtulmuştu. Ebû'l-Kâsım çocukluğundan beri tanıdığı bu kişinin soygunculuk işine nasıl düştüğünü sordu. İbn Kerk de iş bulmak için Bağdat'a geldiğini fakat devlet kuruluşlarında iş bulamayınca bu yol kesici çeteye katıldığını ve onların liderliğine kadar yükseldiğini söylemişti (Tenûhî, 1995, 4/75-78). Anlaşılan devletin içine düştüğü sosyo-ekonomik sorun ve siyâsî istikrarsızlık alt sınıftakilere iş yaratmıyordu. İnsanlar doğru düzgün bir iş bulamayınca hayatlarını sürdürebilmek için, sosyal düzeni bozan yollara yöneliyordu.

Câmilere Saldırılması

Abbâsî Devleti'nin siyâsî yönetimi gittikçe zayıflayınca halk farklı sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmaya başlamıştı. İnsanların bazı değerlere karşı tutumu da iyice değişmeye başlamıştı. İnsanların ibadet yerlerine karşı saygısı zedelenmişti. Çeşitli siyâsî ve ideolojik gruplara meyli olan bazı zorba çeteler devlete öfkelerini göstermek için mescit gibi ibadet yerlerini hedef almaya başlamıştı. Keza Karmatîler gibi Abbâsî Devleti'ne karşı açıkça isyan eden gruplar da hâlâ devletin yanında duran insanları devletten soğutmak için onların ibadet yerlerine saldırıyordu. 317 (930) yılında Bağdat'ta Mûnis ve Muktedir arasındaki kavga büyüyerek Halife Muktedir'in ikinci

⁸⁰ İbn Kerk hakkında bilgileri zikredilmemektedir. Fakat onun Vâsıt ve Bağdat arasında yol kesici çetelerin lideri olduğunu bilinmektedir. Bk. Tenûhî, 1995, 4/75.

⁸¹ Ebû Abdullah Hasan b. Abdullah b. Ahmed el-Berîdî: üç kardeşten (Ebû Yûsuf, Ebû'l-Hüseyn ve Ebû Abdullah) biridir. 332 (943) yılında kardeşi Ebû Yûsuf'u öldürttüktan sekiz ay sonra hastalanarak vefat etmiştir (Daha fazla bilgiler için bk. Tenûhî, 1995, 1/20.)

darbeye maruz kalmasına neden olmuştu. Bağdat'ta Muktedir görevinden alınıp iki gün Kâhir Billâh halife seçildiği sıralarda, Muktedir askerler arasında çıkan anlaşmazlıklar sonucunda tekrar halifelige getirildi. O günlerde Mekke'de hac ibadetleri devam ederken Karmatîler, Müslümanların en mukaddes mescidi Kâbe'ye saldırdılar. Kâbe'nin kapısını, örtüsünü ve Hacerü'l-esved'i söküp aldılar. Hac ibadetini yapmak için gelen birçok insanı öldürdüler ve onların cesetlerini Zemzem Kuyusu'na gömerek kendi bölgelerine geri döndüler. Böylece o yıl halifeye büyük darbe vurulurken Müslüman halkın sosyal hayatının en önemli sembollerinden biri olan mescide de büyük bir darbe vurulmuş oldu (Miskeveyh, 1921, 4/226; İbnü'l-Cevzî, 1995, 13/281; İbnü'l-Esîr, 1987, 7/53-54).

SONUÇ

Abbâsî Devleti'nin beş yüz yılı aşkın tarihindeki en önemli dönüşüm süreçlerinden birisi onuncu yüzyılın başlarında 279-334 (892-945) yılları arasında yaşandı. Sâmerâ döneminde halife-asker çatışmasıyla halifeliğin sarsılan gücü, Mu'tazîd'in başa geçmesiyle başlangıçtaki kendi geleneksel yönetim ve idarî sistemine geri dönme çabasına girdi. Halife, Sâmerâ döneminde darbelerle hasara uğrayan devlet sisteminin yerine halkın siyâsî, iktisâdî ve soyso-kültürel hayatına liderlik etmek istediği yeni bir yönetim sistemi inşa etmek için ciddi bir çaba sarf etti. Halife Mu'tazîd'in başkenti ve yönetim merkezini tekrar Bağdat'ta tesis etmek istemesi, Abbâsî Devleti'ni yeniden ayağa kaldırma çabasının bir parçası idi.

Mütevekil döneminden beri halifelerin yönetim gücüne gölge düşüren askerî yapıyı kendi hâkimiyeti altına alan Mu'tazîd, bürokrasiye de gücünü göstermişti. Dürüst ve liyakatli insanları devlet görevine çağırarak Abbâsî Devleti'nde bozulan devlet düzenini sağlamlaştırmaya çalışmıştı. Mu'tazîd'dan sonra oğlu Müktefî'nin de aynı yönetim sistemini sürdürmesi, toparlanma sürecinin on altı yıl devam etmesini sağlamıştı (279-295/892-908).

Ele alınan dönemin ilk on altı yılında Abbâsî Devleti siyâsî, iktisâdî ve içtimâî durumunu altüst eden yönetim kararlarından vazgeçerek daha birleştirici ve bütünleştirici bir ortam elde etmeye çalıştı. Halife Mu'tazîd (279-289/892-902) ve Müktefî (289-295/902-908), merkezden uzak bölgelerde kendilerini yöneticisi olarak ilan eden birkaç lidere meşruiyet hakkı tanıyarak uzun vadede sorun yaratacak olsa da kısa vadede o bölgelerde istikrar elde etme imkânı buldu. Sâmânîler'in, Tâhirîler'in Saffârîler'in ve Tolunoğulları'nın tanınması, onlarla kalıcı barışın sağlanması ve ilişkilerin sürdürülmesi devleti rahatlattı. Mu'temîd döneminde (256-279/870-892) Muvaffak'ın askerî liderliğinde art arda birçok isyancı grupla savaşılan, bu yüzden de büyük bir maddî ve sosyal çöküş yaşayan devlet, Mu'tazîd'in başa geçmesiyle istikrara kavuştu. Mu'tazîd'in halife olmasıyla birlikte ortaya konan kararlılık devletin iktisâdî ve içtimâî hayatının düzelmesine imkân tanıdı.

Bu on altı yılda saraylar, câmiler, çarşılar bina edildi ve Bağdat devlet merkezi olarak yeniden canlandırıldı. Hasenî Sarayı'nın sahasının genişletilmesi, içinde Tâc ve Süreyyâ

gibi hem sarayların hem de Bağdat'ın görünüşünü güzelleştiren köşklerin inşa edilmesi, bu canlandırma sürecinin sembolü oldu. Halife Mu'tazîd ve Müktefî yarattıkları siyâsî istikrar ve düzen sonucunda askerlerin de güvenini ve saygısını kazanmışlardı. Merkezî devlete bağlı, halife ve vezire saygı duyan askerî bir yapı oluşturmuşlardı. Yönetim ve idare bakımından da halife, vezir, dîvân başkanı ve başkadının hiyerarşik bir yapı içinde yer aldığı bürokratik yapı meydana gelmişti. Halifeler idare ve yönetim düzenini güçlendirince daha önce boş olan devlet hazinesi de dolmaya başlamıştı. Bu dönemin başlarında Ahmed b. Muhammed et-Tâî gibi zengin kimselerden borç alarak devlet görevlilerinin maaşlarını ödeyen devlet, sorunlarını çözerek on altı yıl içinde hazinesinde on beş milyon dinar biriktirmişti.

Devlet, ortaya koyduğu bu kararlı ekonomik politikayla malî durumunu düzeltmeyi başarmıştı. İsyan çıkaran bazı bölgelerle barış antlaşması yapılması, dolayısıyla bu bölgelerden toplanan vergilerin merkeze gönderilmesi hazineyi rahatlatmıştı. Dîvân kurumu düzeltilmiş gelirlerin yanlış kullanılması engellenmişti. Dîvân yönetiminin merkezî devlete bağlanması, saraydan yönetilmesi, bilgi ve yetki sahibi kâtiplerin göreve çağırılması devletin malî işlerinin daha düzenli ve daha hızlı çalışmasını sağlamıştı. Halifelerin vergi toplama dönemlerinde çiftçilerin haklarını korumaya dikkat etmesi, vergi ödeme dönemlerinde halka uygun dönemlerin tercih edilmesi hem halkı hem de devleti huzura kavuşturmuştu. Çiftçilerin hasatlarını artırabilmeleri için tarım altyapılarının oluşturulması, sulama kanallarının ıslah edilmesi, yolların yapılması ve tarım topraklarının işletilmesi için teşviklerin yapılması bölge insanların gelirlerinin artmasına imkân tanıdığı gibi devlete akacak vergiyi de temin etmişti. Çiftçilerin Hz. Ömer'den sonra bu dönemde Sevâd bölgesinden en büyük hasadı elde etmesi, iyileşen siyasî durum yanında ekonominin de iyiye gittiğini gösteriyordu. Çiftçilerin hasatlarının artması ve yolların açılması şehir pazarlarında ürünlerin artması ve çeşitlenmesi demekti. Dolayısıyla şehirlerde gıda ürünlerinin artması fiyatların düşmesine yol açıyor halkın alım gücünün artmasına neden oluyordu. Bağdat'ta birçok ev ve köşkün yapılması, zengin kişilerin şehirde çoğalması iyileşen ekonomik durumla beraber hem devletin hem de halkın malî durumunun onarıldığını, sosyal hayatın güzelleştiğini gösteriyordu.

Siyâsî, iktisâdî, içtimâî, ilmî ve fikrî gelişmenin en önemli simgesi olan Bağdat şehri de bu dönemde gelişerek tüm halkı kucaklayan bir ev olmuştu. Devlet bütün farklılıklarına rağmen halkın rahatça beraber yaşaması için gereken örnekliği üstlenmişti. Halifelerin savaş meydanında, şehirde, sokakta, çarşıda, mescitte yâhut namazgâhda varlığını göstermesi, ortaya çıkan olaylara müdahale etmesi veya bunların çözümü için memurlarını görevlendirmesi halkın idareyle entegre olmasını kolaylaştırmıştı. Böylece devlet, tüm grupları bir arada tutmaya çabalamıştı. Merkezî devlete baş kaldıran kabilelerin ve Karmatîlerin kontrol altına alınmaya çalışılması devletin bu çabasının bir işareti idi. Halkın aralarındaki dinî, mezhebî ve düşünce farklılıklarına rağmen devletin himayesi altında beraberce sorunsuzca yaşayabilme gayreti uygulanan bütünleşme politikasındaki başarıyı gösteriyordu. Hanefî, Şâfiî, Hanbelî, Râfizî, Hâricî, Mu‘tezilî gibi düşünce ayrımlarına rağmen onlar beraberce yaşamaya çalışıyorlardı.

Buna ilave olarak Arap, Türk, Fars, Deylem, Sudan gibi farklı halkların birbirlerini tamamlaması gibi Yahûdîler, Hristiyanlar, Sâbiîler de rahatlıkla bu toplumda yerini buluyorlardı. Halife Mu‘tazîd’ın siyahî köleleri rahatsız eden kişileri cezalandırması, gayrimüslim kâtipleri devlet bürokrasisinde çalıştırması halifelerin tüm halkı kucaklayan bir düzen kurmak istediklerinin ifadesi idi. Bu dönemde halifelerin Abbâsî Devleti’nin ana kuvveti, halkların siyâsî, ekonomik ve sosyal hayatın önderi vasfını kazandığı belirgindi. Abbâsî Devleti’nin geleneksel yönetim biçimi olan halifeliğin, mutlak yönetici ve önder olma özelliğinin yeniden canlandırılması devlette gücün ve karar merciinin yeniden merkezde tesis edildiğini gösteriyordu. Daha önce merkezî devletin kontrolü altında olmayan bazı bölgelerin örneğin Tolunoğulları gibi yönetimlerin yeniden merkeze bağlanması da devletin güçlenmesini sağlamıştı. Abbâsî Devleti bu iki halife döneminde kazandığı istikrarla halkın devlete olan güvenini tekrar tesis etmişti. Halifeler, halkın sadece devlet başkanı değil aynı zamanda onların dinî lideri ve yaşam biçimlerinin simgesi olmaya başlamışlardı.

Müktefî’nin hastalanıp vefat etmesi Abbâsî Devleti’nin kaderini değiştirdi. Daha önce istikrar ve güven sağlamış olan devlet, aniden kaosa sürüklendi. Özellikle Mu‘tazîd ve Müktefî dönemlerinde dîvân bürolarında çalışan bürokratlar arasındaki çekişmenin alevlenmesi devletin kaderini yönlendirmeye başladı. Önceki dönemlerde güç kazanan bürokrat aileler arasındaki çatışmalar, Abbâsî Devleti’nin yönetici kesimini hatta

halifenin tayinini bile etkileyecek seviyeye ulaştı. Her bir halifenin görevi sonlandığında bir sonraki halifenin belirlenmesinde devletin ikbâli yerine kendi menfaatlarını düşünen bürokratlar, Abbâsî Devleti'nin başına on üç yaşındaki bir çocuğu seçecek kadar cesaret kazanmışlardı. Bilgisi ve yetkisi olmayan bir çocuğun halife seçilmesi tabîî ki Abbâsî Devleti için iyi bir seçim olmamıştı. On altı yıl boyunca birçok mücadele ile elde edilen başarı, istikrar ve güven tek tek kaybedilmeye başlamıştı. Uzun zamandır devam eden bürokratlar arasındaki mücadelenin gün yüzüne çıkması, seçilen halifenin devleti yönetme konusunda yetersiz kalması ve saraydaki belirsizliğin artması, göreve geldikten bir yıl sonra Halife Muktedir'in askerî darbeye maruz kalmasına neden olmuştu. Küçük çocuğun halife seçilmesi, daha önce fikir ayrılığına sahip olan bürokratları birbirinden uzaklaştırmıştı. Alınan kararların yanlışlıklarını gören bazı bürokratların bir grup askerle anlaşarak durumu düzeltmek istemeleri de devleti yeni bir kargaşanın içine sürüklemişti. Onların halife Muktedir'i askerî darbe ile görevden alıp bilgi ve yetkiye sahip olduğunu düşündükleri İbnü'l-Mu'tez'i halife seçme çabaları devleti ikiye bölmüştü. Zorla halifeyi görevden almak isteyen askerler ile halifeyi savunan askerler arasındaki çatışma askerleri karşı karşıya getirmişti. Nihayetinde bu darbe, sarayda görevli askerlerin direnci sonucunda püskürtülmüştü ancak darbeden sonra alınan siyâsî ve iktisâdî kararlar devleti daha da zor bir duruma düşürmüştü.

Darbeden sonra göreve getirilen vezir İbnü'l-Furât'ın oluşan bu olağanüstü durumu fırsat bilip hırsına kapılması bürokratlar arasındaki rekabeti derinleştirdi. Vezir'in rakip bürokratların peşine düşmesi ve devlette söz sahibi olan çoğu insanı yok etmeye çalışması yönetimdeki çatlakların derinleşmesine neden oldu. Bu süreç içinde birçok uzman kâtip ve bürokrat ya görevden çıkarıldı ya da öldürüldü. Özellikle Halife Mu'taz'd ve Müktefî dönemlerinde devletin malî ve idarî yönetiminin iyileştirilmesinde rol alan birçok önemli figür darbeden sonra devre dışı bırakıldı. Onların öldürülmesi yâhut görevden uzaklaştırılması devletin malî ve idarî işlevlerinin aksamasına yol açmaya başladı.

Buna ilave olarak Vezir İbnü'l-Furât'ın kendi bürokratlar kitlesini kurup devletin idarî ve malî gücünü tamamen elinde toplama çabası devlette yeni bir rekabetin doğmasına neden oldu. Halife yakınlarının bilhassa halifenin annesinin de devreye girmesi yönetim üzerinde baskı kuran seslerin çoğalmasına yol açtı. Böylece daha önceleri bir

merkezden yönetilen devlet, artık halifenin etrafında öbekleşen nüfuz gruplarının sesleri arasında boğulmaya başladı. Neticede halife yerine karar veren birçok gücün ortaya çıkması, devlet yönetiminde muğlaklıkların, sorumsuzlukların, kavgaların, denetimsizliklerin, yolsuzlukların ve zaafların yaygınlaşmasına neden oldu. Bağdat'ta yöneticiler arasındaki kavgaların çoğalması, on altı yılda Mu'tazîd ve Müktefi'nin kurduğu istikrarın çökmesine neden oldu. Devam eden bu kargaşa sonucunda beytûlmâlde bulunan on beş milyar dinar eriyerek Muktedir'in üçüncü yılında ekonomi iflas noktasına geldi.

Vezir İbnü'l-Furât'ın bu ekonomik kriz sonrasında görevden alınması ve tutuklanıp hapse atılması bir yandan yönetim kavgasında sarayda etkin hanedan güçlerinin zaferine işaret ediyor diğer yandan da devlette yeni bir dönemin başladığını haber veriyordu. Ancak her şey umulduğu gibi olmadı ve ekonomi yanında yönetsel hiyerarşi de çöktü. İbnü'l-Furât'ın birinci vezirliğinden sonra devlette son söz halifenin annesinin eline geçmişti. Vezirlerin seçimi, devletin idarî işleri ve idarecileri tayin etmek, sarayı yönetmek gibi birçok iş çoğu kez onun rızasıyla ve kararıyla yapılmaktaydı. Fakat devletin yönetim hiyerarşisinin bozulması ve hazinenin boşalması durumu bir hayli zorlaştırmıştı. Devletin başına getirilen vezirler devlet için kaynak yaratmak zorunda bırakılmıştı. Bu sırada göreve gelen vezirlerin devlete para bulmak için rakip bürokratları hedef alması aralarındaki rekabeti daha da çirkinleştirmişti. Onlar rekabetlerini nefrete, zorbalığa ve kine çevirmişlerdi. Devleti yönetmekten çok aralarındaki çatışmalar ve menfaatler ön plana çıkmaktaydı. Göreve gelen birçok vezir kendisini ve koruduğu bürokratlarını zenginleştirmek için uğraşıyordu. Halife Muktedir'in de sürekli vezir değiştirmesi bürokratlar arasındaki düşmanlığı alevlendirmişti. Devletin başına gelen vezirin kendisinden önceki veziri hapsedmesi ve mallarına el koyması adeta devletin siyâsî ve ekonomik politikası haline dönüşmüştü. Halife Muktedir yirmi beş yıllık halifeliği döneminde on beş vezir tayin etmişti. Her birinin sergilediği şiddet ve sonunda başlarına gelen akıbet, nihayetinde birbirine benziyordu.

Bürokratların yarattığı kaos dışında askerlerin ve sarayda yaşayan halife ailesinin günlük malî ihtiyaçlarını karşılamak devlet için hiç bu kadar zor olmamıştı. Devam eden kargaşa ve yönetim boşluğu askerlerin güçlenmesine yol açmıştı. Askerlerin

güçlenmesiyle beraber taleplerinin artması devletin malî yükünü fazlasıyla kabartmıştı. Buna ilave olarak sarayın şaşaalı hayatının ihtiyaçları da giderek artıyor, devletin zaten az olan gelirini hızlı bir şekilde eritiyordu. Muktedir'in halka yüklediği vergi ve gaspedilen tüccarların malları halkın gücünü yok etmişti. Onun tam yetkiyi ele almaması ve devlet yönetiminde bir takım nüfuz sahibi insanların müdahalelerini kabullenmesi halifeliğinin sona ermesine neden olmuştu. Bürokratların saraydaki akrabalarını ve yardımcılarını kontrol etmekte sınıfta kalan Muktedir askerlerin desteğini kaybedince öldürülmüştü. Halife Muktedir'den sonra gelen Kâhir de askerler ve saray muhafızları arasındaki çatışmalarda taraf olması sebebiyle gözlerine mil çekilerek görevden uzaklaştırılmıştı.

Kâhir'den sonra seçilen Râzî, kısa da sürse halifelik unvanını tam anlamıyla kullanan son halife oldu. Ondan sonraki halifeler sadece temsilî olarak görevlerini sürdürdü. Halife Râzî devleti yönetme konusunda çıkmaza girince, emîrî'l-ümerâlık kurumunu ihdas ederek devleti askerlere, dolayısıyla bölge liderlerine teslim etti.

Emîrî'l-ümerâlık dönemi iyi yönetime ve gelire muhtaç olan devleti bambaşka bir mücadeleye itmişti. Elinde güçlü asker ve para olan bölge liderlerinin emîrî'l-ümerâ olmak için sıraya girmesi ve bunun için birbiriyle çatışmaya başlaması devleti yangın yerine çevirmişti. Halk ise devletin koyduğu yüksek vergi yükünden sonra bölge liderlerinin eziyetine terkedilmişti. Devletin yönetim yapısının bozulması Abbâsî halkının ekonomisini ve sosyal yapısını da altüst etmişti. Bu dönemde yiyecek fiyatlarının yükselmesi, hırsızların, yol kesicilerin, suç çetelerinin artması artık günlük hayatın bir parçası haline gelmişti. Halife Müttakî ve Müstekfî yeni oluşuma ayak uydurmak zorunda kalmışlardı. Emîrî'l-ümerâlık döneminin yarattığı kargaşa, Şîi Büveyhîlerin Abbâsî yönetimini ele geçirmesiyle sona erdi. Büveyhîler için kaos içindeki Bağdat'ı ele geçirmek hiç de zor olmamıştı.

KAYNAKÇA

- Adams, McCormick Robert. *Land Behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*. Chicago: The University of Chicago Press, 1965.
- Ahsan, Manazir Muhammad. *Social Life Under the Abbasids (170-289/786-902)*. London: Longman Group Ltd., 1. Basım, 1979.
- Aktan, Ali. “Mu‘tazid Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/383-384. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Alaslan, Hamdi. “İslam Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış”. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*. 98 (Ekim 1995), 1-23.
- Arîb b. Sa‘d el-Kurtubî. *Sılatu’t-Târîhi’t-Taberî*. Beyrut: Dâr Esvedân, ts.
- Arslan, İhsan. *Muktedir’in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Arslan, İhsan. “Muktedir Döneminde Abbasilerde Sosyal Hayat”. *İSTEM: İslam San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*. 17 (2011), 123-154.
- Ashtor, Eliyahu. *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*. Berkeley: University of California Press, 1976.
- Avcı, Ali. *Karmatîler’in Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Avcı, Casim. “Rum”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/222-225. Ankara: TDV yayınları. 2008.
- Awad, Muthanna Abbas & Said, Omar Ahmed. “Articles and Crafts in Bagdad (A study in the origins and composition until the end of the Buayhi period 149-447/766-1055)”. *Journal of Tikrit University for Humanities*. 26/10 (2019), 196-212. <http://dx.doi.org/10.25130/jtuh.26.2019.13>
- Ayaz, Fatih Yahya. “Abbâsîler’den Mısır’da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi”. *İSAM: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi*. 28 (2012), 117-149.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Babour, Mansour Muhammad. *Urban Network in Eastern Abbasid Lands: An Historical Geography of Settlement in Mesopotamia and Persia Ninth and Tenth Century A.D.* Arizona: University of Arizona, Department of Geography and Regional Development, Ph.D. Thesis, 1981.

- Baker, Christine D. *Rebellion and the Rise of the Fatimid; Fatimid Foundation Narratives and Abbasids Counter Narratives*, ts.
- Bennison, Amira K. *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*. United States: Yale University Press, 2009.
- Berkel, Maakei van vd.. *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of Muqtadir (295-320/908-932)*. Leiden: Brill, 2013.
- Bernard Lewis. *The Arabs in History*. New York: Oxford University Press, 6. Basım, 1993.
- Bikhazi, Ramzi Jibran. *The Hamdanid Dynasty of Mesopotamia and North Syria (254-404/ 868-1014)*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan, Department of History, Ph.D. Thesis, 1981.
- Bilge, Mustafa L. “Ahvaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/192-193. Ankara: TDV yayınları, 1989.
- Blay-Abramski, Irit Irene. *From Damascus to Baghdad the Abbasid Administrative System as a Product of the Umayyad Heritage (41/661-320/932)*. New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Ph.D. Thesis, 1982.
- Bosworth, Clifford Edmund. “Abu’ Abdallah Al-Khwarazmî on the Technical terms of the Secretary’s Art. A Contribution to the Administrative History of Medieval Islam”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*. 12/1 (1969), 113-164. <https://doi.org/10.1163/156852069X00071>
- Bosworth, Clifford Edmund. (ed.) *Historic Cities of the Islamic World*. Leiden: Brill Academic Publishers, 2007.
- Bowen, Harold. *The Life and Times of Ali b. İsa, The Good Vizier*. London: Cambridge University Press, 1927.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler (750-1258)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*. Ankara: 1999.
- Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı Me’mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2002.
- Campopiano, Michele. “Land Tax Ala’l-misaha and Muqasama: Legal Theory and the Balance of Social Forces in Early Medieval İraq (6th-8th centuries)”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*. 54/2 (Jan 2011), 239-269. <https://doi.org/10.1163/156852011X586804>

- Campopiano, Michele. "State, Land Tax and Agriculture in Irak from the Arab Conquest to the Crisis of the Abbasid Caliphate (Seventh-Tenth Centuries)". *Studia Islamica*. 107/1 (2012), 1-37. <https://www.jstor.org/stable/43577512>
- Canard, Mauris. "Armīniya". *Encyclopaedia of Islam* (New Edition). ed. H.A.R. Gibb. Vd.. 1/ 634-650. Leiden: Brill, 1986.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. 4 cilt. Kahire : Dârü's-Sâvî li't-Tab'î ve'n-Neşr ve't-Teâlif, 1. Basım, 1938.
- Çelik, Aydın & Yıldırım, Taner. "Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları". *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-1*. Ed. Mustafa Öztürk & Ahmet Aksın. 151-171. Elazığ: Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal bilimler Fakültesi, 2010.
- Christys, Ann. "The Queen of the Franks Offers Gifts to the Caliph Muktafi". *The Languages of Gifts in the Early Middle Ages*. ed. Wendy Davies & Paul Fouracre. 149-170. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 2010.
- Corci Zeydân. *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*. Kahire: Müessesât el-Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2012.
- Crone, Patricia. *Slaves on Horses, The Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1. Basım, 1980.
- Daftary, Farhad. (ed.) *Ismaili in Medieval Muslim Societies*. London: I.B. Tauris Publishers, 12. Basım, 2005.
- Daftary, Farhad. *A Modern History of the Ismailis Continuity and Change in a Muslim Community*. London: I.B. Tauris Publishers, 13. Basım, 2011.
- Demirci, Mustafa. "İktâ". *Türkiyet Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/43-47. Ankara: TDV yayınları, 2000.
- Demirci, Mustafa. "Sâmerrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/70-71. Ankara: TDV yayınları. 2009
- Dennett, Daniel Clement Jr. *Conversion and the Poll Tax in Early Islam*. Massachusetts: Harvard University Press, 1950.
- Dodge, Bayard (ed.) *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth Century Survey of Muslim Culture*. 2 Cilt. New York: Columbia University Press, 1970.
- Dominique Sourdell, & R. Sellheim. "Katib". *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition). ed. E. Van Donzel vd.. 4/754-757. Leiden: Brill, 1997.
- Dûrî, Abdülaziz. "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. Ankara: TDV yayınları, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. "Dîvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. Ankara: TDV yayınları, 1994.

- Dûrî, Abdülazîz. "Diwan". *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition). Ed. B. Lewis, vd. 2/323-327. Leiden: Brill, 1991.
- Dûrî, Abdülazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. Çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Dûrî, Abdülazîz. *Târîhu'l-İrâk el-İktisâdî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*. Beyrut: Merkez Dirâsâtî'l-Vahdeti'l-Arabiye. 3. Basım, 1995.
- Ebû Ya'lâ, Muhammad b. Hüseyin al-Ferrâ el-Hanbelî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Beyrut: Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrahim. *Kitâbü'l Harâc*. Beirut: Dârü'l-Meârif. 1979.
- Ebü'l-Hüseyin, İshak b. İbrahim b. Süleyman b. Vehb el-Kâtib. *el-Burhân fi Vücûhi'l-Beyân*. Kahire: Mektebetü's-Şebâb, 1931.
- Ekinci, Abdullah. "Irak-Suriye bölgesinde Abbâsî-Karmati Mücadelesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/4 (2002), 83-106.
- Emecen, Feridun. "Mercidâbık Muharebesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/174-176 Ankara: TDV yayınları. 2004.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *Kitâbü'l-mille*. Thk. Muhsin Mahdi. Beirut: Dârü'l-Maşrık, 2. Basım, 1991.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *Kitâbü Ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*. Beyrut: Dâr ve Mektebeti'l-Hilal, 1995.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. Beyrut: Vizârâtü't-Türâse'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1964.
- Faraque, Muhammad. *Some Aspects of Economic History of Irak during the Early 4th/10th Century (295-335/908-945) The Role of Trade in the Economy*. Toronto: University of Toronto, Department of Middle East and Islamic Studies, Ph.D. Thesis, 1993.
- Gholamreza, Jamshıdha. *Ibn Khaldun: Social Evolution and Social Change. A Study in Historical Sociology*. Manchester: University of Manchester, Faculty of Economics, Social and Legal Studies, Ph.D. Thesis, 1997.
- Goldsmith, Raymond. *The Financial System of the Early Abbasid Caliphate: In Premodern Financial Systems. A Historical Comparative Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511895630.006>
- Golole, Adan Jarso. *Farabi'nin Siyaset Felsefesinin Kökleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Golole, Adan Jarso. The Reactions of the Contemporary Islamic History Writers to the 9th-Century Black Revolt in Basra (Iraq) (869-883 A.D). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 13/75 (2020), 269-285. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.11322>.
- Gordon, Matthew Spalckhaver. "The Khāqānīd Families of the Early Abbasid Period". *Journal of the American Oriental Society (JAOS)* 2/121 (2001), 236-255. <http://www.jstor.org/stable/606563>.
- Gordon, Matthew Spalckhaver. *The Breaking of Thousand Swords: A History of the Turkish Community of Samarra (218-264 A.H/833-877 C.E)*. New York: Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, Ph.D. Thesis, 1993.
- Gordon, Matthew. "Ahmad İbn Tulun and the Politics of Deference" *Islamic History and Civilization Studies and Texts; Islamic Cultures, Islamic Contexts. Essays in Honor of Professor Patricia Crone*. ed. Hoyland, Robert v.dğr., Leiden: Brill. 2015.
- Grace, Young. "Fatimid Dynasty". *Encyclopedia Britannica*. Encyclopedia Britannica Publishers, 2014.
- Grossato, Aimone. "Place and Space in the Medieval World. The Vanishing Spaces of Islamic Courts (Ninth to Tenth centuries)". *Place and Space in the Medieval World*. ed. Meg Boulton v.dğr., 178-187, New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2018.
- Gutas, Dimitri. *Greek Thought Arabic Culture. The Greco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th)*. New York: Routledge Taylor and Francis Group, 1998.
- Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hassan, Ahmed. "The Financial Reforms of the Caliph al Mu'tadid (279-289/292-901)". *Journal of Islamic Studies*, 18/1 (2007), 1-13. <https://www.jstor.org/stable/26199772>.
- Hatîb el-Bagdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-Selâm ve ahhâru muhaddisîhâ ve zikru kuttâniha'l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridîhâ*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâm, 1. Basım, 2001.
- Hemedânî, Ebü'l-Hasen Muhammad b. Abdilmelik b. İbrâhîm el-Makdisî el-Fezârî. *Tekmiletü Târîhi't-Taberî (ez-Zeyl alâ Târîhi't-Taberî)*. Beyrut: Dâru Esvedân. By.y., ts.
- Hitti, Philip K. *Syria: A short History. Being a Condensation of the Author's History of Syria Including Lebanon and Palestin*. New York: The Macmillan Company, 1. Basım, 1959.

- Hitti, Philip K. *Capital Cities of Arab Islam*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1. Basım, 1973.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. Ankara: TDV yayınları, 2001.
- Hoyland, Robert v.dğr. (ed.) *Islamic Cultures, Islamic Contexts. Essays in Honor of Professor Patricia Crone*. Leiden: Brill. 2015.
- Hüseyin, Muhammad Kaman. "Müzâkirât fî Hareketi'l-Mehdî el-Fâtımî". *el-Mevsim*. 69-70 (2008), 177-206.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammad b. Muhammed b. Hüseyin el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammad el-Hadramî. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Princeton University Press. 1958.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammad el-Hadramî. *Târîhu İbn Haldûn*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr li't-Tab' ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1. Basım, 2000.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammad b. Ebî Bekir. *Vefeyâtü'l-A'yân ve'l-Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır. 1. Basım, 1968.
- İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Leiden: Brill, 1889.
- İbn Kesîr, İmâdüddin Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 21 cilt. Giza: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Menâkıbu Bağdâd*. Bağdat: Darü's-Selâm. 1342.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Kitâbü Telbîsü İblîs*. Dârü'l-Vatan li'n-Neşr, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. 19 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlm, 2. Basım, 1995.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvâhit eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târih*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, 1. Basım, 1987.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. Nşr. Yûsuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1996.
- İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. Leiden: Brill, 1885.

- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1. Basım, 1999.
- İbnü'l-İbrî, Grigorios Ebü'l-Ferec b. Aaron el-Malatî. *Târîhu Muhtasari'd-Devle*. el-Hâzimiye: Dârü'r-Râid el-Lübnan, 2. Basım, 1994.
- İbnü's-Sâî, Ali b. Enceb el-Bağdâdî. *Kitâb Muhtasar Ahbârü'l-Hulefâ*, el-Âmiriye, 1. Basım, 1309.
- İbnü't-Tağriberdî, Cemâlüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1992.
- İbnü't-Tıktakâ, Muhammad b. Ali b. Tabataba. *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır. ts.
- Imad, Leila Sami. *The Fatimid Vizierate, 969-1172*. New York: New York University, Department of Near Eastern Languages and Literatures, Ph.D. Thesis, 1985.
- Islahi, Abdül Azim. *History of Islamic Economic Thought Contribution of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 1. Basım, 2014.
- Istahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *Ülkelerin Yolları*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 1. Basım, 2015.
- Ivanow, Wladimir. *Acreeed of the Fatimids (Asummary of the Taju'l Aqa'id by Sayyid-na Ali b. Muhammad b. Al-Valid 612/1215)*. Bombay: Qayyimah Press, 1936.
- Kadeeja P. *Arabs in East West Trade a Study in Political, Economical and Social Interactions 9th to 15th Century*. Kozhikode, India: University of Calicut, Department of History, Ph.D. Thesis, 2008.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah. *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, ts.
- Kallek, Cengiz. "Kür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/559-561. Ankara: TDV yayınları, 2002.
- Kaya, Mahmut. "Fârâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/145-162. Ankara: TDV yayınları, 1995.
- Kennedy, Hugh. *The Early Abbasid Caliphate: A Political History*. London: Routledge, 2016.
- Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State Warfare and History*. London: Taylor & Francis Routledge, 2001.
- Kennedy, Hugh. *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. Harlow: Longman Pearson, 2. Basım, 2004.

- Kennedy, Hugh. *Caliphate, The History of an Idea*. New York: Basic Book, 1. Basım, 2016.
- Khodadah Rezakhani & Morony, Michael G. “Markets for Land, Labour and Capital in Late Antique Iraq, AD 200-700”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 57(2014), 231-261.
- Kızıltoprak, Süleyman. “Memlük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/87-88. Ankara: TDV yayınları, 2004.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammad b. Yûsuf el-Mısrî. *el-Vulât ve'l-Kudât*. Kahire: Dârül-Meârif li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.
- Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*. Umar es-Sâidî. Dımaşk: Institut Français de Damas. 1972-1973.
- Kramers, Johannes Hendrik. & Bosworth, C. E. “Shushtar”. *Encyclopaedia of Islam, (Second Edition)*.ed. Bosworth Clifford Edmund. 9/512-513 Leiden: Brill, 1997.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâtip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/49-52. Ankara: TDV yayınları, 2002.
- Lassner, Jacob. *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages: Text and Studies*. Detroit : Wayne State University Press, 1. Basım, 1970.
- Lassner, Jacob. “The Shaping of 'Abbasid Rule”. *The American Historical Review* 86/1 (Feb. 1981), 186-187. JSTOR. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1m322hz>
- Lassner, Jacob. *The Shaping of Abbasid Rule*. New Jersey : Princeton University Press, 2017.
- Laurence, Lockhart. “Al-Ahwâz”. *Encyclopaedia of Islam, (New Edition)*. ed. H.A.R Gibb vd.. 01/305. Leiden: Brill, 1986.
- Le Strange, Guy. *Baghdad during the Abbasid Caliphate: From Contemporary Arabic and Persian Sources*. London: Oxford at the Clarendon Press, 2017.
- Lewis, Bernard. *The Origins of Ismailism a Study of the Historical Backgroud of the Fatimid Caliphate*. London: Cambridge W. Heffer and Sons LTD, 1. Basım, 1940.
- Makdisî, Muhammad b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Makdisî. *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 3. Basım, 1991.
- Makdisi, Mutahhar b. Tâhir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-Târih*. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 1916.
- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz vel-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr (Hitati'l-Makrizî)*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1997.

- Mawardi, Abu'l Hasan Ali ibn Muhammad ibn Habib al-Basri al-Baghdadi. *al-Ahkam as-Sultaniyyah: The Laws of Islamic Governance*. Çev. Asadullah Yate. London: Ta-Ha Publishers, 1996.
- May, Darlene Rae. *al-Mawardi's al-Ahkam as-Sultaniyyah: A Partial Translation with Introduction and Annotations*. Indiana: Indiana University, Department of Near Eastern Languages and Literature, Ph.D. Thesis, 1978.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 2005.
- Mez, Adam. *The Renaissance of Islam*. Çev. Salahuddin Khuda Bakhsh & D.S. Margoliouth. Patna: The Jubilee Printing and Publishing House, 1. Basım, 1937.
- Mikail, Awwad. *Min Mülâhık KitâbiRüsûm Dâri'l Hilâfe*. Hediye Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi't-Taâvüni maa Şebeketi'l-alûka, ts.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammad. *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*. Çev. H.F. Amedroz, vd., 4 Cilt. London: Oxford, 1921.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammad. *Tecâribü'l-Ümem*. 4. Cilt. Mısır: et-Temeddünü's-Sinâiyye. 1915.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammad. *Tecâribü'l-Ümem*. 5. Cilt. Tahran: Dârü's-Sürûr li'n-Neşr. 1997.
- Mughni, A. Syafiq. *The Hanbali Movement in Bagdad from Abu Muhammad al-Barbahari (d.329/941) to Abu Ja'far al-Hashimi (d. 470/1077)*. Los Angeles: University of California, International Institute Department of Islamic Studies, Ph.D. Thesis, 1990.
- Muhammad Taha Hüseyin el-Huseyni. "Financial Legislation of Irak during the Umayyad, Abbasid and Ottoman Period". *Majallatu'r-Risalatü'l-Hukûk*. 10/2 (2018), 193-218.
- Nawwaf, Zaben Khalaf. "The Emergence of the Position of Prince of Princes and its Impact on the Authority of the Caliphate and the Ministry: Muhammad b. Raiq and Caliph al-Radi as Model". *Journal of Tikrit University for Humanities (JTUH)* 27/4 (2020), 235-252.
- Oran, Ahmed Farras & Khaznehkatbi, Ghaida. *The Economic System Under the Abbasids Dynasty*. London: The Encyclopaedia of Islamic Economics, 1. Basım, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Taberistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/322-323. Ankara: TDV yayınları, 2010.
- Öztürk, Levent. "Abbasi Toplumunda Kibar İnsanlar Arasında Kabul Gören Sofra Görgü Kuralları". *İSTEM: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* 6/12 (2008), 251-253. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26538>

- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Öztürk, Levent. “Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşama Tecrübeleri (Abbâsî Modeli)”. *İslam ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu-1998*. ed. Ömer Turan. 27/43-54 Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Randa, Ernest William, Jr. *The Tulunid Dynasty in Egypt: Loyalty and State Formation During the Dissolution of the Abbasid Caliphate*. Utah: The University of Utah, Department of History, Ph.D. Thesis, 1990.
- Reis, Muhammad Diyâüddin. *el-Harac ve’n-Nizâmü’l-Maliye li’d-Devleti’l-İslâmiyye*. Kahire: Dârü’l-Ma’rife, 3. Basım, 1969.
- Sâbî, Ebü’l-Hasan Hilâl b. Muhassin b. İbrahim. *Tuhfetü’l-Ümerâ fi’t-Târîhi’l-Vüzerâ*. Beyrut: Mektebetü’l-Âyân, 1904.
- Sâbî, Ebü’l-Hasan Hilâl b. Muhassin b. İbrahim. *Rûsûmü Dâri’l-Hilâfe*. Beyrut: Dârü’r-Râidi’l-Arabî, 2. Basım, 1986.
- Sâbit b. Sinân İbn Kurra es-Sâbî. *Târîhu Ahbâri’l-Karâmita*. Thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dâr Hasan lil-Tab‘ ve’n-Neşr, 2. Basım, 1982.
- Sa’d, Fehmî. *el-Emetü fi Bagdâd fi’l-Karni’s-Sâlis ve’r-Râbi‘ li’l-Hicrî Dirâsât fi’t-Târîhi’l-İctimâi*. Beyrut: Dârü’l-Muntahab el-Arabî, 1. Basım, 1993.
- Safedî, Salâhuddin Halil b. Ebî Bekir. *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnâûdî & Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1. Basım, 2000.
- Sâmerrâî, Kâsım Hasan Âl Şâmân & Fatın Sad Yasin. “Neş’etü ve tatavvuru mahalletü bâbü’l-merâtib fi’l-Bağdâd”. *Mecelletü’l-Meleviyye li’d-Dirâsâti’l-Âsâriyye ve’t-Târîhiyye*. 6/15 (2019), 15-32.
- Samarraie, Husam Quam. *Agriculture in Iraq during the 3rd/9th Century*. London: University of London, School of Oriental and African Studies, Ph.D Thesis, 1970.
- Shaban, Muhammad A. *Islamic History A.D. 750 to 1055 (A.H 132-448) A New Interpretation*. 2. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1. Basım, 1976.
- Shatzmiller, Maya. “The Role of Money in the Economic Growth of the Early Islamic Period (650-1000)”, *Sources and Approaches Across Disciplines in Near Eastern Studies-Proceeding of the 24th congress, Union Europeene des Arabisants et Islamisants, Leipzig, 2018*. ed. Verena Klemm v.dğr., 271-305. Leuven: Peeters Publishers, 2013.

- Shatzmiller, Maya. "Transcontinental Trade and Economic Growth in the Early Islamic Empire: The Red Sea Corridor in the 8th -10th centuries". *Connected Hinterlands. Proceedings of the Red Sea Project IV (Southampton University, sep-2008)*.ed. Lucy Blue vd. Bar International Series 2052/Monograph no: 8/119-130. London: Society for Arabian Studies, 2009.
- Sivers, Peter von. "Taxes and Trade in the Abbasid Thughur (750-962/133-351)". *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)* XXV/1 (1982), 71-99.
- Sourdel, D. R. sellHeim. "Katib". The Encyclopaedia of Islam (New Edition). ed. E. Van Donzel v.dğr., 4/754-757. Leiden: Brill, 1997.
- Sourdel, Dominique & Gaston Wiet. "Dābik". *Encyclopaedia of Islam (New Edition)*.ed. B. Lewis v.dğr., 2/72-73. Leiden: Brill, 1991.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammad b. Yahya. *Kitâbü'l-Evrâk: Ahbaru'l-Muktedir Billâhi'l-Abbâsî*. thk. Halif Raşit. 4 Cilt. Bağdat: Dârü's-Şüûni's-Sekâfeti'l-Âmme, 1. Basım, 1999.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammad b. Yahya. *Ahbâru'r-Râzî-Billâh ve'l-Mütttekî-Lillah Min Kitâbi'l-Evrâk*. Kahire: as-Sawy Printing Press, 1935.
- Süyûtî, Celâlüddin. *History of the Caliphs*. Çev. Major H. S. Jarrett. Calcuta: J. W. Thomas, Baptist Mission Press, 1881.
- Şâkir, Mahmûd. *et-Târîhu'l-İslâm ed-Düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 6. Basım 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârül-Meârif, Mısır, 2. Basım, 1967.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-muluk)*. Çev. Franz Rosenthal. 38 Cilt. Albany: State University of NewYork Press, 1989.
- Taşagıl, Ahmet. "Sakâlibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/3-4. Ankara: TDV yayımları, 2009.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî. *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî. *el-Ferec ba'de's-Şidde*, Islamic Books. WS, 2010.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammad. *er-Risâle el-Bağdâdiyye*. Thk. Abbûd eş-Şalcî. Beyrut: Merkezü's-Sekâfeti'l-Arabî, 1. Basım, 1997.

- Theodor, Nöldeke. "A Servile War in the East". Çev. John Sutherland Black, M.A. *Sketches from the Eastern History*. 146-175. London: Adam and Charles Black Publishers, 1892.
- Tholib, Udjang. "The Economic Factors of the Abbasid Decline during the Buwayhid Rule in the Fourth/Tenth century". *Al-Jami'ah : Journal of Islamic Studies* 47/2 (2009), 343-376. <https://doi.org/10.14421/ajis.2009.472.343-376>
- Turner, John Persons. *Inquisition in Early Islam: The Competition for Political and Religious Authority in the Abbasid Empire*. Michigan: University of Michigan, Department of Near Eastern Studies, Ph.D. Thesis, 2001.
- Uslu, Recep. "Muhammad b. Cerrah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/540-541. Ankara: TDV yayınları, 1999.
- Valavi, A. M & Moezzi, M. *A Study of the Effects of Commercial competition between Fatimids and Abbasids on the Tendency of the South Kerman Nomadic Tribes of Quf toward the Fatimid İsmaili*. 2019.
- Van Berkel, Maaïke. "Embezzlement and Reimbursement. Disciplining Officials in Abbasid Bağdad (8th-10th Centuries A.D.)". *International Journal of Public Administration* 34/11 (2011), 712-719. <http://dx.doi.org/10.1080/01900692.2011.598288>
- Veşşâ, Ebü't-Tayyib Muhammad b. Ahmed b. İshak b. Yahya. *ez-Zarf ve 'z-Zürefâ (el-Mûşî)*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1990.
- Waines, David. *Caliph and Amir. A Study of the Socio-Economic Background of Medieval Political Power*. Montreal: McGill University, Institute of Islamic Studies, Ph.D. Thesis, 1973.
- Waines, David. "The Third Century Internal Crisis of the Abbasids" *Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO)*, 20/3 (1977) 282-306. <http://www.jstor.org/stable/3631960>
- Wellhausen, Julius. *The Arab Kindom and Its Fall*. Çev. Margaret Graham Weir. Calcuta: University of Calcutta Press, 1927.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. 2 Cilt. Leiden: Brill, 1883.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır: 1977.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Bermekiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/517-520. Ankara: TDV yayınları, 1992.
- Yılmaz, Saim. "Halife Mu'tazîd Döneminde (279-289/892-902) Abbâsî-Saffârî İlişkileri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/9 (2004), 79-103.

- Yılmaz, Saim. *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan yayınları, 2006.
- Yılmaz, Saim. "Halife Müktefî Döneminde (289-295/902-908) Mısır ve Suriye'nin Yeniden Abbâsî Hakimiyeti Altına Alınması". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/12 (2005), 71-100.
- Yılmaz, Saim & Sazak Ömer. Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945). *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22/42 (Aralık 2020), 285-313.
- Yûsuf, Muhsin Dhib. *The Economic History of Syria During the 4/10-5/11th Centuries*. New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, 1982.
- Zaman, Muhammad Kasim. *Early Abbasid Religious Policies and the Proto-Sunni Ulama*. Montreal: McGill University, Institute of Islamic Studies, Ph.D. Thesis, 1994.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammad b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 54 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1. Basım, 1991.
- Zübeyr, Kâdî er-Reşîd. *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*. Thk. Muhammad Hamidullah. Kuveyt: Tûrâsü'l-Arabî, 1959.

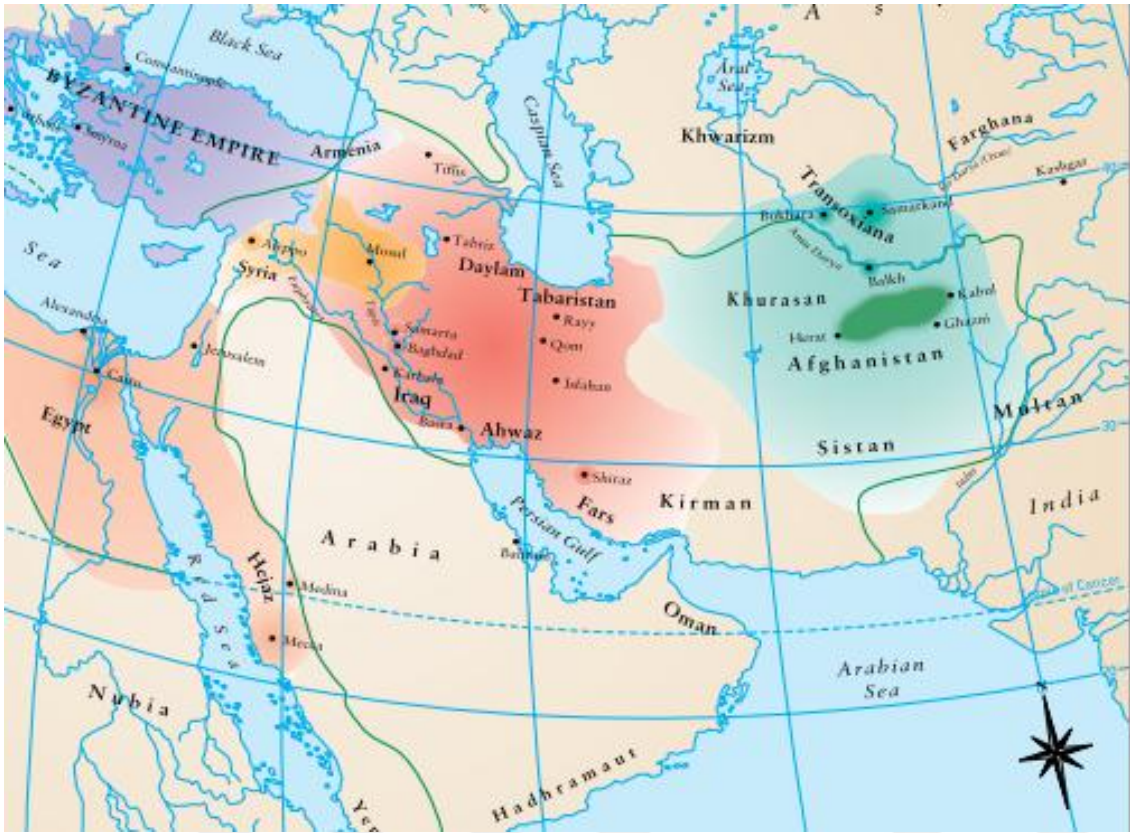
EKLER

EK 1: IX. Yüzyılda Abbâsî Devleti

https://www.wikiwand.com/en/Abbasid_Caliphate. 26 Mart 2021.

EK 2: IX. Yüzyılda Abbâsî Devleti

Malisa Ruthven, Historical Atlas of Islam, 2004, 42.

EK 3: Abbâsî Halifeleri (279-334/892-945)

Halife	Süre	Ölüm tarihi
Mu'tazîd	279-289 / 892-902	289 / 902
Müktefî	289-295 / 902-908	295 / 908
Muktedir-Billah	295-320 / 908-932	320 / 932
Kâhir-Billah	320-322 / 932-934	339 / 950
Razî-Billah	322-329 / 934-940	329 / 940
Müttaki-Lillah	329-333 / 940-944	357 / 968
Müstekfi-Billah	333-334 / 944-946	338 / 949

EK 4: Abbâsî Vezirleri (279-334/892-945)

Vezirler	Kaç kere	Görev Yaptıkları Yıllar			Ölüm Tarihleri
Ubeydullah b. Süleyman	1	279-288			288/891
Kâsım b. Ubeydullah	1	288-293			291/904
Abbâs b. el-Hasan, el-Cercerâî	1	293-296			296/908
Ali b. Muhammed, İbnü'l el-Furât	3	296-299	304-306	311-312	312/924
Muhammed b. Ubeydillâh, el-Hâkanî	1	299-301			312/934
İbnü'l-Cerrâh, Ali b. İsa	2	301-304	314-316		334/946
Hâmid b. el-Abbas	1	306-311			311/923
Ebu Kâsım Abdallah el-Hâkanî	1	312			312/924
Ahmed b. Ubeydullah, el-Hasîbî	2	313-314	321-322		328/940
Muhammed b. Ali İbn Mükle	3	316-318	320-321	322-324	328/940
Süleyman b. el-Hasan b. Muhled	3	318-319	324-325	328-329	332/944
Ubeydullah b. Muhammed el-Kelevâzî	1	319			
Hüseyn b. Kâsım	1	319-320			322/934
Fadl b. Ca'fer	2	320	325-327		327/939
Muhammed b. el-Kâsım b. Ubeydullah	1	321			321/933
Abdurrahman b. İsa	2	324	329		348/960
Muhammed b. Kâsım, el-Kerhi	2	324	329		343/955
Ebu Abdullah, el-Berîdî	3	327-328	329	330	332/944
Ahmed b. Muhammed b. Meymun	1	329			330/942
Ebu İshak, el-Karârîî	2	329	330		357/968
Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah	1	331			338/950
Ebü'l-Hüseyn Ali b. Mukle	1	331-333			
Muhammed b. Ali, es-Sâmirî	1	333			

ÖZGEÇMİŞ

Adan Jarso GOLOLE, 2002 yılında Kinna Secondary School'da Lise eğitimini tamamlayıp 2004 yılında Thika College for Sharia and Islamic Studies'e (Umma University) başladı. 2008 yılında buradan mezun oldu. 2009 yılında Nairobi Muslim Academy'sinde Arapça ve İslam Dini öğretmeni olarak dört yıl görev yaptı. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Türkiye Bursları programını kazanarak 2012 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans eğitimine başladı. 2016 yılında Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda hazırlamış olduğu *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinin Kökleri* isimli teziyle mezun oldu. Türkiye Bursları programının devamı olarak Ekim 2016 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı.